

Amil M.MƏHƏRRƏMOV

İQTİSADI DİPLOMATİYA

DƏRSLİK

**Bakı Dövlət Universiteti rektorunun 07.01.2020-ci il
tarixli R-02 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir.**

BAKİ-2020

Elmi redaktor:

akademik Z.Ə.Səmədzadə

Rəyçilər:

iqtisad elmləri doktoru, professor P.Ə.Həsənova
tarix elmləri doktoru, professor A.N.Abbasbəyli
iqtisad elmləri doktoru, professor İ.A.Kərimli

Məhərrəmov A.M. İqtisadi diplomatiya.

Bakı, 2020, 436 səh.

Dərsləkdə iqtisadi diplomatiya problemlərinin nəzəri və praktiki məsələləri ədəbiyyatlarda mövcud fikir müxtəlifliyi, beynəlxalq praktika və bu istiqamətdə qəbul edilmiş mühüm beynəlxalq normalar (universal, regional və ikitərəfli) əsasında geniş təhlil edilir. Dərsləkdə iqtisadi diplomatiyanın nəzəri-konseptual problemləri, tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri, iqtisadi diplomatiyanın hüquqi əsası, onun müasir istiqamətləri, enerji resurslarından istifadə diplomatiyası, regional təşkilatlarla əlaqələrin diplomatiyası, nəhayət, Azərbaycan Respublikasının xarici-iqtisadi siyasətində iqtisadi diplomatiyanın rolu məsələləri ön plana çəkilir.

Dərsləkdə iqtisadi diplomatiya fənninin tədrisinin zərurəti əsaslandırılaraq onun tədris prosesindəki əhəmiyyəti diqqət mərkəzinə gətirilir. Daha sonra elmi metodoloji prinsiplərə söykənərək fənnin predmeti haqqında geniş məlumat verilir. İqtisadi diplomatiya fənnin yaranma tarixi haqqında formalaşma mərhələlərinin üzərində detallı dayanılaraq danışılır. Dərsləkdən istifadə edəcək auditoriyanın nəzəri və praktiki biliklərinin artırılması məqsədi ilə iqtisadi diplomatik fəaliyyət zamanı lazım olan komponentlər və onun tipləri, səmərəlilik problemləri, proqnozlaşdırma və planlaşdırma, xarici əlaqələri məsələləri geniş təhlil edilir.

ISBN: 978-9952-8373-5-3

©Məhərrəmov Amil Məmmədəli oğlu, 2020

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	6
-------------	---

I fəsil

İqtisadi diplomatiyanın elmi-nəzəri və konseptual əsasları..... 13

1.1. İqtisadi diplomatiyanın mahiyyəti və genetik əsasları.....	13
1.2. Diplomatiyaya dair bir sıra elmi-nəzəri baxışlar və milli maraqlar məsələsi	22
1.3. Xarici iqtisadi siyasətin və iqtisadi diplomatiyanın qarşılıqlı münasibətləri.....	32
1.4. İqtisadi diplomatiya və milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinə dair.....	37
1.5. İkitərəfli iqtisadi diplomatiyanın forma və istiqamətləri.....	53

II fəsil

İqtisadi diplomatiya tarixi inkişaf prosesində58

2.1. İqtisadi diplomatiyanın tarixinə dair.....	58
2.2. İqtisadi diplomatiyanın mexanizmlərinin formalaşması tarixi (aparıcı dövlətlərin nümunəsində).....	69
2.3. Qloballaşma dövründə iqtisadi diplomatiyada yeniliklər və iqtisadi diplomatların vəzifələrinə dair	81

III fəsil

İqtisadi diplomatiyanın hüquqi əsasları95

3.1. Beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsiplərinin sistemi və iqtisadi diplomatiya.....	95
3.2. İqtisadi diplomatiya aktorları	105
3.3. Beynəlxalq iqtisadi diplomatik standartlar.....	113

IV fəsil

İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma..... 119

4.1. Beynəlxalq təşkilatlar və müasir iqtisadi diplomatiya.....	119
4.2. Avropa İttifaqı iqtisadi diplomatik münasibətlərin	

inkışafı kontekstində	129
4.3. ÜTT iqtisadi diplomatiyanın bir nümunəsi kimi (məqsədlər, prinsiplər və prosedurlar).....	148
4.4. Gömrük əməkdaşlığının güclənməsi iqtisadi diplomatiyanın bir vasitəsi kimi (ÜGT).....	173
4.5. Ümumdünya maliyyə təşkilatları iqtisadi diplomatik münasibətlərin təsirli aktorları kimi	182
4.6. TMK-lar iqtisadi diplomatiyanın təzahür forması kimi.....	186

V fəsil

İqtisadi diplomatiyanın müasir istiqamətləri	192
5.1. İqtisadi müharibə və iqtisadi sanksiyalar	192
5.2. Maliyyə və xarici borc diplomatiyası.....	201
5.3. İnkişafa rəsmi dəstək diplomatiyası və onun formaları	218
5.4. İnvestisiya fəaliyyətinə diplomatik dəstək.....	227
5.5. Ticarət diplomatiyası.....	239
5.6. İqtisadi diplomatiya və demoqrafik proseslər	247
5.7. İqtisadi forum, konfrans və simpoziumlar iqtisadi diplomatiyanın rəlləşmə mexanizmləri kimi.....	250

VI fəsil

Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası	258
6.1. Enerji diplomatiyası.....	258
6.2. OPEK və digər neft-qaz hasilatı ölkələri arasında iqtisadi diplomatik münasibətlər	267
6.3. Ekologiya və ətraf mühitin tənzimlənməsi diplomatiyası.....	277

VII fəsil

Regional təşkilatlarla əlaqələrin diplomatiyası	283
7.1. İqtisadi diplomatiyanın regional aspektləri	283
7.2. Regional-ərazi komplekslərin formalaşmasında diplomatik münasibətlər	289
7.3. Okean, dəniz və çay nəqliyyatı vasitəsilə qarşılıqlı əlaqəsi olan ölkələr arasında diplomatik əlaqələr.....	295

- 7.4. Beynəlxalq və regional turizm fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi
üzrə ölkələr arasında diplomatik münasibətlər.....309

VIII fəsil

Azərbaycanda müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meyilləri	315
8.1. Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşması və inkişafında iqtisadi diplomatik mövqeyi və hədəfləri	315
8.2. Azərbaycanın müasir iqtisadi diplomatiyası və onun geostrateji hədəflərə çatmaq meyilləri	324
8.3. Azərbaycan Respublikası regionlarının iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi fəaliyyətin diplomatik vasitələrindən istifadə olunması	341

IX fəsil

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası – xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr	348
9.1. Müasir Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətində iqtisadi diplomatiyanın rolu	348
9.2. Dünyanın ixtisaslaşmış iqtisadi təşkilatları və Azərbaycan Respublikası iqtisadi diplomatiyası.....	367
9.1.1. UNİDO	367
9.1.2. BVF və DB	368
9.1.3. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	371
9.1.4. Xəzər Dəniz hövzəsi ölkələri	374
9.1.5. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	379
9.1.6. Böyük İpək Yolu	384
9.1.7. GUAM.....	389
9.3. Azərbaycan iqtisadi diplomatiyası, ABŞ və aparıcı Qərbi Avropa dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafı.....	409
MÜƏLLİFDƏN	433

***İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir.
Ulu öndər HEYDƏR ƏLİYEV***

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminə qoşulduqdan sonra özünün müstəqilliyinin daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində fəaliyyətə başladı. Bunun üçün müvafiq orqan və təşkilatlar təsis edildi. Yeni qazanılmış müstəqillik dövlət qarşısında bir sıra yeni həlli vacib məsələlər də qoydu. Həmin məsələlərdən biri də işlək xarici siyasət sisteminin formalaşdırılması idi. İşlək sistem isə öz növbəsində peşəkar kadr potensialı tələb edirdi. Bu o qədər də asan məsələ deyildi. İlk növbədə müvafiq təhsil bazasının formalaşdırılması zəruri idi. Bu işin görülməsi üçün müəyyən zaman tələb olunurdu. Çünki sovet sistemində respublikaların azad olmaması ilə əlaqədar olaraq xarici siyasət istiqaməti üzrə təhsildə azərbaycanlılara az yer ayrılırdı. Daha doğrusu, formalaşdırılan şərait azərbaycanlılar üçün qeyri-münasib idi. Artıq müstəqillik əldə edildikdən sonra xarici siyasət başqa reallıqları diqtə etməyə başladı. Azərbaycanda da beynəlxalq münasibətlərin ayrı-ayrı problemlərinə dair araşdırmalar geniş vüsət aldı. İqtisadi maraqların təmin olunması üçün yeni maraq istiqamətlərindən biri də iqtisadi diplomatiya idi. Lakin indiyə qədər iqtisadi diplomatiya üzrə dərslik hazırlanması və monoqrafiyaların ehtiyacı ödənməmişdi. Bu ehtiyacın ödənməsi istiqamətində əlinizdə olan kitab müəllif tərəfindən edilən ilk cəhddir. Dərslik ilk iş olduğundan əlbəttə ki, son söz deyil. Müəllif olaraq bu sahədə iqtisadi diplomatiya dərsliyinin təkmilləşdirilməsi

üçün istənilən elmi əsaslı təklifi məmnuniyyətlə qəbul etməyə hazırıq.

Dərslərdə iqtisadi diplomatiya nəzəri və tarixi tətbiqi yönləri ilə sistemləşdirilmiş və Azərbaycanlı mütəxəssislərin bəhrələnməsi üçün təqdim edilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi diplomatiyaya dair tədqiqatlar aparılsa da, Azərbaycan elmində ətraflı tədqiqatlara böyük ehtiyac vardır. Amma həmin tədqiqatları aparacaq olan mütəxəssislər üçün ilkin məlumat bazası, kamil dərslilər olmalıdır.

İqtisadi diplomatiya beynəlxalq fəaliyyətdə nisbətən gənc sahədir. İqtisadi diplomatiyanın iqtisadi və siyasi tərkibləri vardır. Ümumdünya iqtisadiyyatı və ümumdünya siyasəti bu blokda vahid kimi çıxış edirlər. Çünki iqtisadiyyat siyasiləşir, siyasət isə öz növbəsində iqtisadiləşir. Tarixə nəzər salsaq görmək olar ki, ilk iqtisadi diplomatlar kimi tacir və bankirlər çıxış etmişlər. İqtisadi diplomatiyanın zaman-zaman müəyyən özünəməxsus funksiyaları formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Onlardan ən başlıcası milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatında iştirakı üçün ən münasib zəminlər hazırlamaq olmuşdur. Bu prosesin gedişində milli iqtisadiyyatın xidmətlərinə yeni üsul və vasitələr cəlb olunur. İqtisadi diplomatiyanın əsas funksiyalarından biri xaricdə milli biznesin inkişafı üçün siyasi zəmanətin verilməsidir.

İqtisadi diplomatiya həmçinin iqtisadi maraqların təmin olunmasını milli təhlükəsizlik maraqlarının reallaşdırılması ilə uyğunlaşdırmalıdır. İqtisadi diplomatiya buna görə iqtisadi prosesləri dərindən izləməlidir.

İqtisadi diplomatik fəaliyyət bütövlükdə ölkənin insan resurslarının inkişafı üçün əlverişli zəmin formalaşdırma-lıdır. İqtisadi diplomatiya dolayısı ilə ölkə əhalisinin intellektual

səviyyəsinin yüksəldilməsinə də kömək göstərməlidir. İqtisadi diplomatiya dedikdə, iqtisadiyyatın və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsini başa düşmək lazımdır. İqtisadi diplomatik fəaliyyət üsul və vasitələrini seçərkən xarici iqtisadi siyasətin maraqlarından çıxış etməlidir. İqtisadi diplomatiya öz üsul və vasitələrini seçərkən təmsil etdiyi dövlətin resurs və imkanlarını nəzərə almalıdır. İqtisadi diplomatiya çoxtərkipli mürəkkəb kateqoriyadır və bu da bütün kateqoriyalar kimi öz inkişafında yaradılmış qanunu olan səbəb-nəticə əlaqələrinə tabe olmuşdur.

Bu istiqamətdə çalışanların dərk etməsi vacib olan məqamlardan biri də odur ki, iqtisadi diplomatiya iqtisadi inkişaf prosesində yalnız konkret peşəkar təbəqələrin (məsələn, xırda ticarətçidən tutmuş maliyyə oliqarxlarına qədər işgüzar dairələrin deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin bütün üzvlərinin) iştirakını nəzərdə tutur. Heç bir sosial məsələnin həllini ölkənin iqtisadi imkanlarını nəzərə almadan başa çatdırmaq mümkün deyildir. İqtisadi imkanların, məsələn, təbii ehtiyatların məhdud olduğu təqdirdə iqtisadi diplomatiyanın təsiri digər vasitələrlə, o cümlədən siyasi və hərbi imkanlarla artırılır.

Müasir dövr dövlətlərarası münasibətlərin bütün istiqamətlərdə inteqrasiya proseslərinin intensivliyi ilə səciyyələnir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya eyni zamanda beynəlxalq institutların və hüquqi sistemlərin dəyişməsinə gətirib çıxarır ki, bu dəyişmələri izləmək iqtisadi diplomatiyanın başlıca vəzifələrindəndir. Dəyişən dünyanın inkişaf qanunauyğunluqlarının inkar olunması iqtisadi diplomatiyanın ümumiyyətlə bir institut kimi mövcudluğunu inkar edir. Əgər iqtisadi diplomatiya sahəsində çalışanlar beynəlxalq iqtisadi və siyasi dəyişiklikləri düzgün təhlil edə bilirlərsə, ona müvafiq qərarları da qəbul edib ölkələrinin maraqlarını həyata keçirirlər.

İqtisadi proseslərdə başlanan intensivlik, dinamizm beynəlxalq siyasi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, iqtisadi diplomatiyaya ümumən yenidən baxmağa vadar edir. İqtisadi diplomatiya bu gün dövlətlər və digər beynəlxalq aktorların işlərini apardığı təmsiletmə, kommunikasiya və danışıqların məcmusudur. Hər bir mütəxəssis üçün iqtisadi diplomatiyanın bu üç tərkibinin mahiyyətini və onlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini bilmək zəruridir.

İqtisadi inteqrasiya şəraiti müasir dövrdə iqtisadi diplomatik fəaliyyətin qurulması zamanı lokal, regional və global amillərin nəzərə alınmasını zəruri edir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya zaman-zaman diplomatik institutların və hüquqi sistemlərin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Xarici iqtisadi siyasət və onun hədəfə çatma üsulu olan iqtisadi diplomatiya rəşional əsaslı olmalı, onun reallaşdırılması zamanı iqtisadi davranış beynəlmiləl asılılığa deyil, dayanıqlı nizamın yaranmasına xidmət etməlidir. Bu nizam daxilində fəaliyyət göstərən hər bir subyektin maraqları təmin olunmalıdır. İqtisadi diplomatiyanın gedişatı zamanı müasir beynəlxalq ticarətdə baş verən proseslər və onun əsas meyli liberallaşma nəzərə alınmalıdır. Buna milli iqtisadiyyatın açıqlığı, gömrük tarifi dərəcələrinin azaldılması, kvotaların və digər qeyri-tarif tənzimlənmələrinin ləğv edilməsi, dünya bazarında rəqabətin güclənməsi və s. təsir göstərir. Həmin rəqabətin yaranma səbəbləri, inkişaf və nəticələri iqtisadi diplomatiyanın diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Liberallaşma iqtisadi diplomatiyada yeni üsul və vasitələrin yaranmasına təşviqedici amildir.

Dövrümüzdə hərbi və etnik münaqişələrin çoxluğu iqtisadi proseslərin balanslı inkişafını pozur. Bu işə öz növbəsində dünyada aclıq və səfalətin hökm sürdüüyü regionların sayını artırır. Belə olan təqdirdə iqtisadi diplomatik vasitələri işə cəlb etməklə dünyada

sülhün bərqərar olmasına da köməklik etmək olar. İqtisadi əlaqələrin və qarşılıqlı faydanın çoxalması dünyada aqressivlik tendensiyalarına qarşı ən effektiv mübarizə üsullarından biridir. Bir daha qeyd etmək zəruridir ki, ümumiyyətlə, sosial və iqtisadi ədalət olmadan sülh əldə etmək qeyri-mümkündür. Bunun üçün yaşayış səviyyəsini qaldırmaq lazımdır. Dünyada yoxsulluğun azaldılması istiqamətində iqtisadi diplomatlar xeyli iş görməlidirlər. Aclıq və səfalət nəinki kasıb ölkələr üçün problem ola bilər, bu anlayışlar bütün dünyada iqtisadi sabitlik və istiq-rarı pozmaq imkanına malikdirlər. Sadəcə müasir dünyada iqtisadi diplomatiyanın qloballaşma prosesinin təsiri ilə bir sıra yeni funksiyaları ortaya çıxmışdır. Bu da dünyada iqtisadi düzənin qorunmasıdır.

Artıq ən radikal iqtisadi-diplomatik mövqeli dövlətlər belə stereotiplərdən tam xilas olmasalar da belə başa düşürlər ki, səylərin ümumiləşdirilməsi və maraqların bir-birinə uyğunlaşdırılması olmadan ümumdünya ərzaq böhranı, eyni zamanda digər fəlakətlərdən xilas olmaq mümkün deyildir. Qloballaşma milli sosial-iqtisadi bilikləri vahid iqtisadi və ictimai sistemdə birləşdirən dünyəvi prosesdir. Nəticədə sosial, iqtisadi və siyasi fəaliyyət elə bir dünyəvi miqyas alır ki, dünyanın bir hissəsində baş verən hadisə di-gər hissədəki ayrı-ayrı şəxslərə və qruplaşmalara da təsir göstərir.

Beləliklə, demək olar ki, iqtisadi diplomatiyanın öyrənilməsi zəruri və strateji olan sahələrdəndir. Ən azı ona görə ki, müasir Azərbaycan xarici siyasətində iqtisadi diplomatik məqamlara xüsusi vurğu edilir. Ümummilli lider Heydər Əliyev məhz iqtisadi diplomatiyanın Azərbaycanın ən güclü silahı olduğunu dəfələrlə göstərmişdir. Azərbaycan təbii sərvətlərlə, xüsusən neft və təbii qazla zəngin ölkədir. Bu təbii sərvəti təkə istifadə etmək və satmaq deyil, həm də ölkənin strateji maraqlarına uyğunlaşdırmaq

lazımdır. Bu zaman mühüm şərt beynəlxalq siyasi, iqtisadi və diplomatik "oyunlar"ın da ölkənin iqtisadi üstünlüklərindən ustalıqla istifadə edilməsidir. Müstəqilliyin ilk illərindən təcavüzə məruz qalan və ərazilərinin 20%-dən çoxu işğal olunan, buna baxmayaraq beynəlxalq sistemdə yerini yenicə möhkəmlədən Azərbaycan Respublikası üçün bu çox vacibdir. Bu məqsədlərə cavab verən ən böyük iqtisadi proqram 1994-cü ilin sentyabr ayında bağlanmış və "Əsrin müqaviləsi" adlanan neft müqavilələri oldu.

Bu müqavilə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinə məxsus BP, Amoko, Exxon, Chevron kimi nəhəng neft kompaniyalarını Azərbaycana cəlb etdi. Ümummilli lider Heydər Əli-yevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə həyata keçirilən və indi Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən bu layihə ölkəmizin iqtisadi inkişafında, beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmlənməsində, Azərbaycanın haqq işinin reallaşmasında böyük rol oynayır. Azərbaycan sülhsevər dövlət kimi öz iqtisadi diplomatiyasını və digər fəaliyyətini dinc qonşuluq, qarşılıqlı fayda, özünün və digər dövlətlərin milli maraqlarının və milli təhlükəsizliyinin qorunması əsasında qurur. Azərbaycan bütün beynəlxalq təşkilatlarla və dövlətlərlə münasibətdə beynəlxalq prinsiplərə dönmədən əməl edir. Bunun nəticəsində dünya sistemində Azərbaycan beynəlxalq qanunlara hörmət göstərən, iqtisadi cəhətdən möhkəm və inkişaf edən, bütün prinsiplərində dünya sivilizasiyasına öz töhfəsini verən ölkə kimi tanınır. Öz geosiyasi məkanına görə xüsusi önəm daşıyan Azərbaycan öz iqtisadi diplomatiyasında beynəlxalq nəqliyyat, tranzit əməliyyatlarına prioritet yer ayırır. Yalnız bir neçə ildə ölkəmizin nəqliyyat dəhlizi kimi yükdaşımalardan gəlirləri nəzərə çarpacaq dərəcədə artır və bu sahəyə maraq xüsusi dövlət proqramları ilə həyata keçirilir.

Xatırladaq ki, TRASEKA kimi layihənin təməlinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci ildə Bakıda keçirilən beynəlxalq konfrans durur. 32 dövlətin və 6 beynəlxalq təşkilatın qatıldığı konfransda gələcəkdə Yaponiyadan, Çindən, Mərkəzi Asiyadan, Cənubi Qafqazdan keçməklə İspaniya və Portuqaliyaya qədər bir məsafədə yükdaşımlar təmin olunmalıdır.

Müstəqil konstruktiv xarici siyasət xətti tutan Azərbaycan maksimum şəffaflıqla digər dövlətlərin maraqlarına zidd olmayan iqtisadi diplomatiya qurur. Bu pragmatizmə görə artıq dünya dövlətləri Azərbaycanla müştərək işləməyə üstünlük verir. Bu sırada MDB dövlətləri, Polşa, Rumıniya, İtaliya, Türkiyə, İran, Çin, Yaponiya, İngiltərə, ABŞ, Fransa və s. durur.

Son illərdə beynəlxalq əməkdaşlığın mümkün formalarından bəhrələnən Azərbaycan həm özünə nüfuz qazanmış, həm də ölkədaxili problemlərin həllində təsirli tədbirlər həyata keçirmişdir. Dünya bazarına inteqrasiya bir neçə istiqamətdə uğurla davam etdirilir və yeni istiqamətlərin müəyyənləşməsində beynəlxalq təşkilatlar və institutlarla məqsədyönlü, faydalı əməkdaşlıq davamlı xarakter alır. Müasir dünyanın dəyişkən mənzərəsi hər bir dövlətin xarici siyasətində dinamizmi əsl zərurətə çevirir. Dövlət maraqlarının təmin olunması transformasiya olunmaqda davam edən müasir beynəlxalq münasibətlər fonunda xeyli çətinləşir. Dünya dövlətləri ilə əməkdaşlıq, beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunub saxlanması əvvəl olduğu kimi XXI əsrin də ən aktual problemlərindən olacaq. İqtisadi bağlantıları ilə, ticarət dövriyyəsinin səviyyəsi ilə dünya təsərrüfat və maliyyə sistemində özünə layiqli yer tutan Azərbaycan informasiya məkanında da öz yerini tutmaqda davam edir. Elmi-texniki tərəqqi, demokratik dəyərlərə sadiqlik bu günün Azərbaycanının reallıqlarıdır.

I FƏSİL

İQTİSADI DİPLOMATİYANIN ELMİ-NƏZƏRİ VƏ KONSEPTUAL ƏSASLARI

- 1.1. İqtisadi diplomatiyanın mahiyyəti və genetik əsasları**
- 1.2. Diplomatiyaya dair bir sıra elmi-nəzəri baxışlar və milli maraqlar məsələsi**
- 1.3. Xarici iqtisadi siyasətin və iqtisadi diplomatiyanın qarşılıqlı münasibətləri**
- 1.4. İqtisadi diplomatiya və milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinə dair**
- 1.5. İkitərəfli iqtisadi diplomatiyanın forma və istiqamətləri**

1.1. İqtisadi diplomatiyanın mahiyyəti və genetik əsasları

Bəşər tarixinin nəzərdən keçirilməsi zamanı bir sıra elmi anlayışların, kateqoriyaların mahiyyəti və mənşəyinə dair həqiqətləri üzə çıxarmaq mümkün olur. Bu dərsləyin yazılması zamanı qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd beynəlxalq münasibətlər sistemini öyrənən tələbələr və eyni zamanda mütəxəssislər üçün Azərbaycan dilində konseptual əsasları özündə əks etdirən mənbənin tərtib edilməsi olmuşdur. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildən müstəqil subyekt olaraq beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirak edir, inkişaf edən beynəlxalq münasibətlər sistemində uyğun olaraq müvafiq qurumlar formalaşdırır və dövrü olaraq həmin qurumlarda

islahatlar həyata keçirir. Bütün dövlətlər kimi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakının məqsədləri vardır. Həmin məqsədlər öz xüsusiyyətinə görə iqtisadi, siyasi, hərbi və sosioloji ola bilərlər. Göstərilən istiqamətlər məcmu olaraq Azərbaycan xalqının həyati maraqlarının təmin olunmasına xidmət edir. Lakin bütün məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi zəminə malik maraqların təmin olunması ilkin zərurətdir. Qloballaşan və milli sistemlərin getdikcə daha çox bir-birindən asılı vəziyyətə düşdüyü bugünkü reallıqlarda iqtisadi maraqlar daha çox beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin güclənməsi hesabına təmin edilirlər. Belə olan təqdirdə isə iqtisadi diplomatiya tədbirləri və onların mahiyyətlərinin öyrənilməsinin elmi aktuallığını daha da artırır.

İlk öncə **diplomatiya anlayışının** bəzi məqamlarını açıqlamaq yerinə düşərdi. **Diplomatiya** anlamı bəşər övladının yaddaşında qədim çağlardan kök salmış və öz inkişafının bünövrəsini antik Roma və Yunanıstanda tapmışdır. Bütün inkişaf dövrlərində forma və metodlar müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalsa da, diplomatiyanın ana xəttində dövlətlərarası münasibətlərin bərabər, qarşılıqlı, faydalı zəmində qorunması və maraqların təmin olunması faktoru dayanır. Diplomatiya beynəlxalq əlaqələrin "baş təsisatı" və ya daha prozaik desək, "mühərrik bölməsidir". Bu və ya digər şərtlər diplomatiyanı biz bildiyimiz qaydada dövlətlərarası əlaqələri həyata keçirməyin mühüm təsisatı kimi təyin edir. Bundan başqa, diplomatiya elastik təsisat olduğunu təsdiq etmişdir. O, xalq suverenliyinin və XIX əsrin millətçiliyinin təhdidlərindən sağ çıxan bir neçə beynəlxalq təsisatdan biridir.

Dar mənada diplomatiya peşakar diplomatların praktikasına aiddir. Digər tərəfdən bir çox müəlliflər bildirirlər ki, diplomatiya "son bir neçə əsrin suveren, ərazi dövlətlərində yaşamaq təcrübə-

sindən qabaq olan və ondan kənara çıxan bəşəri şəraiti ifadə edir." "Kiminsə adından çıxış etmək" anlamında təmsil etmənin diplomatiyanın mühüm funksiyası olması, nəzəri baqajından asılı olmayaraq müşahidəçilərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilir. Diplomatiya təmsilçilik sistemi olmaqdan əlavə, həm də rabitə sistemidir. Bu cəhətə vurğu edən müəlliflər bildirirlər ki, rabitə beynəlxalq əlaqələrin mövcud olması üçün məntiqi zəruri şərtlərdən biridir. Beləliklə, **diplomatiya** "nizamlanmış təmas (rabitə) prosesi" və ya "beynəlxalq cəmiyyətin təmas sistemi" kimi başa düşülə bilər. Paradoksal olsa da, təmas ehtiyacı diplomatik əlaqələr pozulduqda və tərəflərin başqa təmas yolları axtardığı və tapdığı vaxt nümayiş etdirilir. Diplomatiyanın postmodern yozumu təmsilçilik və təmasdan kənara çıxır, təsisata insan şəraitinin daha əhəmiyyətli cəhətlərinin ifadəsi kimi baxır. Tərif və anlayışların bu təəccübləndirici çoxluğuna baxmayaraq, diplomatiya haqqında mətnlərin əksəriyyəti ümumi nüvəyə malikdir. Adətən onlara, bu və ya digər nisbətdə, diplomatiyanın tarixi və tarixəqədərki dövrünün hesabatı, diplomatik funksiyaların, üsul və metodların tipologiyaları, diplomatiyanın hüquqi çərçivələri haqqında məlumat, müasir nailiyyət və problemlərin müzakirəsi daxil olur.

Diplomatiya haqqında beynəlxalq münasibətlərlə məşğul olan mütəxəssislər bir sıra nəzəri və diqqətçəkən mülahizələr söyləmiş, hətta gələcəkdə onun inkişafına dair bir sıra qayğılar da səsləndirmişlər. Diplomatiya təsisatının təhlükə qarşısında olub-olmaması barədə dəqiq bir nəticə çıxarmaq mümkün deyil. Bəzi müəlliflər onun keçmişdəki dəyişən şəraitə uyğunlaşma qabiliyyətini qeyd edir, bəziləri isə "müasir diplomatiya yeni şərait və iştirakçılara sürətlə uyğunlaşmanın hər bir əlamətini göstərir" fikri qədər uzağa gedirlər.

Qeyd edək ki, diplomatiya zəif nəzəri bazaya malik, fraq-

mentlərə bölünmüş tədqiqat sahəsidir. Onun son vaxtlardakı canlanması fənlər, elmi yanaşmalar, alimlər və praktiklər arasında artan dialoqa gətirəcəkdir. Tədqiqatçılar diplomatik praktikanın "ibtidai elementləri" və müasir əsrdə ənənəvi diplomatiyanın tənəzzülü ilə məşğul olsalar da, bu gün baxışları genişləndirmək və nəzəri fəaliyyət üçün böyük hazırlıq mövcuddur. Bütün ədəbiyyata nüfuz etmiş bir ümumi mövzu var ki, o da danışıqların diplomatiyanın nüvəsi kimi qeyd edilməsidir. Əslində bir neçə mənbə diplomatiyaya danışıqlar terminlərində tərif verir. Beləki, **Oxford English Dictionary - yə görə diplomatiya** "beynəlxalq əlaqələrin danışıqlar yolu ilə aparılmasıdır" və diplomatiyanı "bir-birinin müstəqilliyini qəbul edən siyasi qurumlar arasında danışıqlar" kimi müəyyən edir. **G.R.Berridgenin** daha mürəkkəb tərifinə görə isə **diplomatiya** "beynəlxalq əlaqələrin qüvvə ilə deyil, danışıqlar, təbliğat və ya qanuna müraciət, bilavasitə və ya dolayısıyla danışıqları irəlilətmək üçün layihələndirir."

İqtisadi diplomatiyanın nə demək olduğu daim elmi dairələrin müzakirə obyektinə olubdur. Zahirən nəzər yetirdikdə bu anlayışın iki tərkibini - **iqtisadiyyat** və **diplomatiyanı** görmək olur. İqtisadi diplomatiyanın başa düşülməsi hər iki anlayış ətrafında düşünməyə, onlar arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etməyə vadar edir. Məlumdur ki, iqtisadiyyat öz mövcudluğuna insanın cəmiyyət təşkil etdiyi gündən başlamışdır. **İqtisadiyyat dedikdə**, mürəkkəbliklərə varmadan insanların maddi ehtiyaclarını təmin etmək üçün fəaliyyətləri və bu fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün formalaşan məkan nəzərdə tutulur. Sosial rifah səviyyəsini yüksəltmək, maddi sərvətləri çoxaltmaq və bir sözlə daha yaxşı yaşamaq istəyi insanları daim təqib etmişdir. Bu insanın birbaşa fitrəti ilə bağlıdır.

İlkin cəmiyyətlərdə maddi ehtiyacların ödənilməsi əsasən

daxili ictimai iqtisadi resurslar hesabına həyata keçirilirdi. Yəni bir növ cəmiyyətlərin iqtisadi xüsusiyyətləri hələ ki, ətraf amilə ciddi ehtiyacı hiss etdirmirdilər. Lakin insan cəmiyyətinin inkişaf dinamikası bu vəziyyətin çox davam etməyəcəyindən xəbər verirdi. Daxili resurslar hesabına da olsa, cəmiyyətlərin möhkəmlənməsi və güclənməsi insanların tələbat səviyyəsini artırırdı. Artıq bu cəmiyyətləri idarə edənlər necə adlanmaqlarından asılı olmayaraq insanların ehtiyaclarının artan dinamikası qarşısında ətrafa çıxış haqqında düşünməyə başladılar. Bu isə cəmiyyətlərarası iqtisadi əlaqələrin rüşeymlərini formalaşdırdı. Amma insan cəmiyyətləri arasındakı qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin formalaşmasına təbii fəlakətlər, epidemiyalar və digər qəfil səbəblər də çox böyük təsir edirdi. Belə ki, göstərilən səbəblər ucbatından əldə olunmuş iqtisadi nailiyyətləri ya tamamilə, ya da qismən itirən cəmiyyətlər onların itkisini digərlərinin sərvətləri hesabına kompensasiya etmək istəyirdilər. Bu isə başqa bir həqiqətin mahiyyətini anlamağa kömək edir. Həmin həqiqət ondan ibarətdir ki, iqtisadi münasibətlərin ilkin mərhələsində iqtisadi maraqların təmin olunması üçün iqtisadi və ticari üsullardan daha çox müharibələrə müraciət edilirdi.

Cəmiyyətlərin siyasi baxımdan təkmilləşməsi və dövlətlərin atributlarının getdikcə möhkəmlənməsi tədricən iqtisadi və ticari vasitələri daha optimal üsul səviyyəsinə gətirirdi. İqtisadi diplomatiyanın ilkin variantlarda təzahürləri özünü büruzə verirdi. Ancaq sistemli iqtisadi diplomatiyanın mövcudluğundan danışmaq hələ tezdir. Çünki iqtisadi diplomatiya funksional xüsusiyyətlərə malik orqanların və ya bu funksiyaların bir qisminin icrasını üzərinə götürmüş səlahiyyətli şəxslərin olmasını tələb edir. Ümumiyyətlə, **iqtisadi diplomatiya dedikdə**, müasir elmdə dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin və rəsmi fəaliyyətinin həyata keçirilməsi vasitələri başa düşülür. İqtisadi diplomatiya iqtisadiyyatın və siyasətin qarşı-

lıqlı əlaqəsini başa düşmək lazımdır. İqtisadi diplomatiya həmçinin bilavasitə dövlətin mövcudluğu ilə bağlıdır. Çünki insan cəmiyyətində fərdlərin maraqlarını ümumiləşdirən və onları vahid formada təqdim edən ən üst qurum dövlətdir. Dövlət, müxtəlif maraqları xaosik vəziyyətdən çıxardaraq bir sistemə cəmləşdirir, onları təsnif edir. Hər bir təsnifata uyğun həyata keçirmə metod və üsullarını hazırlayır. Metod və üsulları isə funksional qurumlar təmin edirlər. Həmin funksional qurumlara ayrı-ayrı dövlətlərin xarici işlər nazirliklərini və digər təşkilatları misal göstərmək olar.

İqtisadi diplomatik fəaliyyət zamanı dövlət öz cəmiyyətinin qərarlı iqtisadi inkişafını həyata keçirməyə və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır. Bunun üçün təşkilati-hüquqi mexanizmlər formalaşdırır. Müasir dünyada vətəndaş cəmiyyətinin rolunun artdığı bir dövrdə dövlət iqtisadi diplomatiyanı yalnız öz qurumları hesabına cəmiyyətin digər tərkibləri ilə əlaqəyə girmədən təmin edə bilməz. Bunun üçün dövlət dünya təsərrüfat sisteminə milli maraqların təmin olunması məqsədi ilə ictimai və işgüzar dairələrlə qarşılıqlı əlaqə şəklində iş apardığı təqdirdə uğur əldə edə bilər. Müasir nümunələr deyilənləri sübut etməkdədir. Tez-tez müxtəlif dövlətlərin rəhbərlərinin işgüzar dairələrlə və ictimai qurumlarla görüşlərinin keçirilməsinə şahid oluruq. Bununla iqtisadi diplomatik fəaliyyət ölkənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir. Ancaq düzgün iqtisadi diplomatiya dövlətin xarici iqtisadi siyasəti və cəmiyyətin sosial rifahının balanslı təmin edilməsi zamanı həyata keçirilə bilər. Sual yarana bilər ki, bu nə deməkdir. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədi ilə öz ölkəsinin işgüzar dairələri ilə əhalisinin digər qismi arasında ədaləti təmin etmək üçün münasibətləri tənzimləməlidir. Yəni iqtisadi diplomatiya bir sözlə öz üsul və vasitələrinin həyata keçir-

məsi zamanı cəmiyyətdaxili stabilliyə və iqtisadi mühitin formalaşmasında ədalətə şərait formalaşdırmalıdır.

İqtisadi diplomatiya anlayışı ilk anlamda siyasi motivləri özündə cəmləşdirərək, ümumiyyətlə diplomatiyanın sərhədləri ilə həddatlanmayan yeni anlayışdır. Məhz bu səbəbdən iqtisadi diplomatiya termini müəyyənlik qazana bilmir və əksər hallarda ticarət diplomatiyası kimi təlqin olunur. Bu tipli yanaşma problemin birtərəfli işıqlandırılması ilə nəticələndiyindən yetərli sayıla bilməz. Eyni dərəcədə diplomatların yalnız siyasət adamları olması, peşəkar fəaliyyətlərinin əsasında yalnız dövlətin xarici siyasət strategiyasının dayandığı fikri də bu günün reallıqlarından kənarıdır. Əgər bəşər övladının inkişaf tarixinə nəzər yetirsək diplomatiyanın siyasi və iqtisadi qollarının paralellik təşkil etdiyinin şahidi olarıq. Bəzən iqtisadi diplomatiya termini dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin yanlış təsəvvürünü formalaşdırır. Yəni siyasi imperativlər demək olar ki, bir tərəfə atılır. Bu da doğru deyildir.

Diplomatiya çoxşaxəli və çoxtərəfli bir anlam kimi, ilk növbədə iqtisadi diplomatiya ilə vəhdətdədir və bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür oluna bilməz. İqtisadi diplomatiya ticarət diplomatiyası ilə ekvivalentlik təşkil etməsə də, əslində ticarət amilini özündə ehtiva edir. Zaman axarında çox şeyin dəyişdiyini inkar olunmazdır. Bəlkə də münasibətlərin qədim və orta çağlarında "ticarət diplomatiyası" məqbul sayıla bilərdi, lakin siyasi boşluqda onun effektivliyi itib yox olardı.

İqtisadi diplomatiyanın **milli maraqları** təmin etməsinin müəyyən prinsipləri aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1. İqtisadi diplomatiya iqtisadi-riyazi modellər və hesablamalar əsasında aparılmalıdır. Bu bəndi belə izah etmək olar ki, dövlət analitik təhlil metodları ilə hesablanmış sistemli məlumatlara malik olmadan iqtisadi diplomatik

metod və üsulların məkan və zamana görə tətbiqini həyata keçirə bilməz. Deməli, iqtisadi diplomatiyasının uğuruna iddialı olan dövlət ölkədaxili elmi potensialın inkişafı və rəğbətləndirilməsində maraqlı olmalıdır. Söylədiyimiz bu son fikir növbəti prinsip üçün baza rolunda çıxış edir.

2. İqtisadi diplomatik fəaliyyət zamanı cəmiyyət daxilindəki qarşılıqlı asılılıq münasibətləri nəzərə alınmalıdır.
3. İqtisadi diplomatik üsul və vasitələrin məkan və zamana görə tətbiq edilməsi üçün müvafiq qurumlar ölkə əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin hansı reaksiya verəcəkləri ehtimallarına sahib olmalıdırlar. Buradan da növbəti prinsipin əsasları bərqərar olur.
4. İqtisadi diplomatiya fəaliyyəti zamanı dövlət ədalət və müzakirələrin optimal variantının tapılmasını özünə başlıca hədəf seçməlidir. Təqdim olunmuş prinsipi belə izah etmək olar ki, iqtisadi diplomatiya özündə iqtisadi ədaləti qaynaqlandırmalıdır və beynəlxalq danışıqlar zamanı mütləq üstünlüyə deyil, maksimal dərəcədə hamının maraqlarını təmin edəcək optimal ortağ nöqtənin əldə olunmasına çalışmalıdır. Təsəvvür edək ki, öz iqtisadi diplomatik fəaliyyəti zamanı bütün dövlətlər mütləq üstünlüyün əldə edilməsini özlərinə məqsəd ediblər. Belə olan halda əslində heç bir dövlətin iqtisadi maraqları təmin oluna bilməz və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində xaotik vəziyyətlər çoxalar. Bu isə bütövlükdə beynəlxalq nizama öz mənfi təsirini göstərmiş olar. Təəssüf ki, beynəlxalq münasibətlər sistemində bəzi hallarda mütləq üstünlüyə çalışan dövlətlərin iqtisadi diplomatik yolları böhranlara və hətta fəlakətlərə gətirib çıxarda bilər.

Buradan da növbəti prinsipə keçid almaq olar.

5. Dövlətlər iqtisadi diplomatik fəaliyyətləri zamanı dünyanın bütövlük xüsusiyyətini nəzərə almalıdırlar. Çünki dünyanın bir hissəsində iqtisadi diplomatik fəaliyyət ya birbaşa sürətli və ya tədrici şəkildə digər hissədə iqtisadi, siyasi və ictimai həyata təsir edə bilər.
6. İqtisadi diplomatiya elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etdiyi təqdirdə daha effektiv olur və reallıqları əks etdirir.

İqtisadi diplomatik fəaliyyətin həyata keçirilməsini mərhələlərə bölmək elmlilik prinsiplərinə uyğundur və məsələnin mahiyyətini anlamağa kömək edir. Bütün ölkələr iqtisadi diplomatik fəaliyyət zamanı ilkin mərhələ olaraq araşdırma və kəşfiyyat dövründən başlayırlar. Göstərilən prinsipi başa düşmək üçün məsələni diferensasiya etmək lazımdır. Yəni ölkə ilk olaraq iqtisadi diplomatik fəaliyyət müstəvisinin (ölkənin və ya regionun) imkanlarını öyrənir və həmin imkanları hesablı şəkildə statistik təhlil edir. Statistik məlumatlar əldə edildikdən sonra göstərilən fəaliyyət müstəvisinin iqtisadi diplomatik iş apararı təərəfə hansı gəlirlər verə biləcəyi araşdırılır. Daha sonra adı keçən məqamlar öyrənilib müvafiq iqtisadi-diplomatik metodologiya hazırlanır. İşin daha uğurlu aparılması üçün istənilən zaman və məkan üçün bir neçə alternativ metod və üsullar tətbiq edilir. Yekun mərhələ isə iqtisadi-diplomatik fəaliyyətin nəticələrinin təhlili olur. Bu mərhələ araşdırma-kəşfiyyat işinin və metodologiyanın düzgün aparılmasını ya təsdiq ya da inkar edir. Bu nə deməkdir? Nəticə ehtimal olunan çıxarların əldə edilməsini təsdiq edirmi? Əgər ehtimal olunan nəticələr özünü doğruldarsa, deməli, birinci iki mərhələ uğurla həyata keçirilmişdir.

İqtisadi diplomatiyanın mahiyyətinə dair ifadə etdiyimiz fikir-

lər bəzi xırda məqamları nəzərə almasaq bütün dövrlər üçün səciyyəvi olmuşdur. Yeni iqtisadi diplomatiya da bütün kateqoriyalar kimi öz inkişafında ilkin qanun olan səbəb-nəticə əlaqələrinə tabe olmuşdur. Doğrudur, dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər, formasiyaların dəyişməsi, yeni iqtisadi modellərin ortaya çıxması iqtisadi diplomatiyanın üsul və vasitələrində dəyişiklər etmişdir. Ancaq iqtisadi diplomatiyanın qarşısına qoyulan məqsəd əsas etibarını ilə dəyişməz olaraq qalır. Bu isə ondan ibarətdir ki, iqtisadi diplomatiya hər zaman hədəf olaraq öz dövlətinin iqtisadi maraqlarının təmin olunmasını qarşısına məqsəd qoymuşdur. Sadəcə müasir dünyada iqtisadi diplomatiyanın qloballaşma prosesinin təsiri ilə bir sıra yeni funksiyaları ortaya çıxmışdır. Bu da dünyada iqtisadi düzənin qorunmasıdır. Artıq ən radikal iqtisadi-diplomatik mövqeli dövlətlər belə stereotiplərdən tam xilas olmasalar da, belə başa düşürlər ki, səylərin ümumiləşdirilməsi və maraqların bir-birinə uyğunlaşdırılması olmadan ümumdünya ərzaq böhranı, eyni zamanda digər iqtisadi fəlakətlərdən xilas olmaq mümkün deyildir.

1.2. Diplomatiyaya dair bir sıra elmi-nəzəri baxışlar və milli maraqlar məsələsi

Müxtəlif tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətlərin subyektləri olan dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrində istifadə etdikləri vasitələrin müxtəlif təsnifatını verirlər. Müxtəlif təsnifatları təhlil edib asanlıqla müəyyən edə bilərik ki, dövlətlərin xarici siyasətin məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etdikləri vasitələr toplusunun bir qütbü diplomatiya digəri isə gücdür. Ədəbiyyatlarda "**diplomatiya**" termininin müxtəlif mənalarda işləndiyinin şahidi ola bilərik. Bəzən bu sözü xarici siyasətin sinonimi kimi işlədirlər, başqa bir

haldə diplomatiyanı danışıqlarla eyniləşdirirlər. Daha sonra diplomatiyanı danışıqların mexanizmi və prosesi kimi qələmə verirlər və nəhayət beynəlxalq danışıqların aparılması bacarığı kimi keyfiyyəti və ya ilahi vergini diplomatiya adlandıranlar da vardır.

Bütün yuxarıda deyilənlər gözəl səslənsə də, diplomatiyanın mahiyyətini müvafiq şəkildə açıqlamırlar. **Diplomatiya**, faktiki olaraq, "danışıqlar vasitəsilə beynəlxalq münasibətlərin idarə olunmasıdır və elə metoddur ki, bu metod vasitəsilə səfirlər və elçilər beynəlxalq münasibətləri tənzimləyirlər; diplomatın işi və ya sənətidir".

Kuinsi Rayt diplomatiyanı iki səviyyədə müəyyən edir: **ümumi düşüncə** və **xüsusi düşüncə**. **Ümumi düşüncəyə** görə, diplomatiya "danışıqlarda və ya qarşılıqlı əlaqə zamanı taktın, fərasətin və ya bacarığın istifadəsidir", **xüsusi düşüncəyə** görə isə diplomatiya "müharibənin mümkün olduğu siyasət sistemi daxilində minimum xərclərlə maksimum qrup məqsədlərinə nail olmaq üçün danışıq sənətidir". Raytın bu cür tərifindən iki nəticə çıxarmaq olar. **Birincisi**, ümumi düşüncəyə görə, diplomatiyada təzyiqliq metodlarından deyil, inandırma metodlarından istifadə edilir. **İkincisi**, xüsusi düşüncəyə görə, diplomatiya bu sənətin sahiblərinin milli maraqlara sədaqətini ehtiva edir. Diplomatiya ilə bağlı xüsusi düşüncə daha doğru variant kimi qəbul edilməlidir, çünki diplomatiya təzyiqliqdən istifadəni inkar etmir.

Beləliklə, diplomatiya elə bir mühitdə tətbiq edilir ki, burada təzyiqliq də mümkündür. Diplomatiyanın funksiyalarından biri də bu təzyiqliqin qarşısını almaqdır.

Hans Morqentau qeyd edir ki, diplomatiyanın **dörd vəzifəsi** var.

1. Diplomatiya öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün kifayət edə biləcək gücün çərçivəsində müəyyən etməlidir.

2. Diplomatiya digər dövlətlərin məqsədlərini və bu məqsədlərə nail olmaq üçün həqiqi və potensial gücünü dəyərləndirməlidir.
3. Diplomatiya bu müxtəlif məqsədlərin biri-birinə nə dərəcədə uyğun olduğunu müəyyən etməlidir.
4. Diplomatiya öz məqsədlərinə çatmaq üçün uyğun vasitələrdən istifadə etməlidir.

Diplomatiyanın məqsədi razılığa nail olmaqdır. Belə çıxır ki, diplomatiya yalnız elə yerdə müvafiq sayıla bilər ki, orada razılıq yoxdur.

Əgər tərəflər biri-biri ilə tamamilə razıdırlarsa, orada diplomatiyanın əhəmiyyəti olmur. Deməli, diplomatiya bir vasitə kimi o zaman istifadə edilə bilər ki, tərəflərin arasında müəyyən sahələrdə istər açıq-aşkar, istərsə də potensial narazılıq və ya anlaşmazlıq vardır. Diplomatiya tam razılıq şəraitində qeyri-müvafiq, tam narazılıq şəraitində isə effektiv vasitədir. Bununla belə, razılıq və narazılıq beynəlxalq münasibətlərdə statik fenomen deyildir. Ola bilər ki, razılıq müəyyən dövrdə narazılığa, narazılıq isə razılığa çevrilsin.

Diplomatiyanın əsas elementi olan danışıqlar qarşı tərəfə təsir metodlarından biridir. Bu metod öz növbəsində **inandırma metodunu** formalaşdırır. İnandırma ədəbiyyatlarda gücdən istifadə metodlarından biri kimi göstərilərsə də, diplomat özü gücdən istifadə edə bilmir. O yalnız öz ölkəsinin adından danışıqlar apara bilər. Beləliklə, diplomatın rolu danışıqlar uğursuz bitdiyi halda son ultimatumun verilməsindən məhdudlaşır ki, bu da öz növbəsində müharibəyə və yaxud müharibənin formal olaraq elan edilməsinə gətirib çıxara bilər. Deməli, inandırma diplomatiyada istifadə edilən başlıca metoddur və uğurlu olmaları üçün diplomatlardan inandırma bacarığına malik olmaları tələb olunur.

Nəzəri cəhətdən diplomatiya beynəlxalq hüquqla toqquşur, çünki birinci milli maraqlara qulluq etdiyi halda, ikinci beynəlxalq hüquqi qaydanı milli maraqlardan üstün tutur. Əslində isə diplomatiyanı beynəlxalq hüquqdan ayrı qəbul etmək mümkün deyil. Məsələn, heç bir hökumət diplomatik immunitetin təmin edilməsinə əmin olmasa, başqa ölkəyə səfir və ya danışıqlarda iştirak etmək üçün nümayəndə göndərməz. Əgər beynəlxalq hüququn öhdəliklərə vicdanla əməl edilməsi prinsipi nəzərə alınmazsa, danışıq aparıb razılığa gəlməyin əhəmiyyəti olmaz. **Sen Amartye Kumar** qeyd edir ki, əgər danışıq aparən dövlətlər güman etsələr ki, hər bir dövlət beynəlxalq hüquq prinsiplərini qəbul edərək, onlara uyğun hərəkət edir, onda diplomatiyanın təsiri artır. Beynəlxalq hüquq həmçinin elə arqumentləri təmin edir ki, diplomat həmin arqumentlər vasitəsilə öz mövqeyini möhkəmlədir.

Ədəbiyyatlarda köhnə və yeni diplomatiya anlayışları da ayırd edilir. **Harold Nikolson** "Diplomatik metodun təkamülü" adlı kitabında diplomatik praktikanın təkamülü prosesinə təsir edən üç diplomatik metodu qeyd edir:

- yunan metodu;
- italyan metodu;
- fransız metodu.

Köhnə diplomatiya adlandırılan məhz **fransız metodudur**. Beynəlxalq danışıqlar praktikası və nəzəriyyəsini ehtiva edən bu metodun əsası Rişelye tərəfindən qoyulmuş, XVII-XIX əsrlərdə və hətta XX əsrin əvvəllərində bütün dövlətlər tərəfindən qəbul edilmişdir. Köhnə diplomatiyanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

- Birincisi, Avropa ən vacib qitə hesab olunurdu. Asiya (son dövrlərdə Yaponiyanı istisna etməklə), Afrika və hətta Latın Amerikasına ticarət, imperialist və missioner ekspansiyası

əraziləri kimi baxılırdı. Amerika Monro Doktrinasına uyğun olaraq, uzun müddət təcrid olunmuş vəziyyətdə idi. Əgər Avropanın beş böyük dövlətindən ən azı biri müəyyən müharibədə iştirak etməsə idi, o geniş miqyaslı müharibəyə çevrilməzdi.

- İkincisi, diplomatiya demək olar ki, əsasən Avropa dövlətləri arasında aparılırdı. Bu, köhnə diplomatiyanın ikinci vacib xüsusiyyətini üzə çıxarır ki, bu da kiçik dövlətlərin əhəmiyyətsizliyidir. Bu diplomatiyanın hakim olduğu dövrdə o dövlət mühüm hesab olunurdu ki, hərbi resurslara, strateji üstünlüklərə və xammal ehtiyatlarına malik idi. Kiçik dövlətlərin hərbi cəhətdən zəifliyi onların diplomatik cəhətdən də zəifliyi ilə nəticələnirdi ki, bu isə öz növbəsində onların böyük dövlətlərdən asılı olmadan dünyada hər hansı bir rol oynamalarına imkan vermirdi.
- Üçüncüsü, köhnə diplomatiya belə bir ehtimala əsaslanırdı ki, guya böyük dövlətlər kiçik dövlətlərin idarə olunmasına və sülhün qorunmasına görə ümumi məsuliyyət daşıyırlar. Böyük dövlətlərin daha böyük məsuliyyət və marağa malik olmaları ehtimalı qismən belə bir fakta söykənirdi ki, onların pulu və silahı daha çoxdur.
- Köhnə diplomatiyanın dördüncü xüsusiyyəti hər bir Avropa ölkəsində peşəkar diplomatik xidmətin bərqərar olması idi. Diplomatlar oxşar təhsil standartlarına və təcrübəyə malik idilər. Onların əksəriyyəti əmin idi ki, eyni məqsədə - sülhün qorunmasına xidmət edirlər.
- Köhnə diplomatiyanın beşinci əsas xüsusiyyəti danışıqların məxfi keçirilməsi idi. Bu o demək idi ki, ümumilikdə əhali nə danışıqların məzmunundan xəbərdar idi, nə də ki, bu danışıqlara təsir etmək imkanı yox idi. Diplomatiyanın

məxfi təbiəti belə bir arqumentlə müdafiə olunurdu ki, danışıqlar hər hansı bir güzəşt almaq üçün aparıldığından yalnız məxfi keçirildiyi halda uğurla nəticələne bilər.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə də I Dünya müharibəsi ilə əlaqədar olaraq, köhnə diplomatiya öz təsir gücünü itirdi, **"yeni diplomatiya"** meydana gəldi. Bu diplomatiyanın köhnə diplomatiyadan **iki fərqli** xüsusiyyəti var idi: o, xalqın münasibətinə həssas idi və başlıca olaraq xarici işlər idarələrinin hüduqları daxilində deyil, konfranslarda tətbiq edilirdi. Bu səbəbdən yeni diplomatiyanı çox vaxt şəffaf diplomatiya adlandırırlar.

Diplomatik metodun dəyişməsinə gətirib çıxarmış vacib amillərdən biri kommunikasiya əlaqələrinin güclü inkişafıdır. Əvvəllər hər hansı diplomatik sənədin (depeşa, nota və s.) ünvana çatması üçün aylarla vaxt tələb olunurdu, bu isə çox vaxt depeşanın məzmununun köhnəlməsinə gətirib çıxarırdı. Buna görə də diplomatlar öz təşəbbüsləri ilə çıxış etməli, ya da ki, vətənlərini tərk etdikləri zaman əllərində olan göstərişlərə uyğun hərəkət etməli idilər. Elmi-texniki tərəqqi diplomatiya praktikasında böyük dəyişikliklər etdi. Əvvəllər uzun müddət ərzində akkreditə olunduğu ölkədə qalan diplomat öz ölkəsində baş verənlərdən də kifayət qədər xəbərdar deyildi. Kütləvi informasiya vasitələrinin hazırkı inkişaf səviyyəsi bu çatışmazlığı da aradan qaldırıb.

Yuxarıda qeyd edilənlərə rəğmən, kommunikasiya vasitələrinin yaxşılaşması nəticəsində diplomatiyanın xarakterinin dəyişməsi ilə bağlı olaraq diplomatların hadisələrə təsir etmə imkanının aradan qalxdığını söyləmək düzgün olmazdı. Diplomat hələ də dövlətin xaricdəki əsas informasiya mənbəyi və olduğu ölkədəki siyasi şəraitin, meyllərin və ictimai fikrin başlıca şərhçisidir. Yalnız səfir akkreditə olunduğu ölkədəki siyasi şəraiti dəqiq başa düşə bilər. Buna görə də səfiri göndərən ölkənin hökuməti həmin

səfirin göndərdiyi hesabatlara ciddi fikir verməli və xarici siyasəti formalaşdırarkən həmin hesabatlardakı təklifləri nəzərə almalıdır. İki ölkə arasında yaxşı əlaqələrin yaradılması və saxlanılmasında məsuliyyət daşıyan başlıca şəxs səfirdir. Buna görədir ki, H.Nikolson hökumətləri xəbərdar edir ki, öz səfirlərinin məsləhət və mülahizələrinə biganə yanaşmasınlar.

Milli maraqların təmin edilmə vasitələrindən biri də gücdür. Bir dövlətin digərinə təsiretmə qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə onun malik olduğu gücdən asılıdır. Bu güc dövlətin hərbi, siyasi və iqtisadi qüvvəsindən və ya bu qüvvələrin zahiri görünüşündən irəli gələ bilər.

Güç qədimdən beynəlxalq münasibətlərin subyektlərinin vasitələri arasında ən geniş yayılmış və həlledici vasitədir. Beynəlxalq münasibətlərin mərkəzi problemlərindən biri - müharibə və sülh problemi güc anlayışı ilə bağlıdır.

Keçən əsrin təxminən 40-cı illərindən etibarən beynəlxalq münasibətlər elmində güc anlayışına münasibətdə iki yanaşma daha geniş yayılmış oldu: **atributiv** və **bihevioral**. **Birincisi**, beynəlxalq münasibətlərin subyektinin gücünə onun atributu, ayrılmaz keyfiyyəti kimi baxır. **İkincisi** isə, gücü subyektin davranışı, beynəlxalq səhnədə qarşılıqlı təsiri ilə əlaqələndirir. **Atributiv** yanaşma siyasi realizm məktəbinə xasdır.

Hans Morqentaunun nöqteyi-nəzərincə beynəlxalq siyasət bütün digər siyasət növləri kimi güc uğrunda mübarizədir. Morqentaun güc, qüdrət, hakimiyyət və nüfuz anlayışlarını ayırmır və hamısını "power" termini ilə ifadə edir. Eyni zamanda güc dövlətin beynəlxalq səhnədə yürütdüyü siyasətində həm məqsəd, həm də digər məqsədlər üçün vasitə rolunda çıxış edir. Öz xarici siyasət məqsədlərinə nail olmaq üçün dövlətə güc (hakimiyyət, qüdrət) lazımdır. Gücün məzmunu təkcə hərbi resurslarla məhdudlaşmır,

həm də bir sıra tərkib elementlərini ehtiva edir: sənaye potensialı, təbii resurslar, geostrateji üstünlüklər, əhalinin sayı, mədəni xüsusiyyətlər, milli mənəviyyət, diplomatiya və dövlət rəhbərliyinin keyfiyyəti.

Uilyam Horvard Taftın 1908-ci ilin sonlarında hakimiyyətə gəlişindən sonra ABŞ-ın təcavüzkar siyasəti daha da gücləndi. Taftın prezidentliyi dövründə ABŞ-ın Kubaya olan münasibəti qismən dəyişdi. Bu siyasət iki xüsusiyyətlə – prezident Taft və dövlət katibi Filander Noksun siyasəti üçün xarakterik olan yeni **önləyici siyasət** və yaxud **dollar diplomatiyasının** yürüdülməsi ilə səciyyələnirdi. Uilyam Taft tərəfindən işlənib hazırlanmış "önləyici siyasət" Kuba, Karib hövzəsi və Mərkəzi Amerikanın digər ölkələrinə müdaxilə etməkdə ABŞ hüququnun yeni interpretasiyası ilə bağlı idi. Məlum olduğu kimi, maarifçilik ideyalarının intişarı genişləndikcə özünü qərb demokratiyasının ən gənc vətəni hesab edən ABŞ-da yeni formaların axtarışına vadar edirdi ki, bunların içində ən sivilizasiyalı metod Taftın "dollar diplomatiyası" idi. 1911-1912-ci illərdə çox ağır şərtlərlə Nikaraquaya verilən müxtəlif borclar, Milli bankın bütün səhmlərinin 51 faizi üzərində Amerika bankirlərinin nəzarəti, maliyyəçilər tərəfindən dəmiryol səhmlərinin satın alınması, gömrük rüsumlarının baş yığıcısının xüsusi rolu, eləcə də, Amerika piyadalarının ölkədəki mövcudluğu – bütün bunlar ölkəni ABŞ-dan asılı vəziyyətə salır və Amerika sənayeçiləri və maliyyəçiləri üçün onun sərvətlərini ələ keçirmələrində əlverişli şərait yaradırdı. "Dollar diplomatiyası" çox ağır şərtlərlə borc əməliyyatları, ölkənin daxili işlərinə açıq müdaxilə və qeyri-bərabər müqavilələr ABŞ tərəfindən təkcə Panama, Santo-Dominqo və Nikaraquaya deyil, həm də Honduras və digər Latın Amerikasına ölkələrinə qəbul etdirilirdi. Belə ki,

Hondurasın xarici borcları 27 milyon dollar təşkil edirdi və ABŞ Hondurası "kömək" göstərməyə həvəslə razılıq verdi.

Çıqankov qeyd edir ki, **atributiv** yanaşmada iki çətinlik üzə çıxır. **Birincisi**, gücün tərkib elementləri yekcins deyildir. Belə ki, bura həm maddi komponentlər, həm də dəqiq ölçülə bilməyən elementlər (məsələn, milli xarakter və ya dövlət rəhbərliyinin keyfiyyəti) daxildir. **İkinci** çətinlik ondan ibarətdir ki, dövlətin gücünün onun ayrılmaz xüsusiyyəti kimi izah edilməsi gücü beynəlxalq əlaqələr sistemindən təcrid edir.

Bu çatışmazlıqlar tədqiqatçıları məsələyə başqa cür yanaşmağa sövq etdi. Bu yanaşmanın məğzi ondan ibarətdir ki, güc (qüdrət) sadəcə olaraq müəyyən atributlara malik olmaqdan daha geniş anlayışdır. O, digərlərinə təsir etməni də ehtiva edir. Yəni güc, sadəcə dillə desək, subyektlərin davranışında üzə çıxır. **K.C.Holstinin** qüdrət anlayışına dair təhlilləri onun bu yanaşmaya meyilli olduğunu düşünməyə imkan verir. Holsti qüdrətə digərlərinə təsir etmə hərəkəti, bu təsirdən faydalanmaq imkanından istifadə kimi baxır.

Sullivan qeyd edir ki, gücün nüfuz (təsir) kimi dəyərləndirilməsi *post factum* edilməlidir. Əks halda bu cür mülahizə tautoloji olar. Misal üçün Karib böhranına baxaq. Sovet İttifaqına kifayət qədər gücə malik olmasını sübut etmək üçün ABŞ-ın yalnız bir çarəsi qalırdı ki, bu da Kubanın blokadasının davam etdirilməsi idi. ABŞ-ın sovet liderlərinə təsir edə bilməsi nəticəsində ikincilər geri çəkildilər. Bu misalda Birləşmiş Ştatlar daha güclü dövlət hesab oluna bilər. Təəssüf ki, biz qətiyyətlə deyə bilmərik ki, ABŞ SSRİ-ni nəyəsə inandıra bilmişdi və yaxud SSRİ bu səbəbdən geri çəkilməmişdi. Biz bunu sadəcə olaraq təsəvvür edə bilərik. Əgər həmin böhran zamanı ABŞ geri çəkilsə idi, onda Sallivanın fikrincə, Sovet İttifaqı daha güclü (qüdrətli) dövlət hesab olunmalı idi. Çünki o,

ABŞ-a təsir etmiş olurdu. Bu cür hadisələr baxımından rolunu izah etmək üçün mütləq hadisənin nəticəsini gözləmək lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, hər bir nəticədə "güc"lə bağlı müəyyən səbəb tapmaq olar.

Robert Kantor pozitiv və **neqativ güc** anlayışlarını ayırd edir. **Pozitiv güc** o vaxt tətbiq edilir ki, bir dövlət digərlərinin hərəkətinə təsir etmək və ya onları hər hansı bir hərəkətə sövq etmək üçün öz resurslarından istifadə edir. Kantor qeyd edir ki, böyük dövlətlərin resursları da böyük olduğundan zəif dövlətlərə nisbətən pozitiv gücdən istifadə etmə imkanı da böyük olur. **Neqativ güc** isə o vaxt üzə çıxır ki, bir dövlətin digərinə verə biləcəyi hər hansı bir dəyərli dəstək, məsələn, diplomatik tanınma, hərbi və iqtisadi yardım və s. edilməsindən donor dövlət çəkinir.

Diplomatiya və gücdən savayı dövlətlər milli maraqlarını təmin etmək üçün digər vasitələrə də əl atırlar. Bunlara misal kimi iqtisadi təzyiç formaları, iqtisadi yardım, təbliğət və s. göstərmək olar. Bu vasitələr diplomatiya ilə sıx əlaqədardır. Onları hətta diplomatiyanın elementləri də adlandırmaq olar, çünki bu vasitələrə adətən danışıqlar zamanı əl atılır. Lakin bununla yanaşı onları diplomatiyadan fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Məsələn, diplomatiya ilə bir qayda olaraq diplomatlar və bəzən yüksək rütbəli dövlət məmurları məşğul olduğu halda, yuxarıda qeyd etdiyimiz digər vasitələrdən tamamilə fərqli şəxslər və orqanlar da istifadə edə bilər.

Bu vasitələr arasında təbliğata xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Müasir dövrdə demokratiyanın və kommunikasiya vasitələrinin inkişafı, təbliğatı dövlətlərin əlində güclü alətə çevrilmişdir. İnsanların siyasi şüurunun artması, öz ölkələrinin xarici siyasətinə daha böyük maraq göstərmələri təbliğət üçün böyük imkanlar yaradır. Belə ki, insanlar müxtəlif sosial siniflər, hərəkətlər və mə-

nəfə qruplarında birləşərək siyasətin məqsədlərinin və vasitələrinin formalaşdırılmasında müəyyən rol oynamağa başladılar. Dövlətlər digər ölkələrin hökumətləri ilə yanaşı onların əhalisini də inandırmağın faydalı olduğunu başa düşdülər.

Demək olar ki, bütün hökumətlər xarici informasiya proqramlarını həyata keçirirlər. Hətta kiçik dövlətlərin böyük dövlətlərdəki səfirliklərində mətbuat attaşeləri fəaliyyət göstərirlər ki, onların vəzifəsi mətbuat nümayəndələri ilə əlaqə yaratmaq, bülletenlər və məlumat vərəqələri hazırlayaraq öz ölkəsində hadisələrə maraq göstərən təşkilatlara və fərdlərə göndərmək, məktəblilərdən tutmuş turistlərədək müxtəlif şəxslərin suallarına cavab vermək, bir sözlə, öz ölkəsi üçün əlverişli "imic" yaratmaqdan ibarətdir.

1.3. Xarici iqtisadi siyasətin və iqtisadi diplomatiyanın qarşılıqlı münasibətləri

Xarici iqtisadi siyasət və iqtisadi diplomatiya qarşılıqlı münasibətlərə malikdirlər. Xarici iqtisadi siyasətin düzgün təşkili dövlətin iqtisadi vəziyyətinə birbaşa təsir edir. Ancaq xarici iqtisadi siyasət kursunun düzgün seçilməsi məsələnin heç də tam həlli demək deyil. İqtisadi diplomatik fəaliyyət üsul və vasitələrini seçərkən xarici iqtisadi siyasətin maraqlarından çıxış etməlidir. İqtisadi diplomatiya öz üsul və vasitələrini seçərkən təmsil etdiyi dövlətin resurs və imkanlarını nəzərə almalıdır. İqtisadi diplomatiya çoxtərkipli mürəkkəb kateqoriyadır. İqtisadi diplomatik fəaliyyətin formalaşdırılması zamanı dövlətin bütün müvafiq qurumlarının işinin koordinasiyası həyata keçirilməlidir. Diplomatlar ölkələrini təmsil edərkən iqtisadiyyatlarının xarakterini nəzərə almalıdırlar. Yəni diplomat öz ölkəsinin təsərrüfat sisteminin imkanlarını bilməlidir. Eyni zamanda iqtisadi diplomatiya beynəl-

xalq iqtisadi münasibətlər sistemində cərəyan edən hadisə və prosesləri izləməlidir. Çünki dəyişən iqtisadi reallıqlar yeni iqtisadi diplomatik metodlardan istifadəyə səbəb ola bilər. Həmçinin bir sıra iqtisadi diplomatik üsullar islah edilə bilər. Dövlətin xarici iqtisadi siyasəti iqtisadi diplomatiyasının xarakterini müəyyən edir. Bəzi dövlətlər iqtisadi diplomatik fəaliyyət zamanı sırf iqtisadi üsullardan istifadə edirlər. Digər qism dövlətlər isə iqtisadi diplomatik hədəflərinə çatmaq üçün bəzən qeyri-iqtisadi metodlara da müraciət edirlər. Bu cür üsullardan ən çox böyük dövlətlər siyasi və hərbi üstünlüklərinə əsaslanaraq istifadə edirlər. Məsələnin bir qədər izaha ehtiyacı vardır. Bu o deməkdir ki, iqtisadi diplomatiya vasitələri ilə iqtisadi maraqları təmin olunmayınca hər hansı bir müqəddir dövlət işə təhdid üsullarını salır. Bu heç də o demək deyil ki, təhdid üsulları müharibə və gücdür. İqtisadi diplomatiya da geosiyasi üsullardan da köməkçi üsul kimi istifadə edilir.

Xarici iqtisadi siyasətdə iqtisadi diplomatik fəaliyyət üsulu kimi **xarici yardım siyasətindən** istifadə edilir. **Xarici yardım siyasəti** aparmaqla dövlət potensial fəaliyyət müstəvisində (ölkə və ya regionda) öz iqtisadi maraqlarının təminatı üçün münbit şəraitin yaranmasına səbəb olur. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi cəhətdən güclü dövlətlər zəiflərə iqtisadi yardım göstərməklə onların iqtisadi cəhətdən qüdrətlənməsinə maraqlı olurlar. Bununla da vaxtilə iqtisadi yardım göstərilən dövlətlər daha sonra fayda gətirən tərəfdaşlara çevrilirlər. 1948-1952-ci illərdə ABŞ iqtisadi diplomatiyası "Marşall planını" iqtisadi diplomatiyasının ən effektiv üsulu kimi istifadə etmişdir.

İqtisadi inteqrasiya şəraiti müasir dövrdə iqtisadi diplomatik fəaliyyətin qurulması zamanı lokal, regional və global amillərin nəzərə alınmasını zəruri edir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya zaman-zaman diplomatik institutların və hüquqi sistemlərin də-

yişməsinə gətirib çıxarır. Xarici iqtisadi siyasət və onun hədəfə çatma üsulu olan iqtisadi diplomatiya rəşional əsaslı olmalı, onun reallaşdırılması zamanı iqtisadi davranış beynəlmiləl əsilılığa deyil, dayanıqlı nizamın yaranmasına xidmət etməlidir. Bu nizam daxilində fəaliyyət göstərən hər bir subyektin maraqları təmin olunmalıdır. Bir sözlə, bütün dövlətlər xarici iqtisadi siyasətlərini müəyyən edərəkən iqtisadi əlaqələr sistemini insanları, təşkilatları, vilayət və ölkələri birləşdirən bir "kəndir" kimi görürlər. Bu kəndirlərin möhkəmliyi iqtisadi diplomatiyanı münaqişələrin önlenməsinin ən dəyişməz və effektiv vasitəsinə çevirə bilər. Mütəxəssislərin fikrincə, iqtisadi diplomatiya qarşılıqlı hörmətə əsaslanarsa, qeyri-rasional səbəblər ucbatından cəmiyyətlərin və ölkələrin qarşিদurmasını dayandıra bilər. Yalnız qanunvericilik bünövrəsinin formalaşdırılması xarici iqtisadi siyasətin müəyyənləşdirilməsinin bütün problemlərini əhatə edə bilməz. Qanunvericilik bazası ilə yanaşı hüquqi tənzimlənmə işini həyata keçirəcək xüsusi mexanizmlər olmalıdır. Həmin mexanizmlər yüksək işləklik və effektiv fəaliyyət xüsusiyyətlərinə malik olmalıdırlar. Bu mexanizmlər iqtisadi təhlil, proqnozlarla bərabər tətbiqi məsələlərlə də məşğul olmalıdırlar. Eyni zamanda yeni iqtisadi maraq dairələrinin müəyyən edilməsində bir sıra işlər görməlidir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi diplomatlar xaricdəki fəaliyyətləri ilə yanaşı ölkə daxilində müvafiq qanunvericilik bazasının hazırlanması zamanı bu və ya digər formada iştirak etməlidirlər, çünki onların qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi üçün verəcəkləri məsləhətlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, iqtisadi diplomatlar işin içində olan insanlar kimi öz ölkələrinin xarici iqtisadi maraqlarından və beynəlxalq iqtisadi vəziyyətdən daha çox xəbərdar olurlar.

Xarici iqtisadi siyasətin lazımi nəticələr verməsi üçün iqtisadi və kommunikasiya infrastrukturlarının standartlarının yüksəldilməsi lazımdır. İqtisadi və kommunikasiya infrastrukturlarının yüksək səviyyədə vəzifələrini icra etməsi beynəlxalq tələb və təklif münasibətlərinə öz təsirini göstərməkdədir. Mütəşəkkil və mükəmməl infrastruktur beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə subyektlərarası iqtisadi ünsiyyəti gücləndirəcəkdir. Ölkənin beynəlxalq tələb-təklif münasibətlərinə cavab verən infraqurkura malik olması iqtisadi diplomatiyanın işini asanlaşdırır. Ölkəsinin resursları ilə yanaşı diplomat infraqurkura və kommunikasiyanın köməyi ilə onun tranzit imkanlarını da təbliğ edə bilər. Yəni iqtisadi diplomatin işinin müxtəlif səviyyələrində imkanları artır.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya eyni zamanda beynəlxalq institutların və hüquqi sistemlərin dəyişməsinə gətirib çıxarır ki, bu dəyişmələri izləmək iqtisadi diplomatiyanın başlıca vəzifələrindəndir. Dəyişən dünyanı bilməmək iqtisadi diplomatiyanın ümumiyyətlə bir institut kimi mövcudluğunu inkar edir. Əgər iqtisadi diplomatiya sahəsində çalışanlar beynəlxalq iqtisadi və siyasi dəyişiklikləri düzgün təhlil edə bilirlərsə, ona müvafiq qərarları da qəbul edib ölkələrinin maraqlarını həyata keçirirlər. BMT-nin keçmiş baş katibi **Kofi Annan** məruzələrinin birində bu haqda demişdir: *"...müharibədən sonrakı institutlar beynəlxalq dünya üçün formalaşdırılmışdı, biz isə qlobal dünyada yaşayırıq. Bu dəyişikliyə effektiv reaksiya vermək dünya liderləri qarşısında dayanan əsas məsələlərdən biridir."* Qloballaşma dünyamızın aktual məsələlərindəndir. O, ictimai həyatın bütün təzahürlərini əhatə etməkdədir. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, qloballaşma inteqrasiyanın 1990-cı illərdən başlamış yeni və daha mükəmməl şəkildir. Hətta alimlər söyləyir ki, qloballaşma inteqrasiyanın "sanki buzlaşma dövründən çıxmış bir formasıdır." Dünya canlı orqanizm kimidir. Onun ayrı-

ayrı tərkibləri vəhdətə can atdıqları təqdirdə harmoniya yaranır. Bu canlı orqanizmin hər bir tərkib hissəsi prosesin gedişində faydalanır və müqabilindəkini faydalandırır. Müasir reallıqlarda iqtisadi diplomatların iqtisadi inteqrasiya proseslərinin aşağıdakı mərhələlərini bilməsi zəruridir:

1. **Azad ticarət zonası.** Üzv ölkələr arasında ticarət sferasında bütün məhdudiyətlər ləğv edilir.
2. **Gömrük ittifaqları.** Göstərilənlərlə yanaşı üçüncü ölkələrə qarşı vahid gömrük tarifi dərəcələri tətbiq edilir.
3. **Ümumi bazar.** Məhsul istehsalı və satışının blok daxili hərəkəti tam sərbəstləşdirilərək ümumbazar məkanı formalaşdırılır.
4. **İqtisadi ittifaq.** İqtisadi qanunvericilik və milli iqtisadi siyasət bir-birinə uyğunlaşdırılır.
5. **Tam iqtisadi inteqrasiya.** İqtisadi inteqrasiyanın ən yüksək formasıdır.

Düzgün qurulmuş xarici iqtisadi siyasət müasir beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin gedişində iqtisadi diplomatiyanın təkmilləşdirilməsini zəruri edir. İnteqrasiya iqtisadi diplomatiya mexanizmlərinin innovasiyasına gətirib çıxardır. İqtisadi diplomatiyanın funksiyaları çox geniş əhatəyə malikdir. Həmçinin çoxtərəflidir. Onlar özlüyündə müvafiq iqtisadi tədbirlərin işlənilməsinə ehtiva edir. Artıq beynəlxalq münasibətlər sistemindəki əsas aktorlar da inteqrasiya proseslərinin güclənməsinin marağında dirlər. Lakin aparıcı aktorların nəzərində inteqrasiyanın inkişaf dinamikası onların beynəlxalq maraqlarını təmin etməlidir. Bəzən bir sıra tədqiqatçılar iqtisadi inteqrasiya və qloballaşma anlayışlarının neokolonializmin bir forması olduğunu söyləyirlər. Onların fikrincə, milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı ünsiyyətinin güclənməsi böyük dövlətlərin maraqlarının təmin olunmasına xidmət edir.

Çünki bu zaman güclü milli iqtisadiyyatlar zəifləri iqtisadi münasibətlər sistemində istədikləri kimi yerləşdirə bilirlər. Göstərilən mühakimələrdə müəyyən düzgün fikirlər vardır. Bununla belə inteqrasiyanın əsas müsbət xassəsi dəyişmişdir. Hər bir müsbət xassəli proses və ya hadisədən isə ona xaricdən təsir etməklə mənfi məqsədlərdə istifadə etmək olar. Deməli xarici iqtisadi siyasət özlüyündə tərkiblərini yalnız müsbət niyyətlər üzərində formalaşdırarsa, inteqrasiya öz istiqaməti üzrə hərəkət edə bilər. Xarici iqtisadi siyasət, ifadə edildiyindən də göründüyü kimi, dövlətin fəaliyyətinin hər iki hissəsinin cəmindən ibarətdir. Xarici iqtisadi siyasətin qurulması zamanı inteqrasiya proseslərində dövlət bir sıra istiqamətlərdə dividendlər əldə etməyə çalışır. İlk növbədə inteqrasiya prosesinin gedişində dövlətin istehsalını təqdim və reklam etmək imkanları artır. İnteqrasiya iqtisadi münasibətlər qarşısında mövcud olan bir sıra məhdudiyətləri aradan qaldırır. İqtisadi məhdudiyətlərin aradan qalxması isə gəlir əldə edilməsinə kömək edir, gəlir isə ictimai sabitlik formalaşdırır.

1.4. İqtisadi diplomatiya və milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinə dair

Milli təhlükəsizlik iqtisadi diplomatiyanı həyata keçirməyin vacib şərtidir. Dəqiq müəyyən edilmiş məqsədlər, "oyun qaydalarının" stabilliyi olmadan, rəqiblərin, müttəfiq və dostların aydın mövqeyini bilmədən heç bir siyasət aparmaq olmaz. Milli iqtisadi təhlükəsizliyə iki nöqtəyi-nəzərdən baxmaq olar.

Geniş mənada milli iqtisadi təhlükəsizlik cəmiyyətin bütün qatlarının marağını və deməli onların iştirakını nəzərdə tutan, bunun əsasında milli iqtisadiyyatın daimi inkişafını və təkmilləşdirilməsini qarşıya məqsəd qoyan ümummilli platformadır. Bu

platformada dünya təcrübəsi və beynəlxalq əməkdaşlıq nəzərə alınmaqla aşkar və səmərəli himayədarlıq (proteksiya) qəbul edilir, milli maraqlara cavab verən bütün xarici faktorlar, əməkdaşlıqda iştirak edən tərəflərin qanunu maraqları tanınır.

Dar mənada milli iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə təxirəsalınmaz metod və vasitələrdən ibarət olan dövlət proqramı, onun əsasında bazar münasibətlərinin doğurduğu mənfəət proseslərin qarşısının alınması, cəmiyyətin çətinliklərinin daha sadə və aşkar üsullarla aradan qaldırılması nəzərdə tutulur.

İstənilən anlamda milli iqtisadi təhlükəsizlik uzunmüddətli milli təhlükəsizliyə cavab verməli, cəmiyyətin bütün üzvlərinin hüquq və vəzifələrini dəqiq müəyyən etməklə milli inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyən etməlidir.

Milli təhlükəsizlik və o cümlədən, milli iqtisadi təhlükəsizlik məsələsi beynəlxalq münasibətlər tarixində yeni deyil. Bütün bunlar tarixin müxtəlif dövrlərində yeni mahiyyət və çalarlarla zənginləşib.

Uzun müddət milli iqtisadi təhlükəsizlik dedikdə ölkənin iqtisadiyyatının xarici bazardan və onun mənfəət təsirlərindən qoruması başa düşülüb. Lakin bu problem biznesin ölkə sərhədlərini keçməsindən sonra yaranan vəziyyət "xarici iqtisadiyyatın" problemləri ilə mənsub olduğu "tarixi vətəni" ilə əlaqələr bir-birinə nüfuz edir.

Tarixi olaraq milli iqtisadi maraq və milli iqtisadi təhlükəsizlik mahiyyətcə üç yanaşma ilə müəyyən edilir:

- a) **tarixi-vətənpərvərlik yanaşması** (burada ümummilli maraq, sinfi və ictimai təbəqə daim yuxarıda dayanır);
- b) **ideoloji yanaşma** (cəmiyyətin müəyyən hissəsinin iddiası bütün xalqın marağını əks etdirir);
- c) **kompleks yanaşma** (milli səviyyədə qeyri-bazar iqtisadiy-

yatı ilə beynəlxalq səviyyədə bazar münasibətlərinin vəhdəti).

“Milli marağ” və **“Milli iqtisadi marağ”** iqtisadi diplomatiyanın forma və mahiyyətinin təməl nöqtəsidir. Diplomantik xidmət cəmiyyətin bu və ya digər hissəsinin deyil, bütün ölkənin milli maraqlarını təmin edir.

Dünya iqtisadiyyatının müasir səviyyəsində, qloballaşma və inteqrasiya prosesində milli maraqları təmin etmək və öz ölkəsinin iqtisadi təhlükəsizliyini qorumaq məsələsi böyük kəskinliyi ilə dayanıb və bu, müəyyən məsələ ilə bağlı olan ölkələrin sayına görə geniş beynəlxalq miqyas alıb. Bazar reallığı müasir cəmiyyətin ən fəal inkişaf edən və təkmilləşən xüsusiyyətidir.

Bazarın inkişafı həmişə özündə yaradıcı və dağıdıcı, pozitiv və neqativ ünsürləri birləşdirib. İstənilən halda milli marağ və milli iqtisadi marağ özündə milli, beynəlxalq və sahəvi iqtisadi, siyasi və sosial tipli komponentləri birləşdirir. Müasir dünyada milli iqtisadi təhlükəsizlik beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliyin bir hissəsinə çevrilib. Bunlar bir-biri ilə üzvi bağlanıb. Bu, iqtisadi diplomatiyanın fəaliyyət xarakterində özünü göstərir. İqtisadi məsələlərin həllində ölkənin insan potensialının inkişafını, milli təcrübənin, milli-mədəni və mənəvi dəyərlərin və ənənələrin qorunmasını təmin etmək lazımdır. Bu zaman dünya iqtisadiyyatının inkişafının bir sıra qaydalarını nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin edilməsi istənilən ölkənin milli prioritetinin həlledici elementləri sırasına daxildir.

Milli və beynəlxalq nöqtəyi-nəzərdən yanaşanda iqtisadi diplomatiya ölkə daxilində vətəndaş cəmiyyətinin davranışının və ölkə xaricində mədəni beynəlxalq münasibətlərin standartlarının toplusudur.

Bazarın qloballaşmasına baxmayaraq təcrübə göstərir ki, hər

ölkənin inkişafı milli iqtisadiyyata ardıcıl qayğı və diqqət göstərməklə mümkündür. Beləliklə, iqtisadi diplomatiya nəzərə alır ki, dünya iqtisadiyyatı bizim əvəzimizə ölkəmiz daxilindəki milli inkişafın köklü problemlərini həll etmir. Əslində belə məsələlərin həllini dünya bazarının ixtiyarına buraxmaq olmaz. Hətta ümumbəşəri dəyərlərin cəlbədicə fonunda da milli maraqların arxa plana çəkilməsi və hətta qurban verilməsi nəticədə nəinki həmin ölkənin, həm də bütün ölkələrin maraqlarının kəşşiydi beynəlxalq iqtisadi-siyasi münasibətlərdə böhrana gətirər. Lakin bu zaman tamamilə və yalnız milli maraqların çərçivəsinə də qapanmaq olmaz. Dünya təcrübəsi, dünya təsərrüfatında hər ölkənin xüsusi çəkisi, elmi-texniki, texnoloji inkişafın beynəlmilləliyi nəzərə alınmalıdır.

İqtisadi diplomatiya iqtisadi inkişaf prosesində yalnız konkret peşəkar təbəqələrin, məsələn, xırda ticarətçidən tutmuş maliyyə oliqarxlarına qədər işgüzar dairələrin deyil, həm də vətəndaş cəmiyyətinin bütün üzvlərinin iştirakını nəzərdə tutur. Heç bir sosial məsələnin həllini ölkənin iqtisadi imkanlarını nəzərə almadan başa çatdırmaq mümkün deyildir. İqtisadi imkanların, məsələn, təbii ehtiyatların məhdud olduğu təqdirdə iqtisadi diplomatiyanın təsiri digər vasitələrlə, o cümlədən siyasi və hərbi imkanlarla artırılır.

Ölkəyə birbaşa xarici investisiyanın (kapitalın) qoyulması beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən dinamik forması olmaqla iqtisadi diplomatiyanın mühüm obyektidir. Bu zaman xarici investorlarla milli qurumların, dövlət idarəetmə sisteminin, özəl sektorun qarşılıqlı münasibəti mahiyyətə iqtisadi diplomatiyanın fəaliyyət dairəsinə daxildir.

İqtisadi diplomatiyanın fəaliyyət çərçivəsində milli iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının müasir dövrdə aktuallığı və kəskinliyi aşağıdakı faktorlarla bağlıdır:

- a) Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi nəticəsində dövlət

sərhədində ənənəvi iqtisadi münasibətlərin təməlləri çətinliklə olsa da sınırlı (bu prosesin başlanğıcı çox qədimlərə gedir).

- b) İstehsalın və kapitalın transmilliləşməsinin təsiri ilə xarici faktorlar "milli sahələrdə" ölkənin istehsalçıları daha çox sıxışdırır, bütün növ istehlakçıların tələbatının daha geniş miqyasda xaricə yönəlməsinə səbəb olur. Bu yeni hadisə XX əsrin sonlarına xasdır və transmilli korporasiyaların yaranması və fəaliyyəti ilə bağlıdır.
- c) Dünya bazarında daha çox və böyük iştirakçıların olması nəticəsində əmək şəraiti liberal iqtisadi münasibətlərlə və qlobal maliyyə ölçüləri ilə müəyyən edilir. Dünya təsərrüfatında təsir dairələrinin bölünməsi və yuxarıda adı çəkilən faktorlar iqtisadi inkişafı yanaşı, həm beynəlxalq, həm də milli sahədə sosial, ekoloji və digər ağır nəticələrə gətirdi və XXI əsrin iqtisadiyyatında özünü göstərməlidir.

Beləliklə, beynəlmilləşmə, onun törəməsi olan transmilliləşmə və bu dəyişmələrin makroiqtisadi nəticələri qloballaşma formasında müxtəlif növ uyğunsuzluqlara (disbalansa) gətirdi. Bu səbəbdən "milli iqtisadi maraqlar" "milli iqtisadi təhlükəsizliyin" uzlaşması bir növ milli təsərrüfatın dünya iqtisadiyyatında iştirakının yol verilən (təhlükəsizlik) dərəcəsini müəyyən edir. Bu, məsələlərin "müdafiə" tərəfidir.

Məsələnin "hücum" tərəfinə gəldikdə demək lazımdır ki, ənənəvi olaraq "xarici iqtisadiyyat" da milli maraqların dairəsinə daxil edilir. Praktikada bu o deməkdir ki, beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətdə nəinki mövcud olan, hətta nəzərdə tutulan potensial bazar və təsir dairələrində milli maraqların qorunması və prosesləri öz xeyrinə yönəlməsində iqtisadi diplomatiya fəal olmalı və hadisələrin önündə getməlidir.

Müxtəlif milli şəraitdə və tarixi dövrlərdə milli maraq eyni formada başa düşülməyib, "Milli" anlamı etnik, siyasi-hüquqi, ideoloji, sinfi və ya cəmiyyət kontekstinin hansına əsaslanmasından asılı olaraq müxtəlif cür izah edilir. Lakin daha çox müəlliflərin qənaitinə görə milli maraq-şəxsin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarının çulğalaşmasının real təmin edilməsidir. "Maraq" deyəndə daha çox tarixi və milli xüsusiyyətlərin əks olunduğu proseslər başa düşülür.

Müasir dövrdə milli iqtisadi maraqlar deyəndə sivil, yəni vətəndaş cəmiyyətinin xüsusiyyətləri başa düşülür.

Ən ümumi planda milli iqtisadi maraq hər bir cəmiyyətin və dövlətin aşağıdakı məsələləri həll etməsini nəzərdə tutur:

- a) milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və modernləşdirilməsi, milli istehsalın möhkəmləndirilməsi və bunun nəticəsində dünya təsərrüfatında mövqelərin və ölkənin beynəlxalq statusunun möhkəmlənməsi;
- b) beynəlxalq kooperativləşmiş, o cümlədən transmilli istehsalda iştirak və bunun nəticəsində milli iqtisadiyyatın effektivliyinin artırılması və daxili strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- c) qeyri-effektli milli istehsaldan imtina edilməsi və ya onun xaricə keçirilməsi;
- d) əhəlinin rifah halının və gəlirlərinin yüksəldilməsi, investisiya və istehlak hazarının genişləndirilməsi, milli-mədəni, incəsənət, işgüzarlıq ənənələrinin inkişaf etdirilməsi;
- e) milli təsərrüfata və biznesə ictimai səviyyədə marağın oya dılması;
- f) milli maraqları nəzərə almaqla beynəlxalq siyasi strukturlarda və dünya hazarının "oyun qaydalarının" işlənməsində və modernləşdirilməsində iştirak edilməsi.

Beynəlxalq təcrübənin milli maraq və milli təhlükəsizlik nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmasından görünür ki, hakimiyyətin və bazarın münasibətlərinin və qarşılıqlı təsirinin qanunla tənzimlənməsi mexanizminə daha çox üstünlük verilir.

Milli iqtisadi maraqlar və milli iqtisadi təhlükəsizlik tələb edir ki, gözlənilməz iqtisadi sarsıntılardan qorunmaq üçün ölkənin uzunmüddətli strateji xarakterli iqtisadi inkişaf konsepsiyası olsun və elmi əsaslandırılınsın. Bu zaman beynəlxalq təcrübə və konsepsiyalar nəzərə alınmaqla yanaşı milli-tarixi xüsusiyyətlər, təbii ehtiyatlar, iqtisadi və elmi səviyyə öz təsirini göstərməlidir. Digər ölkələrin milli iqtisadi maraqlar və təhlükəsizlik konsepsiyasını kor-koranə qəbul etmək olmaz. Milli maraqlar və milli təhlükəsizlik konsepsiyası dar mənada milli tələbatın ödənməsi xatirinə digər ölkələrə ziyan vurmağı tələb etmir. Hər bir ölkənin ağıllı, balanslaşmış, qanuni iqtisadi inkişafı və milli maraq fəaliyyəti digər ölkələrin maraqlarına da cavab verir və nəticədə dünya inkişafının irəliləməsinə təkan verir.

Dünya bazarının imkanlarının və beynəlxalq rəqabətin potensialının milli maraqlar kontekstində nəzərə alınması mürəkkəb məsələdir. "Malların ixracı və kapitalın idxalı" yanaşması müasir dövrlə ayaqlaşmayan bir siyasətdir. Kapital axınının və istehsalın ikitərəfli (ixrac və idxal) olması, bir ölkənin şirkətlərinin və maliyyə qurumlarının bir çox digər ölkələrdə fəaliyyəti milli maraq və milli təhlükəsizliyin qorunmasını sanki beynəlmilləşdirib. Bu mənada, müasir inteqrasiya və qloballaşma prosesləri tələb edir ki, xarici vətəndaşların ölkədə iqtisadi fəaliyyəti yerli vətəndaşların kimi, eyni səviyyədə qorunsun. Nəticədə, bu, ölkənin iqtisadi inkişafına və onun dünya bazarında yerinin möhkənlənməsinə, xarici şirkətin və bankın mənsub olduğu ölkədə də "milli maraqların" və təhlükəsizliyin qorunmasına xidmət edir.

Milli təhlükəsizliyin, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının yollarından biri də geniş mənada korrupsiyaya qarşı mübarizədir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi fonunda bu problem ümumdünya xarakteri alıb. Bu barədə hətta BMT-nin 15 dekabr 1975-ci il tarixli 3514-cü qətnaməsi də vardır. Bizim ölkəmizdə də korrupsiyaya qarşı mübarizə dövlət səviyyəsində aparılır.

Qeyd etdik ki, milli iqtisadi təhlükəsizlik beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliklə sıx bağlıdır. İqtisadi diplomatiya kompleks hadisədir. Bazar münasibətləri ilə müqayisədə iqtisadi diplomatiya xaricdə ölkənin və regionun iqtisadi maraqlarını daha yüksək səviyyədə qoruyur və bazarın özünün inkişaf və təkmilləşməsinə təkan verir. İqtisadi diplomatiya vasitəsilə beynəlxalq iqtisadi maraqların qorunması və beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasına görə beynəlxalq siyasətdə iqtisadi təcavüzə yer olmamalı, birtərəfli və əsaslandırılmamış iqtisadi sanksiyalar verilməməli, istehsal və valyuta bazarında paritet gözlənilməlidir.

Müasir beynəlxalq iqtisadi proseslər iqtisadiyyatın transmilliləşməsi istiqamətində gedir. Dünyada "Ceneral motors", "Ford motor", "Toyota", "Eksson", "Folsfaqen" və s. kimi nəhəng TMK vardır.

Bazar iqtisadiyyatının metod və qaydalarının bütün dünyada qəbul edilməsi ilə yanaşı, bazar iqtisadiyyatına nəzarətin daha güclü və varlığının xeyrinə olaraq pozulması təhlükəsi yaşanır. Hətta ən inkişaf etmiş ölkələr də bu tendensiyanın təsirindən ziyan çəkə bilərlər. Bu mənada iqtisadi diplomatiyada milli iqtisadi təhlükəsizliyin konsepsiyasının aşağıda verilən parametrləri vardır:

- a) Milli iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı ilə dünya bazarında gedən dəyişiklikləri əlaqələndirməlidir.

- b) Milli iqtisadi təhlükəsizlik təkcə milli iqtisadiyyatla xarici bazar arasında ziddiyyətləri deyil, həm də müxtəlif ictimai qrup və siyasi platformalar arasındakı ziddiyyəti də nəzərə almalıdır.
- c) Milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi tələb edir ki, iqtisadi proseslər dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir, tarixi və milli dəyərlərə bağlılıq qorunmalıdır, oliqarxların öz iradəsini cəmiyyətə qəbul etdirməsinin qarşısı alınmalıdır.
- d) Bazar iqtisadiyyatı dövlətin beynəlxalq arenada mövqeyinin itirilməsinə gətirməməlidir.

Milli və beynəlxalq iqtisadi maraqların və təhlükəsizliyin qorunması bir çox beynəlxalq sənədlərdə, beynəlxalq təşkilat və qurumların nizamnaməsində öz əksini tapıb. Bu mənada iqtisadi diplomatiyanın fəaliyyətində beynəlxalq münasibətlərə **“milli baxış”** və milli maraqların beynəlxalq qaydalar çərçivəsində dəyərləndirilməsi öz əksini tapır.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının strateji məqsədi – şəxsiyyətin həyatı və inkişafı, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi sabitliyi, daxili və xarici təhlükələrin təsirinə uğurla müqavimət göstərmək, dövlət bütövlüyünün qorunması üçün əlverişli şərait yaradılmasıdır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı sahəsində dövlət strategiyası hər şeydən əvvəl kifayət qədər istehsal səviyyəsinin, elmi-texniki potensialın saxlanmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin sosial gərginlik yarada biləcək həddə düşməsinə yol verməməyə, əhalinin müxtəlif qrup və təbəqələri arasında konfliktlərin aradan qaldırılmasına yönəlməlidir. Bu strategiya əlbəttə ki, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətini, ictimai və digər təşkilatların təhlükəsizlik sistemi ilə həyata keçirilməlidir.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində dövlət

strategiyası aparılan iqtisadi siyasət çərçivəsində işlənib hazırlanıb və reallaşır. Bunun da əsas prioritetləri şəxsiyyətin iqtisadi vəziyyətini möhkəmləndirməklə yanaşı cəmiyyətin, dövlətin sosial-iqtisadi sabitliyinə, vətəndaş azadlığı və konstitusiya hüquqlarına əməl edilməsinə, hökumət orqanları da daxil olmaqla hamının qanuna tabeliyinə nail olmaqdır. Bu məqsədlə ölkə iqtisadiyyatının təhlükəsiz səviyyədə saxlanması və idarəetmə funksiyasını öz üzərinə götürən dövlətin iqtisadiyyata təsirinin etibarlı sistemi yaranmalıdır. Bu zaman dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi şərtləri, kriteriya və sərhədlərinin, xüsusən dövlət sektorunun sərhədinin müəyyən olunması və həmçinin dövlət tənzimlənməsinin effektiv metodlarının inkişafının təmin edilməsi zəruridir.

İqtisadi təhlükəsizliyin strateji məqsədlərinin müəyyən olunması onun təmin olunması üzrə müvafiq tədbirlərin konkretləşməsi olmadan çətin olar. Bu tədbirlərə daxildir: aktiv struktur və sosial siyasətin həyata keçirilməsi, dövlətin investisiya, maliyyə, pul-kredit və xarici iqtisadi sferada aktivliyinin artması, institusional dəyişikliklərin davam etdirilməsi.

Struktur siyasət sahəsində bir sıra məsələlər həll olunmalıdır. makroiqtisadi sahədə əsas məsələlərə aşağıdakılar aiddir:

- məcmu tələbin artması;
- yığım normasının artırılması və yığımın investisiyaya transformasiyasına kömək edən əlverişli investisiya iqliminin formalaşdırılması;
- ixracın stimullaşdırılması və diversifikasiyası;
- maliyyə və istehsal resurslarının effektiv müəssisələrə və sektorlara keçirilməsinin təmin edilməsi;
- yerli istehsalçıların müdafiəsi məqsədilə idxalın tənzimlənməsi.

Mikroiqtisadi səviyyədə struktur siyasətinin həyata keçirilm-

əsində iqtisadi cəhətdən səmərəli müəssisə və təşkilatların inkişafının stimullaşdırılması, qeyri-effektiv iqtisadi struktur və təşkilatların yenidən təşkili və ya ləğvi, iqtisadi subyektlərin fəaliyyətində bazar normalarının tətbiqi məsələləri ön plana çıxır.

Bu işlərin gedişində aşağıdakılar zəruridir:

- azad bazarda real tədiyyə qabiliyyətli tələbin tapılması və mənimsənilməsinə təmin edən layihə və proqramı reallaşdıran müəssisə və təşkilatların "inkişaf nöqtəsi"ni aşkar etmək;
- təsərrüfat sistemində fəaliyyət göstərən müəssisələrin yeri və rolunu müəyyən etmək, qeyri-səmərəli müəssisələri ləğv etmək, dövlət müəssisələrinin idarə edilmə səmərəliliyini artırmaq;
- məhsulları dövlət ehtiyaclarının təminatı üçün zəruri olan müəssisələrin siyahısını tərtib etmək;
- iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə qəbul edilmiş qərarlara təsir göstərmək üçün səhm nəzarət paketi dövlətin əlində olan təsərrüfat subyektlərini ayırmaq;
- iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə dövlət köməyi zəruri olan konkret müəssisələrin siyahısını müəyyən etmək.

Dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasət vətəndaşların sabit iqtisadi vəziyyəti şəraitində cəmiyyətin həmrəyliyinə, onların həyat səviyyəsinin artımına kömək etməlidir. Cəmiyyətin varlı və kasıblara təbəqələşməsi prosesinin davam etməsi sosial konfliktlərin yaranmasına potensial təhlükə törədir və destabilləşdirici faktor rolunu oynayır. İqtisadi siyasətin reallaşması cəmiyyətin qütbləşməsinin dərinləşməsi ilə yox, əhalinin müxtəlif sosial qrupları arasında böhran dövrünün ağırlığının ədalətli bərabər bölüşdürülməsi ilə olmalıdır. Bu şəraitdə varlı qrupların gəlirlərinin

artımının tənzimlənməsinə yönəlmiş mexanizm yaradılmalıdır. Yüksək istehsal qabiliyyətli əməyə stimül kimi əmək haqqının əsas funksiyasını bərpa etmək cəmiyyətdə sosial gərginliyi yumşaltmaq və bu məsələlərin həllində dövlətin rolunu artırmaq zəruridir.

Ölkənin elmi-texniki potensialının inkişafı və mühafizəsi üçün dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən elmi texniki siyasətin prioritetləri müəyyən olunmalıdır. İqtisadiyyatda müxtəlif stimullaşdırma formalarından istifadə etməklə əlverişli innovasiya iqliminin yaradılması və yerli elmtutumlu rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edən istehsalçıların müdafiəsi üçün dövlət proqramının işlənməsi vacibdir.

Müasir dövrdə investisiya siyasətinin əsas istiqaməti iqtisadiyyatın rekonstruksiyası üçün yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, investisiya aktivliyinə kömək edən əlverişli mühitin yaradılması vacib məsələlərdən biridir.

Qeyd edək ki, **səmərəli investisiya siyasəti** üçün aşağıdakı əsas prinsiplərə əməl olunmalıdır:

- investisiya prosesinin davamlı əks-mərkəzləşdirilməsi;
- əhalinin əmanətləri və müəssisələrin daxili yığım mənbələrinin rolunun artırılması;
- investisiya layihələrinin birgə dövlət-kommersiya maliyələşdirilməsinin təcrübəsinin genişləndirilməsi;
- dövlət üçün xarici borcun ödənilməsinin daha əlverişli şərtlərinin təmin olunması;
- sərbəst dönərli valyutaya münasibətdə milli valyuta kursunun sabitliyi;
- ölkəni xarici bazarlarla birləşdirən nəqliyyat arteriyalarının fasiləsiz işləməsinə təmin etmək (dəmir yolu, avtomobil nəqliyyatı, magistral qaz, neft boruları, sistem və regionlararası enerji ötürmələri xətti) və bunların genişlənməsi

sahəsində yeni layihələr həyata keçirmək.

İqtisadiyyatın kriminallaşması ilə mübarizə sferasında vətəndaşların iqtisadi fəaliyyətində hüquqların pozulmasının qarşısının alınması da zəruridir. Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə dövlət maraqlarına, onun müdafiə qabiliyyətinə, cəmiyyətin sosial sabitliyinə zərər vuran iqtisadi cəhətlərə qarşı dövlət səviyyəsində tədbirlər görülməlidir.

İqtisadiyyatın idarə olunması sahəsində də bir sıra məsələlər həll olunmalıdır. İqtisadi təhlükəsizliyin qorunması üçün iqtisadi islahatların bütün istiqamətlər üzrə fəaliyyətini aktivləşdirmək zəruridir. Eyni zamanda bu sıraya aşağıdakılar da daxildir:

- hüquqi normativ məkanın, yeni idarəetmə institutlarının yaradılması və institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsi, mübahisəli məsələlərin və konflikt situasiyanın həlli mexanizminin işlənilib hazırlanması;
- dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması və qarşılıqlı maraqları nəzərə almaqla yaxın və uzaq xaricə iqtisadi və siyasi münasibətlərin harmonik inkişafı;
- dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi;
- onun institutlarına inamın artırılması, iqtisadi siyasətin işlənməsi və formalaşması mexanizminin rasionallaşdırılması.

Bütün irəli sürülən məsələlərin həlli üçün müvafiq reallaşma mexanizminin işlənilib hazırlanması lazımdır. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunma mexanizmi iqtisadi təhlükələrin qarşısının alınması üzrə təşkilati-iqtisadi və hüquqi tədbirlər sistemidir. Bunun tərkibinə aşağıdakı elementlər daxildir: iqtisadiyyata daxili və xarici təhlükələrin proqnozlaşdırılması və aşkarlanması məqsədilə cəmiyyət və iqtisadiyyatın hərtərəfli, obyektiv monitorinqi; sosial-iqtisadi göstəricilərin yol verilə bilən sərhəd (limit) qiymət-

lərinin işlənilib hazırlanması (Bu elə qiymətlərdir ki, bu həddin pozulması sosial konfliktlər və qeyri-stabilliyə gətirib çıxarır); iqtisadiyyata daxili və xarici təhlükənin geri qaytarma kreditləşməyə keçidi:

- mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi və yalnız müsabiqə əsasında istehsal təyinatlı investisiya layihələrinin dövlət maliyyələşdirilməsi;
- xarici investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması.

Bununla bərabər iqtisadi təhlükəsizlik baxımından xarici investisiya üçün "qapalı" istehsalın siyahısını müəyyən etmək lazımdır.

Maliyyə-kredit sisteminin möhkəmləndirilməsi üçün aşağıdakıları nəzərə alan qərarlar qəbul edilməlidir:

- vergi sisteminin səmərəliliyinin artırılması;
- vergilərin miqdarının azaldılması və onların yığım qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması;
- büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsinin qeyri-inflyasiya metodlarının inkişafı;
- ümumdövlət prioritetlərindən çıxış edərək maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsinin səmərəliliyi;
- milli müdafiə xərclərinin rasionallaşdırılması.

Bəzi regionlarda olan qeyri-sağlam meyllərin aradan qaldırılması və göstərilən məsələlərin həllində birliyin təmin olunması üçün dövlət və region maraqlarının rəşional birliyi strategiyasının işlənilib hazırlanması tələb olunur. Bu, dövlət orqanlarının regional və yerli səviyyədə iqtisadi proseslərdə rolunun məhdudlaşdırılmasına və onların cəhdlərinin vahid iqtisadi siyasət yeritməklə bazar mexanizminin yaradılmasının mərkəzləşməsinə əsaslanmalıdır.

Müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində **iqtisadi**

təhlükəsizliyi təmin edən vacib məsələlər aşağıdakılar olmalıdır:

- ölkənin iqtisadi maraqları çərçivəsində xarici ticarətin inkişafının tənzimlənməsi və onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması, ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına inteqrasiya şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin qaldırılması;
- idxalı əvəzetmə siyasətini tətbiq etməklə ixrac potensialının inkişafı;
- dünya bazarında mövqeyinin möhkəmlənməsi məqsədilə yerli ixracatçıların xarici bazarlarda mallarının qorunması;
- daxili bazarda inhisarçı olmayan yerli istehsalçılara münasibətdə ümumi qəbul edilmiş prosedur çərçivəsində ağıllı proteksionizm siyasətinin aparılması;
- dövlət üçün xarici borcun ödənilməsinin daha əlverişli şərtlərinin təmin olunması;
- sərbəst dönərli valyutaya münasibətdə milli valyuta kursunun sabitliyi;
- ölkəni xarici bazarlarla birləşdirən nəqliyyat xətlərinin fasiləsiz işləməsinin təmin etmək.

İqtisadiyyatda mənfəi ünsürlərlə mübarizə sferasında vətəndaşların iqtisadi fəaliyyətində hüquqlarının pozulmasının qarşısının alınması olduqca zəruridir. Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə dövlət maraqlarına, müdafiə qabiliyyətinə, cəmiyyətin sosial sabitliyinə zərər vuran iqtisadi cinayətlərə qarşı dövlət səviyyəsində tədbirlər görülməlidir.

Qeyd edək ki, iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması üçün iqtisadi islahatların bütün istiqamətlər üzrə fəaliyyətinin fəallaşdırılması zəruridir. Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması qarşılıqlı maraqları nəzərə almaqla yaxın və uzaq xariclə iqtisadi və siyasi münasibətlərin harmonik inkişafı, dövlət hakimiyyətinin

möhkəmləndirilməsi, onun institutlarına inamın artırılması iqtisadi siyasətin işlənməsi və formalaşması mexanizmlərinin səmərəliləşdirilməsindən çox asılıdır. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunma mexanizmi iqtisadi təhlükələrin qarşısının alınması üzrə təşkilati-iqtisadi və hüquqi tədbirlər sistemidir. Bu tədbirlər kompleksinə iqtisadiyyata daxili və xarici təhlükələrin proqnozlaşdırılması və aşkarlanması məqsədilə cəmiyyət və iqtisadiyyatın hərtərəfli, obyektiv monitorinqini, sosial-iqtisadi göstəricilərin yol verilə bilən sərhəd qiymətlərinin işlənilib hazırlanması, iqtisadiyyata daxili və xarici təhlükənin aşkarlanması və xəbərdarlıq olunması üzrə dövlət fəaliyyəti daxildir. Bu məqsədlə vaxtaşırı yoxlama-nəzarət tədbirləri, monitorinqlər keçirilməlidir.

Monitorinq ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin dinamikasına informasiya analitik nəzarəti sistemini əks etdirir. Cəmiyyətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunma mexanizminin əsas elementlərindən biri də iqtisadiyyata daxili və xarici təhlükənin aşkar olunması üzrə dövlət fəaliyyətidir. Bu fəaliyyətin əsas istiqamətləri: faktiki və ya proqnozlaşdırılan parametrlərinin iqtisadi təhlükəsizliyin limit həddindən uzaqlaşması hallarının aşkar edilməsi və dövlətin bu təhlükəli zonadan çıxarılması üzrə kompleks dövlət tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. İqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən mexanizm və tədbirlər dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları ilə eyni vaxtda işlənilib hazırlanır və dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf proqramında reallaşır.

Ölkənin iqtisadiyyatına təhlükənin yaranmasına yol verilməsi və ya onun aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin təşkili də mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik mövqeyi ilə əlaqədar təsərrüfat və maliyyə məsələləri üzrə qəbul edilmiş qərarların ekspertizası da olduqca zəruridir.

Qeyd edək ki, iqtisadiyyata təhlükənin aradan qaldırılması

üzrə tədbirlərin reallaşması onların icrasına nəzarət sisteminin təşkilini tələb edir. Onu da şərh edək ki, çoxukladlı bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət bütün təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini direktiv metodlarla istiqamətləndirə bilmir. Buna görə də dövlətin pul-maliyyə axını və struktur yenidənqurmanın tənzimlənməsinə yönəlmiş, makroiqtisadi parametrlərə təsir yolu ilə iqtisadiyyatın tənzimlənmə məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1.5. İkitərəfli iqtisadi diplomatiyanın forma və istiqamətləri

Son onillikdə ənənəvi və effektiv vasitə kimi ikitərəfli iqtisadi diplomatiya xeyli inkişaf etmişdir. Çox hallarda ikitərəfli diplomatiya çoxtərəfli diplomatiyadan daha işlək olur. O, operativ və manevr qabiliyyətlidir. Çünki burada müxtəlif tərəflərin fikir ayrılıqlarını uzlaşdırmaq kimi çətin bir mərhələ olmur. Qloballaşma proseslərinin intensivləşdiyi bir şəraitdə ikitərəfli iqtisadi diplomatiya bir sıra yeni xüsusiyyətlər əldə etmişdir.

1. Bu iqtisadi diplomatiyanın kompleks xarakterə malik olmasıdır. Yəni ikitərəfli iqtisadi diplomatiya ticari-iqtisadi məsələləri həll etməklə kifayətlənmir, onların perspektiv inkişafı üçün lazımi mühitin yaranmasına səbəb olur. Buna görə danışıq aparalarının işi bir qədər çətinləşir. Onların ixtisas savadının artırılması zəruri hala keçir.
2. Çox vaxtlarda çoxtərəfli üsullar nəticə əldə etməyə imkan vermədikdə iqtisadi diplomatiyanın xidmətlərindən istifadə edilir.
3. İqtisadi diplomatiya getdikcə daha çox daxili təsərrüfat fəaliyyətini nəzərə almağa başlayır.
4. İkitərəfli danışıqlar zamanı çox zaman müzakirəyə çıxarılan məsələlər iqtisadi əməkdaşlıq mərhələsi ilə kifayətlənmə-

yərək, bəzən siyasi və ictimai çarlar əldə etməyə başlayır.

5. Getdikcə danışıqlar prosesi iştirakçılarının nümayəndəlik səviyyəsi yüksəlir. İkitərəfli iqtisadi diplomatiyaya ən mühüm məsələlərin həlli üçün dövləti təmsil edən ən üst səviyyəli şəxslər cəlb olunur.
6. İkitərəfli diplomatiyanın resurs və institut bazası genişlənir.
7. İkitərəfli diplomatiya anlayışının özü bir qədər nisbiləşir.

Son zamanlar belə diplomatiyanın tərəflərindən biri kimi dövlətlərin inteqrasiya birlikləri çıxış edirlər (Avropa İttifaqı-MERKASUR).

İkitərəfli iqtisadi diplomatiyada getdikcə **prefensial** ticari razılaşmaların bağlanması güclənməkdədir. Bu müqavilələrdə eyni regionda və ya fərqli region və qitələrdə yerləşən ölkələrin arasında azad ticarətin inkişaf etdirilməsi əsas müzakirə obyektidir.

Göstərilən proses regional inteqrasiyanın ümumi kontekstində olduğu kimi iştirakçı ölkələrin müstəqil münasibətlərində də özünü göstərir. ÜTT mütəxəssislərinin fikrincə **prefensial, regional və ikitərəfli** ticari razılaşmalar dövlətlərin xarici iqtisadi siyasətinin mərkəzi hissəsi olur, onlara çoxtərəfli ticari liberallaşmaya əhəmiyyətinə görə bərabər hal kimi baxılır. Getdikcə bu cür razılaşmalar ölkələr üçün prioritet xarakter almağa başlayırlar.

2003-cü ilin sentyabrında ÜTT-nin Kankundakı nazirlər konfransının uğursuzluğundan sonra ABŞ xarici iqtisadi siyasətində ikitərəfli prefensial razılaşmalara üstünlük verməyə başladı ki, bu da amerika biznesinin xarici bazarlarda maraqlarının irəliləməsinə daha effektiv şəkildə yerinə yetirməyə imkan verdi. Əgər 2002-ci ilə kimi ABŞ-ın yalnız iki ölkə - İsrail və İordaniya ilə bu cür razılaşmaları varsa, 2003-2006-cı illərdə ABŞ 13 yeni müqavilə bağladı, 11 ölkə ilə isə yeni müqavilələrin bağlanması istiqamətində danışıqlar başladı. 2006-cı ilin fevralında Koreya Respubli-

kası ilə ticarət danışıqlarına başlandı. ABŞ üçün bu NAFTA-nın imzalanmasından sonra danışıqlardan gözlənilir ki, Koreya Respublikası ilə azad ticarət zonası yaranması zamanı amerika ixracının bu ölkəyə məbləği illik 19 milyard dollara yüksələ bilər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ) arasında son dövrlərdə ikitərəfli preferensial razılaşmaların bağlanması Meksika və Çili xüsusi fəallıq göstərirlər. Çili ABŞ, Kanada, Meksika, MERKASUR, Peru, Mərkəzi Amerika ölkələri və Avropa İttifaqı ilə azad ticarət haqqında razılığa gələrək milli ixracının 60% üçün rüsumsuz bazarlara daxil olmağa imkan vermişdir. Bir çox mütəxəssislər üçün Çinin ÜTT daxilində passivliyi gözlənilməz oldu. Bu ölkə əvvəllərdə olduğu kimi problemlərin ikitərəfli əsasda yoluna qoyulmasına üstünlük verir. Öz yaxın qonşuları Yaponiya, Koreya Respublikası və Hindistan kimi azad ticarət haqqında ikitərəfli müqavilələrin imzalanmasını üstün sayır və hal-hazırda 27 belə sənəd üzərində çalışmaqdadır.

1980-cı illərdən 2006-cı ilin ortalarına qədər ikitərəfli preferensial ticari razılaşmaların sayı 50-dən 200-ə qədər yüksəlmişdir. Yüzlərlə belə razılaşma danışıqların müxtəlif mərhələlərindədir. Monqolustan və bəzi ada dövlətlərini çıxmaq şərti ilə dünyanın bütün ölkələri preferensial ticari sazişlərə malikdirlər.

Bir çox mütəxəssislər preferensial ticari razılaşmaların çoxalmasını çoxtərəfli ticari sistem üçün real təhlükə kimi qiymətləndirirlər. Bir qrup ekspertlərin ÜTT-nin gələcəyi adlı məruzəsi buna sübutdur. Məruzədə qeyd olunur ki, 50 il keçildəndən sonra daha əlverişli rejim qaydadan çıxaraq istisnaya çevrilməkdədir. Doğrudur, beynəlxalq ticarətin əhəmiyyətli hissəsi daha əlverişli rejim əsasında aparılır, ancaq bununla belə "Spagetti" klubu adlanan vəziyyət o sərhədə çatmışdır ki, daha əlverişli rejim (DƏR) istisna vəziyyətinə düşmüşdür. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tədqiq-

qatçılarından olan **Bxaqvati** hesab edir ki, ikitərəfli preferensial müqavilələrin çoxalması beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə xaosa gətirib çıxara bilər.

Preferensial iqtisadi müqavilələrin ünvanına səsələnən güclü tənqidlərə baxmayaraq qloballaşma dövründə ticari-iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması üçün getdikcə daha çox ölkələr ikitərəfli müqavilələrə üstünlük verməyə başlayırlar. Belə liberallaşma üçün əsas stimül kimi bir sıra dövlətlər onu hesab edirlər ki, ikitərəfli müqavilələr xarici bazarda üstünlük qazanmaq üçün ÜTT üzvlüyündən daha effektivdirlər. Ölkələrin ikitərəfli müqavilələrə üstünlük verməsi son dövrlərdə ÜTT daxilində bir sıra problemlərə gətirib çıxarmışdır.

Hal-hazırda ikitərəfli müqavilələrin imzalanmasında ABŞ-Avropa İttifaqı (Aİ)-Yaponiya triadası daha çox fəallıq göstərir. Bunun üçün iqtisadi bünövrə ilə birlikdə geosi-yasi əsaslar da vardır. Bununla inkişaf etmiş ölkələr dünyada gedən konsolidasiya proseslərinə nəzarət etmək, lazım olduğu təqdirdə onların gedişini öz xeyrlərinə dəyişmək istəyirlər. Deyilənlər ilk növbədə ABŞ-a aiddir. İkitərəfli müqavilələr imzalamaqla ABŞ Mərkəzi və Cənubi Amerika ölkələri arasında inteqrasiya proseslərini ləngidir.

Preferensial müqavilələrlə yanaşı müasir iqtisadi diplomatiya digər formatlarda da çıxış edir. Burada ilk növbədə çərçivə sazişlərindən söhbət gedir. Misal üçün ABŞ-ın təşəbbüsü əsasında Yaxın Şərqdə ticarət münasibətlərinin inkişafı üçün ilk öncə ticarət və investisiyalar haqqında çərçivə sazişlərinin imzalanması nəzərdə tutulur.

Müasir iqtisadi diplomatiyada istifadə edilən üsullardan biri də strateji əməkdaşlığa dair razılaşmaların imzalanmasıdır. Böyük Asiya ölkələri bu cür üsullardan istifadə edərək qarşılıqlı ticarəti liberallaşdırmaq istəyirlər. Hind-Çin sammitində 2005-ci ilin

aprelində 20-yə yaxın bu tip razılaşma imzalanmışdır. Yaponiya və Hindistan 2005-ci ilin mayında qlobal tərəfdaşlıq haqqında razılığa gəlmişlər. Müasir iqtisadi diplomatiyanın növlərindən biri də investisiya diplomatiyasıdır. UNCTAD-ın məlumatlarına görə 2017-ci ildə ikitərəfli razılaşmaya əsasən ölkələr öz investisiya rejimlərinə 400-ə yaxın dəyişiklik daxil etmişdirlər.

Son on ildə ikitərəfli iqtisadi diplomatiya yerli məhsulların xarici bazara çıxışı və təşviqi üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir. Çox sayda hallarda, ikitərəfli diplomatiya perspektivli bazarlarda böyük sifarişlərin alınması və irimiqyaslı sifariş və layihələrin icrası ilə əlaqəli problemlərin həllində çoxtərəfli və çox tərəfli diplomatiyadan daha təsirli olur.

Tərəflərin mövqelərinin çoxsaylı və zəhmətli əlaqələndirilməsini tələb etməyən ikitərəfli diplomatiya çoxtərəfli diplomatiyadan daha çevik və daha səmərəlidir. Eyni zamanda, ikitərəfli diplomatiya çoxtərəfli diplomatiyanın səylərini üzvi şəkildə tamamlayır.

Bu gün ikitərəfli diplomatiya ticari-iqtisadi əməkdaşlığın müəyyən məsələlərinin həlli ilə məhdudlaşmayan, lakin bu cür əməkdaşlığın inkişafı üçün effektiv mühitin formalaşmasına yönəlmiş hərtərəfli xarakter alır. Daha tez-tez ikitərəfli diplomatiya çoxtərəfli səviyyələrdə tam və ya kifayət qədər həll edilməyən problemlərin həllində alternativ vasitə kimi istifadə olunur. Bundan əlavə, ikitərəfli danışıqların gündəliyində ikitərəfli iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərindən kənara çıxan məsələlərin sayı artır.

II FƏSİL

İQTİSADİ DİPLOMATİYA TARİXİ İNKİŞAF PROSESİNDƏ

- 2.1. İqtisadi diplomatiyanın tarixinə dair**
- 2.2. İqtisadi diplomatiyanın mexanizmlərinin formalaşması tarixi (aparıcı dövlətlərin nümunəsində)**
- 2.3. Qloballaşma dövründə iqtisadi diplomatiyada yeniliklər və iqtisadi diplomatların vəzifələrinə dair**

2.1. İqtisadi diplomatiyanın tarixinə dair

Ticarətin iqtisadi bir fenomen olaraq ilk dövlətlərarası münasibətlərin və sazişlərin qurulmasına səbəb olduğu güman edilir. Qədim dünya sivilizasiyalarında yazının inkişafı ilə ticarətə dəstək və qorumaq üçün ilk ticarət müqavilələri imzalanmağa başlandı. E.ə. XV əsrin tanınmış ticarət müqaviləsi Misir kraliçası Hatshepsut tərəfindən Punt əyalətinin kralı (indiki Somali ərazisində) Parahu ilə bağlanmış müqavilə sayılır. Bundan başqa beynəlxalq müqavilələrin imzalanması faktı kimi Misir fironu Ramzes ilə Hett kralı III Hett Usil arasında eramızdan əvvəl 1278-ci ildə imzalanmış sənəd də göstərilir. Bu əslində siyasi mahiyyətli bir sənəd kimi xarakterizə olunmalıdır. Çünki məhz bu imzalanmış sənəd iki tərəf arasında uzun illərin dağıdıcı müharibəsinə son qoymuşdur. Barışıq əsrini ortaya qoyan tərəflər əməkdaşlığın daha önəmli olduğunu təsdiqləmişlər. Bu mənada həmin sənədi iqtisadi

diplomatiyanın başlanğıc nöqtəsində durduğunu qeyd etmək doğru olar.

İqtisadi diplomatiyanın tarixinə dair konkret hansısa bir əsərin kitab, monoqrafiyanın (müqavilənin, sazişin və s.) ilkin mətni bu günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Diplomatiyaya aid dərsliklərdə diplomat peşəsinə və diplomatların şəxsiyyətinə qoyulan tələblər "**Manu təlimlərində**" əks olunmuşdur. Manu Qanunları – qədim hind ədəbiyyatının abidəsi və tarixi mənbəyidir. Bu qanunlarda pislənən, qadağan olunmuş əməllərdən, onlara görə nəzərdə tutulan cəzalardan bəhs olunur (tərtib olunması eramızın II əsrlərində güman olunur).

Lakin beynəlxalq hüququn ən qədim təsisatlarından olan konsulluq institutu bir daha təsdiqləyir ki, quldarlıq dövründə belə ticarət, dənizçilik, hərbi və sülh problemləri gündəlikdə olmuşdur. Məhz bu zəmində yaranan **proksenlik** yad dövlətlərin ticarət adamlarının hüquqlarının müdafiəsinə xidmət göstərirdi. Bunu bəzən qonaqpərvərlik kimi də qələmə alırlar. Əslində isə proksen öz dövlətində çox böyük nüfuz sahibi olan şəxs kimi geniş hüquqlara malik idi. Onun vasitəsi ilə diplomatik danışıqlar aparılır, iqtisadi (ticarət) münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün yollar axtarırdı. Qədim Yunanıstan və Romada proksen əslində ticarət münasibətlərinin inkişafında xaricilərə müəyyən hüquqlar verilməsini, onların immunitetlərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini təmin edirsə, bu zaman hüquqi elementlərin iqtisadi müstəvidə baxılmasını əsas şərt kimi qəbul edirdilər. Hətta indiki zamanda da birmənalı tərif verilməsi çətin olan iqtisadi diplomatiya anlayışı bəşəriyyətin sonrakı tarixi inkişaf mərhələlərində də əsas təyinatını qoruyub saxlamışdır. Bu ilk növbədə ticarət münasibətlərinin sürətli inkişafının yalnız çoxlu mənfəət vasitəsi deyil, həm də münasibətlərin göstəricisinə çevrilməsi zəminində baş verirdi.

Dənizçiliyin inkişafı və ticarət gəmilərinin yad dövlətlərin sahillərinə yan alması, yad şəhərlərdə ticarət qaydaları xüsusi ticarət konsulluqlarının (consuls des manchands) nəzarəti ilə həyata keçirilirdi. Bundan başqa dəniz konsulluğu (consuls d'otre mer), kommersiya konsulları (consuls de commerse) institutları formalaşmaqda davam edir. Əsasən liman şəhərləri olan ölkələrdə meydana gələn bu anlayışlar birbaşa bu dövlətlərin ticarət şəbəkəsinin əhatə dairəsinin genişləndiyini təsdiqləyir. Dünya bazarının formalaşması yeni istehsal münasibətlərinin, xüsusilə sənayenin meydana gəlməsi iqtisadi diplomatiya tarixinin yüzilliklərin ticarət tarixi də adlandırmaq olar. Çünki diplomatik institutların təmsilçilik funksiyalarının elmi-nəzəri istiqamətləri hələ formalaşmamışdı. Artıq belə təsəvvürlər real həyatda da sınaqdan keçirilirdi ki, ticarət edən dövlətlər arasında hər hansı formada qarşılıqlı (münaqişə) ehtimal olunmur. Ticarət qarşılıqlı maraqlar üzərində qurularsa, bu, uzunmüddətli iqtisadi faktor kimi xalqların rifahına xidmət etməlidir. Müharibələr dövrünün ticarət dövrü ilə rəqabətində ticarətin qalib çıxacağı fransız islahatçıların əsas şüarı (devizi) idi. Ticarət ilk növbədə insanların və ideyaların müstəqilliyi kimi başa düşülür və özünün də azad olması ideyasını formalaşdırırdı. Bu zəmində belə bir fərziyyə ortaya atılırdı ki, azad ticarət müharibələrin təbii yolla həll olunmasıdır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Avropa siyasi diplomatiyaya etinasızlıq göstərirdi. Ümumiyyətlə, diplomatiyada bərabərlik, suverenlik prinsipləri nəzəri və elmi əsasda təsbit olunmadığından iqtisadi bağlantılar dövlətlərarası münasibətlərin əsas göstəricisi kimi təsdiqlənirdi. Ən yaxşı halda o dövrün zəka sahibləri Venetsiyanı nümunə göstərirdilər. Heç bir siyasətə qatılmayan Venetsiya beynəlxalq münasibətlərini ticarət üzərində qurmuşdu. Orta əsrlərdə ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlər anlayışı tam həqiqi təsdiqini tapmadığından bunu yalnız

II fəsil. İqtisadi diplomatiya tarixi inkişaf prosesində

monarxlar arasında münasibətlərin səviyyəsi və göstəricisi kimi başa düşmək olardı. Ümumiyyətlə, siyasi bağlantılar üçün etibarlı zəmin yalnız ticarət anlamına söykənirdi. Xüsusilə, Fransa və İngiltərə arasındakı barışmazlıq bir tərəfdən, Avropada xeyli əvvəl formalaşmış tarazlıq sistemi digər tərəfdən diplomatiyanın siyasi, yoxsa iqtisadi məfhum olması sualını ortaya çıxarırdı. Yalnız belə qənaətlər bir qədər elmi əsaslı olmadığından həm siyasi, həm də iqtisadi diplomatiya təbii bir şəraitə uyğun ticarət, bank və maliyyə sistemlərinin qurulması zərurətindən irəli gəlirdi. İqtisadi cəhətdən Avropa məkanında daha sıçrayışla irəliləyən İngiltərə yeni müstəmləkələr hesabına öz əmtəə bazarlarının coğrafiyasını xeyli genişləndirməyə nail olmuşdu. O vaxtlar İngiltərənin hakim dairələrində nə millət, nə də vətən məfhumu yox idi. 1851-ci ildə Pruda bu əsasda yazırdı ki, iqtisadi nəzəriyyə zamanın həm kraliçası, həm də hökumətidir.

O, vaxtlar ilk əvvəl iqtisadi-diplomatik münasibətlər özünü əsasən ticarət münasibətlərində büruzə verirdi. Burada heç bir başa düşülməyəcək məqam yoxdur. Çünki uzun müddət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas tərkibi əmtəə mübadiləsindən ibarət olmuşdur. İqtisadi-diplomatik fəaliyyətin gərgin aparıldığı müstəvilərdən biri də heç şübhəsiz ki, Azərbaycan idi. Hələ qədim dövrün səyyahları öz fəaliyyətlərində bir növ iqtisadi diplomatik fəaliyyətin müəyyən məqamlarını təzahür etdirmişlər. Bu heç də təsadüfi deyildir. Azərbaycan istər geosiyasi yerləşməsi baxımından, istərsə də iqtisadi resurslarına görə daim əcnəbilərin diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycanla bağlı iqtisadi-diplomatik fəaliyyətlər müxtəlif inkişaf mərhələlərində olmuşdur. Yəni onlar araşdırma, kəşfiyyat və digər mərhələlərdən keçmişlər.

İqtisadi diplomatik fəaliyyətin göstərilməsi yalnız müvafiq

regionda olmaqla səciyyələnmiş. Regionda olmayaraq onun haqqında müəyyən məlumatların toplanması və təhlil edilməsi də iqtisadi diplomatik fəaliyyət hesab edilə bilər. Çünki bu zaman iqtisadi diplomatik fəaliyyətin həyata keçirilməsi metodologiyasının hazırlanması baxımından məlumat bazası təsis edilir. Bu baxımdan b.e.ə. I əsrdə yaşamış **Strabonun** "17 kitablıq "Coğrafiya" əsərinin 11-ci kitabında Azərbaycan haqqında maraqlı, müfəssəl, iqtisadi, diplomatik mahiyyətə malik məlumatlar verir. Burada Azərbaycanın dolğun iqtisadi imkanları təsvir edilir, ölkədə hansı məhsulların istehsal edilməsi haqqında məlumat verilir. İqtisadi-diplomatik fəaliyyət baxımından ən başlıca və maraqlı məlumat isə Azərbaycanın geosiyasi imkanlarının önə çəkilməsidir. Geosiyasi imkan isə iqtisadi-diplomatik fəaliyyət zamanı nəzərə alınmalı olan başlıca cəhətlərdəndir.

Azərbaycan haqqında məlumat əks etdirən və öz dövrünün dövlətlərinin iqtisadi-diplomatik fəaliyyəti üçün məlumat bazası rolunu oynayan əsər yazmış şəxslərdən biri də Klavdiy Ptolomey olmuşdur. Onun "Coğrafiya dərsliyi" əsərində Albaniyanın hüdudları göstərilmiş, 29 şəhər və kəndi, çayları, dağ aşırımları və başqa coğrafi məkanlarının koordinatları verilmişdir.

Bu silsiləni bizim eranın I yüzilliyində fəaliyyət göstərən böyük Plini özünün "Təbiət tarixi əsəri" ilə davam etdirir. İstər Ptolomeyin, istərsə də Plininin iqtisadi diplomatiya ilə əlaqəsi ondan ibarətdir ki, onların əsərlərindən birbaşa Roma imperatorları istifadə etmişlər. Məhz həmin məlumatlar sayəsində Azərbaycan daim Roma imperatorlarının iqtisadi maraq dairəsində olmuşdur.

VII əsrdə yaranan və daha sonra böyüyən Ərəb dövləti də Azərbaycanı öz iqtisadi və siyasi maraqları dairəsinə daxil etmişdir. Ərəb dövlətinin Azərbaycanı öz hakimiyyəti altına almasına baxmayaraq ərəblər burada iqtisadi mahiyyətli diplomatik üsullardan da

istifadə etmişlər. Həmçinin ərəb tədqiqatçı və səyyahlarının topladığı məlumatlar sonrakı dönm dövlətlərinin iqtisadi-diplomatik fəaliyyətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan ərəb alimlərindən Əl-İstəxrinin məlumatları çox maraqlıdır. Əl-İstəxri Azərbaycanın iqtisadi resursları haqqında və əhalisi haqqında olduqca qiymətli məlumatlar verir. Bu məlumatlar Azərbaycanı bir iqtisadi-diplomatik müstəvisi kimi daim maraqlı mərkəzində saxlayırdı.

Daha bir ərəb səyyahı Əbu Duləf artıq bir dövlət təmsilçisi kimi öz əsərini yazmışdır. Onun əsərlərində Azərbaycan haqqında iqtisadi, coğrafi və sosial məlumatlar əksini tapmışdır. Əgər iqtisadi-diplomatik fəaliyyətin ilkin mərhələsindən danışılarsa, həmin əsərlərin mühüm əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın iqtisadi-diplomatik münasibətləri Səfəvilər dövlətinin mövcud olduğu dövrdə artıq özünün ikinci mərhələsini - iqtisadi-diplomatik metodologiyanın tətbiqi mərhələsini yaşayırdı. İqtisadi-diplomatik funksiyaları həyata keçirən şəxslər diplomatiyada aparıcı rollar oynamağa başlamışdılar.

XVII əsrdə Avropa səyyahlarının Səfəvi dövlətinə səfərlərini xronoloji ardıcılıqla izləmək mümkündür. Rudolf I Habsburq tərəfindən göndərilən Stefan Kakaş Fon Zalokemen və onun katibi Georgi Tektander Fon der Zabel 1601-1605-ci illərdə I Şah Abbasın yanında olmuşdular. Baxmayaraq ki, onun səfəri antiosmanlı koalisiyasının yaranmasına xidmət edirdi, səfər zamanı Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi resursları yaxından öyrənilmişdir. Bu səfərdə iqtisadi-diplomatik çarlar özünü göstərmişdir.

XVII əsrdə Avropa səyyahlarından Səfəvi dövlətinə ilk səyahət etmiş Stefan Kakaş Fon Zalokemenin və onun katibi Georgi Tektander Fon der Zabelin məktubları böyük maraqlı doğurur. Alman imperatoru II Rudolfun 1602-ci ildə Şah Abbas sarayına səfir

kimi göndərdiyi Stefan Kakaş və onun katibi Tektanderin səyahəti həmin il avqustun 27-dən 1605-ci ilin yanvarına qədər davam etmişdir. Səfirliyin nümayəndələri 1603-cü ilin avqust ayında Lənkərana gəlmiş, Tektander 1603-cü il dekabrın 25-də Şah Abbasın qəbulunda olmuşdur. Bu səfərlər zamanı Azərbaycanla iqtisadi münasibətlərin qurulmasının müxtəlif məqamları ətrafında iqtisadi-diplomatik iş aparılmışdır. Bu müəlliflərin qeydlərində İran və Azərbaycan haqqında xeyli məlumat verilir. Şah Abbasın qəbul prosesi, İran və Cənubi Qafqazın Qərbi Avropa ölkələri və Rusiya dövləti ilə əlaqələri barədə xüsusilə geniş danışılır.

Həmin qeydlər ilk dəfə 1605-ci ildə nəşr edilmişdir. Az sonra Tektander onu yenidən işləmiş və 1609-cu ildə çap etdirmişdir. Əsərin rus dilində tərcüməsi A.Sfarjkeviç tərəfindən 1896-cı ildə nəşr edilmişdir.

Pyetro della Valle 1614-cü ildə Venetsiyadan Fələstinə gedən missiyanın tərkibində Şərqə yola düşmüşdür. Nümayəndə heyətindən ayrılan Pyetro della Valle İstanbuldan Kiprə, sonra Suriya və İraqdan keçərək I Şah Abbasın sarayına getmişdir. O, arvadı ilə birlikdə Şah Abbasi hərbi səfərdə müşayiət etmiş, 1621-ci ildə İsfahanda, sonra bir neçə il Şirazda olmuşdur. Pyetro della Vallenin Azərbaycan və Səfəvi dövlətinin digər əyalətləri haqqında verdiyi məlumat böyük maraq doğurur. Onun əsəri toplanmış məlumatların zənginliyi və gerçəkliyi baxımından çox qiymətlidir. Pyetro della Valle dövləti təmsil edən diplomat olaraq iqtisadi mənfəət məsələləri ilə yaxından maraqlanmışdır.

Venetsiyalı Pyetro della Valle Səfəvi dövlətinə gəlmiş, bir neçə il Şirazda və başqa şəhərlərdə olmuşdur. Alman səfirliyinin katibi Adam Oleari, fransız səyyahı-zərgər Jan Şarden, 19 yaşından səyahətə çıxmış və 1667-ci ildə Azərbaycanda vəfat etmiş Jan Teveno, hollandiyalı dənizçi Yan Streys, alman alimi Engelbert Kempfer, 50

İldən artıq İsfahanda yaşamış və 1696-cı ildə orada vəfat etmiş Rafael dü Man, fransalı səyyah Jan Batist Tavernye, XVII əsrin sonlarında İranda, Azərbaycanda olmuş venetsiyalı Qameli Karreri və başqalarının əsərləri, qeydləri və məktublarında mövzu ilə bağlı xeyli məlumat verilir.

Tədqiq edilən mövzu ilə bağlı məşhur alman səyyahı, görkəmli alim, coğrafiyaşünas Adam Olearinin səyahətnaməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Adam Oleari öz səyahətnaməsinə Azərbaycan şəhərləri, sənətkarlıq və ticarət həyatı, ictimai münasibətlər, əkinçilik, əhalinin məişəti, adət və mərasimləri haqqında müstəsna əhəmiyyətə malik məlumatlar daxil etmişdir. O, Azərbaycan, bütövlükdə Qafqazdan keçən bütün karvan yolları, karvansaralar, pirlər, Dərbənd, Niyazabad, Beşbarmaq, Şamaxı, Cavad, Muğan, Ərdəbil, Zəncan, Qəzvin, Sultaniyyə kimi şəhərlər, tarixi yerlər haqqında, Səfəvi torpaqlarında yaşayan müxtəlif tayfalar, etnik qruplar, yarımköçəri həyat tərzini keçirən, Arazla Kür çayları arasında yerləşən ərazinin (Aranın) əhalisi, onların məşğuliyyəti, xüsusilə maldarlıq və əkinçilik həyatı, müxtəlif peşə sahələri barədə çox qiymətli məlumat verir. Olearinin səyahətnaməsi XVII əsrin ortalarında Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, ticarət və sənətkarlıq həyatı, mənəvi mədəniyyət və dövlət quruluşu haqqında geniş və bitkin məlumat verən qaynaqlar içərisində xüsusi yer tutur.

Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan dövlətləri də iqtisadi-diplomatik missiyalarını müxtəlif istiqamətlərdə göndərmiş, lazımı araşdırma işləri aparmışdılar.

Hər bir ölkənin tarixində olduğu kimi, Azərbaycanda və onun ərazisində olan qədim dövlətlərdə də qonşu xalqlarla və ölkələrlə ticarət, iqtisadi və buna əsaslanan siyasi-diplomatik münasibətlərin dərin kökləri vardır.

Hələ eramızdan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan tayfaları Qafqazın digər xalqları, İran, Assuriya, Het, Fələstin, Suriya, Misir və s. ölkələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələr saxlayırdı. B.e.ə. III minillikdə Azərbaycanda mövcud olan Aratta dövlətinin Şumer şəhərləri ilə iqtisadi-siyasi əlaqələri mövcud idi. Şumer və Aratta arasında müxtəlif malların mübadiləsini, göndəriləcək və tələb olunan malların siyahısını özündə əks etdirən məktub formasında yazışmalar aparılırdı. Bu məktubları aparıb-gətirən qasidlər ilk diplomatik nümayəndələr, elçilər hesab olunur.

Azərbaycan Albaniyası dövründə ölkə ticarət yollarının üzərində yerləşirdi və beynəlxalq ticarətdə iştirak edirdi. Qazıntılar zamanı tapılan sikkələrin məxsusluğuna görə iqtisadi əlaqələr Roma, Hindistan, Çinədək gedib çıxırdı. Bütün bu əlaqələr daxili bazarın və iqtisadiyyatın da möhkəmlənməsinə səbəb olurdu. Ölkədə daxili və xarici ticarətin genişlənməsi müxtəlif ölkələrlə mədəni, siyasi, dini əlaqələrin də yaranmasına şərait yaradırdı.

Ərəb xilafəti dövründə VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan dövlətlər Asiya, Avropa və Afrikanın müxtəlif dövlətləri ilə geniş ticarət edirdi. Bu zaman Azərbaycan şəhərləri və tacirləri xilafətlə şimali-şərqi Avropa və Asiya ölkələri arasında vasitəçilik edirdilər. Bu şəhərlər bir növ beynəlxalq ticarət və iqtisadi-siyasi əlaqələrin mərkəzinə çevrilirdi. Azərbaycan tacirləri əldə etdikləri gəlirdən dövlət xəzinəsinə vergi ayırırdılar.

Yazılı mənbələrə görə Azərbaycan ərazisində dövlət tərəfindən gömrük vergiləri rəsmi olaraq IX əsrin əvvəllərindən müəyyən edilməyə başlamışdır. Ola bilsin ki, bundan əvvəl də belə vergilər mövcud olmuşdur. Lakin ərəb xilafəti dövründə yazılı mənbələr yandırıldığı üçün bu haqda dəqiq fikir söyləmək mümkün olmayıb, yalnız mülahizə söyləmək olar. Belə ki, artıq Ərdəbil, Muğan, Naxçıvan, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şəki, Şəmkir, Dərbənd, Şabran,

Şamaxı kimi iri şəhərlərdə iri ticarət məhəllələri yaranmışdı.

Xarici ölkələrdən Azərbaycana parça, metal məmulatı, ətriyyat, ədviyyat, xəz gətirilir, ölkədən isə xam ipək, pambıq, xalça, boya, neft, mal-qara, atlar aparılırdı.

Monqollara qədərki Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti məhsuldar qüvvələrin artması, ticarətin və mal-pul münasibətlərinin genişlənməsi ilə səciyyələnir. Monqol istilasından sonra iqtisadi tənəzzül başladı.

XI-XII əsrin vergiləri əvvəlki dövrlərin qayda-qanunlarının çoxunu mühafizə etmişdir. Vergilər dəftərlərdə xüsusi qeydlər aparılmaqla həyata keçirilirdi.

Tarixçi Ravəndi o dövrün vergi sistemi haqqında məlumat verərək qanunsuz vergilərdən də söhbət edir. Bunlar "dəstərgə" (hədiyyə kimi qəbul edilən vergi növü), "şərab-baha" (içki üçün yığılan pul-ındiki "aksiz" vergisi) və sairələr idi.

XII-XIII əsrlərdə Dərbənddən İran körfəzinə, Şərqdən Avropaya gedən beynəlxalq karvan yolları Təbrizdə kəsişirdi.

Paytaxtı Naxçıvanda yerləşən Atabəylər hakimiyyəti dövründə də (XII əsr) Azərbaycanın digər dövlətlərlə iqtisadi əlaqələri geniş idi. Ağqoyunlu dövlətinin (XIV əsr) hökmdarı Uzun Həsənin anası Sara Xatun Fateh Sultan II Mehmetlə diplomatik danışıqlara rəhbərlik edirdi. Bu zaman Uzun Həsənlə Türk sultanı arasında münasibət kəskinləşmişdi. Buna görə də Uzun Həsən digər Avropa dövlətləri ilə iqtisadi və diplomatik əlaqələri genişləndirərək onları Türk sultanına qarşı qaldırmaq istəyirdi.

Səfəvilər dövlətinin müxtəlif ölkələrlə iqtisadi və diplomatik əlaqələri XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində daha da genişləndi. Bu əlaqələrdə səfəvilər Avropa dövlətlərini Türkiyəyə qarşı qaldırmaq, Avropa dövlətləri isə iki türk dövlətini vuruşdurmaq istəyirdi. İngilislər öz kapitallarının beynəlxalq ticarətdə rolunu

artırmaq üçün Moskva vasitəsilə səfəvilər dövləti ilə diplomatik əlaqə yaratmaq, həmçinin onların vasitəsilə Hind okeanına çıxmağa çalışırdılar. Şah Abbas ingilis Robert Serilini öz səfiri kimi Avropa ölkələrinə göndərərək iqtisadi-siyasi əlaqə yaratmağa cəhd edirdi.

Azərbaycan şimal qonşusu Rusiya ilə geniş iqtisadi əlaqələrə malik idi. Şirvanşahların paytaxtı (XV əsr) Şamaxıya Rusiyadan tacirlər gəlirdi. Şirvanşahlarla Moskva arasında iqtisadi və diplomatik əlaqələr mövcud idi. Bu haqda rus səyyahı Afanası Nikitin öz gündəliyində məlumat verirdi.

Rusiya tacirləri Bakı və Şamaxıda öz nümayəndəliklərini açmışdılar. Moskvada ticarət kompaniyaları olan ingilislərin Azərbaycanda gömrük rüsumu vermədən alver etmələri haqqında A.Edvars ilə şah Təhmasib arasında razılığa gəlinmişdi. Şimaldan gələn ticarət yollarına ruslar nəzarət edirdi. Gömrüksüz ticarət hüququ ruslara da verilmişdi.

Səfəvi dövləti ilə Rusiya arasında olan münasibət qarşılıqlı siyasi marağa və iqtisadi əlaqələrə əsaslanırdı. Rusiyanın İran, Hindistan, Yaxın Şərq və Afrika ölkələri ilə ticarətində Azərbaycan tranzit rolunu oynayırdı.

Ümumdünya miqyasında baxdıqda görmək olur ki, XIX əsrdən başlayaraq sənayenin və nəqliyyatın sürətli inkişafı böyük dövlətlərin xarici siyasət aparatında xeyli dəyişikliklərə səbəb oldu. XX əsrin əvvəllərindən isə tez-tez fikirlər səslənməyə başlandı ki, iqtisadi və siyasi problemlər xarici siyasi qurumların diplomatik üsullarda yenilik tətbiq etməsini tələb edir. Almaniya maliyyə kapitalının nümayəndələri xarici işlər nazirliyini ittiham etməyə başladılar ki, qurum alman məhsulunun dünya bazarında reallaşdırılması istiqamətində yaxşı fəaliyyət göstərmir. Onların tələbləri nəzərə alındı və 1920-ci il üçün Almaniya xarici işlər nazirliyi nəzdində iqtisadi şöbələr, səfirliklərdə isə iqtisadi məsələlər üzrə

attaşe vəzifələri təsis edildi.

Fransada da dövrü olaraq diplomatik aparatdan dünya bazasında yer uğrunda daha fəal istifadə edilməsi tələbləri səslənməyə başlamışdı. 1907-ci ildə Fransa XİN-də ticarət, maliyyə və hüquqi problemlər üzrə məsləhətçi vəzifələri təsdiq edildi. Onların vəzifəsi iqtisadi məsələlər üzrə təlimatlar hazırlamaq və ticari müqavilələr hazırlanmasında iştirak etmək idi. İqtisadi əməkdaşların başlıca vəzifələrindən biri xaricdə Fransız mallarının reallaşdırılmasını həyata keçirmək idi. Öz növbəsində ingilis ticarət assosiasiyalarının nümayəndələri İngilis diplomat və məmurlarını ittiham edirdilər ki, onlar İngilis mallarının reallaşması üçün Fransız məmurlarını misal götürməlidirlər. Bu ittihamlara cavab olaraq İngiltərə XİN-də 1916-cı ildə ticarət şöbəsi açılır.

1914-cü ildə xaricdə fəaliyyət göstərən Amerikalı investor və tacirlərinin xaricdə müdafiəsi üçün ABŞ ticarət nazirliyinə səlahiyyət verildi ki, diplomatik missiyalar tərkibində iqtisadi attaşələr göndərsin. 1924-cü ildə konqres Rojers qanunu qəbul edir. Həmin qanuna görə diplomatik və Rojers konsulluq xidmətləri birləşdirilərək dövlət departamentinə tabe edilir. Qanunun qarşısına qoyduğu əsas hədəf ABŞ iqtisadi maraqlarının xaricdə effektiv təmin olunması idi.

2.2. İqtisadi diplomatiyanın mexanizmlərinin formalaşması tarixi (aparıcı dövlətlərin nümunəsində)

ABŞ. İqtisadi-diplomatik mexanizmlərin formalaşması tarixindən danışarkən, ilk əvvəl ABŞ-ın bu sahədə örnək ola biləcək təcrübəsi diqqəti cəlb edir. ABŞ xarici siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı prezidentdən tutmuş müxtəlif qurum, komitə və komissiyalara qədər səviyyələrdə iş aparılır. Amerika

konqresi mütəmadi olaraq xarici siyasət məsələlərini nəzərdən keçirir. İqtisadi-diplomatik fəaliyyətlə ABŞ-ın müxtəlif qurumları məşğul olur. ABŞ ticarət nazirliyi xarici və daxili ticarətin rəğbətləndirilməsini təşviq edir. Maliyyə nazirliyi beynəlxalq maliyyə və iqtisadi fəaliyyətlə birgə Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, habelə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əlaqələr saxlayır. İqtisadi diplomatiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsində dövlət departamentinin rolu böyükdür. İkinci dünya müharibəsindən dərhal sonra dövlət departamentinin iqtisadi şöbələri gücləndirilmişdir. Dövlət departamentinin tədqiqatlarından birində deyilirdi: "...texnologiyaların sürətli inkişafı nəinki diplomatiyanın məşğul olacağı sahələri genişləndirdi, həm də diplomatik fəaliyyətin xarakterində dəyişiklik etdi. Yaxşı danışıqlar iştirakçılarını xarakterizə edən xüsusiyyətlərə eyni zamanda yaxşı menecer cəhətləri də əlavə olunmalıdır." Amerika tədqiqatçılarının fikrincə, ABŞ diplomatik xidməti uzun müddət ümumi profilli personala əsaslanmışdır. İxtisas bilikləri, xüsusi ilə iqtisadi, maliyyə, kənd təsərrüfatı və ticarət bilikləri güclü olan mütəxəssislər diplomatik işə zəif cəlb olunmuşlar.

Bu çatışmazlıqları nəzərə alan ABŞ dövləti kadrların iqtisadi savadlarının artırılmasına böyük önəm verməyə başladı. Dövlət katibinin müavinləri arasında iqtisadi məsələlərlə məşğul olan şəxs vardır. Həmin şəxs departamentin xarici-iqtisadi siyasət kursunu tərtib edir. Bundan başqa dövlət katibinin siyasi, elmi, texniki məsələlərlə məşğul olan müavinləri vardır. Hər bir müavinə müvafiq idarə tabe edilir.

İqtisadi məsələlər və biznes işləri üzrə xüsusi idarə ABŞ-ın xarici iqtisadi siyasəti ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayır. Eyni zamanda beynəlxalq iqtisadi prosesləri izləyir. Hal-hazırda bu idarə dövlət departamentinin ən böyük qurumlarındanıdır. İdarə ABŞ

səfirlikləri və missiyalarından daxil olan məlumatları ümumiləşdirir, eyni zamanda ərazi idarələrinə iqtisadi məsələlər üzrə kömək göstərir. İdarənin tərkibində işgüzar təcrübə, valyuta məsələləri, kapital yatırımları, idxal və ixrac problemləri ilə məşğul olan şöbələr vardır. Burada müstəqil olan, ticarət məsələləri üzrə ixtisaslaşan şərq-qərb şöbəsi də mövcuddur.

Dövlət departamentinin digər idarələri də iqtisadi diplomatiyanın həyata keçirilməsinə bu və ya digər şəkildə aiddirlər. Belə ki, beynəlxalq təşkilatlarla iş üzrə idarədə dövlət departamenti katib müavininin köməkçisinin təbəçiliyində olan beynəlxalq iqtisadi və sosial problemlərlə məşğul olan şöbə vardır.

İqtisadi diplomatiyanın fəallaşdırılması ilə yanaşı, Amerika səfirliklərinin işində müəyyən məqamlarda aksen dəyişiklikləri olur. Dövlət departamentinin tədqiqatlarının birində qeyd olunur ki, diplomatik nümayəndəliyin əsas məqsədi ABŞ iqtisadi siyasətinin maraqlarını önə çəkmək və xaricdə Amerika ticarəti və kənd təsərrüfatının maraqlarını təmin etməkdir. Səfirliklərin işindəki prioritet Amerika biznesini dəstəkləməkdir.

ABŞ iqtisadi diplomatiyasının səciyyəvi formalarından birini xüsusi missiyalar təşkil edir. Həmin missiyalar əsasən müxtəlif iqtisadi sahələri təmsil edən iş adamlarından təşkil olunur. Onlar dünya ölkələrini yeni bazarların axtarışı məqsədi ilə gəzirlər.

Böyük Britaniya. Bu ölkənin xarici iqtisadi siyasəti XİN və digər qurumlar tərəfindən aparılır. Hal-hazırda Böyük Britaniya XİN-də iqtisadi problematika ilə funksional şöbələr məşğul olurlar. Bunlar aşağıdakılardır :

- ticari münasibətlər və ixrac şöbəsi;
- maliyyə əlaqələri şöbəsi;
- elm və texnika şöbəsi;
- gəmiçilik və nəqliyyat şöbəsi;

- energetika şöbəsi;
- qərbi Avropa inteqrasiyası üzrə iki şöbə;
- BMT-nin iqtisadi və sosial məsələlər şöbəsi.

Böyük Britaniya səfirliklərində maliyyə, dənizçilik, kənd təsərrüfatı və əmək məsələləri üzrə ixtisaslaşan mütəxəssislər mövcuddur. Onlar ticarət nazirliyi və həmin ölkədəki İngilis firmaları ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərirlər. ABŞ kimi İngiltərə iqtisadi diplomatiyası da xüsusi missiyalarının xidmətindən fəal istifadə edir. ABŞ-la strateji münasibətlər iqtisadi-diplomatik fəaliyyət zamanı nəzərə alınır.

Fransa. 1976-cı ildən başlayaraq Fransa xarici siyasət qurumunun islahatları aparıldı. Birinci növbədə mərkəzi aparat yenidən təşkil olundu. Bu ölkənin XİN-də iqtisadi diplomatiya üzrə birinci növbədə iqtisadiyyat və maliyyə departamenti ixtisaslaşır. Bu departamentə iqtisadi, ticarət, maliyyə, sənaye və ümumi məsələlər üzrə şöbələr daxildir.

Fransanın xarici iqtisadi siyasətinin hazırlanmasında iqtisadiyyat və maliyyə nazirliyi xüsusi rol oynayır. Bu qurumun səfirlik və nümayəndəliklərin tərkibində xüsusi ştatları vardır. Həmin vəzifələrdə çalışan şəxslər birbaşa ticarət və maliyyə məsələləri ilə məşğul olurlar.

Fransa iqtisadi diplomatiyasında iqtisadi məsələlər üzrə referentlər adlanan vəzifələr də mövcuddur. Fransada iqtisadi diplomatiya ilə məşğul olacaq mütəxəssislərin böyük bir qismi XİN və iqtisadiyyat-maliyyə nazirliyi xətti ilə əsasən ali inzibati milli məktəbin məzunları arasından seçilir. Öz xarici iqtisadi siyasətində bu ölkə keçmiş koloniyalarına xüsusi önəm verir.

Almaniya. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi diplomatiyanın həyata keçirilməsi zamanı Almaniya XİN-i xüsusi firma və korporasiyaların xidmətlərindən digər böyük dövlətlərə nisbətən daha

çox istifadə edir. Dövlət aparatı Almaniya iqtisadi diplomatiyasında köməkçi funksiya icra edir. Almaniyanın xarici iqtisadi və xarici ticarət siyasətinin hazırlanmasında iqtisadiyyat, maliyyə, elmi tədqiqatlar və texnologiya, iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri üzrə nazirliklər də yaxından iştirak edir. İqtisadi məsələlər üzrə əməkdaşlıq vəzifələrini xaricdə çox zaman alman özəl kapitalının nümayəndələri tuturlar. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, alman xarici nümayəndəlikləri iqtisadi məsələlərə çox böyük önəm verirlər. Almaniya səfirliklərində iqtisadi problemlərlə məşğul olan mütəxəssislərin sayı digər ölkələrdəkinə nisbətən dəfələrlə çoxdur.

Yaponiya. Yaponiyada ixracın planlı təşkili tətbiq olunur. Planlı işi Ali İqtisadi Şura həyata keçirir. Ali İqtisadi Şuraya nazirlərdən savayı Yaponiya İdxal-İxrac və Milli Banklarının nümayəndələri də daxildirlər. Ali İqtisadi Şuranın qərarlarının icrası ticarət və sənaye nazirliyinə həvalə edilir. Bundan savayı Yaponiyada beynəlxalq ticarətin təşviqi assosiasiyası da fəaliyyət göstərir. Həmin assosiasiyanın nümayəndələri Yaponiyanın səfirlik və nümayəndəliklərinə ezam edirlər. Onların diplomatik statusları olmasa da, faktiki olaraq iqtisadi diplomatik fəaliyyətlə məşğul olurlar. Yapon iqtisadi diplomatiyası üsul və vasitələrin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Yaponiya iqtisadi diplomatiyası tərəfindən imic kompaniyaları adlanan tədbirlər tez-tez tətbiq edilir. Bu Yaponiyaya bir sıra üstünlüklər gətirir. Ölkə öz imicinin formalaşması üçün səxavətli şəkildə pullar ayırır.

Rusiya. SSRİ-nin mövcudluğu dövründə iqtisadi diplomatiya birbaşa olaraq XİN-nin və Xarici Ticarət Nazirliyinin səlahiyyətlərinə aid idi. Belə ki, o dövrdə siyasət və iqtisadiyyat o dərəcədə çulğalaşmışdır ki, iqtisadi diplomatiyanın müstəqilliyindən söhbət gedə bilməzdi, o yalnız dar çərçivədə məsələlərə məşğul ola bilirdi. 1990-cı illərdən Rusiyada islahatlar həyata keçirildi. İqtisadi

diplomatiyanın əsas yükü XİN-nin üzərinə düşdü. Rusiya XİN-də iqtisadi əməkdaşlıq departamenti fəaliyyət göstərir. Rusiya Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyində yenidənqurma prosesi keçdi. 1996-cı ildə Rusiya Ticarət Komitəsi ona birləşdirildi. 1998-ci ildə qısa müddət ərzində Ticarət və Sənaye Nazirliyi təsis edilir. Daha sonra bu qurum Ticarət Nazirliyinə deformasiya edilir. 2000-ci ildə isə Ticarət Nazirliyinin funksiyaları İqtisadi İnkişaf və Ticarət Nazirliyinə verilir. 2004-cü ildə bu nazirliyin xarici-iqtisadi bloku aşağıdakı departamentlərdən təşkil olunub:

- xarici iqtisadi əlaqələr departamenti;
- MDB ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlıq departamenti;
- ticarət danışıqları departamenti;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin və gömrük işinin dövlət tənzimlənməsi departamenti.

Bu departamentlər içində ticarət danışıqları departamenti xüsusi yer tutur. Onun rəhbəri eyni zamanda Rusiyanın ÜTT-dəki nümayəndəsidir. Departamentin ştat tərkibi 70 nəfərdən ibarətdir. 2005-ci il üçün Rusiyanın xarici ölkələrdə iqtisadi diplomatik funksiya yerinə yetirən 50 ticarət və 58 kommersiya nümandəliyi mövcud olmuşdur. 2004-cü il üçün Rusiyanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin və iqtisadi diplomatiyasının koordinasiyası ilə 15 ixtisaslı komissiya məşğul olurdu.

İran. İran hökuməti iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə xarici investisiyaların cəlb edilməsinə müvafiq şərait təşkil etməyə çalışır. İran əsasən İnkişaf Etmiş Ölkələrdən (İEÖ) investisiyaların cəlb edilməsində maraqlıdır. Bununla belə İran hökuməti İƏT daxili maliyyə-investisiya tədbirlərini də təşviq etməkdədir. İran hökumətinin təşəbbüsü ilə 2003-cü ilin fevralında İranın azad ticarət zonası olan Kiş adasında İƏT-in ilk investisiya seminarı keçirildi.

Bütün bunlarla belə İranda ən fəal xarici investorlar Almaniya, Fransa, İtaliya, Böyük Britaniya şirkətləri idi. Son zamanlar həmin dövlətlərin xarici siyasət idarələri öz investorlarını İrandan çəkəndirməyə yönəlmişdir. Alman şirkətlərinin ən fəal görsəndiyi daxili bölgə Bəndər İmam Xomeyni liman zonasıdır. İngilis şirkətləri İranın energetika sənayesinə və avtomobilqayırma maliyyə qoymağa daha çox meyl edirlər. İngiltərənin "BP" və "SHELL" kimi şirkətləri İranla birgə layihələr həyata keçirməkdədirlər. Bu layihələr Cənubi Pars və Xəzər dənizində həyata keçirilir. İngiltərənin BP şirkəti ilə yanaşı Cənubi Pars qaz yatağının işlənməsində İtaliyanın "Agip" şirkəti də 2003-cü il martından iştirak etməkdədir.

Son illər İranda Cənubi Koreya, Yaponiya, Avstriya, İsveçrə və İsveç kapitalı fəallaşmışdır. Yaponiya "Azadapan" qaz yatağının işlədilməsi ilə əlaqədar konsorsium təşkil etmişdir. Türkiyənin "Botaş" şirkəti İran-Türkiyə qaz kəmərinin icrasında yaxından iştirak etmişdir.

Yeni qəbul olunmuş qanun xarici investorları neft-qaz sektoru ilə yanaşı digər sahələrə də cəlb etmişdir. 2003-cü ilin mayında bir necə Avropa şirkəti Zəncanda böyük sement zavodunun tikilməsi tenderini udmuşdur.

İran hökuməti öz iqtisadi siyasətində iqtisadi zonalar məsələsinə xüsusi fikir verir. Hal-hazırda İran hökuməti ölkədə müxtəlif tipli 15-20 iqtisadi zonanın təşkilinə dair plana malikdir. Bura azad iqtisadi zonalar, xüsusi liman azad zonaları və müəyyən məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşan iqtisadi zonalar daxildir. İrandakı xüsusi iqtisadi zonaların azad iqtisadi zonalardan fərqi ondan ibarətdir ki, burada nisbətən çox vergi yığılır.

İranda azad iqtisadi zonaların fəaliyyəti 1993-cü ilin avqustunda qəbul olunmuş qanun tərəfindən tənzimlənir. Qanunun 13-cü maddəsinə əsasən, azad iqtisadi zonada fəaliyyət üçün lisenziya

almış kommertiya və digər şirkətlər həmin andan 15 il ərzində vergilərdən azad edilirlər. Azad iqtisadi zonalarda ixrac üçün istehsal edilmiş məhsullar ya qismən və yaxud tamamilən gəlir vergisindən azad edilə bilirlər. Azad zonalara idxal edilən məhsullar isə gömrük rüsum və ödəmələrindən tamamilə azad olunublar. Azad zonaya və azad zonadan gəlirin və kapitalın hərəkəti tamamilə sərbəstdir. Qanun həmçinin azad zonalarda şəxsi bankların təşkilinə icazə verir. Lakin həmin maliyyə qanunlarının fəaliyyətinin şəriətə zidd olmaması əsas tələblərdəndir. 2000-ci il üçün İranda 8 iqtisadi zona fəaliyyət göstərirdi. Onların daxilində İran körfəzindəki Kesm adasındakı zona ən çox fəal olanıdır. "Kesm iqtisadi zonasının" inkişafına 1.5 mlrd. dollar məsrəf qoyulmuşdur. Bura yatırılan maliyyənin 30%-ni özəl investisiyalar təşkil edir. Burada maliyyənin paylaşdırılması aşağıdakı kimidir.

- 50%-sənaye sektoru;
- 30%-infrastruktur və servis;
- 20%-ticarət.

Kesmdə istehsal edilən sənaye məhsulları 147 çeşid təşkil edir ki, bu, ixracı əhəmiyyətli edir. Kesmdə istehsal olunan məhsullar dünya bazarında xüsusi tələbat görməkdədir. Burada su nasoslari, Çexiya ilə müştərək kristal və çoxsaylı borular, çinlilərlə birgə mis məhsulları istehsal olunur. Bir sıra dünya şirkətləri Kesmdə ötürücü məntəqələrə malikdirlər. Onlar buradan öz məhsullarını ərəb ölkələrinə və Avropaya ixrac edirlər. 1998-ci ildən Kesmdə hava limanı da fəaliyyət göstərməkdədir.

İranda ən aparıcı iqtisadi zonalarından biri də Kiş adasıdır. Buranın azad iqtisadi zonaya çevrilməsi fikirləri hələ şah dövründə də səslənməkdə idi. Lakin real fəaliyyətə İİR yaranandan sonra başlandı. 1994-cü ildə Kişin inkişafı ilə əlaqədar olaraq 20 illik baş plan İran hökuməti tərəfindən təsdiq edildi. Hökumətin məramı

adanın əhalisinin sayını artırmaq idi. Bu məqsədlə Safin və Sədəf yaşayış məntəqələrində tikintilərə başlanmalı idi. İran hökuməti həm adanı turizm mərkəzinə çevirmək, həm də azad iqtisadi zonada səmərəli sənaye istehsalı qurmaq istəyirdi. Bu gün Kişdə yerli və xarici 500 şirkət işləyir. Onlar əsasən ticarət və xidmətlər sferasında çalışırlar. Adada 45 hotel, 20-dən çox ticarət mərkəzi fəaliyyət göstərir. Kişdə müxtəlif çeşiddə sənaye məhsulları istehsal edilir. Kişdəki sənaye layihələri daxilində Fransa şirkəti "RENO" ilə birgə fəaliyyət xüsusi qeyd edilməlidir. Burada birgə şəkildə "Sinad" markalı avtomobil istehsal olunmaqdadır.

Hal-hazırda Türkmənistanla sərhəddə "Serahs", Kirman ostanında "Sircan", Gilanda "Ənzəli", Xuzistanda "Xuzistan", Mərkəzi ostanda "Solefçeçəm", Şərqi Azərbaycan ostanında "Culfa", Əfqanıstanla sərhəd Sistanda "Orqecədid" kimi azad iqtisadi zonaların formalaşdırılması planlaşdırılır. İran Ənzəli limanının inkişafına xüsusi önəm verir. İran hökuməti istəyir ki, Ənzəli limanı Xəzəryanı ölkələrin, Transqafqaz dövlətlərinin beynəlxalq ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq mərkəzinə çevrilsin. Habelə Ənzəlini İran hökuməti Cənub-Şimal marşrutunun aparıcı nöqtələrindən biri kimi göstərmək istəyir. Əmirabadda xüsusi terminallar inşa edilir. Əmirabad həmçinin çox əhəmiyyətli nəqliyyat qovşağına çevrilmişdir. İran hökuməti Xəzəryanı nəqliyyat infrastrukturunu inkişaf etdirir ki, bunun Azərbaycan-İran iqtisadi əlaqələrinin inkişafına bilavasitə təsiri vardır. 1998-ci ilin ortasından Bakı-Nouşəhr marşrutu üzrə Azərbaycan bərəsi işləyir. İranda çox yaxşı anlayırlar ki, ölkənin ümumdünya tranzit mərkəzlərindən birinə çevrilməsini təmin etmək üçün Xəzərətrafi infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və Qafqaz, Mərkəzi Asiya ölkələri ilə əlaqələrin gücləndirilməsi ən vacib olan amillərdəndir. Bütün bunlar İranın iqtisadi siyasətinin həm özünün, həm də regionun maraqlarını nəzərə aldığıni göstərir.

İrənin rəsmi statistik göstəriciləri onu deməyə əsas verir ki, İslam respublikası müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində fəal şəkildə iştirak etməkdədir. İrənin xarici ticarət dövriyyəsinin qeydiyyatını çox dəqiq şəkildə aparır. Bununla müvafiq dövlət orqanlarının mövcud xarici əlaqələrinin inkişaf templərini təhlil etmək imkanları getdikcə çoxalır. Yeni xarici ticarət fəaliyyətinin uğurları və çatışmazlıqları üzə çıxır. İrənin öz xarici ticarət siyasətində beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin dəyişən reallıqlarını nəzərə alır. İslam inqilabından sonra ətrafında formalaşan beynəlxalq siyasi vəziyyət İrəni çevik və katalizmlərə davamlı iqtisadi sistem qurmağa vadar etmişdir. İrənin bir sıra istehlak mallarının əksəriyyətini özü istehsal edir, həm də onların beynəlxalq ticarət dövriyyəsində fəallıq göstərir. 2000-ci illərdə İrənin istər ölkələr, istər qitələr, istərsə də regional təşkilatlar üzrə ticarət münasibətlərini dərinləşdirmişdir.

Türkiyə. İyirminci yüzilliyin sonlarından etibarən xarici ticarət əlaqələrində liberallaşma cəhdləri, rabitə-telekommunikasiya imkanlarının artması və sair "Yeni dünya düzəni" deyilən bir anlayışın ortaya çıxmasına səbəb olub. İnsan qruplarının işbirliyinə daha çox ehtiyac duyulduğu, ölkələr və bölgələrarası əlaqələrin artdığı bir vaxtda ən önəmli məsələ dünya ticarətindəki liberallaşma cəhdləri ilə regionların iqtisadiyyata inteqrasiyasının sürət götürməsidir. Bu regional mərkəzlərdən heç olmasa birinə üzv olmayan ölkələrin təkbaşına xarici ticarət əlaqələri qurmasının çətinləşməsi coğrafi baxımdan yaxın və oxşar mədəniyyətə malik dövlətlərin iqtisadiyyatının bir araya gələrək regional fəaliyyət göstərməməsidir. Məhz bu vəziyyətdə Türkiyənin türkdilli dövlətlərlə qurduğu ticari və mədəni əlaqələrə yenidən diqqət yetirmək lazımdır. Türkiyənin olduğu regionun və Yaxın Şərqlə coğrafi mövqeyinin əhəmiyyəti

danılmazdır. Türkiyənin prezidenti Recep Tayip Ərdoğan çıxışlarının birində söyləmişdir: "...Amma cümhuriyyət qurulandan əsl kökümüz olan Şərqə yox, daima Qərbə diqqət yetirmişik. Bir az Orta Asiya və Yaxın Şərqdən uzaqlaşmışıq. Bir ortaq dilimiz var, Ortaq əlaqələrimiz, mədəniyyətimiz, tariximiz... Orta Asiyada iqtisadi əməliyyatları çoxdan həll etməli idik. Təəssüf ki, indiyədək Orta Asiyada və Yaxın Şərqdə bu mövzu aktual olmayıb. Tarixin, mədəniyyətin təməli Qərbdən deyil, Şərqdən başlayıb. Bütün amilləri nəzərə alaraq ölkələrlə iqtisadi əlaqələri daha yüksək səviyyədə qaldırmalıyıq. Bunları etməkdə qurumların, özəl şirkətlərin, universitetlərin də payı yüksəkdir. Universitetlər yol göstərən qurumlar olmalıdır. Bir növ olduqları ölkələrdə müəyyən qism vasitəçi rolunu oynamalıdır. Bürokratik maneələri aradan qaldırmaq, dünyada olan inkişafı görərək ona uyğun hərəkət etmək lazımdır."

Dünya ticarət bazarı altında, həm də Avropa Birliyinə namizəd olaraq Qərb və Şərq arasında bir körpü olan Türkiyə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan arasındakı bir regional iqtisadi inteqrasiyanın ola biləcəyini bilir və birgə bazar qura biləcəyinə ümid edir. F.Daker Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Türk dövlətinin yarada biləcəyi regional bir inteqrasiyaya işarə etmişdi. Öz növbəsində Kubicek də Türkiyənin türkdilli ölkələrlə yaradacağı bu sıx əməkdaşlığın lazımlı olduğunu bildirmişdi. İqtisadi inteqrasiya üçün mədəni oxşarlıq əsas şərt deyil, ən başlıcası iqtisadi bünövrənin olmasıdır. Yeni türk dövlətləri faydalı qazıntılarla çox zəngindirler. Bu ölkələrdən xüsusilə, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanda zəngin neft və qaz yataqları var.

Regionda bu faydalı qazıntılarla əlaqəli vacib müqavilələr imzalanıb, onların arasında Azərbaycana aid Xəzərdəki "Azəri-

Çıraq-Günəşli” yataqları ilə əlaqəli imzalanmış müqavilə “Əsrin müqaviləsi” adını almışdır. Layihəyə əsasən, 10 minə yaxın şirkət 30 illik müddətdə 8,3 milyard dollarlıq iş görməlidir. Neft və təbii qazdan sonra digər əhəmiyyətli enerji mənbəyi kömürdür. Regionun əhəmiyyətli mədənləri sırasında dəmir filiz və qızıl mədənlərini saymaq olar. Keçmiş Sovetlər Birliyində çıxan civə, gümüş, xrom, uran, fosfor və s.-in əksəriyyəti indiki türk dövlətlərinin ərazilərindən çıxarıldı. Belə bir potensiala malik olmalarına baxmayaraq, Sovetlər Birliyinin mərkəzdən asılı iqtisadi siyasəti öz təsirini indi də mənfi olaraq göstərməkdədir. Məsəl üçün, dünyada təbii qaz ehtiyatlarına malik olan ölkələr sırasında öndə gedənlərdən biri kimi Qazaxıstan qaz tələbatını idxalla ödəyir.

Türkiyə ilə türk respublikaları arasında qurulan iqtisadi əməkdaşlıq (idxal, ixrac, istehsal və s.) bu asılılığın aradan qaldırılmasına zəmin yaradacaq. Türk dövlətləri və türk dilində danışan insanların ümumi coğrafiyasına baxanda deyə bilərik ki, bu insanların mövqeyi Adriatik dənizindən Çin səddinə qədər uzanır (200 milyondan çox əhali, 20-dən çox türk ləhcəsində danışan müxtəlif boylar), sadəcə müstəqil türk respublikaları təxminən 2 milyon kv.km torpaq və 200 milyona yaxın əhaliyə malikdir. Həm də Türkiyə dünya qaz ehtiyatlarının 40%-nə, neftin 67%-nə sahib olan Yaxın Şərqlə və Orta Asiya ilə Qərbdə arasında bir körpüdür.

Ticarət işləri ilə əlaqəli Türkiyə ilə türk dövlətləri arasında böyük əməkdaşlıq mövcuddur. Türkiyə iqtisadiyyat, texnologiya və s. sahəsində qazandığı təcrübə ilə türk dövlətlərinə böyük kömək göstərir. Türkiyə 185 dünya dövləti içində əhaliyə görə 16-cı, böyüklüyünə görə 32-ci, ixracatının 90%-ni sənaye malları təşkil etdiyindən ən sürətli inkişaf edən 10 dövlət sırasında olmasına görə bu sahədə nailiyyət əldə edə bilər. Bundan başqa, türk özəl sektorunun da bu sahədə özünəməxsus payı var.

Sovetlər Birliyi özünəməxsus idarəetmə və iqtisadiyyata malik idi. Belə ki, Sovetlər Birliyi dağılından sonra da ölkələrdə fəaliyyət göstərən fabriklərin sayəsində sıx əməkdaşlıq indiyə qədər mövcuddur. Bu səbəbdən qeyd edilməlidir ki, Orta Asiyada yeni sənaye obyektləri açılmalıdır. Tək bir sahədə ixtisaslaşmaya son qoyulmalıdır. Son 10 il ərzində bu ölkələrin iqtisadi inkişaf istiqamətləri həmin ölkənin iqtisadiyyatlarının şaxələndirilməsinin baş verdiyini bir daha sübut edir.

2.3. Qloballaşma dövründə iqtisadi diplomatiyada yeniliklər və iqtisadi diplomatların vəzifələrinə dair

Qloballaşma beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təşkilinin müxtəlif istiqamətlərinə təsir etməkdədir. Demək olar ki, qloballaşma sivilizasiyanın inkişafının nəticəsidir. Dünyanın sıx rabitə sistemi, müasir cəmiyyətin qarşılıqlı asılılıq səviyyəsinin sürətli artımı, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin güclənməsi, beynəlxalq münasibətlərin dərinləşməsi, transmilli korporasiyaların rolunun artması və s. qloballaşmanın yaranmasının obyektiv şərtlərindəndir. Bu proses artıq beynəlxalq sistemə çevrilir. Həmin sistem ölkələrin həm daxili, həm də xarici siyasətinin formalaşmasına təsir edir. İqtisadi diplomatiyanın qloballaşma zamanı özünəməxsusluqlarından biri də onun iştirakçılarının və aktorlarının çoxalmasıdır. Əgər klassik təfəkkürdə iqtisadi diplomatiyanın aktorları dedikdə dövlətlər başa düşülürdüsə, indi iqtisadi diplomatik fəaliyyətə qeyri-dövlət qurumları təsir etməyə başlayıblar. Öz iqtisadi siyasətlərini formalaşdıran zaman transmilli şirkətlər sanki özləri hədəf qoyurlar ki, dövlətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətlərinə müdaxilə etsinlər. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, iqtisadi diplomatik fəaliyyətin çıxış nöqtəsi və istiqamətləndiricisi dövlətlər güzəştə

getməyə hazırdırlar. Sadəcə olaraq müasir iqtisadi diplomatik fəaliyyətdə dövlətlər transmilli iqtisadi qurumların münasibətlərini daha çox nəzərə almaqdadırlar. Bunu bir qədər aydınlaşdırmaq mümkündür. Tutaq ki, qloballaşma öncəsi dövlətlər xarici iqtisadi münasibətlər qurmaq iddiasında olan şirkətlərin siyasətinin formalaşmasına aparıcı təsir göstərirdilər, hal-hazırda vəziyyət bir qədər fərqlidir.

Qloballaşma milli sosial-iqtisadi birlikləri vahid iqtisadi və ictimai sistemdə birləşdirən dünyəvi prosesdir. Nəticədə sosial, iqtisadi və siyasi fəaliyyət elə bir dünyəvi miqyas alır ki, dünyanın bir hissəsində baş verən hadisə digər hissədəki ayrı-ayrı şəxslərə və qruplaşmalara da təsir göstərir. Yəni əvvəl iqtisadi qurumlar, şirkətlər dövlətin iqtisadi diplomatik fəaliyyətini özləri üçün əsas götürürdülər. İndiki transmilliləşmə dövründə isə şirkətlər dövlətin iqtisadi diplomatik fəaliyyətinə müəyyənləşdirici təsir göstərmək istə-yirlər. Artıq dünya miqyasında son 20-25 il ərzində bir çox elmi əsərlərdə qlobal problemlər və onların həllindən geniş bəhs olunur. İndi kompleks elm istiqaməti kimi qlobalistika meydana gəlmişdir. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, qlobal problemlər anlayışından tez-tez istifadə olunmağa başlanmışdır. "Qloballıq" termini 3 mühüm məna kəsb edir: **miqyaslı, əhatəli, ümumbəşəri**.

Effektiv beynəlxalq əməkdaşlıq yeni qlobal etika tələb edir. Burada söhbət beynəlxalq normaların universallaşdırılmasından, onların iqtisadi gücündən, sosial-siyasi inkişaf səviyyəsindən və dövlət formasından asılı olmayaraq, bütün dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinə tətbiq olunmasından gedir. Məqsəd ondan ibarətdir ki, dövlətlər bir-birinin təcrübəsindən istifadə edib, bir-birindən öyrənib, müxtəlif problemlərdə ümumi maraqlara uyğun qərarlar əldə etsinlər.

Genişlənmiş diplomatik gündəliklə birlikdə beynəlxalq aktorların artan sayı və növləri adətən beynəlxalq nizamda əhəmiyyətli dəyişikliklər kimi qiymətləndirilir.

1945-ci ildən bu yana təkcə dövlətlərin sayı üç dəfə artmamış, həm də beynəlxalq əlaqələrdə aktorların yeni növləri iştirak etməyə başlamışdır. Çoxtərəfli diplomatiya və ya konfrans diplomatiyası iyirminci əsrin əlamətinə çevrilmişdir və diplomatlar getdikcə daha çox beynəlxalq təşkilatlar daxilində koalisiyalar və ya mövcud çoxtərəfli forumlardan kənarında əlaqə qrupları qurmaqla məşğul olurlar. Lakin yeni aktyorların yaranması həm də diplomatiyanın yeni, ənənəvi olmayan üsullarının yaranmasına gətirirdi. Ona görə də R.P.Barston regional təşkilatlar arasında əlaqələri təsvir etmək üçün "assosiativ diplomatiya" anlayışını işlədir, Brayn Hokinq isə hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları arasında artan əlaqələri və rəmzi münasibətləri adlandırmaq üçün "katalitik diplomatiya" terminini fikirləşmişdir. Şirkət və müəssisələr getdikcə daha çox diplomatik dialoqun hissələrinə çevrilir. Süzan Streync diplomatiyanın **dövlət-dövlət, dövlət-şirkət** və **şirkət-şirkət** sövdələşmələrindən təşkil olunmuş "üçbucaqlı" modelinin meydana çıxdığını bildirir.

Ümumiyyətlə, sosial və iqtisadi ədalət olmadan sülh əldə etmək qeyri-mümkündür. Bunun üçün yoxsulluğu aradan qaldırmaq lazımdır. Bu isə bir qədər çətindir. Çünki planetimizin əhalisinin 1,3 milyardı bu kateqoriyaya aiddir. Dünya resurslarının 85 %-i dünya əhalisinin 20%-nin əlindədir. Varlılar və kasıblar arasındakı böyük fərq getdikcə artmaqdadır.

Beləliklə, dövlətlər və beynəlxalq aktorların digər növləri arasında dialoqlar bu gün "diplomatik və qeyri-diplomatik fəaliyyət, eləcə də diplomat və qeyri-diplomat arasındakı fərqi silir." Bu gün diplomatik gündəliyin, beynəlxalq borcların idarə edilməsindən və

telerabitədən, qaçqın axınına və ekologiyaya qədər hər şeyi əhatə edən dərəcədə genişlənməsi “peşəkar diplomatları tanış olmadıqları əraziyə gətirmişdir” və diplomatların kənar ekspertizaya ehtiyacı olduğunu önə çəkmişdir. Ənənəvi diplomatiyaya əlavə kimi qeyri-ənənəvi aktorların iştirakı, xarici işlər nazirliyindən fərqli hökumət, departament və agentliklərinin birbaşa xarici əlaqələri üçün “paradiplomatiya”; beynəlxalq arenada fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət aktorları, qrupları və fərdlər üçün “qeyri-rəsmi”, “özəl” və ya “vətəndaş” diplomatiyası; rəqib dövlətlərin üzvləri arasında qeyri-rəsmi əlaqələr üçün “ikiyollu” və ya “çoxyollu” diplomatiya terminləri ilə ifadə edilirdi. Biz “diplomatsız diplomatiya” erasının içərisinə daxil olduqca, diplomatiya sanki “həm peşəkar, həm də konseptual mənsubiyyətini itirir”.

Sülhün davamlılığının digər şərti demokratiyadır. Demokratiya insanların fikirlərinə əhəmiyyət verir və onları birgə qərarlar qəbul etməyə çağırır. Ədalət, iqtisadi rifah, demokratiya və sülh üçün güclü təməl isə ekoloji təhlükəsizlik ola bilər. Ekoloji təhlükəsizlik dedikdə, bəşəriyyətin yaratdığı sivilizasiyanın onun özündən, öz təcavüzkarlığından, resursların israfçılığından qorunması və ətraf mühitin mühafizəsi başa düşülür ki, iqtisadi diplomatiya bunu öz fəaliyyətində nəzərə almalıdır.

Dövlətlər də həmişə olduğu kimi iqtisadi gəlirin əldə edilməsi istiqamətində gərgin fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Qloballaşma dövrünün iqtisadi diplomatik fəaliyyətlər sistemində maraqlı cəhətlərindən biri də buradan ortaya çıxır. Dövrün səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadi gəlir uğrunda aparılan gərgin mübarizələrin fonunda dövlətlər iqtisadi diplomatiyanın ortaq, ümumi dəyər və prinsiplərini formalaşdırmağa çalışırlar. Getdikcə iqtisadi diplomatik fəaliyyətdə beynəlxalq təşkilatların rolu artır. Bu is-

tiqamətdə xüsusən qeyri-hökumət təşkilatlarının təsirinin artmasından danışmaq olar. Qeyri-hökumət təşkilatları müxtəlif istiqamətlərdə iş aparırlar. Onlar bir çox hallarda iqtisadi, sosial və siyasi problemləri öyrənirlər, sanki problemlərin həlli yollarının göstərilməsində dövlətlərlə qeyri-hökumət təşkilatları arasında rəqabət güclənir. Qeyri-hökumət təşkilatları həmçinin transmilli korporasiyalara da təsirini artırır. Qeyri-hökumət təşkilatlarının təsirinin artması ənənəvi aktora və onların iqtisadi diplomatiyasına təsir edir. İqtisadi proseslərdə başlanan intensivlik, beynəlxalq siyasi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi iqtisadi diplomatiya-ya ümumən yenidən baxmağa vadar edir. İqtisadi diplomatiya bu gün dövlətlər və digər beynəlxalq aktorların işlərini apardığı təqdimmə, kommunikasiya və danışıqların məcmusudur. Hər bir mütəxəssis üçün iqtisadi diplomatiyanın bu üç tərkibinin mahiyyətini və onlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini bilmək zəruridir. Təqdimmə iqtisadi maraqların qarşılıqlı münasibət subyektləri üçün maraq oyadıçı şəkildə ortaya qoyulmasıdır. Təqdimmə iqtisadi diplomatik fəaliyyətin çıxış nöqtəsidir. Təqdimmənin uğurlu olmasından sonra iqtisadi diplomatiyanın digər tərkiblərinə məntiqi keçid yaranır.

Kommunikasiya iqtisadi diplomatiyanın mahiyyətini ortaya qoyan ikinci tərkib olsa da, böyük əhəmiyyətə malikdir. Hər bir mütəxəssis üçün bəllidir ki, əlaqə istəyinin həyata keçməsi üçün əlaqə vasitələrinin mövcudluğu zəruridir. Əlaqə vasitələri isə getdikcə təkmilləşir. Əgər qədim və orta əsrlər dövründə kommunikativ vasitələr dedikdə yollar və digər az gedişli anlayışlar nəzərdə tutulmuşdursa, hal-hazırda kommunikativ vasitələr çoxçeşidlidir. Bu isə müasir dövrdə təqdimmənin reallaşdırılması, gəlir gətirmə səviyyəsinə keçməsi üçün çox vacibdir. Kommunikativ vasitələrin rən-garəngliyi danışıqların məhsuldarlıq dərəcəsini artırır.

Danışıqlar iqtisadi diplomatik fəaliyyətin mühüm tərkib hissəsi olaraq qalmaqdadırlar. Danışıqların mahiyyətində dəyişiklik olmasa da forma, növ, üsul və vasitələrində bir sıra yeniliklər yaranmışdır. Suveren dövlətin böyük mübahisələrin mövzusu olan gələcəyi məsələsi diplomatiyada da öz əksini tapır. Çoxlarının bildirdiyi kimi, dövlət nə qədər tənəzzüldədirsə, onun aləti olan diplomatiya da bir o qədər çətinlik çəkir. Və əksinə, diplomatiya sanki "dövlətlər cəmiyyətinin sosial təkrar istehsalı üçün mərkəzi" olan təsisatdır. Bura bu geniş mübahisələri tədqiq etməyin yeri deyil.

Ola bilsin ki, diplomatiyanın təkamülünə təsir edən ən mühüm amil rabitə və daşıma texnologiyalarındakı inqilab olmuşdur. Daşınma və rabitənin sürətlənməsi və asanlaşması diplomatların rolunu bir neçə müxtəlif yollarla azaltmışdır. Birincisi, təlimatların alınması üçün uzun vaxt tələb olunan keçmişlə müqayisədə, bu gün diplomatların fəaliyyəti daha təlimatlanmış olmuşdur. Bundan başqa, siyasi liderlər arasında birbaşa təmasların tezliyi artmışdır. Yüksək vəzifəli ABŞ diplomatı George Ball 1980-ci illərin əvvəllərində narazılıq etmişdi ki, "reaktiv təyyarələr və telefonlar, eləcə də Prezidentlərin, Milli Təhlükəsizlik üzrə Köməkçilərin və Dövlət Katiblərinin pis adətləri səfirləri mərasim və geniş ictimaiyyətlə əlaqələrdə güclü sürətdə məhdudlaşdırmışdır". Sammitlər, dövlət liderlərinin çox yaxşı işıqlandırılan görüşləri "tarixçilər, eləcə də peşəkar diplomatların hərtərəfli lənətinə tuş olmuşdur", lakin "onları başlıca olaraq, nəhəng rəmzi və təbliğat potensialına görə" dəyərli sayılmışdır. Nəhayət, elektron KİV-lərin və informasiya texnologiyalarının (İT) sürətli inkişafı diplomatların məlumat toplama rolunu azaltmış və hal-hazırda qərar qəbul edənləri tez-tez ənənəvi diplomatik kanalları kənarında qoyaraq beynəlxalq hadisələrə təxirsiz cavab verməyə vadar edir. Eyni zamanda, diplomatlar

KİV-lərdən öz məqsədləri üçün istifadə etməklə “mediya diplomatiyası” ilə məşğul olmağa başlamışlar.

İqtisadi proseslərə diplomatik və iqtisadi təsir vasitələri artır. İqtisadi diplomatiya iqtisadi siyasət problemlərində maraqlıdır. Çünki iqtisadi diplomatiyanın uğuru və ya uğursuzluğu onun təmsil etdiyi iqtisadiyyatın gücündən və sağlamlığından birbaşa asılıdır. Buradan belə çıxır ki, iqtisadi diplomatik vasitənin öncə sadaladığımız hər üç tərkibi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına bağlıdır. Təqdim etmə zamanı iqtisadi diplomatiya tərəfdaşı təmsil etdiyi dövlətin imkanlarına uyğun olaraq maraqlana bilər. Dövlətin inkişaf səviyyəsinin yüksək olması iqtisadi diplomatik fəaliyyət üçün lazım olan kommunikasiyanın və infrastrukturun tələblərə daha çox uyğun olması deməkdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadiyyat və maliyyə sahələrindəki qloballaşma siyasi sferada ciddi nəticələrə gətirib çıxara, hətta siyasi münaqişələrlə də nəticələnə bilər. Qloballaşmanın ən mühüm amillərindən biri beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsidir. Burada əsas rol informasiya vasitələri sahəsindəki inqilabın üzərinə düşür. Məhz bu amil cəmiyyətin bütün sahələrinə böyük təsir göstərir. Bu təsir eyni zamanda iqtisadi diplomatiyadan da yan keçmir.

Qloballaşma siyasi sferaya təsirini dövlət vasitəsilə həyata keçirir. O, dövlətə iqtisadi, maliyyə, elmi-texniki və informasiya potensialı əldə etmək üçün böyük imkanlar verir. Nəticədə, dünya ölkələri ilə aktiv qarşılıqlı əlaqə dövlət üçün çox vacib bir amilə çevrilir. Dövlətin əsas milli maraqları verilən imkandan lazımınca istifadə etməkdən asılı olur. Bu maraqlara həm dövlətin təhlükəsizliyi, həm də əhalinin rifah məsələləri daxildir. Lakin bu imkanlar istər dövlət üçün, istərsə də əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün eyni deyil. Bu imkanlar sənaye cəhətdən inkişaf etmiş, böyük kapitala

malik ölkələrdə daha çoxdur, inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələrdə isə nisbətən məhduddur. Nəticədə, qloballaşmanın bəhrəsindən geniş istifadə edən ölkələrlə məhdud imkanlı ölkələr arasında ziddiyyət yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın verdiyi imkanlar üçün iqtisadi diplomatik aparat hazır olmalıdır.

İqtisadi diplomatiyada ən zəruri tələblərdən biri də iqtisadi diplomatik fəaliyyətlə məşğul olanların savadlılıq və məlumatlılıq dərəcəsidir. İqtisadi diplomatın qloballaşan dünyada bilməli olduğu məsələlərdən biri də xarici ölkələrin iqtisadi siyasətidir. Xarici ölkələrin iqtisadi siyasətinə dair məlumatların kasadlığı iqtisadi diplomatiyanı məqsədinə çatdıra bilməz. Belə ki, hər hansı bir ölkə və hər hansı bir aktorla iqtisadi diplomatik ünsiyyət metodologiyası hazırlanarkən ilk öncə o öyrənilməlidir. Metodologiya hədəfə çatmağa ancaq bu şəkildə kömək edə bilər.

Müasir dünyada iqtisadi diplomatik metodların sayı artır. İqtisadi resurslar olan sanksiya və ya mü kafatlandırma kimi istifadə edilə bilər. Yəni iqtisadi diplomatiyalarda sanksiyalardan istifadə etməklə istəklərə nail olma bir növ güc diplomatiyasını xatırladır. Bu isə təbiidir. Çünki iqtisadi diplomatiya özü-özlüyündə iqtisadi və siyasi tərəfləri birləşdirir. Deməli onların xüsusiyyətləri bu və ya digər şəkildə özünü iqtisadi diplomatiyada təzahür etdirir.

İqtisadi diplomat öz fəaliyyəti zamanı məlumatlandırma və təklif işləri görür. Daha sonra isə dövlətin siyasətindən çıxış edərək təklifləri icra edir. Məlumatlandırma zamanı diplomat iqtisadi diplomatik fəaliyyət müstəvisini öyrənir və onun imkanları haqqında təmsil etdiyi aktora məlumat verir. Onun məlumatları iqtisadi diplomatik fəaliyyət müstəvisinə (ölkə və ya regionun) siyasi və iqtisadi imkanlarının reallıqlarını əks etdirməlidir. Məlumatlandırmadan sonra isə öz funksiyasının növbəti tərkibini icra edir.

İqtisadi diplomatın təklifləri təmsil etdiyi aktorun maraqlarının təmin edilməsinə xidmət etməlidir. Təkliflərin xarakteri ondan ibarət olmalıdır ki, dövlətin gəlir əldə etməsi mümkün olsun. Bu zaman iqtisadi diplomat birinci növbədə təklifin işləkliyini təmin etmək üçün öz dövlətinin hərtərəfli imkanlarını və potensialını nəzərə almalıdır. İqtisadi diplomatın təkliflər paketi detallı və proqramlı olmalıdır, eyni zamanda qeyri-müəyyənlikdən azad olmalıdır.

İqtisadi diplomat öz dövlətinin və ya təmsil etdiyi aktorun funksioneridir. Onun üçün öz fəaliyyəti iqtisadi inkişaf üçün lazımi şərtlər formalaşdırmalıdır. Bu məqamın izahata ehtiyacı vardır. İqtisadi diplomat adi layihələrdən daha çox, öz aktoruna davamlı gəlir gətirəcək iqtisadi fəaliyyət müstəvisinə meyl etməlidir. Ümumiyyətlə iqtisadi diplomatik fəaliyyət tələblərdən doğmalıdır. İqtisadi diplomatik fəaliyyət lazımsız iqtisadi risk situasiyasına gətirib çıxarsa, deməli onun tərkiblərində problem vardır. Ola bilsin ki, iqtisadi diplomatik fəaliyyətin məlumatlandırma və təqdim etmə mərhələsi aktorun real imkanlarını əks etdirməmişdir. Onun iqtisadi imkanları ya kiçildilmiş ya da həddən artıq şişirdilmişdir. Bu da öz növbəsində iqtisadi diplomatik danışıqların metodologiyasının səhv formalaşmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə iqtisadi diplomatik fəaliyyət zamanı keçilmiş mərhələlər təhlil edilməlidir. Təhlilin əhəmiyyəti dəyişən və yeniləşən kateqoriyalar üçün xüsusilə böyükdür.

İqtisadi diplomatiyanın gedişatı zamanı müasir beynəlxalq ticarətdə baş verən proseslər və onun əsas meyli liberallaşma nəzərə alınmalıdır. Buna milli iqtisadiyyatın açıqlığı, gömrük tarifi dərəcələrinin azaldılması, kvotaların və digər qeyri-tarif tənzimlənmələrinin ləğv edilməsi, dünya bazarında rəqabət mübarizəsinin güclənməsi və s. təsir göstərir. Həmin rəqabətin yaranma səbəbləri, gedişat və nəticələri iqtisadi diplomatiyanın diqqət mərkəzində

saxlanılmalıdır. Liberallaşma iqtisadi diplomatiyada yeni üsul və vasitələrin yaranmasına təşviqedicidir.

Beynəlxalq ticarətin liberallaşmasının qloballığı müasir şəraitdə rəqabətin beynəlxalq xarakterli xüsusiyyətlərlə müəyyən edilir. Beynəlxalq ticarətdə müvəffəqiyyət isə beynəlxalq investisiyaların cəlb edilməsi ilə sıx əlaqədədir ki, burada iqtisadi diplomatların rolu xüsusiyyətlidir. Çünki diplomatik fəaliyyəti zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edərək diplomat ölkəsinin maliyyə mənbələri üçün maraqlı fəaliyyət müstəvisi olduğunu sübut etməlidir. İqtisadi diplomat eyni zamanda ölkəsinin xarici investisiyaları cəlb etməsi istiqamətində kursuna təsir göstərməlidir. Diplomatların fəaliyyətinin nəticəsi olaraq əksər ölkələr xarici investorlar üçün güzəştli ticarət-investisiya rejimi təklif edirlər.

Təcrübə göstərir ki, bəzən xarici ticarətin liberallaşdırılması birtərəfli qaydada həyata keçirilir. İqtisadi diplomatiyada danışıqlar yolu ilə razılığa gəlmək və qarşılıqlı güzəşt prinsipi uğurun təməlidir. Danışıqlar vasitəsilə liberallaşdırma birtərəfli liberallaşdırmaya nisbətən daha sərfəlidir. Burada əsas diqqət yetiriləsi məqam ölkələrin öz tərəfdaşlarına ikitərəfli əlaqələrin məqsədəuyğun olduğunu sübut etməsidir. Sübut etmə iqtisadi diplomatiyanın arqumentlərlə işləməyi xüsusi vacib edir.

Beynəlxalq ticarətdə çoxtərəfli liberallaşma prosesi ilə yanaşı eyni zamanda bu prosesə əks təsir göstərən proteksionizm meyli də müşahidə edilir. Müasir proteksionizm meyilləri iqtisadi diplomatlar qarşısında mövqelərin balanslaşdırılmasını və bunun hamı üçün uyğun olmasını bir hədəf kimi qoyur. Bu meyl dərin siyasi-iqtisadi maraqların olduğunu, bütün vasitələrlə ölkə istehsalçılarının hərtərəfli müdafiə olunmalarının vacibliyini, iş yerinin saxlanmasını, milli əmtəələrin və sahələrin rəqabət qabiliyyətinin saxlamağa yardım etməyin vacibliyini sübut edir. Müasir beynəlxalq

II fəsil. İqtisadi diplomatiya tarixi inkişaf prosesində

münasibətlər onu göstərir ki, proteksionizm eyni zamanda iqtisadi diplomatiyanın xarakterini də müəyyən edir.

Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, hər iki meyl - **liberallaşma** və **proteksionizm** beynəlxalq ticarətə xas olan cəhətlərdir. Bu meyllər arasında baş verən ziddiyyətlərin həll edilməsinin əsas problemi-bunların səmərəli əlaqələndirilməsidir ki, həmin əlaqələndirmə iqtisadi diplomatiyanın aparıcı funksiyalarındandır. Strateji hədəflər balansı pozularkən, səmərəli əlaqələndirmə ziddiyyətə çevrilir.

Hər hansı ölkənin milli ticarət-iqtisadi, sosial maraqlarının digər ölkə tərəfindən alçaldılması ticarət münaqişələrinin, "ticarət" müharibələrinin yaranmasına səbəb olur. Ticarət münaqişələrinin genişlənməsinə müxtəlif amillər: gömrük, ərazi, qiymət, sanitariya, ekoloji və s. təsir göstərir. Beynəlxalq ticarət-iqtisadi münaqişələrin yaranmasının mühüm səbəblərindən biri bəzi dövlətlərin qəbul etdiyi qanunlardır. Məsələn, ABŞ-ın qəbul etdiyi Helis-Berton federal qanunu Kubaya investisiya qoyan ölkələrə qarşı sanksiya qoymağı tələb edir. Bu qanun qəbul edildiyi vaxtdan (mart 1996-cı il) iki şirkət (Kanada və Meksika) bu sanksiya ilə cəzalandı, bir sıra digər xarici şirkətlər isə xəbərdarlıq məktubu aldılar. Beynəlxalq təşkilatların təzyiqi ilə ABŞ prezidenti B.Klinton qanunun bir sıra mühüm maddələrini dayandırdı. Lakin bir sıra xarici investorlar bu qanunla qarşılaşmamağa çalışırlar. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafına ABŞ-ın digər federal qanunu - D'Amato qanunu neqativ təsir göstərir. Bu qanun xarici kompaniyaların Livan və İranla ticarət-iqtisadi əlaqələrinə qarşı sanksiya tətbiq edirlər.

Rusiyanın "Qazpromu" ilə İran arasında 1997-ci ildə bağlanan müqavilə bu qanunun təsiri altına düşdü. ABŞ Konqresi "Qazprom"dan Amerika kreditindən imtina etməyi tələb etdi. ABŞ administrasiyası Rusiya kompaniyasını sanksiyalarla hədələdi.

Bunun nəticəsində "Qazprom" 1995-ci ildə "Eksimbankla" ABŞ arasında bağlanan müqaviləni ləğv etdi. Bu müqavilə Rusiya şirkəti ilə İran arasında bağlanan müqaviləyə kredit verilməsini nəzərdə tuturdu.

"Ticarət müharibələri" - müasir beynəlxalq münasibətlərdə daimi "ənənədir". Bu istər ayrı-ayrı ölkələr, istərsə də digər ticarət-iqtisadi qruplar üçün xarakterikdir. Belə ki, 90-cı ilin ortalarında Atlantik okeanında treska baliqlarının tutulması ilə əlaqədar olaraq İspaniya ilə Kanada arasında «balıq» müharibəsi baş verdi ki, bunun da nəticəsində istər siyasi, istərsə də birbaşa təsir tədbirlərindən istifadə edilməyə başlandı.

Dünya bazarında rəqabətin güclənməsi, daxili bazarın qorunması, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi xarici dövlətləri öz istehsalçıların və kommersantlarının mənafeyini aktiv surətdə müdafiə etməyi tələb edir, eyni zamanda isə onları siyasi-iqtisadi münasibətlərə girməyə təhrik edir. İqtisadi diplomatiya bu münasibətlərə müsbət və ya mənfi təsir etməyə qadirdir. Optimal çıxış variantı kimi bəzən iqtisadi diplomatlar tərəfindən iqtisadi blokların yaranması fikri irəli sürülür. Ölkələrin iqtisadi bloklarda birləşməsi heç də azad ticarət ideyalarının reallaşmasında mütləq tərəqqi əldə edilməsi və ya proteksionizm prinsipləri qarşısında məğlubiyyət deyildir. Beləliklə, iqtisadi diplomatik fəaliyyət zamanı keçilmiş mərhələlər təhlil edilməlidir. Təhlilin əhəmiyyəti dəyişən və yeniləşən kateqoriyalar üçün xüsusilə böyükdür. Qlobal problemlər əhəmiyyətinə, zəruriliyinə və mahiyyətinə görə ümumbəşəri məzmunu malik olub, cəmiyyət üçün həlli vacib və zəruri olan prosesləri əhatə edir. Bu problemlərin aşkar edilməsi, həlli dairəsinin müəyyən edilməsi ayrıca bir ölkə çərçivəsində və gücü dairəsində olmayıb, bütün bəşəriyyəti və beynəlxalq aləmi əhatə edən bir problemdir. Zaman-zaman qarşılıqlı ziddiyyətlərlə çıxış edən ölkələrin iqtisadi

II fəsil. İqtisadi diplomatiya tarixi inkişaf prosesində

diplomatik aparatları qlobal problemlərin həllində dialoqu qaçır-mamalıdır. Çünki bu cür dialoq hamının marağındadır.

Dialoq səylərin birləşdirilməsini və fəaliyyətin koordinasiyasını nəzərdə tutur. Müasir dünyanın qlobal problemləri mahiyyətce cəmiyyətlə təbiət və insanlar arasındakı çoxsahəli qarşılıqlı münasibətləri ifadə edən mürəkkəb və çoxşaxəli anlayışlardır. Bu problemlər ümumbəşəri dəyərə malik olub, onun konkret cəhətlərini inkar etmir. Onların həllində hər bir ölkənin və xalqın, eləcə də tarixi şəraitin mövqeyi və rolu vardır. Müasir dövrdə sülhün qorunması və möhkəmləndirilməsi, ətraf muhitin mühafizəsi, energetika, xammal, ərzaq, demoqrafiya, qaçqınlıq və köçkünlük, kosmosdan və dünya okeanının sərvətlərindən dinc məqsədlərlə istifadə edilməsi, bazar iqtisadiyyatına keçən ölkələrin iqtisadi geriliyinin aradan qaldırılması, təhlükəli xəstəliklərin ləğv edilməsi, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə və s. problemlərin həll edilməsi bütün dünya ölkələrinin səy və gücünün birləşdirilməsi yolu ilə mümkündür.

Ölkələrin səylərinin birləşdirilməsinə siyasi diplomatiya-dan daha çox iqtisadi diplomatiya kömək edə bilər. Belə ki, ölkələri bir-birinə yaxınlaşdıran bağlar arasında iqtisadiyyat güclü vasitədir. Bununla yanaşı, beynəlxalq əlaqələr cəmiyyət həyatını mürəkkəbləşdirir. Onlar müvafiq hüquqi tənzimləmə də daxil olmaqla, sosial təşkilatın daha yüksək səviyyəsini zəruri edirlər. Əsas məqsəd qaçılmaz daxili münaqişələrə, ziddiyyətli maraqlara baxmayaraq, sabitlik və bütöv təşkilati sistemi qoruyub saxlamaq, təmin etməkdən ibarətdir. Ümumdünya təşkilati sistemlərinin qorunması bütün dövlətlərin marağındadır. Buna görə iqtisadi diplomatlar fəaliyyətləri ilə avantürist siyasətçilərin dünyadakı sistemləri pozmasına imkan verməməlidirlər. Beləliklə, qloballaşmanın mənfəi və müsbət tərəfləri mövcuddur. Buna görə də iqtisadi diplomatiyanın əsas

vəzifələrindən biri qloballaşmanın müsbət tərəflərinin genişləndirilməsi, mənfi tərəflərinin isə minimuma endirilməsidir. Söhbət ona görə minimum səviyyədəndir ki, heç bir prosesi tam olaraq müsbət məcraya yönəltmək mümkün deyildir. Xüsusən də bütün bəşəriyyəti əhatə edən məsələlərdə əsas hədəf ölkələrin ittifaq etdikləri məqamların çoxalmasıdır. Diplomatiya və qloballaşmanın qarşılıqlı münasibətləri haqqında maraqlı mühakimələr var. Qloballaşma qarşılıqlı asılılıq, siyasi və hüquqi idrak vasitəsilə də siyasət və hüquqa təsir göstərir. ABŞ-ın dövlət katibinin müavini S.Telbott qloballaşmanın diplomatiyaya təsirinə həsr olunmuş məqaləsində yazır: "Qloballaşma qarşılıqlı asılılıq, bütün hökumətlərin beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya sahələrindəki siyasi fikirlərinə təsir göstərir. Onlar prosesə nə qədər çox daxil edilir və onun təsiri altındadırlarsa, bir o qədər çox dəyişilməlidirlər". Deməli, iqtisadi diplomatik aparat iş fəaliyyətini qloballaşma prosesinə uyğunlaşdırmalıdır.

III FƏSİL

İQTİSADI DİPLOMATİYANIN HÜQUQİ ƏSASLARI

- 3.1. Beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsiplərinin sistemi və iqtisadi diplomatiya**
- 3.2. İqtisadi diplomatiya aktorları**
- 3.3. Beynəlxalq iqtisadi diplomatik standartlar**

3.1. Beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsiplərinin sistemi və iqtisadi diplomatiya

İqtisadi diplomatik fəaliyyət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsası olan ümumi prinsiplərə uyğun olmalıdır. Çünki əks halda heç bir dövlətin iqtisadi diplomatik fəaliyyəti uğurlu ola bilməz. Sanki hamı tərəfindən qəbul olunan beynəlxalq hüquq normaları iqtisadi diplomatiya meydanında oyun qaydalarını müəyyən edir. Bu oyun qaydaları ümumən istisnaları inkar edir. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bəzən bir sıra dövlətlər beynəlxalq iqtisadi hüququn qaydalarına məhəl qoymur. Bu isə artıq hüququn deyil, iqtisadi münasibətlərin və dövlətlərin siyasi davranış mexanizmlərin problemindən xəbər verir.

İqtisadi diplomatiya üçün dövrü olaraq problem kimi qarşıya çıxan məsələlərdən biri də beynəlxalq iqtisadi hüququn inkişaf prosesini və onun siyasi aspekti haqqında yekdil fikrin olmamasıdır. Bu problemin aradan qaldırılması üçün müxtəlif dövrlərdə beynəlxalq

hüquq normalarının məcəllələşdirilməsi təklifləri səsələnmişdir. Onun üçün ilk olaraq beynəlxalq iqtisadi hüququn mahiyyətini araşdıraraq. **Beynəlxalq iqtisadi hüquq** – beynəlxalq ümumi hüququn bir sahəsi kimi, dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında iqtisadi münasibətləri nizama salır. Beynəlxalq iqtisadi hüquq yalnız birinci səviyyədə olan münasibətləri – dövlətlərarası iqtisadi münasibətləri nizama salır. Dövlətlər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi üçün hüquqi əsaslar müəyyən edirlər. Əlbəttə ki, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin əsas hissəsi ikinci səviyyədə — **fiziki və hüquqi şəxslər** tərəfindən həyata keçirilir. Bu əlaqələr hər bir dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə, xüsusilə, onun tərkib hissəsi olan beynəlxalq xüsusi hüquq vasitəsilə nizama salınır. Beynəlxalq iqtisadi hüquq bu əlaqələrə dövlət vasitəsilə, dövlətlər üzərinə müəyyən öhdəliklər qoymaq yolu ilə təsir edir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn tərkib hissələri – Beynəlxalq iqtisadi hüququn nizama salma obyektini daha bir xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, dövlətlərarası iqtisadi münasibətlər məzmun etibarilə müxtəlif münasibətləri əhatə edir; buraya ticarət, nəqliyyat, maliyyə, investisiya və digər münasibətlər aiddir. Spesifik məzmunu malik olduğuna görə, bu münasibətləri nizama salan prinsip və normalar beynəlxalq iqtisadi hüquq çərçivəsində ayrı-ayrı yarım sahələr əmələ gətirir: beynəlxalq ticarət hüququ, beynəlxalq nəqliyyat hüququ, beynəlxalq maliyyə hüququ, beynəlxalq investisiya hüququ və s. Bütün bu yarım sahələr ümumi nizam salma obyektinə, ümumi məqsəd və prinsiplərə malik olan vahid beynəlxalq hüquq sahəsində — beynəlxalq iqtisadi hüquqa birləşir.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn subyektləri – Beynəlxalq ümumi hüququn bir sahəsi olan beynəlxalq iqtisadi hüququn əsas subyekti kimi, təbii ki, dövlət çıxış edir. Dövlət xarici iqtisadi mülki hüquqi, kommersiya fəaliyyətində bilavəsithə iştirak edə bilirlər.

Beynəlxalq təşkilatlar (xüsusilə, iqtisadi xarakterli) öz təsis aktlarına müvafiq olaraq, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirak edirlər. Bu sırada dövlətlərin aşağıdakı ticarət-iqtisadi birliklərini də göstərmək olar:

- a) **azad ticarət zonaları** (iştirakçı ölkələr arasında bütün və ya ayrı-ayrı malların ticarəti sahəsində gömrük və digər məhdudiyətlər ləğv olunur);
- b) **gömrük ittifaqları** (iştirakçı dövlətlərin milli gömrük tarifləri ləğv olunur və bütün ittifaq üçün ümumi tarif tətbiq edilir);
- c) **iqtisadi ittifaqlar** (ümumi əmtəə, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi bazarı yaradır).

Beynəlxalq iqtisadi hüququn yaranmasının tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Dövlətlər öz aralarında iqtisadi əlaqənin, ilk növbədə ticarət əlaqələrinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi çox qədimlərdən meydana gəlmişdir və qədim zamanlardan ticarət müqavilələrinin mövcud olması onlarda olan beynəlxalq müqavilələrinin əsas predmetlərindən birisi olmasına dəlalət etmişdir.

Həm də ilk zamanlardan **azad ticarət** müqavilələri mənəvi və hüquqi prinsipi kimi tanınmışdır. Hələ bizim eramızdan əvvəl 2-ci əsrdə qədim Roma tarixçisi Flor qeyd etmişdir ki, "ticarət əlaqələrinin kəsilməsi insan nəsindəki ittifaqın pozulması deməkdir". 17-ci əsrdə yaşamış Hüqo Qradiski göstərirdi: "İstənilən xalqın digər istənilən xalqla qarşılıqlı ticarət əlaqələrinə əngəl törətməyə heç bir kəsin ixtiyarı yoxdur". Məhz bu güc kommertiya prinsipi, yəni azad ticarət hüququ ("ticarət" geniş mənada götürülür) beynəlxalq iqtisadi hüququn əsasını təşkil edir. 17-ci əsrdə ilk xüsusi beynəlxalq ticarət müqavilələri meydana gəlmişdir. 20-ci

əsrə qədər dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair bir sıra xüsusi prinsiplər, institutlar və beynəlxalq hüquqi daktilinalar təşəkkül tapmışdır. Buna misal olaraq “bərabər imkanlar”, “açıq qapılar”, “qazanılmış hüquqlar”, “millət üçün ən əlverişli”, “milli rejim”, “qeyri-ayrıseçkilik” və s. göstərmək olar. Bu kimi prinsip və nəzəriyyələrdə azad ticarətin mənafeləri ilə xarici bazarların inhisara alınması arasında olan ziddiyyətlər əks etdirilmişdir. 19-20-ci əsrlərdə beynəlxalq iqtisadi və elmi texniki əməkdaşlığın yeni formalarının meydana gəlməsi yeni müqavilə növlərinin (mal dövriyyəsi və ödəmələr haqqında, nəqliyyat, rabitə, sənaye mülkiyyəti və s. üzrə sazişlər) yaranmasına, habelə çox saylı beynəlxalq iqtisadi və elmi texniki təşkilatların təşəkkül tapmasına təkan vermişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra bu sahədə inkişaf daha da sürətlə getmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nizamnaməsində onun məqsədlərindən biri kimi iqtisadi xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi göstərilib. 20-ci əsrin ikinci yarısında Avropada xüsusi iqtisadi inteqrasiyalı beynəlxalq təşkilatlar – **Avropa Birliyi və İqtisadi Qarşılıqlı Yardım Şurası** meydana gəlmişdir. Tarixdə ilk dəfə olaraq 1947-ci ildə çox tərəfli ticarət müqaviləsi – **Tariflər və Ticarət haqqında Ümumi Saziş** (TATÜ) adlı müqavilə bağlanılır. Beynəlxalq İqtisadi Əməkdaşlığın və onun hüquqi tənzimlənməsinin beynəlxalq həyatda müstəsna rolu vardır. Təkcə onu göstərmək olar ki, **bağlanılan bütün beynəlxalq müqavilələrin və fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların böyük əksəriyyəti dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinə aiddir.** Qərb ədəbiyyatında geniş yayılmış konsepsiyaya əsasən Beynəlxalq İqtisadi Hüququn normalarının mənbəyi həm beynəlxalq hüquq, həm də dövlət daxili hüquqdur. Beynəlxalq İqtisadi Hüququn hüquqi qüvvəsi isə bir

dövlətin hüdudlarından çox kənara çıxma bilən ticarət münasibətlərindən iştirak edən bütün hüquq subyektlərini əhatə edir. Bu ikinci konsepsiya qərbdə əsasən irəli sürülmüş və beynəlxalq hüququn subyektləri kimi dövlətlərlə transmilli koorparasiyaları bərabərləşdirmək məqsədilə istifadə edilən transmilli hüququn nəzəriyyəsi ilə səsləşir. İqtisadi diplomatiya üçün dövrü olaraq problem kimi qarşıya çıxan məsələlərdən biri də beynəlxalq iqtisadi hüququn inkişaf prosesini və onun siyasi aspekti haqqında yekdil fikrin olmamasıdır. Bu problemin aradan qaldırılması üçün müxtəlif dövrlərdə beynəlxalq hüquq normalarının məcəllələşdirilməsi təklifləri səslənmişdir.

İqtisadi diplomatik fəaliyyətin tənzimlənməsində mühüm prinsiplərdən biri də təbii ehtiyatlar və iqtisadi fəaliyyət üzərində dövlət suverenliyinin təmin olunmasıdır. Qeyd olunan prinsip özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

- dövlətin sərbəst sahiblik, sərəncam, istifadə və müstəqil iqtisadi fəaliyyəti;
- müvafiq sferada iqtisadi fəaliyyətə nəzarət;
- təbii ehtiyatların istifadəsi rejiminin sərbəst müəyyən edilməsi;
- beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq xarici kapitalı ictimai, dövlət maraqları naminə milliləşdirmək;
- təbii resursların istehsalçıların təşkilatında birləşmək;
- təbii ehtiyatların və suverenliyin müvəqqəti itirilməsi ilə əlaqədar işğal olunmuş ərazilərdə özünün təbii resursları üzərində nəzarətin bərpa edilməsi zamanı dəymiş zərərin ödənilməsi və s.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində xüsusi çəkisi olan prinsiplərdən biri də **iqtisadi əməkdaşlıq prinsipidir**.

İqtisadi əməkdaşlıq prinsipi iqtisadi diplomatiyanın hərəkət prinsipidir. BMT Nizamnaməsində ifadə edilən əməkdaşlıq prinsipi bu universal beynəlxalq təşkilatın və dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin prinsiplial əsasını təşkil edir. Prinsipin məzmunu növbəti qaydada açıqlana bilər. BMT Nizamnaməsində ifadə edilən prinsiplərə və məqsədə müvafiq olaraq istənilən iqtisadi əməkdaşlıq formasında iştirak hüququnu; universal və regional iqtisadi təşkilatlarda dövlətlərin iştirak hüququnu, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə tərəfdaşları sərbəst müəyyən etmək hüququnu, inkişafda olan və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərin maraqlarını müdafiə etməklə beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması istiqamətində dövlətlərin qarşılıqlı güzəşt və yardım hüququnu və s. nəzərdə tutur.

İqtisadi diplomatik fəaliyyətlərin uğurlu olması üçün iqtisadi ayrışdırılışın aradan qaldırılması zəruridir. Müasir dövrdə o iqtisadi diplomatik məqsədə nail olurlar ki, onlar bu prinsipə sadıqlıqlarını nümayiş etdirirlər və bununla iqtisadi maraq oyadaraq ölkələrinin maraqlarını təmin edirlər. Qeyd olunan prinsip BMT Nizamnaməsində, QATT-da, 1974-cü il Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyasında, 1994-cü il Enerji Xartiyasında və digər beynəlxalq sazişlərdə əks etdirilib. QATT-da qeyd olunur ki, razılığa gələn Tərəflər beynəlxalq ticarətdə ayrı-seçkiliyin istisna olunması ilə ticarətdə tariflərin azaldılması və s. maneələrin aradan qaldırılması istiqamətində qarşılıqlı razılığa gəlirlər.

Tranzitin azadlığı prinsipi tranzit imkanlarının geniş olduğu iqtisadi fəaliyyət müstəviləri iqtisadi maraqların təminatı üçün lazımi zəminlər təqdim edir. İqtisadi əməkdaşlıq hüququ nə qədər məcburi hüquqi qüvvə kəsb edirsə, tranzitin azadlığı da bir o qədər ümumtanınmış normadır. Nəhayət tranzitin azadlığı prinsipinin adət-hüquq mənşəli normaya çevrilməsi Dünya Ticarət Təşkilatı çərçivəsində QATT-a uyğun olaraq (m.V) bütün və ya əksər çoxluq

onu tanıdıqdan sonra mümkün ola bilər. Bir sözlə, tranzitin azadlığı qloballaşma tendensiyasından asılı olaraq hüquqi əhəmiyyət kəsb edəcək. Nə qədər ki, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesində dövlətlərin maraqları balanslaşdırılmayıb, o halda tranzit keçidi üçün qarşılıqlı razılıq qaçılmazdır. Tranzitin qayda və şərtləri maraqlı dövlətlər arasında bağlanan ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərlə tənzimlənir. Həmin sazişlərdə tranzit xətti, şəxslərin və yüklərin, nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsizliyi ifadə edilir.

Tranzit keçid azadlığı dəniz limanlarına sərbəst çıxış hüququnu, onlardan istifadədə bərabər rejimi, sahilyanı dövlətin daxili və ərazi sularından sərbəst keçid hüququnu, eləcə də, açıq dənizin azadlıqlarına aid hüquqları (gəmiçiliyi, balıq ovunu, sualtı kabel və boru kəmərlərinin çəkilişini, açıq dəniz üzərindən uçuşların azadlığını) nəzərdə tutur.

Tranzit keçid azadlığına əsaslanan nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması təhlükəsizliyin və iqtisadi inkişafın komponenti kimi çıxış etməklə müharibə və hərbi konfliktləri beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalarına, xüsusən də, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, güc tətbiq etməmək və güc tətbiq etməklə hədələməmək, *pacta sunt servanda* və s. prinsiplərinə uyğun olaraq həll edilməsini şərtləndirir. Beləliklə, tranzit hüququna dair biliklərin zənginliyi diplomatın manevr və metodoloji imkanlarını artırır.

Qarşılıqlı mənfəət prinsipi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin balanslaşdırılması, beynəlxalq sosial ədalətin gözlənilməsi baxımından xüsusi hüquqi kateqoriya kimi diqqəti cəlb edir. Hansısa ölkənin iqtisadi diplomatiyasının qarşılıqlı mənfəət prinsiplərindən kənara çıxması iqtisadi münasibətlərdə qeyri-sağlam mühiyin formalaşmasına səbəb olur. Qarşılıqlı mənfəət beynəlxalq hüqu-

qun əməkdaşlıq prinsipindən irəli gəlir və beynəlxalq iqtisadi hüququn nisbətən daha yeni, formalaşmaqda olan prinsiplərindən biri kimi qəbul edilməlidir. Qarşılıqlı mənfəət prinsipi beynəlxalq hüquqi aktlardan 1974-cü il Xartiyasında, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Yekun Aktında (1975) əks olunmuşdur. Yekun aktında qeyd olunur ki, iştirakçı dövlətlər iqtisadi fəaliyyət sahəsində əməkdaşlığı bərabərlik və qarşılıqlı razılıq əsasında ikitərəfli və çoxtərəfli sazişləri gözləməklə bütövlükdə ədalətli mənfəət nisbətində inkişafı təmin edəcəklər.

Qarşılıqlıq prinsipinə əsasən xarici fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqları qəbul edən dövlətin fiziki və hüquqi şəxslərinin istifadə etdiyi hüquqlardan artıq ola bilməz. Həmçinin xarici şəxs qəbul edən dövlətin qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmayan, lakin şəxsi qanuna əsasən malik olduğu hüquqları tələb edə bilməz.

İqtisadi diplomatiya və hüquq daim qarşılıqlı münasibətlərdir. Çünki əslində iqtisadi diplomatiya öz dövlətinin hüquqlarının təmin olunmasını təyin edən bir vasitədir. Bir çox hallarda dövlətin iqtisadi diplomatiyası siyasi diplomatiya ilə vəhdət təşkil edərək dövlətin beynəlxalq aləmdə rolunun artmasına və onun imkanlarının genişlənməsinə xidmət edir.

Beynəlxalq iqtisadi hüquq sahəsində, iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi üçün hüquqi əsas rolunu oynayan **hüquqi rejimlər** mövcuddur. Prinsiplərdən fərqli olaraq, bu hüquqi rejimlər müqavilə rejimləridir, yəni onlar yalnız maraqlı dövlətlər bu barədə razılaşıqda tətbiq olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. **Ən əlverişli rejim.** Bir dövlət başqa bir dövlətə, onun vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə istənilən üçüncü dövlət üçün nəzərdə tutduğu və ya tətbiq edəcəyi hüquq və güzəştlər verir. Müvafiq müqavilələrdə tərəflər, bir qayda olaraq, göstərilən rejimin tətbiq olunacağı konkret sahəni

müəyyən edirlər; malların idxal və ixracı; gömrük rüsumları; nəqliyyat rejimi; tranzit və s. Ən əlverişli rejimdən, adətən, bəzi istisnalar müəyyən olunur (məsələn, qonşu ölkələr, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi güzəştlər).

2. **Milli rejim.** Bu rejimə müvafiq olaraq, bir dövlətin vətəndaşları və hüquqi şəxsləri başqa bir dövlətin ərazisində yerli fiziki və hüquqi şəxslərə verilmiş hüquqlardan istifadə edə bilər. Milli rejim, adətən, əcnəbilərin hüquq qabiliyyəti, o cümlədən öz hüquqlarının məhkəmə vasitəsilə müdafiəsi məsələlərinə şamil olunur.
3. **Preferensial rejim.** Bu rejim hər hansı dövlətə və ya dövlətlər qrupuna xüsusi üstünlüklərin (məsələn, ticarət güzəştlərinin) verilməsini nəzərdə tutur. O, qonşu dövlətlər arasındakı münasibətlərdə və ya inteqrasiya sistemləri çərçivəsində tətbiq olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə preferensiyaların verilməsi beynəlxalq iqtisadi hüququn prinsipidir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı sahələrində əməkdaşlığın beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi.

Beynəlxalq ticarət hüququ beynəlxalq iqtisadi hüququn yaranma sahəsidir: Onun əsas mənbələri aşağıdakılardır:

- a) **ticarət müqavilələri** – ikitərəfli əsasda bağlanır, tərəflər arasında ticarətin ümumi hüquqi əsasını müəyyən edir; adətən, uzun müddətə və ya müddətsiz bağlanır. Tərəflər bu müqavilələrdə aşağıdakı məsələləri həll edirlər: ticarət və ya iqtisadi əlaqələri həyata keçirmək hüququ olan subyektləri müəyyən edirlər; bir-birinə bu və ya digər sahədə müvafiq hüquqi rejim verirlər; bir-birinin ərazisində öz fiziki və hüquqi şəxslərinin fəaliyyətinin hüquqi rejimini müəyyən edirlər və s.

- b) **əmtəə dövriyyəsi haqqında sazişlər** – ikitərəfli əsasda qısa müddətə bağlanılır; tərəflər arasında əmtəə dövriyyəsinə təşkil edən malların kontingentini müəyyən edir. Bu müqavilələrə əsasən, tərəflər müəyyən edilmiş malların idxal və ixracı üçün maneəsiz lisenziyalar verilməsini təmin etməlidirlər.
- c) **beynəlxalq əmtəə sazişləri** – ticarət sahəsində çoxtərəfli sazişlərdir; mineral və kənd təsərrüfatı xammalını idxal və ixrac edən dövlətlər arasında bağlanır. Bu sazişlərdə dövlətlər müvafiq malın alqı-satqısı üzərində kvotalar müəyyən etməklə, qiymətlərin kəskin sürətdə qalxıb-enməsinin qarşısını almağa can atırlar (hazırda buğda, kakao, kofe, qənd və s. üzrə bu cür sazişlər mövcuddur). Bəzi sazişlər praktiki olaraq həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlar yaradılır, məsələn, Neft ixrac edən ölkələrin Təşkilatı (OPEK).

Beynəlxalq ticarət hüququ sahəsində aşağıdakı beynəlxalq təşkilatlar və ya orqanlar mövcuddur:

- a) Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT). 1994-cü ildə QATT-ın əvəzinə yaradılmışdır. Hazırda 159 dövlət bu təşkilatın üzvüdür. Əsas məqsədləri aşağıdakılardır: xarici ticarətin liberallaşdırılması, gömrük tariflərinin aşağı salınması, ticarət sahəsində ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi. Əsasında bütün üzvdövlətlər üçün nəzərdə tutulmalı olan ən əlverişli rejim prinsipi durur. ÜTT-nin üzv-dövlətləri dünya ticarətinin 90%-dən çoxuna nəzarət edirlər. Təşkilata daxil olmaq istəyən dövlət bazar iqtisadiyatına malik olmalı, öz qanunvericiliyini Təşkilatın çoxsaylı sazişlərinə uyğunlaşdırmalıdır.
- b) Ticarət və inkişaf üzrə BMT Konfransı (YUNKTAD). 1964-cü ildə təsis olunmuşdur. BMT-nin müstəqil orqanıdır. Əsas

III fəsil. İqtisadi diplomatiyanın hüquqi əsasları

məqsədi beynəlxalq ticarətə, xüsusilə xammal, sənaye malları ticarətə, habelə ticarətlə bağlı maliyyələşdirmə sahəsində əməkdaşlığa dəstək verməkdən ibarətdir.

- c) Beynəlxalq ticarət hüququ üzrə BMT Komissiyası (UNCİTRAL). 1996-cı ildə təsis olunmuşdur. BMT Baş Assambleyasının köməkçi orqanıdır. Başlıca məqsədi beynəlxalq konvensiyaların və digər sənədlərin layihələrini hazırlamaq yolu ilə beynəlxalq ticarət hüququnun inkişafına dəstək verməkdir. Beynəlxalq əmtəə alqı-satqısında iddia müddəti haqqında 1974-cü il Konvensiyasını və bu Konvensiyaya 1980-cü il Əlavə Protokolunu, Dəniz yük daşımaları haqqında 1974-cü il Konvensiyasını, Beynəlxalq əmtəə alqı-satqısı müqavilələri haqqında 1980-cü il BMT Konvensiyasını YUNİTRAL hazırlamışdır.
- d) Beynəlxalq Ticarət Palatası. 1920-ci ildə təsis olunmuşdur. İşgüzar dairələrin nüfuzlu təşkilatı kimi fəaliyyət göstərir. Milli qanunvericiliyin unifikasiyası üzrə iş aparır, fakultativ xarakterli beynəlxalq aktlar işləyib hazırlayır. Məsələn, praktikada məşhur olan "Ticarət terminlərinin təfsirinin beynəlxalq qaydaları" nı (İnkoterms) Beynəlxalq Ticarət Palatası hazırlamışdır.
- e) Oxşar funksiyalar 1926-cı ildə təsis olunmuş Xüsusi hüququn unifikasiyası üzrə Beynəlxalq İnstitut (UNİDROİT) tərəfindən həyata keçirilir.

3.2. İqtisadi diplomatiya aktorları

İnkişaf edən beynəlxalq münasibətər sistemi alimləri iqtisadi diplomatiyanın müəlliflərinin kimliyi haqda düşünməyə vadar edir. Son vaxtlar bu yanaşma daha aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan

V.Şetin mövqeyi daha uğurlu hesab edilə bilər. Onun fikrincə, müasir iqtisadi diplomatiya bütün beynəlxalq münasibətlərin birləşməsindən ibarətdir. Bundan savayı dünya iqtisadiyyatı öz tabeliyinə bir sıra yeni tənzimləmə üsulları daxil etmişdir ki, onların da iqtisadi diplomatiya imkanlarına təsiri böyükdür. Müasir iqtisadi diplomatiya üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də odur ki, o artıq peşəkar diplomatların gördüyü işlər kateqoriyasından çıxmaqdadır. Müasir iqtisadiyyatın mürəkkəbliyi ona səbəb olur ki, milli iqtisadi problemlər müxtəlif institutlar tərəfindən həll edilir.

Dövlətin mərkəzi qurumlarından savayı iqtisadi diplomatik fəaliyyətlə yerli orqanlar, regional birləşmələr, qeyri-hökumət təşkilatları, sənaye müəssisələri, firmalar və ayrı-ayrı biznesmenlər (iş adamları) məşğul olurlar. Yeni aktorların meydana gəlməsi kommunikasiyaların çoxalması və əlaqələrin bürokratik maneələrin çoxundan azad olunması ilə bağlı yaranmışdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi diplomatiyanın əsas aktorları aşağıdakılardır:

- dövlət,
- şəxsiyyətlər,
- beynəlxalq təşkilatlar,
- transmilli korporasiyalar,
- dövlətdaxili regionlar,
- beynəlxalq cinayət qrupları,
- dini milli hərəkatlar və s.

Belə bir fikir yaranır ki, iqtisadi diplomatiya getdikcə klassik üsullardan az istifadə edərək innovasiyalara müraciət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi diplomatiyanın geniş tematikası zəngin biliklər tələb edir. Müasir iqtisadi diplomatiyada danışıqlar mərhələsinin əhəmiyyəti yüksəlir. Bunun üçün layihələrin maliyyələşmə-

sindən, tarif və gömrük incəliklərindən xəbərdar olan mütəxəssislərə ehtiyac böyükdür. İqtisadi diplomatiyanın tematikası həm də onu tələb edir ki, danışıq aparılması prosesinin iştirakçısı valyuta-kredit münasibətlərini və vergi qanunvericiliyini, habelə kənd təsərrüfatına kömək üsullarını bilsin. Danışıq prosesinin özünə rəhbərlik etmək üçün mütəxəssislər də müasir iqtisadi diplomatiyanın ehtiyac duyduğu məqamlardandır.

Bu gün iqtisadi diplomatiya qarşısına elə məqsədlər qoyur ki, onlar ənənəvi xarici siyasətin çərçivələrini aşır. Getdikcə daxili və xarici siyasət arasında sərhədlər nisbiləşir, müəssisələrin beynəlmilləşməsi və investisiyaların cəlb olunması kimi aksiyalar beynəlxalq mahiyyət kəsb edir. Buna görə iqtisadi profilli nazirliklər və digər dövlət qurumları beynəlxalq arenaya çıxırlar. Onların beynəlxalq şöbələrini işi çoxalır və güclənir.

London məktəbinə görə beynəlxalq əlaqələrdə iştirak edən və onu dəyişdirə bilən iştirakçılara beynəlxalq əlaqələrin aktorları deyilir. Fransız məktəbinə görə-özlərinin niyyətlərini həyata keçirə bilən və bununla dünyada gedən beynəlxalq əlaqələrə təsir edə bilən hüquqi və fiziki şəxslərə aktorlar deyilir. Yəni həmin məktəbin fikrinə görə əsas olan prosesləridir iştirakçılar deyil. Beynəlxalq siyasəti əsas olaraq **dövlətlər** arasındakı siyasi əlaqələr tənzimlədiyinə görə, dövlətlər beynəlxalq əlaqələrin əsas aktorudur. Dövlət iqtisadi proseslərdən nəinki geri çəkilir, əksinə, milli biznesin maraqlarını müdafiə etmək üçün imkanlarını işə cəlb edir. ABŞ-da bu məqsədlə ticarət departamentində strateji istiqamətlərin dəstəklənməsi mərkəzi təsis edilmişdir. Bundan savayı, operativ mərkəz formalaşdırılmışdı. Mərkəz layihələrin həyata keçirilməsini izləməklə məşğul olur.

Dövlət xüsusilə zəmanətlər və maliyyələşmə istiqamətlərində fəallıq göstərir. Amma zəmanətlərin forma və üsulları yeniləşir. Bəzi

mütəxəssislərin fikrincə dövlətə ehtiyac ona görə çoxalır ki, müasir dünya iqtisadi durumu XIX əsrin sonlarını xatırladır. Yəni iqtisadi düzən qeyri-sabitdir. Doğrudan da, XX əsrin 80-ci illərindən iqtisadi qloballaşma fonunda liberallaşmanın getməsi zamanı ümumi oyun qaydaları hələ hamı tərəfindən qəbul olunmamışdır. Bir çox şirkətlər "bazar cəngəllikləri"ndə ziyana uğramış, bunun səbəbi zəmanətin yoxluğu olmuşdur. Həmin zəmanəti yalnız iqtisadi diplomatiyanı gücləndirməklə təmin etmək olar. Belçikanın ticarət naziri olmuş Pyer Şevalye ticarəti, xüsusilə beynəlxalq ticarəti bir müharibəyə bənzətmişdir. Həqiqətən də iqtisadi diplomatiyanın zəif olması şirkətləri ticari müharibə vəziyyətinə gətirə bilər.

Şəxsiyyətlərin beynəlxalq əlaqələrdəki yerini və rolunu, hər hansı təşkilat və qurumlara üzv ola bilmələri ehtimalı baxımından müəyyən etmək çətindir. Lakin hökumətləri təmsil etməyən şəxsiyyətlərdə müəyyən ölçüdə beynəlxalq əlaqələrdə iştirak edə bilərlər. Hindistandakı evsizlərə kömək edən rahibə TEREZA (Tereza ana), Afrikadakı ac insanlara kömək edən Bob Geldof (rock sənətçisi) tək başına dünya siyasətinin bir hissəsinə çevrilmiş aktora misal ola bilər. Getdikcə iqtisadi diplomatiya üsulu kimi rəsmi səfərlərdən daha çox istifadə edilir. 1978-ci ildə Rumıniya prezidenti Çauşesku İngiltərəyə səfər etmişdi. İngiltərə kraliçasının onu qəbul etmək niyyəti yox idi. Amma baş nazir Kellaqan onu inandırmışdı ki, Rumıniya ilə silah ticarəti etmək üçün qonaqpərvərliyin göstərilməsi zəruridir.

Hal-hazırda nazir və ya baş nazir xarici səfər zamanı özü ilə böyük heyət götürür. Heyətə biznes dairələrinin nümayəndələri daxil olurlar. Səfər zamanı bir sıra müqavilələr imzalanır ki, onların bir çoxunun imzalanmasında dövlət nümayəndələri iştirak edirlər. Dövlət nümayəndələrinin mərasimlərdə iştirakı bu müqavilələrə bir zəmanətlik ruhu verir. İqtisadi münasibətlərdə bəzən diplomatik

yardımlar yüksək səviyyələrdə göstərilir. Vaxtilə B.Klinton Səudiyyə Ərəbistanının kralına bir müraciət imzalamışdı ki, təyyarə alınmasında "Boinq"ə üstünlük versin. Başqa bir hadisənin timsalında ABŞ dövlət başçısı hətta Al-ni təhdid etmişdi ki, "Boinq"lə başqa bir şirkətin birləşməsi tənqid edilsə, ABŞ ticari müharibəyə başlaya bilər. Təzadlar da çoxalır. Bu təzadlar çox zaman özünü mütəxəssislərin yanaşmasında göstərir. Qloballaşma şəraitində yeni yanaşmalar səslənməyə başlayır ki, dövlətin iqtisadi diplomatiyası dünya bazarı şərtləri altında lazım deyil.

Müasir neoliberallaşma tərəfdarları ticarətin və maliyyə münasibətlərinin qloballaşmasına istinad edirlər. Neoliberalların fikrincə, iqtisadiyyatın qloballaşması iqtisadiyyatı dövlətin sərhədlərindən kənara çıxarmışdır. Əgər yeni iqtisadi münasibətlərin sərhədləri siyasi çərçivələri aşmışsa, onlar dövlətlərin maraqlarını ifadə edə bilməz.

Ümumiyyətlə, son zamanlar iş adamları hökumətin xidmətlərindən çox tez-tez istifadə edirlər. Diplomatiya həm də getdikcə beynəlmilləşir. **Hökumət xarici Xüsusi Aktorlar** hökuməti təmsil etmirlər. Onlar ya birbaşa lobbçilik edərək, ya da bilvasitə yoldan ictimaiyyəti hərəkətə keçirərək xarici siyasəti təsir etməyə çalışırlar. Qeyri-hökumət təşkilatları, lobbilər, siyasi qruplar, təzyiq qrupları, mütəşəkkil maraq qrupları qeyri-hökumət xüsusi NGO aktorlardır. Türkiyədə Türk-İş kimi həmkarlar ittifaqı, ATİB (Azərbaycan Türkiyə iş adamları birliyi) kimi dərnəklər, Azərsun Holding kimi iqtisadi təşkilatlar, ABŞ-da erməni lobbisi kimi təzyiq qrupları hökumət xarici aktorlara bir nümunədir.

Özəl biznesin bəzi nümayəndələri də dövlətin iqtisadiyyata qarışmasına qarşı çıxmışlar. Qloballaşma iqtisadiyyatı xarici işlər nazirliklərinin iqtisadi diplomatiya vasitələri üzərində inhisarına son qoymuşdur.

İki və ya daha çox dövlətin bir araya gələrək imzaladıqları bir müqaviləyə əsaslanaraq qurulan və həmsöhbətləri yalnız dövlət olan **beynəlxalq təşkilatlar** avtonom davranışlarıyla və siyasətləriylə beynəlxalq aktor xüsusiyyətini qazanmaqdadırlar. Aldıqları qərarlar və inkişaf etdirdikləri siyasətlər ümumiyyətlə təmsil etdikləri hökumətlərin siyasətlərindən fərqlilik göstərmir. Beynəlxalq təşkilatlar, coğrafi yaxınlıq əsas alınaraq qurulan, qlobal və regional ola bilər. Funksional məzmununda təşkilatın məqsədi əsas alınaraq, iqtisadi və ya siyasi ola bilməkdədir.

Dövlətlərlə təşkilatlanma: Avropa Birliyi, digər təşkilatlanmalardan fərqli olaraq sahib olduğu dövlət üstü quruluşu səbəbiylə bu kateqoriyada qiymətləndirilməkdədir. Birliyə daxil olan 28 dövlətdən hər hansı birinin mənfəətinə qarşı olsa da ümumi "birlik faydası" prinsipi ilə qərar alınmışdır. Məhz bu səbəbdən də Avropa birliyini spesifik bir təşkilatlanmaya-Dövlətlərlə üstü təşkilatlanmaya aid edirik.

Transmilli şirkətlər 21-ci əsrin beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlərini yönləndirən əsas aktorlarından biri olmuşdur. Çox zaman transmilli şirkətlər öz hədəflərinə çatma bilmək üçün və investisiya qoyduqları ölkələrdə daha rahat hərəkət edə bilmələri üçün bəzi siyasi xarakterli bəyanatlar verirlər. ABŞ əsilli General Motors, IBM, Exxon, Ford və s. Transmilli şirkətlər baş şirkəti bir ölkənin kapitalına məxsus olan, filialları isə bütün dünya üzrə səpələnən şirkətlərə deyilir. Dünyada 82 min TMSŞ mövcuddur və 810000 onların filialları vardır. Dünyanın ən güclü 100 iqtisadiyyatından 52-si TMSŞ-lərdir. TMSŞ-lər dünya ticarətin 50%-ni, daxili ticarətin 67%-ni əlində saxlayır. TMSŞ-lərə 80% lisenzyalar və patentlərə sahibdirlər. TMSŞ yaranmasının mərhələləri aşağıdakılardır:

III fəsil. İqtisadi diplomatiyanın hüquqi əsasları

- 1-ci mərhələ (1914-1918) - müstəmləkə resurslarının karterlərinin və sindikatlarının hasilatı və emalı;
- 2-ci mərhələ (1918-1939) - trestlər, hərbi məhsulların, hərbi texnikanın istehsalı;
- 3-cü mərhələ (1945-1970) - konsernlər, ETİ-in yaranması və yayılması;
- 4-cü mərhələ (1970-2000) - möhkəm rəqabət, güclü aktivləşdirmə, birləşmə və satın almalar;
- 5-cü mərhələ (2000-.....) - innovasiya texnologiyaları əsasında regional iqtisadi inteqrasiyanın inkişafı.

Transmilli şirkətlər öz strategiyalarını həyata keçirmək üçün investisiya qoyuluşunun müxtəlif modellərindən istifadə edirlər: "Sıfır"dan sərmayə qoyuluşu, transplantasiya, beynəlxalq birləşmələr və satınalmalar, strateji alyanslar və beynəlxalq qovuşmalar.

Bundan başqa dünya iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə səhnəyə yeni aktorlar daxil olurlar. Bunlar iqtisadiyyat, maliyyə, kənd təsərrüfatı, telekommunikasiya, sənaye, başqa nazirlik və qurumlardır. Onlar tərəfindən təşkilati islahatlar aparılmış, beynəlxalq əlaqələr üzrə yeni şöbələr təsis edilmişdir.

Demək olar ki, bu qurumların fəaliyyət diapazonu nəinki daralmır, əksinə gedikcə genişlənir. Gündəmə müəllif hüquqları ilə əlaqəli qaydaların qəbul olunması gəlir. Yeni aktorlar öz xarici tərəfdaşları ilə sıx əlaqələr qurur, çox şey haqqında kommunikasiya vasitələrindən istifadə edərək razılaşırlar. Bununla bərabər xarici siyasət idarəsinin işçiləri bir çox hadisələrdən kənar qalırlar. Bir çox ölkələrdə diplomatlar şikayətlənirdilər ki, onları vaxtında məlumatlandırmırlar. Onlar bu təqdirdə zəmanətçi olmaqdan imtina edirlər.

Bir çox ölkələr iqtisadi diplomatiyanı uğurlu etmək üçün tez-tez bürokratik islahatlar aparırlar. Məsələn, Kanada və Avstraliyada XİN-lə xarici ticarət nazirliklərinin birləşməsi nəticəsində yeni bir

qurumun əsası qoyulmuşdur. Eyni formalı cəhd 1991-ci ildə SSRİ-də edilmişdi.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin effektiv koordinasiyası üçün çox zaman nazirliklərarası komitələr formalaşdırılır. Bu komitələr eyni zamanda ixrac fəaliyyətini tənzim edən normativ sənədlərin hazırlanması ilə də məşğul olurlar. Hər bir komitəyə daxil olan qurum və ya nazirlik qərarların qəbul olunmasında veto hüququna malik olur. Buna görə qərarların qəbul olunması konsensus qaydasında olur.

Ümumiyyətlə, son zamanlar diplomatiya iqtisadi münasibətlərdə katalizator rolunu oynayır. Diplomatlarda xırda və orta sahibkarlığın xarici bazarlarda özünə yer tapması üçün çox fəaliyyət göstərir.

Müasir iqtisadi diplomatiyada xüsusi fəaliyyət qrupunu biznes dünyasının nümayəndələri təşkil edir. Qeyd olunduğu kimi, biznes dairələrinin nümayəndələri dövlətin onların maraqlarına zəmin durma xidmətlərindən həvəslə istifadə edirlər. Məsələn, ingilis biznesinin nümayəndəsi "Britiş Treyd İnterneyşinal" Britaniyanın 200-dən çox diplomatik nümayəndəliyində öz ofislərinə malikdir.

Eyni zamanda komersant və iş adamları özlərinə məxsus əlaqə şəbəkəsini formalaşdırmağa da meyl edirlər. Buna bir çox sübutlar vardır. Misal üçün ingilis iş adamları Avropa İttifaqının kontinental ölkələrindəki həmkarları ilə İngiltərə hökumətinin planlaşdırdığından da güclü əlaqələrə malikdirlər.

İqtisadi diplomatiyanın növlərindən biri də xaricdə fəaliyyət göstərən **ticarət palatalarıdır**. Onların diqqəti ən çox ikitərəfli münasibətlərin qurulmasına yönəlir.

Bütün bunlarla birgə çoxları transmilli korporasiyaların rolunun artmasından çox narahatdırlar. Belçika tədqiqatçısı R.Kulset narahatçılıqla bildirir ki, iqtisadi diplomatiyanın korporativ taransmilli planalmaya tabe edilməsi təhlükəsi vardır. Bu təhlükə gündəliyə

maliyyə və əmtəə axınlarını tənzimləyəcək mexanizmlərin formalaşdırılmasını gətirir. BMT baş katibinin keçmiş müavini M.Qulding həyəcanla qeyd edirdi ki, əmtəənin çoxluğunun milli iqtisadiyyatları yükləməməsinə nəzarət etmək lazımdır.

Bu gün biz daha bir problemlə rastlaşırıq. Məlumdur ki, iqtisadi diplomatiyanın ənənəvi məqsədlərindən biri xaricdə öz müəssisələrinə kömək etməkdir. Amma bu gün müəssisələrin çoxu qarışıqdır. Belə çıxır ki, iqtisadi diplomatiya, eyni zamanda öz müəssisəsinin əcnəbi tərəfdaşının da maraqlarını ifadə edir.

Məşhur fransız tədqiqatçısı Gi Karron iqtisadi diplomatiyanın mikro və makro iqtisadi səviyyələrdə təsnif edilməsinin tərəfdarıdır. Birincisi, diplomatiya bazar rəqabəti şəraitində lazımdır. İkincisi isə, dövlətin strateji istiqamətlərinin dəyişməsi zamanı ona münasib olaraq dəyişir.

3.3. Beynəlxalq iqtisadi diplomatik standartlar

Məlumdur ki, diplomatiya deyəndə ənənəvi olaraq dövlət və hökumət başçılarının rəsmi fəaliyyəti, dövlətin xarici siyasət məsələlərini və məqsədini həyata keçirən, həmçinin dövlətin hüquq və maraqlarını qoruyan xüsusi orqanların işi başa düşülür. İqtisadi məsələlərin təsiri nəticəsində diplomatik fəaliyyətdə qaçılmaz dəyişikliklər baş verdi. Lakin həmişə siyasi motivlər üstünlük təşkil edir. Bir çox ekspertlər dünya bazarının yeni reallığı ilə hesablaşmayaraq, müxtəlif növ diplomatik fəaliyyətlər sırasında iqtisadi diplomatiyaya axırıncı sıralarda yer ayırırlar. Lakin bu fəaliyyət sahəsinə diqqət yetirdikdə bütün "növlərin" bu və ya digər dərəcədə iqtisadi problemlərlə bağlı olduğu görünür. Bununla bərabər etiraf etmək lazımdır ki, onların hamısı yenə də siyasi məqsəd və prioritetlərə tabedir.

Diplomatiyanın növləri aşağıdakılardır:

- 1) Adi ikitərəfli diplomatik kanallar vasitəsilə həyata keçirilən əlaqə və danışıqlar;
- 2) Çoxtərəfli konfranslar;
- 3) Məsləhət xarakterli diplomatiya (bəzən bu kateqoriyaya NATO da daxil edilir);
- 4) Xüsusi agentliklər və funksional təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən yeni vasitə və forma diplomatiyası;
- 5) Parlament diplomatiyası (buraya Millətlər Liqası və BMT daxil edilir);
- 6) Parlamentar diplomatiya (hakimiyyətin qanunverici orqanlarının beynəlxalq əlaqələri);
- 7) Mədəni diplomatiya və informasiya fəaliyyəti;
- 8) İqtisadi diplomatiya (maliyyə köməyi, borclar, kapital qoyuluşu (investisiya), ticarət);
- 9) Texniki kömək diplomatiyası;
- 10) Hərbi sahədə diplomatiya;
- 11) Silahların məhdudlaşdırılması və tərksilah diplomatiyası;
- 12) Kəşfiyyat diplomatiyası;
- 13) Xüsusi qrupların və ayrı-ayrı adamların diplomatiyası.

Diplomatiyanın sadalanan formalarından danışarkən söhbət faktiki olaraq dövlətin müxtəlif növ xarici maraqlarının siyasi yolla təmin edilməsindən gedir.

Ping-pong diplomatiyası. ÇXR və ABŞ PİNG-PONG oyunçularının 1970-ci ildə pin-pong çempionat çərçivəsində bir-birlərinin ölkələrinə səfərini nəzərdə tutur. 1971-ci ildin 6 aprelində Yaponiyada ABŞ idmançılarına dəvətnamə təqdim olunur. 12 aprel 1971-ci ildə idmançılar Çinə jurnalistlərlə bərabər səfər edirlər. 1949-cu ildən bəri ABŞdan Çinə gedən ilk delegatsiya sayılır. Bu adi hal deyildi çünki Senator Yudjin Makkarti 1968-ci ildə səfər üçün rəsmi

olaraq maraqlanmışdı lakin ÇXR tərəfdən bir cavab ala bilməmişdi. Bundan sonra 1972-ci ildə R.Nikson Çinə rəsmi səfər edir.

Panda diplomatiyası. 1980-ci illərə qədər ÇXR beynəlxalq aləmdə qonaqpərvərliyini nümayiş etdirmək üçün panda hədiyyə edirlərmiş. Bu ənənənin əsası 618-705-ci ildə Çin imperatoru Yaponiya imperatoruna hədiyyə etdiyi pandayla qoyulur. 1980-ci illərdə etibarən bu ənənəyə son qoyulur. artıq pandaları dünya ölkələrinə lizinq yolu ilə kirayələməyə başlayırlar ki, bu da 10 ilə 1 milyon dollar təyin edilir. Çin xaricində 12 ölkədə 44 panda yaşayır. Bu işin mənfəət baxımından prespektivli olduğu görünür.

Shuttle diplomatiyası. Rəsmi olaraq bir-birini tanımayan dövlətlər arasında edilən bir diplomatiyadır. ABŞ xarici işlər naziri Henri Kissindcerin 1973-cü il Ərəb-İsrail müharibəsindən sonra barışıq əldə olunması üçün bu ölkələrə dəfələrcə səyahət etməsi bu diplomatiyanın əsasını qoymuşdur. İsrail və Misir arasındakı danışıqlar xüsusi yer tutur. İsrail və Qezza arasındakı danışıqlarda A.Davutoglunun tutduğu rol da Shuttle diplomatiyasına aid edə bilərik.

İqtisadi diplomatiyanın standartlarına aşağıdakı məsələlərin həlli daxildir:

- a) milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatında iştirakına daha əlverişli şəraitin yaradılmasına, yeni texnologiyaların tətbiqi əsasında və ölkənin beynəlxalq münasibətlərə təsiri nəticəsində dünya iqtisadiyyatında xüsusi çəkisinin artırılmasına nail olmaq.
- b) ölkənin xaricdə biznes fəaliyyətinə siyasi dəstək vermək, onun rəqabət imkanlarını artırmaq, ehtiyat mənbələrinə və bazara çıxışı asanlaşdırmaq.
- c) ümummilli məsələlərin həllinə zəmanət verən, sırf bazar maraqlarının öz iradəsini cəmiyyətə qəbul etdirməyə yol

verməyən ("bazar iqtisadiyyatı bazar cəmiyyəti olmamalıdır") milli maraqların və təhlükəsizliyin gözlənilməsi.

- d) ölkəsinin insan potensialının inkişafı üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması, milli sərvətdə əqli komponentin artırılması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Adı çəkilən standartlara və fəaliyyət dairəsinə bir bənd də əlavə etmək olar. Məlumdur ki, bazar və bazar iqtisadiyyatı özünün beynəlxalq ifadəsində iqtisadi yüksəlişin generatoru olmaqla yanaşı, həm də bir sıra qlobal problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Xammal, ərzaq və s. problemlərlə yanaşı sırf bazar problemləri də yarandı. Bu problemlər iqtisadi inkişafı təhrif edir və onun artmasına mane olur. Bazar heç də avtomatik olaraq ehtiyatlardan səmərəli istifadə yollarının həllini vermir. Bunun üçün bütün vasitələrin üzvi əlaqəsi lazımdır.

BMT-nin Nizamnaməsində özünə yer tapan iqtisadi diplomatiyanın siyasi standartları müasir dünyada iqtisadiyyatın və siyasətin cəmlənmiş formasıdır.

Bu sənədin preambulasında gələcək nəsilləri müharibələrdən qorumaq, insan hüquqları, şəxsiyyətinə hörmət, kişi və qadınların, kiçik və böyük dövlətlərin hüquq bərabərliyi, beynəlxalq hüquq və sazişlərə hörmət və s. kimi ali prinsiplər öz əksini tapıb. Bu məqsədlə bütün xalqların iqtisadi və sosial tərəqqisinə kömək edən qurumlar yaradılıb. BMT-nin adı çəkilən Nizamnaməsinin IX ("Beynəlxalq iqtisadi və sosial əməkdaşlıq") və X fəslə ("İqtisadi və Sosial Şura") bu sahədə görüləcək işlərin məqsəd və mexanizmlərini konkretləşdirir. Bu məsələlər bir sıra qarşılıqlı bağlı problemlərdən ibarətdir:

- 1) inkişafın dəyərləndirilməsi;
- 2) sülhün əsas prinsip olması;

- 3) iqtisadiyyat tərəqqinin aparıcı qüvvələrindən biridir;
- 4) ətraf mühitin sabitliyi (ekoloji problemlər);
- 5) ədalət cəmiyyətin əsas dayaqlarından biridir;
- 6) demokratiya idarəetmənin əsasıdır.

Fəaliyyətin əsas komponentləri aşağıdakılardır:

- a) fəaliyyətdə olan şəxslər və qurumlar;
- b) informasiya, bilik və konsensus (ümumi razılıq);
- c) norma, standart və müqavilələr;
- d) məqsədə və prinsiplərə sadiqlik, operativ fəaliyyət və dəyişikliklər;
- e) prioritetlərin (əsas fəaliyyət istiqamətlərinin) müəyyən edilməsi və koordinasiyası.

İqtisadi diplomatiyada iqtisadi inkişafın əldə olunmasının infrastrukturunun (əsas hissələrinin) komponentləri aşağıdakılardır:

- a) İqtisadi-ticarət münasibətlərinə öz fəaliyyəti ilə bilavasitə və ya dolayısı ilə təsir edən beynəlxalq təşkilatlar və digər siyasi və iqtisadi institutlar. Bu iqtisadi diplomatiyanın təşkilati infrastrukturasıdır və iqtisadi diplomatiyanın "hardware"-i adlanır.
- b) İqtisadi-ticarət münasibətlərinin müqavilə-hüquqi sənədlərlə qanuniləşdirilmiş normaları və standartları. Bu, proqram infrastrukturudur və iqtisadi diplomatiyanın "software"-si adlanır.

İqtisadi diplomatiyanın praktikasında bu iki komponentə əlavələr və şərhlər də tələb edilir ki, müəyyən anlaşılmazlıqlar aradan qalxsın.

"İnfrastruktura" (hardware) bölməsinə verilmiş ölkənin dünya bazarına maliyyə qoyuluşu, mədaxil və məxarici, idxal və ixracın miqdarı, valyuta ehtiyatı və əməliyyatı, miqrasiya və s. daxildir. Bu

deyilənlər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin maddi-texniki bazasını müəyyən edir.

İqtisadi diplomatiyanın müqavilə-hüquqi razılaşmalarında (software) müəyyən edilən prinsiplər bütün ölkələr üçün məcburi deyildir. Ölkənin milli maraqlarına uyğun olaraq müəyyən normativlər qəbul edilməyə də bilər.

İqtisadi diplomatiyanın hüquqi vasitələrinin beş forması vardır:

1. müxtəlif xarakterli iştirakı nəzərdə tutan çoxtərəfli beynəlxalq razılaşmalar.
2. coğrafi yaxınlıq və ya digər prinsiplərlə birləşən ölkələrdən ibarət qruplar arasında bağlanan beynəlxalq regional razılaşmalar.
3. ikitərəfli razılaşmalar.
4. məcburi xarakter daşımayan və deklarativ xarakterli digər dövlətlərarası sənədlər.
5. beynəlxalq təşkilatların orqanlarının həm hüquqi, həm də könüllülük xarakteri daşıyan qətnamələri.

XXI əsrin əsas xüsusiyyətlərindən biri diplomatiyada və siyasi münasibətlərdə:

- a) iqtisadi çəkinin artması;
- b) qloballaşma və idarəetmənin liberallaşması;
- c) dəyişmələrin ümumi xarakter almasıdır.

Beləliklə, iqtisadi diplomatiyanın standartları iqtisadi, siyasi, hüquqi aspektləri özündə birləşdirməklə müasir qloballaşmanı və inteqrasiyanı da nəzərə alır.

IV FƏSİL

İQTİSADİ DİPLOMATİYAYA BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ KOMPLEKS YANAŞMA

- 4.1. Beynəlxalq təşkilatlar və müasir iqtisadi diplomatiya
- 4.2. Avropa İttifaqı iqtisadi diplomatik münasibətlərin inkişafı kontekstində
- 4.3. ÜTT iqtisadi diplomatiyanın bir nümunəsi kimi (məqsədlər, prinsiplər və prosedurlar)
- 4.4. Gömrük əməkdaşlığının güclənməsi iqtisadi diplomatiyanın bir vasitəsi kimi
- 4.5. Ümumdünya maliyyə təşkilatları iqtisadi diplomatik münasibətlərin təsirli aktorları kimi
- 4.6. Trans Milli Korporasiyalar iqtisadi diplomatiyanın təzahür forması kimi

4.1. Beynəlxalq təşkilatlar və müasir iqtisadi diplomatiya

Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq dövlətin diplomatik əlaqə orqanlarının rolunu azaltmır. Əksinə, səfirliklərin rolu İqtisadi Diplomatiyanın memarı kimi daha da aktuallaşır. "Diplomatik əlaqələr haqqında" (1961) Vyana konvensiyasında göstərilir ki, yerləşmə dövləti ilə hərtərəfli əlaqələrin qurulması birbaşa səfirliklərin funksiyalarına daxildir. Bu vəziyyət digər qurumların

İqtisadi əlaqələrdə rolunu inkar etmir. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların yaranması xronikası müxtəlif mərhələlərdə intensivliyi ilə diqqəti çəkir. Məhz belə şəraitdə dövlətlər birgə iqtisadi strategiya əsasında münasibətlərə qatılmağa meyilli olur.

Mütəxəssislər beynəlxalq iqtisadi ticarətin formalaşmasında bir neçə mərhələni xüsusi qeyd edirlər. Ümumiyyətlə, beynəlxalq təşkilatların yaranmasını 3 mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ ikinci dünya müharibəsinin sonu və 1950-ci ilə qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələnin mənzərəsini belə təsvür etmək olar. Avropada uzun müddət davam edən dağıdıcı müharibədə iflic vəziyyətə düşən dövlətlər, okeanın o tayında isə dünya təsərrüfatına sahiblik etməyə hazırlaşan ABŞ dövləti. Siyasi və iqtisadi liderliklə yanaşı ABŞ bu dövrdə məhz beynəlxalq təşkilatlanmaya dəstək verir və bir çox funksiyaların icrasının məhz beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilməsinin məqsədyönlü olmasını bəyan edir. Bu böyük siyasətin nəticəsi olaraq ikinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonrakı dövrün ən yaddaqalan hadisəsi 1945-ci ildə BMT-nin yaranması oldu.

Təbii ki, bu dünya dövlətlərinin bərabərhüquqlu subyektlər kimi bəşəriyyət qarşısında duran problemlərin həll olunmasında kollektiv səyinə doğru addım idi. Hələ bir qədər əvvəl isə 1944-cü il Bretton-Vuds konfransında yeni yaradılacaq təşkilatın himayəsi altında yeni iqtisadi və maliyyə institutlarının formalaşması məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf bankları bu istiqamətdə öz fəallıqlarını artırdılar. Məhz bu dövrdə Avropa dövlətlərinə iqtisadi yardımı nəzərdə tutan "Marşal planının" həyata keçməsinə yol açıldı. 1947-ci ildə Ticarət və Tariflər haqqında Baş saziş imzalandı və nəhayət BMT nəzdində Ticarət və İnkişafa dair daimi konfrans fəaliyyətə başladı.

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf dinamikası xeyli sürətləndi. 1994-cü ildə Ticarət və Tariflər haqqında Baş saziş Beynəlxalq Ticarət Təşkilatına (BTT) çevrildi və indi onun fəaliyyəti planetimizin bütün qitələrinin təmsil olduğu 140 dövləti əhatə edir. Bu sırada İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) öz fəaliyyətində yeni bir mərhələyə keçdi. Dünya bazarlarının, ümumiyyətlə iqtisadiyyatın bütün qollarının qloballaşmanın təsiri altındakı dəyişkənliyi tempi dövlətlər qarşısında düşündürücü suallar qoyur. Bu suallardan birisi də məhz elə “qloballaşma” termini və onun mahiyyəti ilə bağlıdır. Bu gün alman, fransız və belçika tədqiqatçıları iqtisadi sahədə qloballaşmanın Amerika iqtisadi sisteminin parametrlərinin yayılması kimi şərh edirlər. Onların fikrincə, indi daha çox “mondializasiya” termininə üz tutmaq lazımdır. Yəni hazırkı çoxqütblü dünyada dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrə artan ehtiyaclarının birgə qaydalarla nizamlanması və bu zaman tərəflərin öhdəliklərinin müəyyənləşdirməsi bir zərurətdir.

Göründüyü kimi, qarşılıqlı əməkdaşlıq dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlarda cəmləşməsinə üstünlük verməsi ilə tamamlanır. Bu proses əsasən **bir neçə mərhələdə** baş verir.

Birinci mərhələdə və sonrakı qısa dövrdə üç minə yaxın hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların yarandığı qeyd olunmalıdır. Təbii ki, dünyanın aparıcı dövlətlərinin bu proseslərdə özünəməxsus maraqları da öz əksini tapır. Beynəlxalq təşkilatlar bu dövlətlərin iqtisadi diplomatiyasının kök bağlaması və şaxələnməsinə xidmət edir və bir neçə cəhətdən xarakterizə oluna bilər:

1. Təşkilatlar əsas etibarını ilə sənayenin yüksək inkişaf etdiyi dövlətləri birləşdirir. Bu ABŞ-ın maraqlarına uyğundur. Ona görə ki, bu çərçivədə dünya iqtisadi məkanında öz nüfuzunu qoruya bilir.

2. Təşkilatlar bu dövrdə ticarətin liberallaşması, gömrük tarif dərəcələrinin aşağı salınması və kapitalın sərbəst dövriyyəsinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

İkinci mərhələ. Bu mərhələ əsasən ötən əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir və dünya təsərrüfat mexanizminin və çoxtərəfli münasibətlərin nizamlanmasında təkamül prosesinin baş tutması ilə xarakterizə olunur. Məhz bu mərhələdə dünyanın kapitalist, sosialist və inkişaf etməkdə olan dövlətlərə bölünməsi tendensiyası öz zirvəsinə çatır. Bu arada hətta sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlər arasında qüvvələr nisbətinin dəyişkənliyi müşahidə olunur. Belə şəraitdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar yeni vəzifələrin icraçısı missiyasını daşımaları olmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələr (İEO) həm öz daxili iqtisadi problemlərini həll etməli və həm də bir çox hallarda öz milli iqtisadi siyasətini digər İEO-lə razılaşdırmaq məcburiyyətində qalırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli münasibətlər sosialist dövlətləri və hətta inkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ)-dən də yan keçmirdi. Çünki bu dövlətlərin də böyük əksəriyyəti BVF, BYİB, QATT-ın üzvləri idilər.

O vaxtlar aparıcı dünya dövlətlərinin bu təşkilatlarda say nisbəti 1/4 idi. Say azlığına baxmayaraq əsas iradə böyük dövlətlər tərəfindən ortaya qoyulur və yalnız səsvermədə ciddi problemlər və hətta ziddiyyətlər törəyirdi.

Haqqında söz açdığımız mərhələdə Avropa dövlətləri özünəməxsus addımlar atmaqla diqqəti çəkirlər. Əvvəlcə 1961-ci ildə Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının bazasında yeni Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (AİƏİT) yarandı. ABŞ, Kanada, Yeni Zelandiya, Yaponiya və Avstraliya yeni yaranmış təşkilata qatılmaq zorunda qaldılar. Beləliklə, təşkilat qeyri Avropa dövlətləri də daxil olmaqla öz üzvlərinin sayını 24-ə çatdırdı. Bunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, 60-cı illərdə özünəgüvənc iddiası

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

ilə yaranan İEÖ dünya iqtisadi məkanını öz istəklərinə uyğun çərçivəyə sala bilmədilər.

Eyni dərəcədə Afrikanın və Latın Amerikasının yeni müstəqil dövlətləri BMT-nin yeni yaranmış UNCTAD, UNIDO kimi təşkilatlarında çox fəal mövqe tutmağa başladılar.

Üçüncü mərhələ. Bu mərhələ 70-ci illərin əvvəllərindən start götürdü və daha çox siyasi fəallığı ilə yadda qalan oldu. İqtisadi inkişafa birbaşa əngəllər yaradan qarşıdurmadan tərksilaha və əməkdaşlığa meyillənmə məhz bu mərhələdə başladı. Sürətlə inkişaf etməkdə olan iqtisadi ticarət münasibətləri ABŞ və Qərbi Avropanı üz-üzə qoydu. Şərq-Qərb münasibətləri formaca yeniləşməyə başladı. Nəticədə nə baş verdi? ABŞ üçün arzuolunmaz, lakin realıq olan üç güc mərkəzi (ABŞ, Avropa İqtisadi Birliyi və Yaponiya) formalaşdı. 80-ci illərin çətinliklərini mütəxəssislər beynəlxalq təşkilatlarda dövlətlərin say çoxluğunda görürlər. Belə mülahizələr ortaya qoyulur ki, dünyanın iqtisadi problemlərini belə çoxluqla müzakirə etmək və uzlaşdırmaq nəticəsiz addımlardır. Məhz bu əsasda hələ 1995-ci ildə "Böyük Yeddilik" ideyası həyata vəsiqə aldı (ABŞ, Yaponiya, Kanada, Almaniya, Fransa, İtaliya, İngiltərə). Həm iqtisadi, həm də siyasi müstəvidə bu dövlətlər açıq heqemonluq nümayiş etdirməklə qloballaşmaya yaxınlaşan bəşəriyyətin obyektiv inkişafına qoşuldular. Yəqin ki, bu prosesdən kənar durmağın mümkünsüzlüyünü də bu dövlətlərdə daha tez proqnozlaşdırmışdılar. Qərbin tanınmış tədqiqatçıları F.Cekob, A.Aster-ton və A.Yolensteyn çox haqlı olaraq hər hansı dövlətin təkbaşına hətta öz daxili problemlərini həll etməkdə aciz olduğu fikrində israrlıdırlar. Bu fikir bir kəsdə etiraz doğurmur. Bunu nəzərə almadan həm siyasi, həm də iqtisadi diplomatiyanın ənənəvi iş metodları effektiv sayıla bilməz. Odur ki, beynəlxalq təşkilatlar coxtərəfli münasibətlərin əsas alətidir və yalnız bu yolla bəşəri

sabitliyə və inkişafa nail olmaq mümkündür.

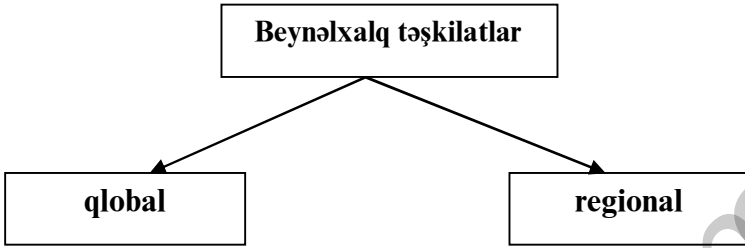
Nəzərdən keçirdiyimiz mərhələlərdə Azərbaycan dövləti bu proseslərə beynəlxalq münasibətlərin aktoru kimi yalnız üçüncü mərhələdə qoşulmuşdur. Müstəqil dövlət olaraq Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi təşkilatların qısa zaman kəsiyində fəal üzvünə çevrilmişdir. İqtisadi diplomatiyası ilə Azərbaycan Respublikası postsovet məkanında xüsusilə Cənubi Qafqazda önəmli addımlar atdı. Azərbaycanın bu təşkilatlarla bağlantılarını geniş şərh etməyə ehtiyac vardır. Buna kitabın sonrakı bölmələrində yer ayrılacaq. Lakin daha aktual olan bir sualı da cavablandırmaq tələb olunur. Bu beynəlxalq iqtisadi təşkilatın təsnifatı ilə bağlı olan prinsiplərdir. Hazırda iqtisadi diplomatiyanın gerçəkləşməsinə təminat yaradan əsas təşkilatlarla Azərbaycan Respublikası öz əməkdaşlığını qurmuşdur. İqtisadiyyatla və onun bütün sferaları ilə bağlı bu və ya digər dərəcədə aktivliyi olan təşkilatlar mövcuddur. Bu təşkilatları belə qruplaşdırmaq olar:

1. Mütəmadi görüşlər, informasiya və təcrübə mübadiləsi aparmağa şərait yaradan forumlar. Buraya FAO, UNCTAD, İƏT, BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı daxildir.
2. Dəqiq məqsədə və vasitələrə malik olan institutlar (BTT, BVF, BYİB), müxtəlif təyinatlı banklar və müstəqil statusa malik olan fondlar, BMT-nin ərzaq və kənd təsərrüfatı üzrə təşkilatı.
3. Xidmətlərin təşkilatçıları, icraçı agentliklər- Beynəlxalq atom enerjisi agentliyi (MAQATE), Beynəlxalq hesablaşma bankı.
4. Məhdud ixtisaslaşmış təşkilatlar- Beynəlxalq Standartlar təşkilatı.
5. Avropa İttifaqının qruplaşdırılması çətin olan təşkilatları. Bunlar əsasən mövcud mərhələdə inteqrasiya yönümlü təşkilatlardır. Onların əsas məqsədləri icra, qanunvericilik,

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

məhkəmə orqanlarının fəaliyyətini və ümumi siyasətini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Avropa İttifaqı beynəlxalq təşkilatların malik olduğu bir çox funksiyalardan kənardır və öz üzvlərinə münasibətdə yad (xarici) təşkilat effektinə yol vermir. Halbuki digər beynəlxalq təşkilatlar üçün bu əsas göstəricidir. Təklif olunan bölgü **Qi Karon de li Karryer** tərəfindən işlənmişdir. Buradakı əsas meyar təşkilatın səlahiyyətləri və müdaxilə imkanları üzərində hesablanmışdır. Müəllifin bölgüsü ilk baxışdan qənaətbəxş sayıla bilər. Qeyd olunmalıdır ki, Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatların (BİT) qruplaşdırılması zaman-zaman fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəbdən məsələnin daha yetərli araşdırılmasına ehtiyac vardır. Bu həmçinin ona görə vacibdir ki, ümumbəşəri problemlərin həllinə qoşulan təşkilatların fəaliyyət dairəsini və məramını üzə çıxarmağa xidmət edir. ABŞ tədqiqatçısı C.Nuy beynəlxalq iqtisadi təşkilatları (bütövlükdə beynəlxalq təşkilatları) coğrafi prinsip əsasında regional və kvaziregional qruplara, fəaliyyət xarakterinə görə isə hərbi, siyasi və iqtisadi qruplarda cəmləşdirir. Digər bir tədqiqatçı (X. Miller) regional birlikləri ayrıca bir şəkildə təsvir edir və bu zaman "əməkdaşlıq ittifaqları", "ittifaqlar", "alyanslar" kimi terminlərdən istifadə edir. Yaşadığımız dövrdə bunlar beynəlxalq həyatda özünə yer almış terminlərdir və bu tipli təşkilatlar mövcuddur. Yəqin ki, A.L.Bennetin də beynəlxalq təşkilatların qruplaşdırılmasında yanaşma tərzii əsassız deyil. Onun fikrincə beynəlxalq təşkilatlar iki böyük qrupda cəmləşmişdir: Qlobal (universal) və regional.

Adlarını sadaladığımız müəlliflərin fikirlərində demək olar ki, bir ortaqlıq var. **Srepler Haus-Albert** isə göstərir ki, son iki yüzillikdə beynəlxalq təşkilatların üç kateqoriyası formalaşmış və təşəkkül tapmışdır.

1. İnzibati-texniki təsisatlar. Onların işi isə yalnız beynəlxalq əlaqə vasitələrinin fəaliyyətinə texniki təminat yaratmaqdan ibarətdir.
2. Beynəlxalq əlaqədə olan tərəflər arasında mübahisələrin hüquqi həllinə xidmət edən mexanizmlər.
3. Ümumi səciyyəli beynəlxalq təşkilatlar (qlobal, regional). Bunlar kollektiv təhlükəsizliyi, əməkdaşlığı və daha çox iqtisadi sahədə bağlantıları təmin edən təşkilatlardır.

İqtisadi diplomatiyanın gerçəkləşməsinin müasir forma və modelləri təbii ki, dövlətlərarası (hökumətlərarası) qeyri-hökumət və qarışıq tipli təşkilatların fəaliyyətində əsas yer tutur. Bu təşkilatların formalaşması əsas etibarilə üzv dövlətlərin hüquqi təbiətindən irəli gəlir. Yəni üzv dövlətlər suveren beynəlxalq hüquq subyektləri kimi hər hansı ortaq problemi həll etmək məqsədilə saziş imzalayır. Bildiyimiz kimi bu problemlər ümumi səciyyəli olduğundan belə sazişlərin imzalanması obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Qeyri-Hökumət Təşkilatları (QHT) üçün də bu tələblər demək olar ki, eynidir. Bircə bunu qeyd etmək zəruridir ki, QHT-lər hüquqi və fiziki şəxslərin müxtəlif şəkildə birləşdiyi təşkilatdır. Bunlar

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

İqtisadi baxımdan sahibkarların, ixracatçıların, beynəlxalq iqtisadi assosiasiyaların, xammal istehsalçılarının, kooperativlər ittifaqlarının, ticarət palatalarının və s. birgə fəaliyyətini koordinasiya edən qeyri hökumət təşkilatları kimi təsəvvür olunmalıdır. Qeyd edək ki, indi Azərbaycanda çoxlu sayda QHT fəaliyyət göstərir. Lakin tarixi təcrübə və faktlar təsdiqləyir ki, hökumət təşkilatları say etibarilə həmişə çoxluğa malik olub. Ötən əsrdə bütövlükdə beynəlxalq təşkilatların 11-13%-i hökumətlərarası təşkilatların payına düşüb. Müasir şəraitdə də bu nisbət özünü saxlayır. Əslində hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları anlayışları bir qədər ziddiyyətli səslənir. Reallıqda isə bu təşkilatların fəaliyyətində müştərəklik nəzərə çarpır. Bunu BMT-nin sənədlərində də izləmək olar. Əksər hallarda QHT-lər konsultativ (məşvərətçi) statusa malik olurlar və nəticə etibarilə bu onların hər cürə dəstək almasına yol açır. Bəzən Transmilli Şirkətlərə (TMŞ) də QHT-lərin sırasında baxılır. Lakin BMT bunun əleyhinədir. Əsas şərt kimi Transmilli Şirkətlərin beynəlxalq hüquq subyekti olması götürülür.

Göründüyü kimi, dövlətlərin müasir iqtisadi inteqrasiyası həm beynəlxalq hüquq müstəvisində, həm də siyasi müstəvidə təsvir oluna bilər. Bu da son deyil. Elə təşkilatlar var ki, bütün dünya dövlətləri üçün açıqdır və istənilən dövlət bu təşkilata qoşula bilər. Təbii ki, BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları bu qəbildəndir. Universal beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardan başqa regional təşkilatlar indi daha çoxluq təşkil edir. Brüsseldəki beynəlxalq təşkilatların tədqiqi mərkəzinin hesablamalarında regional təşkilatların bütövlükdə hökumətlərarası təşkilatların 80%-ni təşkil etdiyi göstərilir. Hər halda regional təşkilatların ortaq iqtisadi maraqlar əsasında formalaşdığı qəbul olunmalıdır. Məhz ortaq maraqlar "geniş təsərrüfat meydanı" yaratmağın yeganə göstəricisidir. Bu inteqrasiyanın sürətlənməsinə, ticarətin liberallaşmasına, subyektlərin təsərrüfat

sistemlərindəki çeşidli məqamlarının uzlaşdırılmasına yol açır.

Müasir dünyamızda beynəlxalq və regional iqtisadi əməkdaşlığın koordinasiyasını 43 təşkilat həyata keçirir. Bunlardan: 14-ü Amerika, 9-u Qərbi Avropa, 6-sı Mərkəzi və Şərqi Avropa, 5-i Asiya-Sakit Okean, 4-ü Ərəb dövlətləri, 4-ü Afrika təşkilatlarıdır. Bu rəqəmlərin çoxluğunda bir neçə ortaq məqam diqqəti cəlb edir.

Birinci məqam ondan ibarətdir ki, beynəlxalq təşkilatların iş qaydaları, prosedurları mahiyyətcə eyni çərçivədə baş tutur. Lakin bu heç də təşkilatların eyniləşdirilməsi kimi yozula bilməz. **İkinci məqamda** bütün beynəlxalq təşkilatların praktiki olaraq çoxtərəflilik prinsipi əsasında formalaşdığını görə bilərik. Bununla belə təşkilata qoşulmaq, təşkilatın üzvlüyündən çıxmaq dövlətin müstəsna hüququdur. **Üçüncü məqamda** isə beynəlxalq təşkilatlar öz fəaliyyətində konfrans diplomatiyasına üstünlük verirlər. Məhz bunun nəticəsi olaraq hər il ən azı 50 mindən artıq beynəlxalq konfransın keçirildiyi qeyd alınmışdır.

Beləliklə, onu qeyd edə bilərik ki, yaşadığımız planetin nəbzini tutmaq heç də asan məsələ deyil. Narahat dünyanın iqtisadi, enerji, informasiya, təhlükəsizlik və global inkişafı beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətini gələcəkdə də aktuallaşdıracaq. Azərbaycan dövləti öz iqtisadi maraqları çərçivəsində beynəlxalq təşkilatların keçirdiyi konfranslarda həm üzv dövlət kimi, həm də müşahidəçi qismində iştirak edir. Bu proseslər gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Təbii ki, bütün bu təşkilatlar iqtisadi diplomatiyanın yeni areallarını formalaşdırır və fəaliyyətin istiqamətlərinə yönəldir. İqtisadi diplomatiya heç də bütövlükdə diplomatiya anlamını ehtiva etmir. Dövlətin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsində beyməlxalq təşkilatların rolunu inkar etmək olmaz. Amma bir məsələni də yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, dövlətlərin xarici siyasət kursu daha dinamik kateqoriyadır və öz çevikliyi ilə əksər hallarda xarici iqtisadi

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

kursu qabaqlayır. Ona görə də dövlətlərin çoxtərəfli, yəni beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsindəki münasibətlərinin səviyyəsi eyni zamanda dövlətin yürütdüyü xarici siyasi diplomatiyadan birbaşa asılıdır.

4.2. Avropa İttifaqı iqtisadi diplomatik münasibətlərin inkişafı kontekstində

Avropa dövlətlərinin beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq formalarının müxtəlifliyi öz xarakterinə görə Avropa dövlətlərinin köklü maraqlarının müxtəlifliyini əks etdirən müxtəlif tarixi, siyasi, iqtisadi və digər amillərin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunur. Bununla belə müxtəlif dövrlərdə "Avropa Birliyi", "Vahid Avropa" ideyası formalaşmış və müzakirə edilmişdir. Məhz bu ideya müasir Avropa beynəlxalq hüquqi regionalizminin əsasında dayanır. Tarixə nəzər salsaq "Avropa Birliyi" ideyası Qədim Roma İmperiyası və Böyük Karlin İmperiyası dövründən formalaşmağa başlamışdır. Bu ideya öz siyasi və hüquqi əksini, demək olar ki, bütün Avropa xalqlarını vahid hüquq qaydasında birləşdirən və vahid mərkəzdən idarə edən Roma İmperiyasının mövcudluğu dövründə tapmışdır. Lakin tarixçilərin fikrincə, Avropanın ayrıca bir dünya, xüsusi bir ailə kimi müəyyən edilməsi haqqında ilkin ideya və təsəvvürlər məhz Orta əsrlərdə, təxminən XI əsrdən başlayaraq formalaşmışdır. Erkən Orta əsrlər dövründə bütün bəşəriyyətin vahid kilsədə (Avqustin, Foma Akvinski) və ya ümumdünya monarxiyası çərçivəsində birləşdirilməsi (Dante Aliqyeri, İrji Podebrad) ideyaları məşhurlaşmışdır. Müqəddəs Roma İmperiyasının süqutundan sonra yeni yaranan Avropa dövlətləri arasında münasibətlərin hüquqi tənziyi zərurəti meydana çıxmışdı. Bu zaman Avropanın birləşdirilməsi ideyası yenidən gündəmə gəldi. Bəzi dövlət xadimləri (IV Henrix, Hersoq

Syulli, Abbat SenPyer) və alimlər (J.J.Russo, İ.Kant, İ.Bentam, Ş.L.Monteskye) Avropa Federasiyası və ya Konfederasiyasının yaradılması layihəsini irəli sürməyə başladı. 1948-ci ildə V.Hüqonun sədrliyi ilə Parisdə Sülh tərəfdarlarının 2-ci Konqresi keçirilmişdir. Konqresdə V.Hüqo "Avropa Birləşmiş Ştatları"nın yaradılması ideyasını irəli sürmüşdür. Bu ideya Sülh naminə Beynəlxalq Liqanın 1869-cu ildə keçirilmiş 3-cü görüşündə də dəstəklənmişdir.

Birinci dünya müharibəsinin başa çatmasından və Millətlər Cəmiyyətinin yaranmasından sonra Avropa inteqrasiyası ideyası yenidən gündəmə gəldi. XX əsrin 20-ci illərində bu mövzuda bir sıra elmi işlər (Qraf R.Kudexov-Kalerqi, Qeyeford və E.Errionun əsərləri) nəşr olunmuş, Fransanın Xarici İşlər naziri Arstid Brianın "Avropa Federal İttifaqı" konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Lakin bu ideyalar diplomatik təşəbbüslər hüduqlarından kənara çıxa bilməmişdir. Avropa birliyi ideyasının praktiki realizə olunması İkinci Dünya Müharibəsinin başa çatmasından sonra mümkün olmuşdur. Hələ Müharibənin gedişi dövründə bəzi Qərbi Avropa dövlətlərində Avropanın birləşdirilməsi naminə hərəkət formalaşmışdır. Lakin İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Qərbi və Şərqi Avropa arasındakı ziddiyyət və müxtəlifliklər bu ideyanın tam həyata keçirilməsinə mane olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropada inteqrasiya prosesləri aparıcı dövlətlərin rəhbərləri səviyyəsində qəbul edilən siyasi təşəbbüslərlə formalaşdı. Bu sferada "Marşall Planı" mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Plan çərçivəsində Avropa dövlətləri əhəmiyyətli maddi yardım əldə etmişdi. Bundan başqa, müstəmləkəçi imperiyaların dağılmasından sonra, keçmiş metropoliyalar xarici siyasi strategiyalarını dəyişməyə və qonşu dövlətlərlə əlaqələrin dərinləşdirilməsinə məcbur olmuşdurlar. Qərbi Avropada inteqrasiya proseslərinin əsasında milli təsərrüfatların və bazarların qarşılıqlı əlaqəsinin dərinləşməsi ilə yanaşı, bu

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

əlaqələrin qarşılıqlı adaptasiyası və tənzimlənməsi dayanırdı. Belə tənzimlənmənin məqsədi qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin inkişafında milli maneələrin aradan qaldırılması idi. Bütün bunlar yeni inteqrasiya proseslərinin inkişafını stimullaşdırırdı. İqtisadçıların fikrincə, Avropada inteqrasiya prosesləri ilkin olaraq təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi əməkdaşlıq üçün əlverişli şərtlərin yaradılmasına yönəlmişdi .

Şərqi Avropa ilə müqayisədə Qərbi Avropada siyasi və iqtisadi inteqrasiya prosesləri sürətlə inkişaf edirdi. 1948-ci ildə iqtisadi, sosial, mədəni və müdafiə sferalarında əməkdaşlığı nəzərdə tutan Qərbi Avropa İttifaqı (QAI) yaradılmışdı. Qərbi Avropada siyasi və hərbi sferada əməkdaşlıq 1949-cu ildə Vaşinqtonda Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının (NATO) təsis edilməsi ilə nəticələndi. Həmin ildə müdafiə sferası istisna olmaqla, geniş dairəli məsələlərin tənzimlənməsini nəzərdə tutan AŞ-nin Nizamnaməsi imzalandı. 1948-ci ildə Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (AİƏT) yaradılması ilə Avropada iqtisadi inteqrasiya proseslərinin əsası qoyuldu. 1950-ci ildə Avropa Ödəniş İttifaqı (AÖİ) təsis edilmişdir. 1951-ci ildə Avropanın 6 dövlətinin iştirakı ilə əsas məqsədi üzv-dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyası olan Avropa Kömür və Polad Birliyi təsis edildi. 1957-ci ildə Roma şəhərində Avropa İqtisadi Birliyi (AİB) və Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyi (Avroatom) yaradıldı. 1959-cu ildə Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (AATA) yaradıldı. 1992-ci ildə isə 3 Avropa inteqrasiya birliyinin (Avropa Kömür və Polad Birliyi, AİB və Avroatom) bazasında Aİ yaradıldı. Bütün bu dövr ərzində Qərbi Avropa ilə paralel olaraq Şərqi Avropada da inteqrasiya prosesləri getməkdə idi. Lakin bu proseslər Qərbi Avropa ilə müqayisədə zəif idi. 1949-cu ildə Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası təsis edilmişdir. Şərqi Avropa dövlətlərinin hərbi-siyasi əməkdaşlığının nəticəsi olaraq 1955-ci ildə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı

yaradılmışdır. Hər 2 təşkilat öz mövcudluğunu 1991-ci ildə dayandırdı.

Ümumiyyətlə, Avropada indiyə kimi mövcud olmuş və hazırda da fəaliyyətini davam etdirən inteqrasiya birliklərinin təhlilini aparmaq məqsəduyğundur. 1948-ci ildə yaradılmış Qərbi Avropa İttifaqı (QAI) Avropada mövcud olmuş ilk inteqrasiya birliklərindəndir. QAI qapalı regional təhlükəsizlik təşkilatıdır. İlk üzvləri Belçika, Böyük Britaniya, Lüksemburq, Niderland, Fransa olmuşdur. 1954-cü ildə İttifaqa İtaliya və AFR qoşulmuşdur. XX əsrin 70-80-ci illərində Yunanıstan, İspaniya və Portuqaliya da İttifaqa üzv qəbul edilmişdir. 1984-cü ildə İttifaqın "avropadakı dayağı" rolunu gücləndirmək məqsədilə onun fəaliyyətində dəyişikliklər edilmişdir. QAI-nin özünün daimi ordusu və ya hərbi qüvvələri yoxdur. Hərbi qüvvələr və ya bölmələr üzv-dövlətlər və ya assosiasiyalaşmış üzvlər tərəfindən təqdim edilir. QAI-yə tabe olan qüvvələr aşağıdakılardır: "Avrokorpus" - Belçika, Almaniya, İspaniya, Fransa və Lüksemburqun hərbi bölmələri; "Mərkəz" - NATO-nun hərbi strukturu çərçivəsində Avropada təsiretmə qüvvələri üzrə çoxmillətli diviziya; Britan-holland və İspan-italiyan amfibiya korpusu; "Avrofor" - çevik mühafizə qüvvələri və "Avromarfor" - İtaliya, Fransa, İspaniya və Portuqaliyanın hərbi-dəniz qüvvələri; ilk Alman-holland korpusunun Qərargahı.

1994-cü il tarixli Kirxberq Bəyannaməsi QAI-nin üzvlük strukturunda müəyyən əlavə və dəyişikliklər etmişdir. Belə ki, İttifaqın 3 kateqoriya üzvləri ola bilər:

- 1) QAI-nin üzvləri;
- 2) Müşahidəçilər (QAI-nin üzvü olmayan AI-nin üzvləri);
- 3) Assosiasiyalaşmış üzvlər (Norveç, İspaniya, Türkiyə).

QAI Şurasının və NATO Şurasının ilk görüşü 1992-ci ildə keçirilmişdir. Aşkarlıq və tamamlama prinsiplərinə müvafiq olaraq,

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

hər 2 ittifaqın əməkdaşları bu təşkilatların müxtəlif komitələrinin iclaslarında iştirak etməli idi. 1994-cü il tarixli Brüssel Görüşündə isə NATO üzv-dövlətlərinin hökumət başçıları QAI ilə NATO arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsini dəstəkləmişdilər. XX əsrin 90-cı illərində QAI-nin hərbi kontingenti BMT Təhlükəsizlik Şurası (TŞ) tərəfindən sülhün qorunması üçün əməliyyatların keçirilməsində istifadə olunurdu. QAI 1997-ci ildə TŞ-nin keçmiş Yuqoslaviyaya qarşı sanksiyasına nəzarəti həyata keçirmiş, həmçinin BMT-nin Bosniya, Hersoqovina və Xorvatiyada sülhməramlı missiyalarını həyata keçirmişdir. 1991-ci ildə AİB üzv-dövlətlərinin görüşündə bəyannamə qəbul edildi. Həmin sənədə əsasən, gələcək Aİ üzvlərinin QAI-yə qoşulması nəzərdə tutulurdu. Avropa İttifaqının yaradılması haqqında Müqavilədə QAI Aİ-nin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi göstərilir. 1992-ci il tarixli Petersberq Bəyannaməsilə QAI-nin Planlaşdırılması Qrupu təsis edilmişdir. QAI üzv-dövlətlərinin hərbi qüvvə və bölmələri humanitar və xilasetmə-axtarış məqsədləri, həmçinin münacişələrin tənzimlənməsi və sülhün dəstəklənməsi məqsədləri ilə istifadə oluna bilərdi. Aİ və QAI arasında əməkdaşlığın ən yüksək nöqtəsi 1996-97-ci illərdə olmuşdur. Bu zaman QAI Afrikada sülhməramlı əməliyyatlar üçün hərbi qüvvələr göndərmişdir. 1997-ci ildə Amsterdam Konfransının keçirilməsi ərəfində QAI-nin Aİ-nin 4-cü dayağına çevirmək qərara alındı. Lakin Aİ öz təhlükəsizlik sistemini yaratmağa başladı və ilk dəfə bu bərdə 1999-cu ildə bəyanat verildi. Yekun olaraq 2001-ci il tarixli Nitsa Müqaviləsində QAI-nin Aİ müdafiə siyasətindən ayrılması rəsmiləşdi.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra fransız siyasi və dövlət xadimləri R.Şuman və J.Mone tərəfindən irəli sürülən inteqrasiya ideyaları daha da dərinləşməyə başladı. Bu dövrdə Almaniya və Fransa arasında kömür hasilatı və polad istehsalı məsələləri üzrə

sazişin bağlanması ətrafında daha çox müzakirələr aparılırdı. Nəticədə “Şuman Planı” adlandırılan və 1951-ci ildə Avropanın 6 dövlətinin iştirakı ilə əsas məqsədi üzv-dövlətlərin iqtisadi inteqrasiyası olan Avropa Kömür və Polad Birliyi (AKPB) təsis edildi. Birliyin yaradılması haqqında Müqavilə 23 iyul 1952-ci ildə qüvvəyə mindi. AKPB-nin yaradıcıları Avropada artmaqda olan iqtisadi və ticarət münasibətlərinin fonunda yeni bir iqtisadi inteqrasiya təşkilatının yaradılması qərarına gəldilər. 25 mart 1957-ci il tarixdə Romada Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında və Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyinin yaradılması haqqında 2 mühüm sənəd imzalandı. İmzalanma yerlərinə görə bu sənədlər Roma Müqavilələri adını aldı. Hər iki müqavilə 1 yanvar 1958-ci ildə qüvvəyə mindi. Ümumiyyətlə, R.Şuman və J.Mone Avropa inteqrasiyasının “memarları” hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa birliklərinin yaradılması ciddi hüquqi əsasda – Avropa hüququnun ilkin mənbəyi olan çoxtərəfli dövlətlərarası müqavilələr əsasında baş vermişdir. 8 aprel 1965-ci ildə 3 Qərbi Avropa birliyinin icraçı orqanlarının birləşdirilməsi haqqında Müqavilə imzalandı. Burada əsas məqsəd Qərbi Avropa inteqrasiya mexanizminin daha effektiv edilməsi idi. 1 iyun 1967-ci il tarixdə bu Müqavilənin qüvvəyə minməsilə Avropa Birliklərinin Vahid Komissiyası və Avropa Birliklərinin Vahid Şurası fəaliyyətə başladı.

Ümumiyyətlə, Avropada inteqrasiya proseslərinin inkişafı öz fərqli əlamət və xüsusiyyətlərinə malik bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir. İnteqrasiya proseslərinin mərhələliyinin əsasını hüquqi nöqtəyi-nəzərdən bu birliklərin orqanlarının fəaliyyət və səlahiyyətlərindəki dəyişikliklər təşkil edir. 1870-1945-ci illərdə Fransa və Almaniya 3 dəfə müharibə etdilər. Bir çox insan həlak oldu. Bu fəlakətlərdən sonra bəzi Avropa ölkələrinin liderləri sülhün təmin

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

olunmasının yeganə yolunun ölkələrin iqtisadi və siyasi yöndən birləşməsi olduğu fikrinə gəldilər. 9 may 1950-ci ildə Fransa Xarici İşlər Naziri Rober Şuman ilə Jan Mone tərəfindən hazırlanan "Şuman planı" bir məruzə formasında təqdim edilmişdir. Avropada inteqrasiya proseslərinin ilkin mərhələsi 1951-ci ildə Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında Müqavilənin imzalanması ilə başlanır. Bu Müqaviləyə qədər Avropada bəzi inteqrasiya birliklərinin mövcudluğuna baxmayaraq, məhz bu Müqavilə və onun əsasında yaradılan AKPB Qitədə inteqrasiya prosesinin prinsipial əsasını qoydu. Məhz bu Müqavilədən sonra birliklərin hüququ və ya Avropa hüququ formalaşmağa başladı. Üzv-dövlətlərin AKPB-ni yaratması kömür hasilatı və polad sənayesi və onların istehsalı üzrə ümumi bazarın formalaşması anlamına gəlirdi. Bu Birliyin yaradıcılarının fikrincə, AKPB-nin əsas məqsədlərindən biri Almaniya və Fransa arasında əsrlərlə davam edən qarşıdurmanın aradan qaldırılması və onların iqtisadi inkişafının strateji sahələri olan kömür və polad sənayesinə ümumi nəzarətin müəyyən edilməsi idi. İnteqrasiya və Avropa hüququnun inkişafının növbəti mərhələsi 2 yeni fundamental müqavilənin (AİB və Avroatom haqqında Roma müqavilələri) imzalanması ilə bağlıdır. Lakin bu sənədlər də Avropa inteqrasiyasının vacib elementləri olan millətüstülük xarakteri, "federalistlər"in perspektiv məqsədləri, iqtisadi və ticarət münasibətlərinin vahid tənzimi və s. bu kimi problemləri həll edə bilmədi. Bununla belə, Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında Müqavilə Avropanın iqtisadi, sosial və hüquqi həyatında mühüm addım idi. Bu Müqavilə digər 2 müqavilədən fərqli olaraq üzv dövlətlərin daha geniş sferalarda əməkdaşlığını müəyyən edən məsələləri təsbit edirdi. Bu Müqavilə öz subyetklərinin qarşılıqlı münasibətlərini həm bu birliklər daxilində, həm də birliyin xarici aləmlə münasibətlərini tənzimləyən orijinal inteqrasiya hüquq sistemini

müəyyən edən yeni xarakterli beynəlxalq-hüquqi qaydanın əsasını qoydu. Bu kontekstdə qeyd etmək olar ki, beynəlxalq hüququn tərkib hissəsi olmaqla, Avropa hüququ öz əsasını ilk növbədə AİB-in yaradılması haqqında Roma Müqaviləsindən götürür.

Roma Müqaviləsində sırf iqtisadi məqsədlər təsbit edilmişdi. Konseptual baxımdan bu sənəd özündə iqtisadi inteqrasiya proqramını əks etdirirdi. Bu istiqamətdə ilk addım 1968-ci ildə Gömrük İttifaqının yaradılması oldu. AİB-in üzv-dövlətləri ümumi xarici gömrük tarifinin müəyyən edilməsi və Birliyə vahid ticarət siyasəti səlahiyyətinin verilməsi haqqında razılığa gəldilər. AİB müddələri gömrük siyasətinin Birlik hüquq normaları ilə həyata keçirilən iki əsas sferasını xüsusilə qeyd etməyə imkan verir: üzv dövlətlər tərəfindən yaradılan gömrük ittifaqı daxilindəki münasibətlər və Birliyin üçüncü ölkələrlə ticarət əlaqələri ilə bağlı münasibətlər.

Bu mərhələdə həmçinin, ümumi bazarın yaradılması istiqamətində məsələlər ətrafı şəkildə nəzərdən keçirilmiş, Birlik hüququnun əsas prinsipləri formalaşmış, bu prinsiplərin tətbiqi və riayət olunması üzərində məhkəmə nəzarəti yaradılmış, Birliyin maliyyə baxımından təminatının vahid sisteminin hazırlanması baş vermişdi. Roma Müqaviləsi AİB-in təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi sahəsində də mühüm dəyişikliklər etmişdi. Birliyin əsas orqanları Şura, Komissiya, Parlament Assambleyası və Məhkəmə oldu. Bundan başqa, İqtisadi və Sosial Komitə, Avropa İnvestisiya Bankı və Hesablama Palatası kimi orqanlar da təsis edilmişdir.

Bütövlükdə, 1951-68-ci illərdə Qərbi Avropa inteqrasiyası azad ticarət zonaları çərçivəsində inkişaf edirdi. İnteqrasiyanın ilkin mərhələsində dövlətlər arasında gömrük rüsumları və kəmiyyət məhdudiyətləri ləğv edilmişdi. Lakin hər bir üzv-dövlət üçüncü

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

dövlətlərə münasibətdə öz milli gömrük tariflərini qoruyub saxlayırdı. Bu mərhələdə daxili iqtisadi siyasətin (ilk növbədə, kənd təsərrüfatı sferasında) əlaqələndirilməsi başlandı.

Qərbi Avropa integrasiyasının növbəti inkişaf mərhələsi 1968-1986-cı illəri əhatə edir. Bu mərhələdə üzv-dövlətlər üçüncü dövlətlərlə münasibətlərdə vahid gömrük tarifinin müəyyən edilməsində razılığa gəldilər. 1973-75-ci illərdə baş vermiş iqtisadi böhran integrasiya prosesini zəiflətsə də, dayandıra bilmədi. Avropada integrasiya prosesinin inkişafı əsasən iqtisadi sferada daha aydın nəzərə çarpır. Hətta bu prosesin inkişafı zamanı formalaşan təşkilatların da əksəriyyəti iqtisadi təşkilatlardır. Lakin Avropa integrasiyası həm siyasi, həm də iqtisadi sahədə inkişaf etmiş, hazırda da inkişaf etməkdədir. Bu mərhələdə Avropada yaradılan ən böyük integrasiya birliklərindən biri Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı idi. ATƏT 1970-ci illərdən başlanan və əsas məqsədi Avropada təhlükəsizlik sisteminin yaradılması olan prosesin məntiqi nəticəsidir. Belə ki, tarixən ən böyük və uzunmüddətli müharibə və münaqişələrin ocağı olan, 2 dünya müharibəsinin mərkəzi olan Qitədə təhlükəsizlik, müdafiə və siyasi baxımdan əlaqələndirilmiş bir sistemin yaradılması zəruri idi. Avropada integrasiya prosesinin inkişafının 3-cü mərhələsi (1986-1992-ci illəri əhatə edir) 1986-cı ilin fevral ayında imzalanmış və 1987-ci ildə qüvvəyə minmiş Vahid Avropa Aktının imzalanması ilə bağlıdır. 1970-ci illərin sonu 1980-ci illərin əvvəllərində Qərb ictimai fikrində integrasiyaya münasibətdə skeptik yanaşma hökm sürürdü. Qərb jurnalistləri bu dövrü "avroskleroz" adlandırırdılar. Adıçəkilən dövrdə integrasiya prosesindəki renessans 1984-cü ilin iyul ayında Avropa Birliyi Komissiyasına sədrlik etmiş fransız siyasi xadimi Jak Deloronun adı ilə bağlıdır. O, vahid daxili bazarın yaradılması ideyasını başa çatdırmaq fikrində idi. Bunun üçün ilk növbədə, integrasiya

quruculuğunun müqavilə-hüquqi bazasını dəyişdirmək və tamam-
lamaq lazım idi. Avropa Birliyi Komissiyasının vahid daxili bazarın
yardılması təklifi AŞ tərəfindən də bəyənildi. Bu müddəa 1986-cı il
Aktında da təsbit edildi. Vahid Avropa Aktı Avropanın iqtisadi,
siyasi, mədəni, təhlükəsizlik sferalarında mühüm dəyişikliklər
etməklə inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi istiqamətində və
gələcəkdə Aİ-nin yaradılması, Maastrixt və Amsterdam müqavilələ-
rinin formalaşmasında fundamental hüquqi baza oldu. Roma
sazişində Avropa İqtisadi Birliyinin müəyyən sahələrdə ortaq
siyasətlər formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu sahələr aşağı-
dakılardır:

- 1) Aqrar siyasət;
- 2) Rəqabət siyasəti;
- 3) Nəqliyyat siyasəti;
- 4) Ticarət siyasəti.

Bununla yanaşı enerji, elmi arasdırma, texnologiya, ətraf muhit,
vergi və s. sahələrdə də ortaq siyasətlər formalaşdırılması nəzərdə
tutulmuşdur. Qərbi Avropa inteqrasiyasının 3-cü mərhələsi ümumi
bazarın yaradılması ilə yadda qaldı. 1986-cı il tarixli Vahid Avropa
Aktına müvafiq olaraq, daxili sərhədləri olmayan, əmtəə, xidmət,
kapital və vətəndaşların azad hərəkət etdiyi məkan qismində
ümumi bazar formalaşdı. Bunun üçün sərhədyanı gömrük
postlarının və pasport nəzarətinin ləğvi nəzərdə tutulurdu.

İnteqrasiya proseslərinin inkişafının 4-cü mərhələsi 27 fevral
1992-ci ildə Avropa İttifaqı haqqında Müqavilənin imzalanması ilə
bağlıdır. Bu Müqavilə 1 noyabr 1993-cü ildə qüvvəyə minmişdir.
İmzalanma yerinə görə bu Müqaviləni adətən, Maastrixt Müqav-
viləsi də adlandırılır. Maastrixt Müqaviləsi İttifaqın gələcək para-
metrlərinin təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsini, üzv-dövlət-
lərin yeni şəraitdə İttifaq institutları ilə qarşılıqlı əlaqəsini və

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

bütövlükdə İttifaqın fəaliyyət qaydalarını müəyyən edirdi. Müqavilə bu istiqamətdə 5 əsas məqsəd müəyyən etmişdi:

- iqtisadi və valyuta ittifaqının yaradılması;
- ümumi sosial siyasətin formalaşdırılması;
- AİB-in səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi ilə yenidənqurulması;
- xarici siyasət, təhlükəsizlik, hüquq və daxili işlər sahəsində əməkdaşlıq yolu ilə millətüstü iqtisadi inteqrasiya quruculuğunu tamamlamaq;
- bütün inteqrasiya birliklərinin vahid Avropa İttifaqında birləşdirilməsi.

Maastrixt Müqaviləsinin ardınca 2 oktyabr 1997-ci ildə imzalanmış və 1 may 1999-cu ildə qüvvəyə minmiş Amsterdam Müqaviləsinin imzalanması yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədlərə və Aİ-nin demokratikləşdirilməsinə və onun institutlarının sırası vətəndaşlara yaxınlaşdırılmasına nail olmaq istiqamətində tamamlayıcı tədbirləri nəzərdə tuturdu. Amsterdam Müqaviləsinin ən böyük nailiyyətlərindən biri üzv dövlətlərin əsas insan hüquq və azadlıqlarına riayət etmək və qoruması sahəsində imperativ öhdəliklərinin müəyyən edilməsi oldu. Amsterdam Müqaviləsinə əsasən Aİ institutları insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə mübarizə aparmalı və belə halların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirməlidir. İnsan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına məruz qalmış vətəndaşlar Aİ Məhkəməsinin hüquqi müdafiəsindən istifadə edə bilərdi. Amsterdam Müqaviləsi özündən əvvəlki sənədlərdə müəyyən edilən transparentlik və subsidiarlıq prinsiplərini dəqiqləşdirdi. Aİ-nin hər bir vətəndaşı istənilən məlumatı onun institutlarından almaq hüququ əldə etdi. Müqavilənin yeniliklərindən biri Ümumi Xarici Siyasət və Təhlükəsizlik Məsələləri Vəzifəsinin təsis edilməsi oldu.

Bütövlükdə, Maastrixt və Amsterdam Müqavilələri İkinci Dünya Müharibəsindən sonra başlayan integrasiya prosesinin bütün nailiyyətlərini özündə cəmləşdirərək onun yeni və fundamental hüquqi bazasını formalaşdırdı.

Avropa İqtisadi Birliyi sazişində aqrar siyasətdə olduğu kimi nəqliyyat sferasında da ortaq siyasətləri formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin olduqca qarışıq olan bu sektorda tam mənası ilə ortaq siyasət həyata keçirilməsi məqsədi reallaşdırıla bilməmişdir. 1973 və 1979-cu illərdə dünya enerji qiymətlərindəki böyük artımlardan sonra Avropa İqtisadi Birliyi aşağıdakı mühüm elementləri özündə birləşdirən ortaq enerji siyasəti müəyyənləşdirmişdir:

- neft idxalının azaldılması;
- iqtisadi artım ilə enerji tələbi arasındakı əlaqənin zəiflədilməsi;
- kömür və atom enerjisindən əldə edilən enerji payının artırılması.

Avropa İqtisadi Birliyi ilk dövrlərdə araşdırma və işləmə fəaliyyətlərinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Bu sahədə ABŞ və Yaponiyadan geri qalmamaq məqsədilə, məsələn, EUROKA kimi ortaq proqramlar hazırlanmışdır. EUROKA 1985-ci ildə Parisdə imzalanmış avropa texnoloji əməkdaşlıq sazişi təməlinə ortaya çıxmışdır. Aİ-ə beynəlxalq investisiyaların ümumi dəyəri 5,4 trilyon avrodur. Bu hər il Aİ tərəfindən istehsal olunan məhsulun 36%-i dəyərindədir. Xarici investisiyalarla yaradılmış istehsal sahələri, müəssisələr 7,6 milyon iş yerini birbaşa dəstəkləyir. İnnovasiya və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün pul kapitalı və texnologiya ilə təmin edir. Xaricdə Aİ-nin investisiyasının ümumi dəyəri 6,9 trilyon avro dəyərindədir. Bu rəqəm Aİ-də istehsal edilən məhsulun təxminən 46%-

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

ə bərabərdir. Xaricdə 14,4 milyon iş yerini birbaşa dəstəkləyir. Aİ investisiya siyasətinin məqsədi:

- Aİ şirkətləri üçün xarici bazarları açmaq,
- daha çox mənfəət qazanmaq,
- dünyada öz mövqeyini gücləndirməkdir.

Avropa inteqrasiyasının inkişafının dördüncü mərhələsi 1992-ci ildən başlayır və bu günə kimi davam edir. Bu mərhələnin əsas nailiyyətləri Maastrixt, Amsterdam, Nitsa və 2004-cü ildə Avropa Konstitusiyası Müqaviləsi kimi təsis aktlarının imzalanması, 1999-cu ildən Şengen Konvensiyası əsasında vahid viza rejiminin tətbiqi və 2002-ci ildə vahid valyutanın, avronun dövrüyyəyə buraxılması idi. Bu mərhələdə həmçinin, “şərqə doğru genişlənmə” prosesi başlandı. Müvafiq sferada danışıqlar 1990-cı ildən başlandı. Burada əsas məqsəd Şərqi Avropanın eks-sosialist dövlətlərini Avropa inteqrasiyasına daxil etmək idi. Nəticədə 2004-cü ildə Aİ-yə eyni zamanda 10 dövlət daxil oldu. Avropada inteqrasiya prosesinin inkişafı sahəsində digər mühüm sənəd 26 fevral 2001-ci ildə imzalanmış və 1 fevral 2003-cü ildə qüvvəyə minmiş Nitsa Müqaviləsidir. Öz sələfləri olan Amsterdam və Maastrixt müqavilələri kimi Nitsa Müqaviləsi də yeni təşkilatlar yaratmadı. Məzmununa görə bu Müqavilə Avropa Birliyi və İttifaqının təsis sənədlərinə əlavə və dəyişiklikləri özündə əks etdirən və bu sənədlərin hüquqi əsasını təkmilləşdirməyə istiqamətlənmiş kompleks sənəddir. Nitsa Müqaviləsinin imzalanması ilə özü işini 14 fevral 2000-ci ildən başlayan Hökumətlərarası Konfrans da başa çatdırdı. Konfransın əsas məqsədi yeni üzv-dövlətlərin İttifaqa qəbul edilməsi ilə bağlı Avropa institutlarının adaptasiyası üzrə islahatların keçirilməsi idi. Bütövlükdə, Nitsa Müqaviləsi regional xarakterli beynəlxalq inteqrasiya hüququnun inkişafı sahəsində hazırda atılan ən mühüm addımlardan biridir. Bu Müqavilə Mərkəzi və Şərqi Avropa, Baltıyanı, Qara dəniz

sahili ölkələrin İttifaqa daxil edilməsi hesabına Aİ-nin genişləndirilməsinə nail oldu. 2001-ci ildən başlayaraq, artıq Avropada çoxsaylı təsis aktlarının vahid bir sənəddə unifikasiyası ideyası genişlənməyə başladı. Belə bir sənəd Avropa İttifaqının Konstitusiyası olmalı idi. 2001-ci ilin dekabr ayında Belçikanın sədrliyi ilə Laken şəhərində Avropa Şurasının 15 üzv-dövləti tərəfindən Avropa İttifaqının gələcəyi haqqında Laken Bəyannaməsi qəbul edildi. Bəyannamədə Aİ-də demokratik defisit tənqidi, üzv-dövlətlərin əhalisinin İttifaq institutlarının bürokratizasiyasına mənfi münasibəti, 11 sentyabr hadisələrindən sonra Avropa əhalisinin Aİ-dən onların beynəlxalq arenada təhlükəsizliyinin və sabitliyinin daha dərinədən qorunması tələbləri və Gələcək Avropa üçün Konventin yaradılması ilə bağlı müddəalar təsbit edilirdi. Konvent 18 iyun 2004-cü ildə Aİ-nin 25 üzv-dövləti tərəfindən qəbul edilən və 29 oktyabr 2004-cü ildə qüvvəyə minən Avropa Konstitusiyası Müqaviləsinin mətnini hazırlamışdı. Konstitusiya Müqaviləsi üzv-dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilməli və ya referendumla qəbul olunmalı idi. Müqavilənin tam ratifikasiyası 2010-cu ildə başa çatmalıdır. Struktur baxımından bu Müqavilə 4 hissə və 448 maddədən ibarətdir. 60 maddədən ibarət olan birinci hissədə anlayışlar, məqsəd, prinsiplər, Aİ və üzvdövlətlərin səlahiyyətləri müəyyən olunur. İkinci hissədə (61-114-cü maddələri əhatə edir) Əsas hüquqlar haqqında Avropa Xartiyası təsbit edilmişdir. İttifaqın ümumi siyasəti və fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər 115-436-cı maddələri əhatə edən 3-cü hissədə müəyyən edilir. Müqavilənin 4-cü hissəsinə müvafiq olaraq, bu Müqavilə qüvvəyə minən andan bütün digər təsis aktları ləğv edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təsis aktlarının vahid konsolidasiya olunmuş mətnə birləşdirilməsi Aİ-nin strukturundakı mürəkkəbliyə son qoydu. Avropa Birliyi və Avropa İttifaqı arasında

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

hüquqi müxtəlifliyin aradan qaldırılması Aİ-yə hüquqi şəxs statusu və beynəlxalq hüquq subyektliliyi əldə etmək imkanı qazandırdı. Beləliklə, Aİ-nin yaradılması Avropada inteqrasiya quruculuğunun və Avropa hüququnun inkişafının əsas məzmununu təşkil edir. Aİ özündən əvvəlki inteqrasiya təşkilatlarından geniş səlahiyyətlərə malik olması ilə fərqlənir. Bununla yanaşı, Aİ-nin yaradılmasından sonra Avropada inteqrasiya prosesləri əməkdaşlıq xarakterindən dövlətlərarası inteqrasiya xarakterinə keçdi. Aİ - beynəlxalq münasibətlərdə baş vermiş və indi də davam edən mürəkkəb proseslərin nəticəsidir. Öz fəaliyyəti prosesində Aİ yeni tipli dövlət təsisatı kimi transformasiya olunur. Bu transformasiya üzv-dövlətlərin iradəsi və əldə edilən nailiyyətlər əsasında baş verir. Əvvəllər sırf beynəlxalq, sonra isə dövlətdaxili keyfiyyətlər alan yeni hüquq qaydası formalaşmışdır. Aİ-yə münasibətdə beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq orqanik şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir.

1 may 2004-cü il tarixində 10 yeni üzv ölkənin (Çex Respublikası, Macarıstan, Polşa, Slovakiya, Sloveniya, Litva, Latviya, Estoniya, Malta və Kipr) AB-yə rəsmən qatılması ilə AB tarixinin ən əhatəli genişlənməsini tamamlamış oldu. Cəmi 378 milyon əhalisi olan AB-nin əhalisi son genişlənmə ilə birlikdə 454 milyona çatarkən; 10 yeni ölkənin qatılmasıyla AB-nin rəsmi dillərinin sayı da 11-dən 20-yə yüksəldi. Avropa qitəsinin tarixi bölünməsinə sona çatdıran bu genişlənmə dalğası AB-nin sosial, mədəni, iqtisadi tarazlıqları ilə birlikdə təşkilati dayaqını da böyük ölçüdə dəyişirdi.

Avropa İttifaqı büdcəsi: üzv ölkələrin ayırmaları, üçüncü ölkə mallarından gömrük vergiləri, aqrar yığım gəlirləri və s. mənbələrdən formalaşır. Maliyyə fondları aşağıdakılardır:

- Avropa sosial fondu;
- Avropa regional inkişaf fondu;
- Avropa inkişaf fondu;

- Avropa valyuta əməkdaşlığı fondu;
- Avropa yönləndirmə və qarantıya fondu;
- Avropa investisiya bankı.

Avropa İttifaqının hər biri xüsusi rol oynayan beş təsisatı var:

- 1) Avropa Parlamenti (üzv dövlətlərin əhalisi tərəfindən seçilir);
- 2) Avropa İttifaqının Şurası (üzv dövlətlərin hökumətlərini təmsil edir);
- 3) Avropa Komissiyası (hərəkət verici qüvvə və icraedici orqan);
- 4) Aİ məhkəməsi (qanuna riayət olunmasını təmin edir);
- 5) Auditorlar Məhkəməsi (Aİ budcəsinin etibarlı və qanuna uyğun şəkildə idarə olunmasına nəzarət edir).

Bu təsisatlarla bərabər digər beş mühüm orqan da var:

- 1) Avropa İqtisadi və Sosial Komitəsi;
- 2) Regionlar komitəsi;
- 3) Avropa Mərkəzi Bankı;
- 4) Avropa Ombudsmanı (hər hansı Aİ təsisatı və ya orqanının səhv idarə etməsinə dair vətəndaşların şikayətləri ilə məşğul olur);
- 5) Avropa İnvestisiya Bankı.

Avropa Birliyinin əsas fəaliyyət prinsiplərini tətqiqatçılar aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

- 1) Milli və ümumi maraqlar arasında balans yaradan dövlətlərarası və dövlətüstü qurumların mövcudluğu;
- 2) Avropa Birliyi institutu ilə milli dövlətlər arasında dəqiq səlahiyyət bölgüsü;
- 3) Qəbul olunan qərarların müxtəlif təsnifatı (məcburi və tövsiyyəvi qərarlar, qərarların icrası vasitəsinin dövlətlər tərəfindən azad seçimi və s.);

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

- 4) Birlik qərarlarının üstünlüyü prinsipi (bu hər sahə üzrə dövlətlərarası müqavilələrlə təsdiqlənir);
- 5) İntegrasiya proseslərinin ölkələrin ictimaiyyəti tərəfindən dəstəklənməsi.

AB-nin əsas fəaliyyət istiqamətləri bunlardır:

Ədalət və Daxili işlər – azad AB vətəndaşlarının AB sərhədləri daxilində hər hansı bir yerdə səyahət etmə, işləmə, yaşama haqlarına təminat verilmişdir. Bu haqdan tam olaraq istifadə edə bilmək üçün insanların öz həyatlarını yönləndirmələri və iş təhlükəsizliklərini təmin etmələri lazımdır. İnsanlar beynəlxalq qanun pozuntusuna qarşı qorunmalı və Birlik səviyyəsində təməl haqlarına hörmət etməli və ədalətdən eyni bərabərdə faydalanmalıdırlar. Bu vəziyyət Avropa Birliyinin təhlükəsizlik, ədalət və azadlıq sahəsi yaratması üçün lazımdır.

Araşdırma və Yenilik – AB dünyanın bütün elmi məlumat qabiliyyətinin hardasa üçdə birini istehsal edir. Araşdırma və yenilik AB xalqlarının gözlədiyi rifah və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədinə xidmət edir.

Balıqçılıq – AB balıqçılıq sənayesi cəmiyyətin ən vacib ərzaq və məşğulluq qaynaqlarından biridir. Bu səbəblə balıq ovlanması məhdudlaşdırılması lazımdır. AB balıqçılıq sektoruna və istehlakçılara xeyir vermək məqsədi güdən ortaq bir balıqçılıq siyasətinə sahibdir.

Məlumat cəmiyyəti – on beş il əvvəl mövcud olmayan mobil telefonlar bugün həyatımızın ən vacib parçalarından biri halına gəlmişdir. Məlumat texnologiyasındakı bu inqilab evdə, işdə və məktəb və ya universitetlərdə məlumat cəmiyyətini təşkil edir. AB siyasətləri və fəaliyyətləri bu inkişafı əvvəlcədən dəstəkləyir və yönləndirir.

Regional Siyasət – AB dünyanın ən zəngin bölgələrindən biri olmasına baxmayaraq regionlararası gəlir paylaşılması və fürsət qeyri-bərabərliyi mövcuddur. Regional siyasətlər vasitəsilə mənbələr varlı regionlardan kasıb regionlara yönləndirilirlər. Beləliklə, həm maliyyə həmrəyliyi, həm də güclü iqtisadi inteqrasiya təmin olunmuş olur.

Büdcə – AB-nin illik büdcəsinin böyük bir qismi Avropa cəmiyyətinin xeyrinə istifadə edilir. AB büdcəsi ətraf-mühitin təmizliyi, ərzaq təhlükəsizliyi və xərçəng araşdırmaları kimi sahələrə tətbiq edilir.

Ətraf-mühit – ətraf-mühitin qorunması bu günümüz və gələcək nəsillərin həyat səviyyəsi üçün əsas şərtidir. Ancaq çətin olan bunu iqtisadi inkişaf ilə paralel olaraq uzun müddətdə davam etdirə bilməkdir. AB ətraf-mühit siyasəti yenilik və iş fürsətlərini təşviq edən yüksək ətraf-mühit standartları üzərində qurulmuşdur.

Xarici əlaqələr – AB-nin ticari, iqtisadi və maliyyə mövzularındakı uğurları onu bir dünya gücü vəziyyətinə gətirir. Dünyanın ən böyük ticarət həcminə sahib və dünyanın ikinci ən güclü pul toplusuna sahib olan AB beş qitədəki yardım layihələrinə də ayda 1 milyard euro xəcləyir. Avropa Birliyinin xarici siyasətdə söz sahibi olan bir vəziyyətə gəlməsi Birliyə vacib qlobal öhdəlik qazandırır.

Xarici ticarət – AB dünyanın birinci ticari gücüdür və dünya idxalat və ixracat həcminin 20%-ini həyata keçirir.

Tərbiyə, Təhsil və Gənclər – Avropa Birliyi, milli tərbiyə və təhsil səviyyəsinin yüksəlməsini təşviq edir, çünki bu sahələr iş və inkişaf üçün çox lazımlıdır.

İqtisadi və Pul əlaqələri – davam edə biləcək bir böyümə və Avropa Birliyində yaşam yarada bilmək üçün üzv ölkə hökumətləri iqtisadiyyatlarını sağlam iqtisadi idarəetmə təməllərində qurmalıdırlar. Ortaq pul siyasəti bu müddətin bir parçasıdır.

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

Genişlənmə – 1 May 2004-cü ildə Kipr və Maltanı da əhatə edən səkkiz mərkəz və şərq Avropa ölkəsinin Birliyə daxil olması əsrlərdir davam edən ayrılığın sonunu gətirən tarixi bir uğurdur.

Gömrük – Gömrük Birliyi AB-ni təşkil edən ən əsas amillərdən biridir. Bu vəziyyət Birlik daxilindəki gömrük vergilərini ləğv etmiş, onun yerinə idxal mallara aid tək bir vergi sistemi təyin etmişdir. Üzv ölkələr arasında gömrük yoxlamaları ləğv edilmişdir. Gömrük vəzifəliləri artıq sadəcə AB-nin xarici sərhədlərində yerləşirlər. Bunlar sadəcə ticarətin davamını təmin etməklə yetinməyib, eyni zamanda ətraf-mühitin və mədəni mirasın qorunmasını təmin edir.

Daxili bazar – 10 ildir Avropa vahid bazarını təbii qəbul edirik. Sərhədlərin açılması ilə insanlar, mallar, xidmətlər və sərmayə tək ölkə içərisində hərəkət edərcəsinə Avropa səviyyəsində sərbəstcə hərəkət edirlər. 1993-cü ildə yaradılan vahid Bazar AB-nin ən böyük uğuru və ən çətin mübarizəsi olmuşdur.

İnsan haqları – İnsan haqları, demokratiya və hüququn üstünlüyü AB-nin əsas şərtlərindəndir. Qurumun nizamnaməsində yer alan bu dəyərlər, əsas haqlar şərtinin qəbulu ilə möhkəmləndirilmişdir.

İnsani yardım – AB təbii, ya da insanların səhvindən qaynaqlanan fəlakətlərdə din, dil, irq və siyasi fikir ayrılığı da daxil olmaqla yardıma möhtac olan xalqa mümkün olan ən sürətli formada çatmağı qarşısına məqsəd qoyan bir insanı yardım mərkəzidir.

Ortaq Kənd təsərrüfatı Siyasəti – Ortaq Kənd təsərrüfatı Siyasətinin məqsədi əkinçilərə aydın həyat standartları yaratmaq və istehlakçılara ədalətli qiymətlə keyfiyyətli ərzaq təqdim etməkdir.

İstehlakçılar – AB içərisindəki hər vətəndaş bir istehlakçıdır və Avropa Birliyi onların sağlamlığını qoruma, təhlükəsizliyini təmin etmə və iqtisadi standartlarını yaxşı səviyyədə tutma məsələlərinə olduqca böyük diqqət yetirir.

AB-nin məqsədləri aşağıdakılardır:

- keçmiş düşmənlər arasında sülhü təmin etmək;
- daxili sərhədləri olmayan vahid məkan və vahid valyuta yaratmaqla uzun müddətli iqtisadi tərəqqiyə yardım etmək.

II Dünya Müharibəsindən sonra Avropada İnteqrasiya yolunda baş verən irəliləyişlərin aşağıdakı 4 əsas səbəbi vardır:

1. Avropanın əsrlərlə davam edən "dünyanın mərkəzi olma" statusunun ABŞ və Sovet İttifaqı tərəfinən əlindən alınması və Avropanın bu statusu yenidən əldə etmə düşüncəsi;
2. Avropada bir daha savaqların ortaya çıxmasına nail olma düşüncəsi;
3. Avropanın kompleks iqtisadi inkişafına nail olma düşüncəsi;
4. Avropadakı inteqrasiyanın dünya nizamına mühüm ölçüdə xidmət edəcəyi düşüncəsi.

Dil, ədəbiyyat, plastik sənətlər, vizual sənətlər, əl sənətləri, memarlıq abidələri, film və radio verilişlərinin yayımı Avropanın mədəni fərqliliyinin bütün sahələridir. Fərqli region və ölkələri təmsil etmələrinə baxmayaraq hər biri Avropanın ortaq mədəni mirasına aiddir. Avropa Birliyinin əsas 2 məqsədi vardır:

- 1) bu fərqliliyi qorumaq və dəstəkləmək,
- 2) eyni zamanda digərlərinə də əlçatan hala gətirməyə çalışmaq.

4.3. ÜTT iqtisadi diplomatiyanın bir nümunəsi kimi (məqsədlər, prinsiplər və prosedurlar)

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) mürəkkəb bir mexanizmdir. Bu mexanizm daxilində yüzlərlə iqtisadçı və hüquqşünas fəaliyyət göstərir. ÜTT açıq və sağlam rəqabəti dünya ticari münasi-

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

bətlərində təmin etmək vəzifəsini üzərinə götürmüşdür və o, qloballaşan dünya iqtisadi sisteminin məhsuludur. Bu iqtisadi qurumun əsas prinsipi gömrük tariflərinin getdikcə aşağı salınmasıdır. Əgər nəzərə alsaq ki, bu gün dünya ölkələrinin bir çoxu ÜTT-nin üzvüdür, demək bu prinsip getdikcə böyük əraziləri əhatə edir. Gömrük rüsumlarının dərəcələri ÜTT-də təsbit edilmişdir və **“bağlılıq”** adlanırlar. **“Bağlılıq”** onunla səciyyələnir ki, hansısa bir mala qoyulan tarif dərəcəsi üzv ölkəsinin qəbul etdiyi öhdəlikdir. Belə olan halda tarif dərəcələrini birtərəfli qaydada yüksəltmək olmaz. Ticari tərəfdaşların hər biri ilə konsepsiyaların şərtlərinin ödənilməsi haqqında danışıqlar aparılmalıdır. Bağlılıq səviyyəsi dövlətin ticari rejimində liberallıq dərəcəsini xarakterizə edir. Misal üçün qeyd etmək lazımdır ki, Uruqvay raundu ərzində qərara alınmışdır ki, beş il ərzində sənaye məhsullarına tarif dərəcələri 38% azaldılsın, II qrup mallar üzrə tarif dərəcələri ləğv edilsin, bağlılıq rüsumlarının payı inkişaf etmiş ölkələrdə 97%-ə qədər, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 91%-ə qədər artırılınsın.

ÜTT-nin çoxtərəfli tənzimləmə sistemi daxilə üzv ölkələr arasında ədalətli rəqabət üçün “düz oyun meydanının” formalaşdırılmasını (“level playing field”) zəruri edir. Buna diskriminasiya əleyhinə tədbirlər, azad ticarətin rəqabətləndirilməsi, dempinq və subsidiyalar haqqında əsasnamələr təsir göstərilir. ÜTT prinsiplərinin tətbiqi dövlətə xarici iqtisadi fəaliyyətin (XİF) daha effektivini artırmağa imkan verir. Çünki gömrük rüsumları sadələşdirilir, digər maneələr aradan qaldırılır. Ölkəyə kapital axını, investisiya yatırımları çoxalır. Yeni iş yerləri açılır və işsizlik probleminin həllinə kömək olur. Əhalinin rifah səviyyəsi yüksəlir. ÜTT-nin əsas prinsiplərindən biri milli gömrük-tarif sistemlərinin unifikasiyalaşdırılmasıdır. Bu istiqamətdə təşkilat tərəfindən bir sıra işlər görülmüşdür. Onların əsaslarından biri də malların mənşələrinin təyin olunmasıdır. İdxala

qoyulan gömrük dərəcəsinin səviyyəsi malın harada istehsal edil-məsindən asılıdır. Təməl prinsiplərindən biri malın gömrük qiymət-ləndirilməsinin müəyyənləşdirilməsidir. Gömrük qiymətləndirilmə-sinin vahid sistemi QATT razılaşmasının VII maddəsində təsbit edil-mişdir. ÜTT prinsipləri gömrük qiymətləndirilməsinin müxtəlif hal-lar üçün metodikasını tənzim edir. Razılaşmaya əsasən malın göm-rük qiymətləndirilməsi eyni və analoji malın qiyməti əsasında, istehsal vahidinin qiyməti əsasında və başqa üsullarla aparıla bilər.

ÜTT razılaşmalarına görə gömrük orqanları idxal edilən məh-sulun dəyərinin real müəyyən edilməsi üçün əlavə məlumatlar tələb edə bilərlər. Bundan əlavə, əgər gömrük orqanlarının şübhə-ləri aradan qaldırılmazsa, o zaman onlar qərar qəbul edə bilərlər ki, təqdim edilmiş qiymət əsasında gömrük qiymətləndirilməsi həyata keçirmək mümkün deyildir. ÜTT malların mənşəyi qaydalarının harmoniyalaşdırılmasına çalışır. Əlbəttə, məqsəd ondan ibarət deyil ki, vahid beynəlxalq hüquqi rejim yaransın. Əsas məqsəd odur ki, milli qanunlar obyektiv, aydın, ehtimal olunan və ardıcıl olsun. ÜTT dövlət tənzimlənməsinin inteqrasiya olunmuş dəstəkləmə dərəcə-sinə görə qiymətləndirir. ÜTT normalarına görə, təşkilata üzv olan ölkələr öz üzərlərinə öhdəlik götürür ki, budcə maliyyələşməsinə azaldacaqlar. ÜTT qaydaları dövlət büdcəsindən maliyyələşmənin maksimal səviyyəsini müəyyən edir. Təşkilatın tələblərinə görə dəstəkləmə tədbirlərinin inteqrasiya olunmuş səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələr üçün 20% azaldılmalıdır.

ÜTT-nin tənzimləmə tədbirləri “yaşıl səbət” və “sarı səbət” tədbirlərinə bölünür. Birincisi icazə verilən və məhdudlaşdırılma-yandır. “Sarı səbət” tədbirlərinin məqsədi isə ÜTT-yə üzv dövlətlərin sayının tədricən azaldılmasıdır.

“Yaşıl səbət” tədbirlərinə görə dövlət xərcləri aşağıdakı istiqə-mətlər üzrə həyata keçirilir:

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

- elmi tədqiqatlar, kadr hazırlığı və ixtisaslaşma, informasiya - konsultativ xidmət, malların təhlükəsizliyinə nəzarət;
- məhsulun istehsalına kömək, bura bazar məlumatlarının yığılması, işlənməsi və qayıtması aiddir;
- infrastrukturun təkmilləşdirilməsi (yolların tikintisi, rabitə xətlərinin çəkilişi, meliorasiya xidmətlərinin yaxşılaşdırılması), amma bu zaman onun funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün əməliyyat xərcləri istisnadır; strateji ehtiyatların dəstəklənməsi;
- istehsalın həcmi və növü ilə əlaqədar olmayan istehsalçı gəlirlərinin dəstəklənməsi;
- gəlirlərin sığortalanması və təbii fəlakətlər zamanı kompensasiya ödənilməsi, istehsalın struktur yenidənqurmasının dəstəklənməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, regional inkişaf proqramları.

Beləliklə, görmək olur ki, "yaşıl səbət" tədbirlərinə əsasən məlumat və infrastruktur tədbirləri daxildir.

Belə bir rejim yenidən istehsal və ekologiyalaşdırma istiqamətində gedən "mavi səbət" adı ilə tətbiq edilir.

ÜTT-nin prinsiplərinə görə ticarətin və istehsalın mahiyyətini dəyişə biləcək tədbirlər isə "sarı səbət" tədbirlərinə aid edilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- məhsullara dotasiyalar, enerji daşıyıcılarına olan xərclərin bir qisminin kompensasiya edilməsi, torpaqların məhsuldarlığının artırılması, texnika məsrəflərinin bir hissəsinin kompensasiya edilməsi;
- meliorasiya sistemlərinin təmiri və onların cari xərcləri, lizinqə dövlət xərcləri, maddi texniki resursların və ehtiyatların mövsümi ehtiyatlarının formalaşdırılması xərcləri, istehsal mənşəli kapital yatırımları, qiymət dəstəklənməsi,

alınma və bazar qiymətləri arasında fərqlərin kompensasiyası, məhsul istehsalçılarında bazar qiymətlərindən aşağı xidmətlərin göstərilməsi;

- məhsul istehsalçılarından məhsulların süni qaldırılmış qiymətlərlə alınması;
- büdcə hesabına güzəştli kreditləşdirmə;
- məhsulun nəqlinə olan güzəştlər.

Müasir reallıqlarda xarici ticarət beynəlxalq kapital yerdəyişməsi, xidmət və əqli mülkiyyətlə sıx surətdə bağlıdır.

ÜTT meyarlarında gömrük tarifinin müxtəlif istiqamətlərdən xarakterizə edən göstəriciləri vardır. Birinci göstəricilər tariflərin əmtəə strukturları ilə əlaqədardır. Tariflərin mühüm göstəricilərindən biri də məhsulun əmtəə mövqələrinin sayıdır (number of tarif lines). Mövqələrin sayının çoxluğu tarif dərəcəsinin nə dərəcədə diferensiasiya edilə biləcəyini göstərir. Mühüm xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, tarifdə əmtəə mövqələri nə qədər çoxdursa, dövlət danışıqlar zamanı bir o qədər çox maneə edərək qarşılıqlı güzəştlərə nail ola bilər. Əmtəə nomenklaturasının inkişafı ölkənin XİF-nin nə dərəcədə mükəmməl olmasının dolayısı ilə göstəricilərindəndir. İnkişaf etmiş tənzimləmə sistemindən olan ölkələr üçün detallaşdırılmış idxal tarifləri səciyyəvidir.

Tarifin diferensiasiya edilməsi tətbiq olunan əmtəə nomenklaturalarından və onun necə tətbiq olunmasından asılıdır. Dünya üzrə nomenklatura sistemlərinin qəbuluna hələ XX əsrin əvvəllərindən çalışılmışdır. İlk əmtəə nomenklaturası 1913-cü ildə Brüssel-də 29 ölkə tərəfindən qəbul edilmişdir. O, 186 bazis mal mövqeyini birləşdirən 5 bölmədən ibarət idi. Lakin çox keçmədən Brüssel nomenklaturalarının beynəlxalq ticarətin tələblərini ödəmədiyi ortaya çıxdı. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində ikinci əmtəə

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

nomenklaturası-Beynəlxalq Ticarət Statistikası üçün malların minimal siyahısı formalaşdırılmışdır.

XX əsrin 90-cı illərinə qədər ölkələrin əksəriyyətində xarici ticarət fəaliyyətinin və gömrük tənzimlənməsinin 4 təsnifat sistemi geniş yayılmışdı:

1. Gömrük Əməkdaşlığı Şurası (hal-hazırda Ümumdünya Gömrük Təşkilatı) nomenklaturası (GƏŞN),
2. Brüssel Gömrük Nomenklaturası (BGN);
3. GİYŞ-in əmtəə Nomenklaturası;
4. BMT-nin Standart Beynəlxalq Ticarət Təsnifatı.

Beynəlxalq nomenklaturalar müxtəlif təsnifat prinsipləri üzərində qurulduğundan və mal dövriyyəsinə müxtəlif səviyyələrdə detallaşdırıldığından ölkələrin idxal və ixrac əmtəə strukturları bəzəndə məlumatların müqayisəsini çətinləşdirirdi. Bəzən hətta mal qruplarının adları uyğun gəldiyi halda belə mahiyyətə fərqlənirdi.

Müasir dövrdə böyük dövlətlərin əksəriyyəti malların qeydiyyatının və kodlaşdırılmasının harmoniyalaşdırılmış sistemindən istifadə edirlər.

İkinci qism göstəricilər tarif dərəcələri səviyyəsi göstəriciləridir. Onlar tariflərin ümumi xarakteristikası zamanı istifadə olunurlar. Həmçinin bu göstəricilər vasitəsilə tarifləri müqayisə etmək olur. İkinci qism göstəricilər arasında gömrük tarifinin orta səviyyəsinin müəyyən edilməsi göstəriciləri mühüm yer tutur. Bu göstərici **iki variantda** istifadə edilir. **Birincisi** – orta dərəcə, sadə göstəricidir. Onun hesablanması üçün əlavə statistik hesablamalara ehtiyac yoxdur. Belə dərəcə mühüm dərəcələrin cəminin əmtəə mövqələrinin sayına münasibətdə formalaşır. Onun başlıca üstünlüyü hesablaşmanın sadəliyidir. Ölkə üçün əhəmiyyətli olmayan mallara olan tarif dərəcələri yekun göstəricilərə əhəmiyyətli məhsullarla

eyni dərəcədə təsir göstərir. Bunun üçün göstərilən göstərici idxalında mühüm fərqi olmayan dövlətlər üçün xüsusi uğurla tətbiq oluna bilər.

İkinci göstərici orta hesablanmış tarif dərəcəsidir. Orta hesablanmış tarif dərəcəsi universaldır. Onun hesablanması üçün tarif tətbiq olunan əmtəə nomenklaturasına dair statistik məlumatlar lazımdır. Hesablanmış dərəcələr göstəricisinin ən mühüm xüsusiyyəti onun hər bir məhsula xüsusi fikir verməsidir. Birincisindən fərqli olaraq hesablanmış göstəricilər yekun nəticəyə tarif tətbiq edilmiş hər bir əmtəə nomenklaturunu ayrılıqda nəzərə alır.

Gömrük tarifləri və rüsumlar dövlətin ticarət siyasətinin alətlərindəndir. Gömrük tarifləri milli təsərrüfatdakı və beynəlxalq ticarətdəki yeniliklərə uyğun olaraq dəyişirlər. Gömrük tariflərindən çox zaman dövlət tərəfindən danışıqlarda qarşılıqlı güzəştlərin alınması üçün istifadə edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin gömrük tarifləri çox pilləli olur.

Gömrük-tarif tənzimlənməsi geniş və daim təkmilləşən tədbirlər sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Gömrük tarif tənzimlənməsi üçün hüquqi bazanın formalaşdırılması istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə zəruridir. Gömrük-tarif tənzimlənməsinin beynəlxalq miqyasda tətbiqinin reallaşması üçün tariflərin unifikasiyasının aparılması istiqamətində ÜTT mühüm tədbirlər görür. ÜTT mütəxəssisləri tərəfindən gömrük-tarif tənzimlənməsinə dair istehsalın vahid qavranılması sisteminin formalaşması istiqamətində işlər aparılır. Gömrük-tarif sistemlərinin formalaşmasının son dönməsi ümumdünya standartlarının yaranması istiqamətində addımlarla səciyyələnir. Belə ki, XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq ÜTT-nin təsiri ilə dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin gömrük-tarif sistemləri bir-birinə uyğun hüquqi baza əsasında formalaşmağa

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

başladı. Hüquqi bazaların bir-birinə uyğunlaşması beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərinə müsbət təsir göstərdi.

Azərbaycan Respublikası da ÜTT-yə inteqrasiya istiqamətində gömrük dəyərinin müəyyən edilməsində və gömrük-tarif siyasətinin aparılmasında hüquqi tənzimləmə işi aparılır.

Müasir mərhələdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük tarif tənzimləmə mexanizmi fəal və çevik gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi, həmçinin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi və iqtisadi maraqların qorunması üçün əsas şərtidir. Gömrük tarifi həm xarici-proteksionist, həm də fiskal funksiyalar daşıyır.

Gömrük tarifinin xarici ticarət münasibətlərinin və bütövlükdə iqtisadiyyata təsirinin xüsusiyyətləri dövlət orqanlarından rüsum dərəcələrinin təyin edilməsi prosesində xüsusi məsuliyyət tələb edir.

Xarici ticarətin inkişaf tendensiyaları göstərir ki, beynəlxalq mal mübadiləsinin artırılması üçün rüsumların azaldılması, bəzi hallarda isə onlardan tamamilə imtina edilməsi tələb olunur. Gömrük tariflərinin formalaşdırılmasının prinsiplial əsasları vardır. İlk öncə tariflər idxalın əmtəə strukturlarını səmərələşdirmək üçündür.

Gömrük tariflərinin tətbiqi valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini tətbiq edir. Gömrük tarif prinsiplərinin inkişaf edən beynəlxalq iqtisadiyyatda düzgün tətbiqi istehsal və istehlakda mütərəqqi dəyişikliklər üçün zəruridir. Gömrük tarif siyasəti prinsiplərinin müasir reallıqlara uyğun gəlməməsi səmərəli inteqrasiyaya mane olur.

Tarifin tətbiqinin iqtisadi effekti o zaman hiss olunur ki, ölkənin ticarətdən əldə etdiyi gəlirlər daxili istehsalın səmərəsiz növlərinə edilən xərclərdən üstün olur. Tarif dərəcəsindən bəzən o qədər yüksək ola bilər ki, müəyyən ölkəyə hansısa bir məhsulun ixracını

sərfəli etməyə bilər. Bunun üçün tarifin optimal səviyyəsinin tapılması zəruridir. Optimal tarifin özünün xüsusi cəhətləri vardır:

- bu tarif dərəcəsi həmişə müsbətdir, sıfırla qadağan olunan dərəcə arasında;dir;
- onun dərəcəsi elə də yüksək deyil;
- optimal tarifin dərəcəsi idxalın elastikliyi ilə əks mütənəsibdir. İdxalın elastikliyi qiymətə görə nə qədər aşağıdırsa, elastikliyi yüksək olduqda optimal tarif sıfıra bərabərdir;
- optimal tarif ayrılıqda ölkənin iqtisadi uduşuna gətirsə də bəzən beynəlxalq miqyasda ümumən uduzmasına gətirib çıxardır.

Tariflərlə əlaqədar daima ona müsbət və mənfi münasibət göstərən baxışlar ortaya çıxmışdır. Tariflərin tətbiqinin əleyhdarları bildirirlər ki, tariflər iqtisadi artımı formalaşdırır. Təhlil göstərir ki, kiçik ölkənin (ölkə o zaman kiçik hesab olunur ki, ölkənin idxal məhsullarına olan ehtiyacı dünya qiymətlərini dəyişmiş) idxal tarifi tətbiq etməsi onun iqtisadi rifahına bilavasitə təsir edir. Böyük ölkələr də idxalın tətbiqindən təsirlənirlər. Onlar üçün uğurlu hal o hesab olunur ki, xarici ticarətdən gələn gəlir idxal tarifinin tətbiqi zamanı alınmış ziyandan üstün olsun. Tariflər birtərəfli qaydada tətbiq edilərsə ticarət müharibələri yaranmış olar.

Birtərəfli şəkildə tətbiq edilmiş idxal tarifi ölkəni qarşılıqlı tədbirlərlə üzlaşdirə bilər. Qarşılıqlı tədbirlər də ölkənin ixracını zədələyə bilər. Hadisələr "hərəkət-əks hərəkət" sxemi üzrə baş verə bilər. Tarifin tətbiqi nəticəsində istehlakçılar istər milli, istərsə də daxili məhsulları baha qiymətlə almağa məcbur olmuşlar. Bununla istehlakçı gəlirlərinin bir hissəsi dövlət xəzinəsinə axır. Dövlətin xeyrinə dəyişikliklər isə sosial ziddiyyətlərə yol açır. Bundan başqa idxal tarifi qiymətlərin artmasına gətirib çıxarır. İdxala tətbiq olunmuş

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

tariflər ölkənin ixracına da mənfi təsir edə bilər. Çünki ödəniş balansında çətinlik yaranır. Bir çox ölkələrdə ixrac məhsullarının tərkib hissələri idxal mənşəli olur. Həmin tərkib hissələrin balanslaşması ixrac məhsullarının istehsalında dayanmalara səbəb olur.

İstehsal alınsa belə artıq onların qiymətləri əvvəlki kimi ola bilmir. Bundan savayı digər ölkənin ixracı olan idxalın tariflə məhdudlaşdırılması onun ixrac gəlirlərini azaldır. Nəticədə ixrac məhsullarına tələbat azalır, istehsal aradan qalxır, məşğulluq məsələləri gərginləşir.

Tarif məşğulluğun ümumi səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır. İdxal tarifləri öz sahəsində çalışanların məşğulluq səviyyəsinə təsir edir. İdxalla rəqabət aparan ixrac sahələrində işləyənlər istehsaldakı fasilələrə görə əmək haqqlarının qaldırılmasını tələb edir. Əmək haqqını yüksəltməyə məcbur olan ixrac istehsalçıları ixracı azaltmağa məcbur olurlar. Bunlar tarif əleyhdarların dəlilləri idi.

Eyni zamanda tarif tərəfdarlarının da öz arqumentləri vardır. Onların fikrincə tariflər yeni istehsal sahələrini dəstəkləyirlər. Bir çox ölkələrdə artıq mövcud olan, lakin digərlərində yeni yaranan istehsal sahələri dövlətin müdafiəsinə ehtiyac duyur. Belə dəstək olmadan ölkəyə daxil olan xarici mallar bu yeni sahəyə üstün gələ bilər. İdxal tarifinin müdafiəsi altında olan sənaye müəssisələri maya dəyərini azaldaraq rəqabətə davam gətirə bilirlər. Məhsulların qiymətləri dünya qiymətlərindən xeyli aşağı düşür. Bu isə ölkəyə imkan verir ki, özü yeni sahələrin məhsullarını xaricə ixrac etsin. Ancaq tarifi müdafiəsinə yönəlmiş bu arqumentlərin **bir sıra çatışmazlıqları** vardır.

Birincisi, müəyyən etmək çətindir ki, istehsal hansı səviyyədədir. Başlanğıc mərhələsi keçmişdir ya yox. Hər zaman tariflərin uzadılmasına tərəfdar olan qruplar vardır. Çünki tarifi ləğv olunması siyasətə bağlanan bir qərardır.

İkincisi, təyin etmək çətindir ki, hansı sahələr tarifin dəstəyi ilə qısa bir müddət ərzində beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyəti əldə edə bilər. Bəzi ölkələrdə bununla bağlı xüsusi tədqiqatlar aparılmışdır. Onların nəticələrinə görə tariflə müdafiə olunan sahələrin, müdafiə olunmayanlardan elə böyük fərqləri olmur.

Üçüncüsü, yeni sahələrin dəstəklənməsinə olan ehtiyacı böyük sənaye ölkələrinə aid etmək olmaz. Onlar tariflərdən gömrük siyasəti kimi istifadə edirlər. Bundan başqa yeni sahələri dəstəkləyən başqa üsullar da vardır. Məsələn subsidiyalar. Ancaq subsidiyaların tariflərdən fərqi vardır. Tariflər vasitəsilə dövlət gəlir əldə edirsə, subsidiyalar əlavə büdcə xərclərinə səbəb olur.

Tarif müdafiəçilərinin başqa bir arqumenti tarifin ölkə istehsalını stimullaşdırmasıdır. Belə ki, yerli istehsal ucuz qiymətli xarici məhsullarla rəqabət apara bilmədiyi üçün tarif dəstəyinə ehtiyac duyur. Əgər tarif yerli istehsal müəssisələrini dəstəkləməzsə onlarda ixtisarlar aparıla bilər. İşsizliyin çoxalması dövlətin büdcə xərclərini artırır. Dövlət işsizliyə görə müavinətlər verməyə məcbur olur. İxracı rəqabət aparan yerli müəssisələrin dəstəklənməsi dolayı yolla ölkənin öz ixracına da təsir edir. Çünki beynəlxalq ticarətdə ölkənin nüfuzu nisbətən aşağı düşür. Tarif büdcə gəlirlərinin mühüm mənbələrindəndir. Bunlar da tarif tətbiqi müdafiəçilərinin dəlillərindəndir.

Tariflərin tətbiq olunmasını istəyənlər həmçinin bəyan edirlər ki, tariflər milli təhlükəsizliyə müsbət təsir edir. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, ölkə istənilən sahə üzrə minimal istehsala malik olmalıdır. Bu minimal istehsalı isə idxal tariflərinin tətbiqi təşviq edir. Böhran vəziyyətlərində həmin istehsal müəssisələri lazım olur.

ÜTT-nin tariflərə münasibətinə qayıdaraq onu söyləmək olar ki, mövcud olduğu dövr ərzində təşkilat doqquz raund çəxtərəfli danışıqlar keçirmişdir. Məhz bu danışıqların nəticəsidir ki, hal-

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

hazırda beynəlxalq ticarətə olan maneələr lap azdır. Ticarət maneələrinin azalması nəticəsində nəinki idxal olunan mal və xidmətlər ucuzlaşır, eyni zamanda idxal tərkiblərinə malik yerli malların qiymətləri aşağı düşür.

Müasir dünyada gömrük tarif siyasəti həm liberallaşmanın tənzimləyicisidir, həm də bir proteksionizm vasitəsidir. Beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin böyük hissəsi gömrük tarif siyasəti ilə əhatələnmişdir. Bununla birgə son on ildə idxal tarifləri dərəcələrinin aşağı düşməsi müşahidə olunur. Belə ki, hal-hazırda ÜTT üzvü olan inkişaf etmiş ölkələrdə orta hesablanmış göstərici 5-6 %dir. Halbuki ÜTT yarananda bu göstərici 30% idi. Dərəcələrin aşağı düşməsi milli bazarları beynəlxalq rəqabət qarşısında çox həssas edir və zəiflədir. Bunun üçün müasir realıqda uyğun tarif siyasəti aparmaqla proteksionizmin yumşaq formasını tətbiq etmək mümkün olur.

Qloballaşma mərhələsində tarif siyasəti nəinki milli iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir, həmçinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tənzimləyicisidir. Tarif siyasəti həm də ÜTT fəaliyyətinin əsas prinsiplial məsələlərindəndir. ÜTT-nin fəaliyyəti gömrük-tarif prinsiplərinin unifikasiyası və tarif vasitələrinin yaxınlaşmasına söykənmişdir. Məhz bu əsasda milli gömrük tarif sistemlərinin uyğunlaşdırılması həyata keçirilə bilər.

Dünya təsərrüfatının qloballaşma prosesinə daha dərindən daxil olması ölkələri məcbur edir ki, onlar xarici iqtisadi siyasətə, o cümlədən gömrük-tarif siyasətinə yenidən baxsınlar. Şübhəsiz ki, qloballaşma dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini azaltmışdır. Ancaq xarici ticarətdə dövlətin rolu heç də azalmamışdır. Sadəcə olaraq onun üsul və prioritetlərində dəyişikliklər baş vermişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, xarici ticarət siyasətində açıqlıq müəyyən edici motiv ola bilməz. Bir sıra şəraitdə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan

ölkələrdə dövlət çalışmalıdır ki, ixrac və idxal arasında özünün maraqlarına uyğun nisbət formalaşdırsın. Problemin həlli dövlətin tarif siyasəti vasitəsi ilə yerli istehsalı rəqabət qabiliyyətinə çatdırmasından ibarətdir.

Bu siyasətin həyata keçirilməsi zamanı dövlət qarşısında həlli vacib məsələlərdən biri daxili bazara işləyən yerli istehsalçıların maraqları ilə milli bazara girmək istəyən ixracatçıların maraqlarının uyğunlaşmasından ibarətdir. Yerli istehsalçılar əcnəbilərin onların bazarında rəqabət aparmasından narazıdırlar. Ona görə də onlar proteksianist üsullarla dəstəklənmələrini istəyirlər. İxracatçılar isə əksinə onların üzərindən bütün məhdudiyyətlərin götürülməsini istəyirlər. Təcrübə göstərir ki, xarici məhsullara məhdudiyyətlər qarşılıqlı reaksiyalara səbəb olur.

Beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak milli təsərrüfatın effektivliyinə səbəb olur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün intensivləşməsi emal sənayesinin göstəricilərini yüksəldir. Əgər İkinci Dünya Müharibəsinə qədər dünya ixracında emal sənayesinin payı 40% idisə, 1985-ci ildə 63%, 1995-ci ildə isə 77% olmuşdur. Həmçinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə xidmətlərin ixracı çoxalır. Məsələn, 1995-ci ildə xidmətlərin ixracı 1,23 trln.dollara, 2002-ci ildə 1,57 trln.dollara, 2009-cu ildə isə 3,35 trln.dollara çatmışdır. Bu göstəricilər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin getdikcə sərbəstləşdirilməsinin nəticəsidir. Lakin bütün sənədlərin aradan qaldırılması xeyirdən çox ziyanla nəticələnə bilər. Rəqabət qabiliyyəti nə qədər aşağıdırsa, deməli onun sahələrinin bir çox proporsiyalar və sahələrarası əlaqələri o qədər zəifdir. Ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinə xammal yönümü ilə daxil olması "holland xəstəliyinə" gətirib çıxar bilər. Yəni ölkə sənayesizləşmə problemi ilə üzləşə

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

bilər. Buna yalnız çoxstrukturlu iqtisadi siyasətlə qarşı çıxmaq, dayanmaq olar. Gömrük tarif tənzimlənməsi isə bu siyasətin tərkib hissəsidir.

Məhz buna görə də beynəlxalq ticarət qarşısında məhdudiyətləri götürən ölkələr dərhal tam liberallaşmaya getmirlər. Qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər qurarkən və ticari müqavilələr imzalayarkən ölkələr məhdudiyətlərin mərhələli azaldılmasına razılaşırlar. Adətən, bunlar iqtisadi sazişlərdə istisna hallarda özlərinə yer tapırlar. Həmin istisnalarda ölkələr özləri üçün çətin iqtisadi vəziyyətlərdə yerli istehsalçıları dəstəkləmək üçün məhdudiyətlərin tətbiqi hüququnu saxlayırlar.

Bir sıra ölkələr iqtisadiyyatın kəskin "şok" üsulu ilə liberallaşdırılması siyasətini yürütməyə başladı. Ancaq Rusiyanın timsalında bu cür kursun bir sıra mənfilikləri ortaya çıxdı. "Şok" liberallaşdırma kursu zamanı gömrük tarif siyasəti ilə iqtisadi siyasətin digər istiqamətləri arasında əlaqələr pozulur. Məhz bu səbəbdən gömrük-tarif siyasətinin düzgün aparılması üçün onu xarici iqtisadi fəaliyyət siyasətinin digər qolları ilə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Gömrük-tarifinin fundamenti onu müəyyən edən hüquqi bazadır. Gömrük tarifinin daşıyıcısı, konstruksiyası - onun əmtəə nomenklaturu, istehsal ölkəsinin təyin edilməsi metodologiyası, gömrük tənzimlənməsinə icra orqanlarının müdaxiləsi dərəcəsidir. Gömrük tarifinin aktiv hissəsi isə gömrük rüsumlarıdır. Gömrük tarif tənzimlənməsi prinsiplərini müəyyən edərkən ÜTT həm milli, həm də beynəlxalq iqtisadiyyatın maraqlarını ödəmək istəyir. Çünki hər hansı bir ölkənin xarici iqtisadi əməliyyatları yalnız onun deyil, ümumdünya iqtisadi sisteminin tərkib hissəsidir. Belə olan təqdirdə milli və ümumdünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olan xarici ticarət həm milli, həm də beynəlxalq tənzimləmə ilə üzləşir. Müasir şəraitdə, milli iqtisadiyyat daha açıq olduğu təqdirdə, dövlət öz

siyasətində yalnız daxili təsərrüfat maraqlarını deyil, eyni zamanda onların xarici iqtisadi əlaqələrini nəzərə almalıdır. Bu gün xarici ticarət tənzimlənməsini nəzərə almadan daxili iqtisadi sabitliyə nail olmaq mümkün deyildir.

Dövlət xarici iqtisadi fəaliyyətin milli və beynəlxalq metodları arasında elə balans tapmalıdır ki, məşğulluq, regional iqtisadi inkişaf və iqtisadi təhlükəsizlik məsələlərinin maksimal həllinə nail olunsun. Göstərilən səbəblərə görə milli xarici iqtisadi fəaliyyət mexanizmləri hazırlanarkən onların beynəlxalq ticarətlə uyğunluğu nəzərə alınmalıdır. Beynəlxalq iqtisadi, hüquqi, inzibati və təşkilati əsasların inkişafında fəal iştirak dövlətə imkan verir ki, beynəlxalq əmək bölgüsündəki üstünlüklərdən istifadə etsin. Bundan başqa, iqtisadi, siyasi və mənəvi qloballaşma şəraitində hər dövlət üçün suverenliyin, bütövlüyün qorunması vacib məsələdir. Bunun üçün müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində inteqrasiya edən və xarici ticarətdə iştirak edən hər bir dövlət proteksionizmlə liberallaşma arasında balans gözləməyə çalışır. ÜTT üçün də balansın əldə edilməsi vacib məsələlərdəndir.

ÜTT-nin gömrük tarif tənzimlənməsinin əsas prinsipləri xarici ticarət məhdudiyyətlərinin getdikcə azaldılmasına söykənir. ÜTT gömrük tarif tənzimlənməsinin tormozlaşdırmasının əleyhdarı olan bir təşkilatdır. Ancaq bununla belə ÜTT-nin mövqeyini məhdudiyyətlərin tam aradan götürülməsi kimi başa düşmək beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mahiyyətindən uzaqdır. ÜTT gömrük tarif tənzimlənməsinin unifikasiyasına və onların diskriminasiyasına çalışılan bir beynəlxalq iqtisadi qurumdur.

Qeyri-tarif tənzimlənməsi metodlarının tətbiqi haqqında onu demək olar ki, XX əsrin 70-80-cı illərindən başlayaraq dünyanı proteksionizmin yeni dalğası bürüdü.

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

Milli bazarların xarici müdaxilənin təzadlarından qorunması məqsədini daşıyan bu prosesin əsas vasitələri qeyri-tarif tənzimlənməsi üsullarıdır. Qeyri-tarif tənzimlənməsi üsullarının müxtəlif tədbirləri vardır. Ancaq qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin tətbiqinin müəyyən bir prinsiplərə söykənməsi tənzimlənmə tədbirlərində zəruridir. Çünki qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərində vahid yanaşmaya doğru gedilməsi beynəlxalq ticarət qarşısında maneələri aradan qaldıracaqdır. Bunun üçün qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirləri ilk öncə təsnifatlaşdırıldı. ÜTT öz təsnifatlaşdırma prinsiplərini hazırlamışdır. ÜTT tarixində müxtəlif danışıq raundları olmuşdur. Məhz Uruqvay raundunda qeyri-tarif tənzimlənməsi proqramı hazırlanmışdır.

Müxtəlif qiymətləndirmələrə görə qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirləri beynəlxalq ticarətin 20-30%-ni əhatə edir. Ümumiyyətlə qeyri-tarif tənzimlənmə tədbirlərinin 600-ə qədər növü məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-tarif tədbirləri xarici ticarəti tənzimləmək üçün aşağıdakılara ayrılır:

- 1) xüsusi təsir tədbirləri;
- 2) texniki tədbirləri.

ÜTT beynəlxalq ticarətdə qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı onların qarşılıqlı bildirilməsi prinsipini əsas götürür. ÜTT katibliyi yanında Qeyri-Tarif Tədbirləri Bankı mövcuddur.

Həmin banka müxtəlif dövlətlərin tətbiq etdikləri qeyri-tarif tənzimlənmə tədbirləri haqqında məlumatlar toplanır. Sonra təşkilatın mütəxəssisləri bu tədbirlərin ÜTT prinsiplərinə nə qədər uyğun olub-olmamasını müəyyən edirlər. ÜTT mütəxəssisləri qeyri-tarif tədbirlərinin diskriminasiyaya yol verilməsinə xüsusi fikir verirlər.

QATT daxilində qeyri-tarif tədbirləri I və III maddələrlə tənzimlənilir. Qeyri-tarif tədbirlərinin tətbiqi prinsipləri gömrük rejimlərinin

reallaşdırılması ilə bağlıdır. QATT-a üzv ölkələrdən milli və daha əlverişli rejimlərin tətbiqi tələb olunur. ÜTT-nin bütün cəhdlərinə baxmayaraq qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin beynəlxalq hüquqi bazası hələ də kifayət qədər təkmilləşdirilməmişdir. İqtisadi və ticari-siyasi baxımından qeyri-tarif tədbirlərinin dövlətlərarası iqtisadi və siyasi münasibətlərə xələl gətirməməsi üçün QATT və ÜTT daxilində onların tətbiqi qaydalarının qəbul edilməsinə ehtiyac yaranmışdır.

ÜTT prinsipləri heç də ehkam xarakteri daşımır, onlar beynəlxalq iqtisadi inkişafı uzlaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ticari proseslərdə coğrafi struktur baxımından xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Ancaq bununla belə beynəlxalq ticarətdə ixracın əsas hissəsi keçmişdə olduğu kimi ABŞ, Almaniya, Fransa, Yaponiya və İngiltərəyə məxsusdur. Misal üçün XX əsrin son on ilində dünya ticarət dövriyyəsinin 100 mlrd. dolları ABŞ-ın üzərinə düşürdü. ÜTT-nin xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən bütün prinsipləri kimi qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirləri də beynəlxalq ticarətin strukturunun professional formalaşmasında əsas olur.

Bütün bu göstərilənləri nəzərə alaraq Uruqvay raundu-nun əhəmiyyətinə qayıtmaq lazımdır. Uruqvay raundu zamanı malların və xidmətlərin transsərhəd yerdəyişməsi məsələləri ilə birgə xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi (o cümlədən qeyri-tarif) problemlərinə də toxunulmuşdur. Uruqvay danışıqlar raundu ərzində qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin hüquqi məkanının unifikasiyası istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Uruqvay danışıqlar raundu zamanı beynəlxalq ticarət münasibətlərinə dair 50-yə yaxın sənəd imzalanmışdır. Bu danışıqlar prosesində qeyri-tarif tədbirlərinin tətbiqi qaydalarının nizamının sərtləşdirilməsinə cəhd edilmişdir. Uruqvay danışıqları zamanı QATT xaricində qəbul edilmiş qeyri-tarif tədbirləri "boz zonaya" daxil edilmişdir. QATT sənədləri

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

“Məcəllələr” halına gətirilmişdir. 1995-ci il yanvarın 1-dən bu “məcəllə” ÜTT hüquq sistemində daxil olaraq bütün üzv ölkələr üçün məcburi oldu.

Qeyri-tarif tənzimlənməsi prinsiplərinin hazırlanması zamanı qeyri-tarif tədbirlərinin tətbiqinə nəzarətin gücləndirilməsi, onların reallaşdırılmasının detallaşdırılması və qeyri-tarif məhdudiyətlərinin aradan qaldırılması, sədlərinin dəqiq göstərilməsi tendensiyası özünü göstərir. ÜTT-nin qeyri-tarif tənzimlənməsi prinsipləri təhlükəsizlik məqsədilə bu və ya digər tədbirlərin görülməsinə kömək edir. ÜTT beynəlxalq ticarətdə liberallaşma xəttini yeritsə də, bu təşkilatın mütəxəssisləri başa düşürlər ki, dövlətin müdaxiləsi olmadan xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimi mümkün deyil. Dünya iqtisadçılarının bir qisminin söylədiyi kimi bazar mal və xidmətləri alıcılarla yaxınlaşdıran bütün üsul və vasitələrin məcmusudur. Dövlət isə tələb və təklifin beynəlxalq ticarətdə bir araya gəlməsində böyük rol oynayır. Ancaq bu zaman ilk öncə öz maraqlarından çıxış edir. Təəssüf ki, bu heç də o demək deyil ki, bu zaman dövlət beynəlxalq ticarət tərəfdaşlarının maraqlarını istisna edir. O, ÜTT-də dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində vahidləşdirilmiş tənzimləmə üsullarından istifadə etməsini istəyir. Qeyri-tarif tədbirləri müxtəlif istiqamətlər üzrə beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə təsir edir. Qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirləri milli bazarlara daxil olan malların qiymətlərini qaldırır, müəyyən qədər əcnəbi malların milli bazardakı istehlakına təsir göstərir. Eyni zamanda qeyri-tarif tədbirlərinin tətbiqi milli bazara daxil olan əcnəbi məhsulların miqdarını məhdudlaşdırır. Normal və diskriminasiyaya yol verməmək şərti ilə qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin tətbiqi ÜTT prinsiplərinə uyğundur. Lakin ÜTT qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin siyasi motivlərdən qaynaqlanmasının əleyhinədir. Çünki bu zaman beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin

normal axını pozulur. Əgər ÜTT prinsipləri qeyri-tarif tədbirlərini tənzim etməsə, onların böyük miqyaslarda tətbiqi ticarət dövriyyəsinə mənfi təsir edər və dünya üzrə qiymətlərin qalxmasına gətirib çıxarda bilər.

ÜTT-nin son dövr ərzindəki fəaliyyəti nəticəsində beynəlxalq ticarətdə razılaşdırılmış qeyri-tarif tənzimlənməsi prinsiplərindən istifadə edilməsindən dünya ixracında böyük dəyişikliklər baş verir. Belə ki, vaxtilə beynəlxalq ticarət dövriyyəsinəki mühüm yerləri tutan xammal öz yerini emaledici sənaye məhsullarına vermişdir. Yüksək texnologiyaların inkişafı, intellektin beynəlxalq obyektinə çevrilməsi xidmətlərinin və informasiyanın beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə xüsusi çəkisini artırmaqdadır. ÜTT üzvü olan ölkələr təşkilatın razılaşma və hüquqi sənədlərinə əməl edəcəklərinə dair öhdəliklər götürürlər. ÜTT-nin bu sənədləri "Çoxtərəfli ticari sazişlər" adı altında birləşdirilir. Beləliklə, ÜTT çoxtərəfli müqavilə xarakterini daşıyır. Qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirləri də ÜTT prinsiplərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Ümumiyyətlə qaydalar, standartlar və normalar beynəlxalq ticarəti daha işlək edir. Ümumi prinsiplərə riayət edilməsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə zəmanət amilinin rolunu artırır. Zəmanət faktorlarının çoxalması xarici iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin gəlirini artırır. Ümumi prinsiplərdən irəli gələrək gəlirlərini artıran beynəlxalq iqtisadi subyektlər qeyri-tarif tənzimlənməsi prinsiplərinin unifikasiyasında maraqlı olurlar. İqtisadiyyatda belə bir fikir mövcud idi ki, qeyri-tarif tədbirlərinin konkretləşdirilməsi onları heç bir beynəlxalq öhdəliklərlə bağlamır. Bundan istifadə edən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin əsas subyekti - dövlətlər qeyri-tarif tədbirlərini ön plana çəkirlər. Lakin qloballaşan iqtisadiyyat beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində transmilli şirkətlər kimi subyektlərin rolunu və çəkisini artırır. Onların iqtisadi maraqları çox zaman dövlətlərin

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

İqtisadi maraqlarını üstələyir. Transmilli şirkətlər öz istehsal ərazilərinin genişlənməsi ilə birgə malların və xidmətlərin sərbəst dövriyyəsinə maraqlıdırlar. Transmilli şirkətlərin inkişafı beynəlxalq iqtisadiyyata və ayrı-ayrı dövlətlərin si-yasətinə mühüm təsir göstərir. Əgər transmilli şirkətlər dövlətlərin siyasətlərinə təsir göstərirərsə, deməli bundan irəli gələrək beynəlxalq təşkilatlara da təsir edirlər. Hələ XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində transmilli şirkətlər əmtəənin beynəlxalq ticarətinin 50%-ni, müasir texnika və texnologiyalara patentlərin 80%-ni əllərində saxlayırdılar. ÜTT-ni təşkil edən ölkələrin iqtisadi siyasətinə də transmilli şirkətlərin təsiri olduqca böyükdür.

Transmilli şirkətlər ümumən qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin zəifləməsinə maraqlıdır. Dövlətin milli mahiyyəti getdikcə qloballaşan dünya iqtisadiyyatının transmilliliyinə güzəştə getməkdədir. İqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətini tənzimləməsi geniş miqyaslara malikdir. Birincisi hökumət ticari tərəfdaşları ilə məsləhətləşmələrdən hərtərəfli qaydada dövlət tənzimlənməsi tədbirlərinə əl atır. Bu tədbirlər çox vaxt acınacaqlı iqtisadi şəraitlə, büdcə kəsri ilə bağlı olur. Adətən dövlətin bu cür hərəkət etməsi tərəfdar dövlətlərin adekvat reaksiyasına səbəb olur. İkincisi, dövlət tənzimlənməsi ikili əsasda həyata keçirilir. Bu vaxt iki ölkə qeyri-tarif tənzimlənməsi sahəsində ortaq prinsiplər hazırlayırlar və tənzimlənməni bu prinsiplər əsasında aparırlar. Amma ÜTT prinsipləri özlərinin fəvqündədirlər. Çünki onlar daha böyük ölkələr qrupu tərəfindən qəbul edilmişlər. ÜTT prinsipləri heç də əvvəlki qaydaları tam inkar etmir. Əksinə, onların beynəlxalq ticarətə müsbət təsir edən tərəfləri ÜTT tərəfindən qəbul edilir. ÜTT prinsiplərinə görə dövlətin milli bazarlarının fəsadlardan qorunması zəruridir. Ancaq milli bazarlar qarşılıqlı mənfəət əsasında qorunmalıdır. Çünki əks halda heç bir tənzimləmə

növü milli bazarları qarşılıqlı zərər vurmadan qoruya bilməz. Müasir dövrdə ÜTT prinsiplərinin reallaşması üçün münasib şərait vardır. Belə ki, artıq milli təsərrüfat sistemləri bir-biri ilə sıx bağlanmışdır. Bəzi hallarda hətta ikitərəfli iqtisadi münasibətlərdə üçüncü iqtisadi qüvvənin təsir gücü çox böyük olur. ÜTT mütəxəssisləri qeyri-tarif tənzimlənməsinin ümumi prinsipləri üzərində işləyərkən çox yaxşı anlayırlar ki, dövlətin qarşısına qoyduğu əsas məqsəd milli ixracı gücləndirmək və idxalı nəzarət altında saxlamaqdan ibarətdir. Ancaq bununla birgə dövlətlərin özlərinin də xarici siyasətin tənzimlənməsində beynəlxalq faktora çox vaxt böyük ehtiyacı olur. Dünya tarixi buna bir çox örnəklər vermişdir. Beynəlxalq təşkilatların yaranması ehtiyacı o zaman gündəmə gəlir ki, hətta ən böyük dövlətlər belə beynəlxalq prosesləri istədikləri kimi idarə etmək imkanında olmurlar. ÜTT də beynəlxalq iqtisadi münasibətləri, ticarət dövriyyəsinə tənzimləmək ehtiyacından doğaraq yaranmışdır. Çünki beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində 1980-cı illərdən başlayan dəyişikliklər 1990-cı illərin əvvəllərindən daha da intensivləşdi. Beynəlxalq miqyasda malların daha sərbəst dövriyyəsinə ehtiyac yarandı. Bu zaman dünya səviyyəsində qiymətlərin yüksəlməsinin qarşısı alınmalı idi. Lakin bu tənzimlənmənin müəyyən sistemlər halına gətirilməsi zəruri idi. ÜTT prinsipləri formalaşana qədər ona təsir edən bir sıra amillər olmuşdur. Həmin amillər qeyri-tarif tənzimlənməsi zamanı istisnaları da müəyyən etmişdir. Bu istisnalar dövlətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən doğmuşdur. Bir qədər müasir tarixə nəzər yetirsək prinsip və istisnaların səbəblərini anlaya bilərik.

Xarici ticarət müstəvisi iqtisadi quruculuq və inkişaf üçün böyük imkan verir. Hər bir dövlət xarici iqtisadi fəaliyyəti zamanı birinci növbədə strateji maraqlarını güdür. Bütün beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət prinsiplərini hazırlayarkən bu cəhətləri nəzərə alırlar.

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

Azərbaycan kimi iqtisadiyyatın əsasında yanacaq-energetika kompleksininin dayandığı ölkələrdə neft ixracına dövlət inhisarı həyata keçirilir. Bu heç də beynəlxalq ticarət qanunauyğunluqlarına zidd deyil. Əksinə, transmilli təşkilatlar beynəlxalq bazarda neft qiymətləri ilə manipulyasiya etdikdə dövlətlərin bu sahəyə müdaxiləsi vəziyyətin normal hala gəlməsinə kömək göstərə bilər.

Daha effektiv qeyri-tarif tədbirlər sistemi inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən tətbiq edilir. Əlbəttə ki, iqtisadi strukturların fəaliyyəti inkişaf etmiş dövlətlərə imkan verir ki, onlar həm öz milli maraqlarına uyğun, həm də beynəlxalq tələblərə cavab verən iqtisadi strategiya hazırlasınlar. Lakin bəzən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində böyük dövlətlərin də diskriminativ üsullara əl atdığına şahidi olmaq olur. Bu zaman ÜTT prinsiplərinə ehtiyac bir daha özünü hiss etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, nəzəri nəticələr təcrübədə özlərini təsdiq edirlər. XX əsrin 90-cı illərin ortalarından effektiv XİF tənzimləmə üsullarından istifadə edən inkişaf etmiş sənaye ölkələri dünya ÜMM-nin 70%-ni istehsal edir və beynəlxalq ticarətin 70%-ni əllərində saxlayırdılar. ÜTT-nin müəyyən hallarda qeyri-tarif tənzimlənməsi prinsiplərini qəbul etməsi həm də onunla əlaqədar olmuşdur ki, həmin tədbirlər konkret halları və müddəti nəzərə almağa imkan verir. ÜTT qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərini təsnif etməklə prinsiplial addım atmış oldu.

ÜTT-nin bütün prinsiplərinin hazırlanması zamanı nəzərə alınmışdır ki, o dünya ticarətinin rəqabət xarakterini saxlamaq üçün bütün mövcud imkanlardan istifadə edir, bu isə ticarətin inkişafına səbəb olmaqla iqtisadi inkişaf tempinin sürətlənməsinə bilavasitə təsir göstərir. Doğrudur, bir sıra hallarda dünya ictimaiyyətini təşkil edən tərkiblər arasında rəqabətin yaranmasına səbəb olacaq amillərə münasibət fərqli olur. ÜTT də əsas strateji yaxınlaşmaları təmin etmək üçün bu amilləri unifikasiyalaşdırmaq xəttini götürmüşdür.

Dünya bazarı mürəkkəb quruluşa malik bir sistemdir. Bu sistemin inkişafını təmin etmək üçün onun tərkiblərinin ümumi prinsiplər əsasında güzəştə getmə siyasəti yürütmələri lazımdır. Qarşılıqlı güzəştləri tənzimləyən prinsiplər arasında qeyri-tarif tənzimlənməsi prinsipləri də vardır. Əsas maraqlara toxunmadan qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərində güzəştlərin edilməsi ümumdünya iqtisadiyyatının maraqlarına uyğundur.

İqtisadi qurumlara görə dünya bazarını iki struktura bölmək olar. Birinci struktur təşkilati prinsiplərlə əlaqədardır. Burada bazar münasibətlərini tənzimləmək üçün institutlar formalaşır və beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynayır. ÜTT bir beynəlxalq təşkilat kimi dünya bazarının birinci strukturunun nizamını gözləməyi əsas götürür. Dünya bazarının ikinci strukturu mühümlük baxımından heç də birincidən geri qalmır. Bu struktur məhsullara və onların istehlak xüsusiyyətlərinə görə formalaşmışdır. Göstərilən meyara görə iri əmtəə növlərinə görə bazarlar aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir: yanacaq, energetika və xammal; maşın və avadanlıqlar; metallar, kimya, meşə materialları; kənd təsərrüfatı, xammal və ərzaq məhsulları; geniş istehlak edilən sənaye malları.

ÜTT-nin qeyri-tarif tənzimlənməsi prinsiplərinin beynəlxalq əmək bölgüsünə təsiri şübhəsizdir. Çünki qeyri-tarif tənzimlənməsi prinsipləri beynəlmilləşir. Eyni zamanda beynəlxalq əmək bölgüsü də beynəlxalq təsərrüfatın beynəlmilləşməsi ilə əlaqələrini gücləndirir.

Müasir istehsal vasitələri kimi qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirləri bir-birinə əks olan müxtəlif sosial sistemlərə tətbiq olunur. Buna görə elə hallar olur ki, eyni üsullar tətbiq olunmuş iqtisadiyyatda fərqli nəticələr əmələ gəlir. Dünya təsərrüfatı milli təsərrüfatlardan ibarət sadəcə bir qurum deyil. Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olan milli

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

iş iqtisadiyyatın cəmi olduğu bir sistemdir. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında hər an keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Həmin keyfiyyət dəyişiklikləri təcrid olunmuş iqtisadiyyatın ünsiyyətindən daha çox, dünyanın marağında integrasiya meyilli iqtisadiyyatın əlaqəsidir. Qloballaşan dünyada bu gün ticarətin növləri də çoxalır. Ticarətin növlərinin fəaliyyət göstərməsi və onların geniş yayılması onunla əlaqədardır ki, onlar ticarət forması kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən tez-tez tətbiq olunur. Dünya bazarında təşkil olunan ticarət növlərinin 80%-i inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Dünyanın istənilən ölkəsinin iqtisadi uğurları xarici ticarətdən asılıdır. Hansısa bir ölkənin dünya iqtisadi sistemindən özünü təcrid edərək iqtisadi mövcudluğunu davam etdirməsi mümkün deyil.

Əmtəə dövriyyəsi, əmtəə strukturu və coğrafi struktur beynəlxalq ticarətin spesifik göstəricilərindəndir. Xarici ticarət dövriyyəsi beynəlxalq əmtəə mübadiləsində iştirak edən ölkələrin idxal və ixracının dəyərinin məbləğini birləşdirir. İdxal və ixracın dəyəri isə qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərindən çox asılıdır. Bir vaxtlar idxala qeyri-rasional, qeyri-tarif tədbirlərinin tətbiqi beynəlxalq ticarəti çox zəiflətməmişdir. Beynəlxalq ticarətin zəifləməsi isə beynəlxalq sistemin harmonik inkişafını pozur. Çünki dünya resurslarından dünya əhalisinin bəhrələnməsi əksər hallarda beynəlxalq ticarət vasitəsilə həyata keçirilir. Doğrudur, qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin tətbiqi və zəiflədilməsi hal və üsullardan asılı olaraq əhalinin sosial durumuna təsir göstərə bilər. Belə halda ÜTT qeyri-tarif tənzimlənməsi qaydalarını müəyyən edərkən rəasionalıq dərəcəsini də unutmur. Lakin bəzən bir sıra dövlətlər iqtisadiyyatlarını hazırlamadan onlara ÜTT-nin qeyri-tarif tənzimlənməsi prinsiplərini tətbiq etmək istəyirlər. Mərhələliyin vacibliyi unudulmur. Bu isə öz növbəsində əhalinin sosial vəziyyətinə təsir edir. ÜTT

prinsipləri ümumi xarakter daşısalar da onlarda xüsusi halların olması yaddan çıxarılmamışdır. Təsadüfi deyil ki, ÜTT prinsiplərini hazırlayarkən dünya ölkələrinin inkişaf etmiş sənaye ölkələrindən və inkişaf edən ölkələrdən ibarət olduğunu nəzərə almışdır. Əgər inkişaf etməkdə olan ölkələr dünya bazarına əsasən xammal çıxarırsa, inkişaf etmiş ölkələr emaledici sənaye məhsulları ilə beynəlxalq bazarı təmin edir. Onun üçün qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirləri xammal məhsulları ilə əlaqəli olursa, onların tətbiqindən daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələr, emal olunmuş məhsullarla əlaqədar olursa, onların tətbiqindən inkişaf etmiş ölkələr maraqlı olur. İnkişaf etmiş ölkələr ixraclarını artırmaqda maraqlı olduqları üçün qeyri-tarif tənzimlənməsi prinsiplərinin emal sənayesinə müsbət təsirini daha çox istəyirlər. Bu proseslər satıcılar, alıcılar, vasitəçilər arasında qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəbliyini göstərir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkələrin inkişaf yollarının seçilməsi son dərəcə mühüm məsələlərdən biridir. Ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatın xarici amillərlə sıx əlaqəliliyi və qarşılıqlı asılılığı baxımından 3 inkişaf modelini fərqləndirmək mümkündür:

1. İqtisadiyyatın ixrac yönümünün yüksəldilməsini nəzərdə tutan inkişaf modeli;
2. İdxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin inkişaf modeli;
3. İqtisadi inteqrasiya modeli.

ÜTT-nin qeyri-tarif tənzimlənməsi prinsipləri iqtisadi inteqrasiya modelinin inkişafını rəğbətləndirir. Çünki milli maraqları tapdılamadan həyata keçirilən iqtisadi inteqrasiya dünya xalqlarının maraqlarına cavab verir. Belə ki, iqtisadi inteqrasiya beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olur. Lakin beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya diskriminasiyanı istisna edən prinsiplər əsasında getməlidir. Əks halda bu inteqrasiya yox, bir qütbün digər qütbü udması kimi səciyyələnir.

4.4. Gömrük əməkdaşlığının güclənməsi iqtisadi diplomatiyanın bir vasitəsi kimi

Gömrük əməkdaşlığının vəzifəsinə aşağıdakılar daxildir:

- gömrük işi sahəsində dövlətin əməkdaşlıq məsələlərinin öyrənilməsi;
- gömrük qayda və prosedurasının unifikasiyası sahəsində üzv üçün zəmanətin işlənilib hazırlanması məqsədilə texniki amillərin və iqtisadi aspektinin qiymətləndirilməsi;
- konvensiya və ona əlavələrin hazırlanması; gömrük proseduruna aid olan informasiya axını;
- üzv ölkələrin informasiya ilə təminatı; kommersiya məsələsi üzrə dövlətlərarası mübadilənin həlli;
- digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq daxildir.

1947-ci ildə 13 Avropa dövlətinin təklifi ilə Avropa əməkdaşlığı üzrə komitə çərçivəsində birgə Bəyannamədə Avropada bir və ya bir neçə gömrük ittifaqının yaranması zərurəti qeyd olunmuşdur. Bu məqsədlə Brüsseldə gömrük ittifaqının yaranması üzrə işçi qrupu toplandı. Onun çərçivəsində iqtisadi və gömrük kompleksi təşkil olundu. Onların işinin nəticəsi 15 dekabr 1950-ci ildə Brüssel-də 2 konvensiyanın imzalanması oldu:

1. Kommersiya gömrük tariflərinin nomenklaturası üzrə konvensiya.
2. Gömrük məqsədi üçün əmtəənin qiymətləndirilməsi üzrə konvensiya.

Elə həmin vaxt gömrük əməkdaşlığı ittifaqının yaranması haqqında konvensiya imzalandı. Tərkibinə 17 dövlət daxil oldu, 1957-ci il 4 noyabrdan fəaliyyətə başladı.

Gömrük əməkdaşlığının inkişafı fəaliyyətinin hüquqi bazası, daxili rəqlament, maliyyə rəqlamenti, katiblik haqqında müddəa,

bunlarla yanaşı personalın statusunu və təşkilatın büdcəsinə üzvlük haqqının illik ölçüsünü müəyyən edir.

Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (ÜGT) qlobal vəziyyətdə dünya ölkələrində, xüsusilə mühüm iqtisadi dəyişikliklər baş verən ölkələrdə müasir səmərəli çoxfunksiyalı gömrük xidmətinin yaradılması və inkişafına yardım etməkdədir. Müasir şəraitdə bu vəzifələrin reallaşması üçün ÜGT-nin üzvləri tərəfindən strateji plan qəbul edilir. Bu da 1996-2005-ci illərdə təşkilatın fəaliyyətinin başlıca istiqamətini müəyyən etmiş gömrük islahatları və modern işi proqramını təsdiq edir, milli gömrük xidmətində potensial imkanlarının aktivləşməsinə, idarəetmə metodlarının təkmilləşdirilməsini, təşkilatı strukturun gücləndirilməsini, müasir gömrük texnologiyasının tətbiqi yolları ilə öz məqsədlərini təmin edir.

ÜGT və GƏİ öz işlərində regional yanaşmadan istifadə edir. Bütün üzv ölkələr regional qruplaşmalara bölünür: Amerika və Karib hövzəsi, Avropa, Şimali Amerika, Şimali Afrika, Yaxın və Orta Asiya və Şərqi və Mərkəzi Afrika, Şərqi və Cənubi Afrika, Uzaq Şərq, Cənubi və Cənub Şərqi Asiya, Avstraliya və Okeaniya. Hər regiona region nümayəndəsi rəhbərlik edir. O da Siyasi komissiyanın iştirakı ilə sessiyada seçilir. Hər qrupun vəzifəsi həmin regionun gömrük sisteminin harmonikləşdirilməsi üzrə ÜGT xəttinə xidmət etməkdir.

Regional qruplar müxtəlif kurslar və seminarlar təşkil edərək gömrük hüquq normalarının pozulması ilə mübarizə üzrə informasiya mərkəzi yaradaraq milli gömrük xidməti ilə inzibati orqanlar arasında əməkdaşlıq və gömrük xidməti işçilərinin təlimi ilə məşğul olur.

ÜGT qaçaqmalçılıqla mübarizə sahəsində ölkələr arasında konkret qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili məsələsini aktiv həll edir. ÜGT xarici ticarətin müxtəlif istiqamətlərini tənzimləyən bir çox sənədlər

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

qəbul etmişdir. Onların arasında 1952-ci ilin sənədləşməsinə standart tələbat üzrə məcəllə, gömrük prosedurunun sadələşdirilməsi üzrə Konvensiya, narkotik vasitələrin qeyri-qanuni ticarətinin qadağan olunması haqqında 1961-ci il Konvensiyası, bunun da çərçivəsində narkotik maddələrə nəzarət üzrə komitə yaradılaraq gömrük hüquq pozuntularının qarşısının alması, tədqiqatı və xəbərdarlığında qarşılıqlı inzibati yardım haqqında Konvensiya və bu qarşılıqlı yardımın ümumi tədbirlərindən başqa, narkotik və psixotrop vasitələrin, həmçinin incəsənət, əntiq əşyalar və digər vasitələrin qaçaqmalçılığı ilə mübarizənin konkret tədbirlərini həyata keçirir.

ÜGT çərçivəsində ayrı-ayrı gömrük məsələləri üzrə 20 konvensiya, 58 zəmanət və 10-dan çox beynəlxalq normalar vardır. ÜGT üzvlərinin gömrük sistemlərinin razılaşmasını və vahidliyinin yaxşılaşması və daha yüksək səviyyədə təmin edilməsi, gömrük texnologiyasının və gömrük qanunvericiliyinin yaxşılaşması və inkişafı zamanı meydana çıxan problemlərin öyrənilməsi üçün yaradılır. O, konvensiya layihələri və onlarla əlaqələri hazırlayır, ölkələr arasında gömrük tənzimlənməsi və prosedurlar üzrə informasiyanı yayır, digər tərəfdən beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

ÜGT-nin yaranmasının əsas məqsədi bunlardır: üzv ölkələrin gömrük sisteminin hazırlanmasının və vahidliyinin yuxarı səviyyəsinin təmin olunması, gömrük orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti; nəzarətin və gömrük qanunvericiliyinin texnologiya vasitəçilərinin inkişafı və yaxşılaşdırılması; ÜGT-nin üzv ölkələrinin gömrük orqanlarında təşkilatçılığın və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün ÜGT müasir mərhələdə:

1. Gömrük prosedurlarını sadələşdirir, müxtəlif zəmanətlər qəbul edir.

2. Konvensiyaların və digər sənədləşmələrin işlənib-hazırlanmasını yerinə yetirir.
3. Mübahisələrin yaranması zamanı vasitəçilərin tədbirlərini həyata keçirir.
4. Gömrük sənədləşməsində əməkdaşlıq məsələlərini öyrənir.
5. Gömrük sisteminin texnoloji aspektini tədqiq edir.
6. Kommersiya prosedurları haqqında informasiyanı yayır.
7. Digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

ÜGT-nin qərarları təminat xarakteri daşıyır. Bu təşkilatın sənədləri beynəlxalq hüquqi statusa malikdir, özünün şəxsi büdcəsi vardır, idarəetmədə yaxşı təşkil olunmuş struktura malikdir. Ona görə də ÜGT beynəlxalq münasibətlərdə mühüm rol oynayır.

ÜGT-nin hər bir üzvü 1 səsə malikdir. ÜGT-nin hər bir üzvünün ərazisində öz funksiyasını həyata keçirmək üçün hüququ var. Təşkilat daşınar və daşınmaz əmlakın mənimsənilməsi və kənarlaşdırılması, məhkəmə təhqiqatlarının aparılması hüququna malikdir. ÜGT istənilən valyutada vəsaitə malik ola və maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirə bilər. Bundan başqa, ÜGT-nin vəsaiti, gəlirləri və digər mülkiyyəti:

- birbaşa vergitutmanın bütün növlərindən azad edilir;
- gömrük rüsumlarından, ÜGT-na məxsus olan idxal və ixrac əmtəələrinə münasibətdə məhdudiyətdən və qadağadan azad olunur;
- özü çox sayda materiallarına münasibətdə gömrük rüsumlarından, qadağalardan və məhdudiyətlərdən azad edilir.

Hər il katiblik 25 texniki konfrans və 5 texniki seminar təşkil edir. Konfrans büdcəsi Belçika frankı ilə hesablanır və 330 milyon frank təşkil edir.

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

Gömrük hüquq pozuntularının təhqiqatında və qarşısının alınmasında qarşılıqlı inzibati kömək haqqında beynəlxalq konvensiyanın qəbul edilməsi, bu konvensiyaya əsasən danışıq aparən tərəflər öz üzərinə məsuliyyət götürür ki, onlar kommersiya xidmətlərində gömrük hüquq pozuntularını dayandırmaqda və təhqiq etməkdə bir-birinə kömək göstərməlidirlər.

Son zamanlar ÜGT dünya gömrük xidmətlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması problemlərinə diqqət yetirir. Bu məqsədlə onların modernləşdirilməsinin ümumi strategiyası işlənib hazırlanır. Bu strategiya müxtəlif ölkələrin gömrük üçün ümumi strategiya analoqunun hazırlanması prinsipinin üzərində qurulur. Gömrük fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün fundament, "çirkli pulların" yuyulması və köçürülməsi ilə mübarizə proqramı da mühüm yer tutur. O, nəinki gömrük xidmətinin daxilində baş verən proseslərin, həm də onun digər xidmətlərlə qarşılıqlı fəaliyyətinin tədqiqini nəzərdə tutur.

Bundan başqa, maraqlı tərəflərə gömrük xidmətinin ÜGT-nin elektron bazasının keçirilməsi proqramı təklif oluna bilər. Hal hazırda mühüm məsələ maraqlı tərəflərə gömrük xidmətinin problemlərinin həllidir. Gömrük xidmətində global dəyişikliklər baş verir. Lakin həm hökumət, həm də beynəlxalq maliyyə təşkilatları gəlirlərin əldə edilməsindən ticarətdə yaranan göstəricilərdə və cəmiyyətin müdafiəsindən əmələ gələn gömrük xidmətinin əhəmiyyətini başa düşür. Bu proqramlar gömrükdə islahatların və onların gələcək fəaliyyətinin modernləşdirilməsində maraqlı olan gömrük xidmətinin rəhbərliyi tərəfindən geniş müdafiə olunur.

İslahatların aparılması və modernləşməsi proqramları təşkilatın üzvlərində resursların daha yaxşı istifadəsi yolu ilə, işin səmərəliliyinin artırılması ilə, gömrük prosesləri, sistemləri və strukturları ilə

rəhbərliyin fəaliyyətinin gücləndirilməsi yolu ilə aparılır, Ümumstrategiya İslahatlarının modernləşməsinə əsaslanır və qlobal yanaşmanı nəzərdə tutur.

Beləliklə, müxtəlif ölkələrin gömrük xidmətlərinin qarşılıqlı fəaliyyət prosesi hal-hazırda beynəlxalq və ya region gömrük ittifaqının yaradılmasında təcəssüm olunur ki, onların da prinsipləri və fəaliyyət qaydalarına hər bir ölkənin xarici ticarət fəaliyyətinin təşkili və idarəedilməsinin bütün sistemi arxalanır. Belə razılışmaların yaranması ölkələr arasında xarici iqtisadi əməkdaşlıqla, o cümlədən gömrük işi sahəsində əməkdaşlıqla bağlı, bir çox formalaşmaların razılışması və sadələşməsinin obyektiv zəruriliyi və məqsədliliyi ilə əsaslanır.

XX əsrin ortalarında xarici iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılması, idxalın kəmiyyət məhdudlaşdırılması, həmçinin valyuta məhdudlaşdırılması mühüm yer tuturdu. Sosialist sistemi dünya üzrə xarici ticarət dövryyəsinin əksər hissəsinə kəmiyyət məhdudlaşdırılması tətbiq edirdi. Əsrin ikinci yarısından başlayaraq inkişaf etmiş ölkələr bu məhdudyyətlərin tətbiq sahələrini kiçiltməyə və onlardan istifadənin ümumi prinsiplərini yaratmağa başladılar, bunlar QATT sazişi əsasında təşəkkül tapdı.

Ticarət, siyasi və gömrük tənzimlənməsinin ağırlıq mərkəzi inkişaf etmiş ölkələrdə tarif tədbirlərinə doğru yerini dəyişməyə başladı. Buna görə də bir tərəfdən gömrük tarifləri azaldılır, idxala kəmiyyət məhdudyyətlərinin tətbiqi dairəsi keçirilir, digər tərəfdən isə çevik daxili-vergi yığım siyasəti, sənayenin və kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin subsidiyalaşdırılması, inzibati norma və kriteriyalar və s. daha geniş tətbiq edilir.

Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə müdafiə tədbirlərindən istifadəyə tədrici dönüş artıq 60-cı illərdən hiss edilməyə başladı. ÜGT ticarət, siyasi vasitələri arsenalında ilk yerlərdən birini tutdu. Bu ərəfədə

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

dünyanın 19 inkişaf etmiş ölkəsi ÜGT-nin iki mindən artıq tənzimləmə növündən istifadə edirdi.

Xarici ticarətin tənzimlənməsi üçün maliyyə tədbirləri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə indi əvvəlki rolunu oynaya bilmir. 90-cı illərin əvvəllərinə qədər ixracatçılar tərəfindən əldə edilən valyutaların məcburi satışı təcrübəsi Avropa Birliyinin bir sıra ölkələrindən Fransa, İtaliya, İspaniya, Portuqaliya, Danimarka, Belçikada saxlanılmışdı.

Valyuta nəzarətinin mövcud sistemə görə ixrac üzrə ödənişin təxirə salınması və idxal üzrə avansın verilməsi 2 ildən artıq olduqda rəsmi icazə tələb edilir. Dünyada avtomatik lisenziyalaşdırma və monitoring kifayət qədər geniş tətbiq edilir. Bəzi hallarda onlar real müdafiə tədbirlərinin tətbiq ediləcəyindən xəbər verirsə, digər hallarda müəyyən bazar rəsmilərinin marağını ifadə edir. Kəmiyyət nəzarəti tədbirlərinin tətbiqi çoxcəhətli olub, QATT sazişlərinin tələblərini nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Qeyri-avtomatik lisenziyalaşdırma tədbirlərini tək-cə kvotalaşdırılan mallar əhatə etmir. Müəyyən malların idxalına xüsusi icazə zərurəti daxili bazarın müdafiəsi üçün geniş tətbiq edilən üsuldur. Məsələn, ABŞ və Kanadada təbii qazın idxalı lisenziyalaşdırılır. Lakin belə lisenziyalaşdırmanın əsas obyektii kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi məhsullarıdır. Müəyyən malların idxalına dövlət inhisarı hələ də tətbiq edilməkdədir. Məsələn, Yaponiyada duz, düyü, buğda, arpa, yağlar, süd tozu, süd konsentratları, etil spirti, xam ipək idxalı dövlət inhisarındadır. Beynəlxalq miqyasda standartların unifikasiyası cəhdlərinə baxmayaraq xarici malların idxalına texniki maneələr qalmaqdadır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və bir sıra beynəlxalq sazişlər texniki tələblərin maksimum dərəcədə sadələşdirilməsini tələb edir ki, ticarətdə maneələr aradan qalxsın. Gömrük

əməliyyatlarının harmonizasiyası ÜGT çərçivəsində həyata keçirilir. Bu sahədə ÜGT tövsiyələri aşağıdakılardır:

- gömrük xidmətləri tərəfindən təftiş edilməsi;
- səmərəli olmayan və artıq əməliyyatların ləğv edilməsi;
- gömrük xidmətlərinin həyata keçirilməsi üçün vəsaitlərin müəyyən edilməsi;
- gömrük sənədlərinin elektron daşınması, ötürülməsi daxil olmaqla informasiya texnologiyasının geniş istifadə edilməsi;
- gömrük statistikasını əməliyyatları və əmtəə buraxılışının ayrı aparılması, seçmə nəzarətinin tətbiq edilməsi.

Məlum olduğu kimi, tariflər malların daxili bazarda yalnız do- layı yolla məhdudlaşdırılmasına gətirir. İdxal gömrük vergitutması hesabına bahalaşmış olur. Qeyri-tarif məhdudluqlar (QTM) isə bahalaşma effektindən başqa birbaşa maneələr müəyyən edir, idxal və ya daxili istehlak üçün miqdar və qiymət üzrə limitlər müəyyənləşdirir.

Əgər tarif siyasətində idxalın bahalaşdırılması malın qiymətinə rüsum əlavə edilməsi hesabına əldə edilərsə, kvota və lisenziyaların tətbiqi idxal təklifini azaldır, bu isə bazarda tələbin ödənilməməsi hesabına qiymətlərin artmasına gətirir. Beləliklə, artıq bu funksiyaların QTM tərəfindən yerinə yetirilməsi daha obyektiv olur.

Ən mühümü isə odur ki, əgər gömrük tarifi idxal edilən xarici malların həcmi idxal qiymətləri səviyyəsi ilə tərs mütənəsib dəyişirsə, kvota və lisenziyalar idxalı müəyyən bir səviyyədə saxlayır, istehlakın artımı ilə onun artmasına imkan vermir.

İdxalın bahalaşdırılmasına və ixtisarına həmçinin daxili vergi- qoymanın diskriminasiya yönü quruluşu və paratarif baryerlər də təsir edir.

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

QTM tariflərdən daha çoxtərəfli olması ilə seçilir. Belə ki, QTM həm gömrük rüsumuna cəlb edilən, həm də edilməyən mallara tətbiq olunur. Bundan başqa QTM gömrük ödənişlərindən fərqli olaraq təkcə gömrük sərhədini əhatə etmir, malın bütün hərəkətində onu müşayiət edərək rəqabət qabiliyyətinə təsir edir.

Beləliklə, qeyri-tarif tənzimlənməsinin inkişafı xarici ticarət sahəsində iqtisadi siyasətin çevik, operativ və güvənli vasitələrlə təmin edilməsi zərurəti ilə bağlıdır.

Ardıcılıq, çeviklik və digər xüsusiyyətlər qeyri-tarif məhdudiyətlərini müasir şəraitdə dövlət siyasətinin ən əlverişli vasitələrinə çevirir.

İdxal kvotaları imkan verir ki, daxili bazarda beynəlxalq xarici məhsulun dəqiq miqdarı müəyyən edilsin. Məsələn, İngiltərədə kartofun idxalına görə müəyyən yerli məhsulu maneəsiz satmağa imkan yaradılır.

Məlum olduğu kimi, vacib məhsullarla daxili tələbatın yerli mallar hesabına təmini ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, İsveçrənin strateji doktrinasının tərkib hissəsidir. Ona görə də bu ölkələr hətta rentabelli olmayan sahələrdə bilavasitə, yaxud qiymətlərin "dəstəklənməsi" hesabına subsidiyalaşdırılır. Bunun üçün vəsait isə idxal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarına vergilər hesabına təmin edilir.

Kənd təsərrüfatının, eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsində belə vasitələrinin tətbiqi Azərbaycan üçün daha çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Zənnimizcə, bu məsələlərlə məşğul olmağın vaxtı çatmışdır. Azərbaycan ərazisində QTM tətbiq edilməsi təcrübəsinə misal olaraq, Respublikada Prezidentin 1999-cu il fevral fərmanı ilə bütün növ etil (yeyinti) spirtinin, alkoqollu içkilərin və tütün məmulatlarının idxalı zamanı invoys qiymətlərinin qəsdən aşağı salınmasının qarşı-

sını almaq məqsədi ilə 1999-cu il mart ayının 1-dən bu malların idxalına onların gətirildiyi ölkədən asılı olmayaraq mütləq məbləğlə təsbit olunmuş gömrük idxal rüsumları tətbiq edilməsi barədə Nazirlər Kabinetinə tapşırıq verilməsini göstərmək olar.

4.5. Ümumdünya maliyyə təşkilatları iqtisadi diplomatik münasibətlərin təsirli aktorları kimi

Dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin əsas məsələlərindən biri ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əlverişli xarici şəraitin yaradılmasıdır. İqtisadi diplomatiyanın prioritet fəaliyyət istiqamətlərindən biri ölkəyə maliyyə axınının sürətləndirilməsi, investisiya və valyuta qanunvericiliyinin beynəlxalq qaydalara uyğunlaşması, xarici maliyyə borclarının vaxtında ödənməsi, xarici maliyyənin cəlb edilməsi üçün liberal şəraitin yaradılması prinsiplərinin müəyyən edilməsidir. Bu zaman maliyyə mənbələrinin axtarılması əsas məsələlərdən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrin maliyyə imkanları geniş olduğundan adətən maliyyə axını belə dövlətlərdən inkişaf etməkdə olan dövlətlərə doğru yönəlir. Bu, bir tərəfdən ölkənin inkişafına təkan versə də, bəzən onun inkişaf etmiş ölkədən iqtisadi, siyasi və hərbi asılılığına gətirir. Bu asılılığın azaldılması və aradan qaldırılmasında iqtisadi diplomatiya mühüm rol oynayır. Beynəlxalq iqtisadi təsərrüfatın inkişafında ümumdünya maliyyə təşkilatlarının böyük rolu vardır. Bunlara Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB), Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Bankı (İƏİB) kimi nəhəng təşkilatlar aiddir. Bu təşkilatların əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- a) valyuta sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və bu sahədə problemləri həll etmək üçün məsləhətləşmə və qarşılıqlı əlaqə mexanizminin hazırlanması;

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

- b) dünya ticarətinin genişlənməsinə və tarazlaşmasına yardım etmək. Bununla da real gəlirlərin və məşğulluğun artmasına, ən əsası üzv dövlətlərin istehsal ehtiyatlarının artmasına təkan vermək;
- c) ölkələr arasında valyuta-maliyyə problemlərini tənzimləmək və valyutanın qiymətdən düşməsinə səbəb olan rəqabətə yol verməmək.

Valyuta tarazlığı iqtisadi diplomatiyanın əsas diqqət sahələrindən biridir.

Müasir dünya iqtisadiyyatının qloballaşması nəticəsində ənənəvi beynəlxalq ticarətin inkişaf sürəti ilə müqayisədə beynəlxalq valyuta kapitalının yerdəyişməsi daha yüksək tempə gedir. İqtisadiyyat elminə görə maliyyə kapitalının cəlb edilməsi beş mənbə hesabına ola bilər:

- a) istehsalçıların şəxsi və borc vəsaitləri;
- b) əhalinin vəsaiti;
- c) ölkə büdcəsinin vəsaiti;
- d) regional kapital qoyma mənbələri;
- e) xarici kapital qoyma (investisiya).

Xarici iqtisadi nöqtəyi-nəzərindən xarici kapital aşağıdakı kimi təsnifatlaşır:

- a) cəlbətmə müddətinə görə – uzun müddətli və qısa müddətli;
- b) cəlbətmə subyektinə görə – dövlət və şəxsi;
- c) cəlbətmə formasına görə – borc və sahibkarlıq.

Sahibkarlıq kapitalı öz növbəsində birbaşa (strateji) və portfel (alver) formasında investisiya formalarına ayrılır. BVF-nun sistemində görə beynəlxalq maliyyə axını aşağıdakı hissələrə bölünür:

- a) birbaşa xarici investisiya;
- b) xarici portfel investisiyası;

c) digər xarici investisiyalar.

Həm kapital qoyanın (investorun), həm kapitalı mənimsəyənin (resipiyyət) nöqteyi-nəzərinə yuxarıda sadalanan kateqoriyaların öz üstünlüyü vardır.

BVF və BYİB maliyyə təşkilatları 1945-ci ildə BMT nəzdində yaradılmışdır.

İƏİB 1960-cı ildə yaradılmış və 1947-ci ildən ona qədər mövcud olan Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Komitəsini əvəz etmişdir.

BVF və BYİB səsələrinin paylanması ölkənin üzvlük haqqına görə müəyyən edilir. İnkişafda olan dövlətlərin sayı çox olsa da onlar səsələrin yalnız 1/3-nə malikdir. BYİB-nə dəyişməz olaraq ABŞ-nin vətəndaşı rəhbərlik edir. Həm Bank, həm də Fond Vaşinqtonda yerləşir. BYİB Transmilli Korporasiyaların (TMK) fəaliyyət istiqaməti ilə bağlıdır. Lakin bu təşkilatın funksiya və həll etdiyi məsələlər tək cə sifət maliyyə sferası ilə məhdudlaşmır. Bu bankda həlledici nüfuzla malik olan iri dövlətlər, xüsusən ABŞ bu bankdan iqtisadi diplomatiya aləti kimi istifadə edərək müəyyən xarici siyasi məqsədlərini həyata keçirməyə çalışır. BYİB-nin kapitalı 1983-cü ildə 56,6 mlrd.dollar, 1998-ci ildə isə 191 mlrd.dollar təşkil etmişdir. Bu bank dövlətlərə və xüsusi banklara verdiyi borcu inkişaf etmiş dövlətlərin bankları ilə birlikdə verir. Bu isə həmin ölkələrin borc alan ölkədə iqtisadi mövqeyinin möhkəmlənməsinə gətirir.

Borc verməmişdən əvvəl BYİB kredit almaq üçün müraciət etmiş ölkəyə oradakı iqtisadi vəziyyəti araşdırmaq üçün xüsusi missiyalı nümayəndələr göndərir. Missiya zəruri məlumatları toplayandan sonra həmin ölkəyə kredit ayrılıb-ayrılmaması məsələsi həll edilir.

1956-cı ildə BYİB-nin filialı olan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) yaradıldı. BMK-nin fəaliyyəti xüsusi müəssisələrə

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

xüsusi kapitalın qoyuluşunu təmin etmək, inkişaf etmiş dövlətlərdən inkişaf etməkdə olan dövlətlərin xüsusi iş sahələrinə maliyyə axınını artırmaqla bağlıdır. BMK kapital qoyuluşu təşkilatından daha çox borc verən təşkilat rolunu oynayır. 1960-cı ildə BYİB-nin nəzarəti altında olan daha bir beynəlxalq maliyyə idarəsi - Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA) yarandı. Öz məqsədinə görə onun fəaliyyəti BYİB və BVF-dan fərqlənməsə də onun inkişaf etməkdə olan ölkələrə ayırdığı borc daha güzəştli şərtlərlə verilir. BVF-nin əsas məsələsi valyuta tənzimlənməsi vasitəsilə dünya ölkələrində və üzv ölkələrdə ödəmə balansının stabilləşdirilməsindən ibarətdir. BVF-na üzv olmağın şərtlərindən biri BYİB-nin fəaliyyətində iştirak etməkdir.

BVF-nun nizamnamə kapitalı dövlətlərin onların iştirakı faizinə (kvotasına) uyğun üzvlük haqqından toplanır. Əvvəlcə fondun büdcəsi 8,8 milyard dollar təşkil edirdi. Həmin fondun büdcəsi 1985-ci ilin göstəricisinə görə 100 milyard dolları keçmişdir.

Keçən əsrin 70-ci illərinin başlanğıcına qədər fondun fəaliyyəti Bretton-Vuds razılaşmasına əsaslanırdı. Bu razılaşmadakı prinsiplər çərçivəsində inkişaf etməkdə olan ölkələr iri dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşürdü. Bu səbəbdən 1976-cı ildə inkişaf etmiş kapitalist dövlətləri Yamaykada keçirilən müşavirədə inkişaf etməkdə olan dövlətlərə beynəlxalq valyuta məsələlərinin həllinin "paket" variantını təklif etdilər. Bu təklifin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrə edilən güzəşt, inkişaf etmiş dövlətlərin qoyduğu tələbləri qəbul etmək dərəcəsiindən asılı olur.

BVF və ümumdünya bank qrupunun kredit vermə xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, verilən kreditin maliyyə köməyi ilə iqtisadi stabillik və inkişaf həmin fondun və bankın istədiyi və məsləhət bildiyi proqram üzrə aparılsın. Qayda üzrə bu tələb və məsləhətlər makroiqtisadiyyatın və büdcə siyasətinin əsas müddəalarına aiddir.

Ümumdünya bank qrupu ənənəvi anlamda bank deyildir. Bu, BMT-nin xüsusi maliyyə təşkilatı olub, mənzil-qərargahı Vaşinqtonda yerləşir. Onun əsas məqsədi uzun müddətli kredit və investisiya xarakterli zəmanət verməklə ümumdünya Bankına üzv olan ölkələrin iqtisadiyyatını yenidən qurmaq və inkişaf etdirməkdir.

4.6. Transmilli Korporasiyalar iqtisadi diplomatiyanın təzahür forması kimi

Müasir dünya iqtisadiyyatında transmilliləşmə proseslərinin əsas agentləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafına getdikcə daha çox təsir göstərən iri istehsal-istehlak birlikləri olan - transmilli korporasiyalardır (TMK). Transmilli korporasiya dedikdə, işgüzar fəaliyyətində beynəlxalq əlaqələrdən istifadə edən, vahid qərar vermə mərkəzi olan, digər ölkələrdə filialları, nümayəndəlikləri və filialları olan, beynəlxalq tədarük, ticarət və maliyyə kompleksinin formalaşması və inkişafını əhatə edən böyük bir birlik başa düşülür. Ümumiyyətlə, transmilli korporasiyalar öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir ki, onu da şərti olaraq beş mərhələyə bölmək olar.

Transmilli korporasiyaların **birinci mərhələsi** yarandığı dövrdən 19-cu əsrin sonlarında 1914-cü ildə Birinci Dünya Müharibəsi başlayana qədər dövrü əhatə edir. TMK-lar əsasən Asiya, Afrika, Latin Amerikasının müstəmləkə ölkələrində xammalın inkişafı və hasilatı, habelə həmin koloniyalara sahib olan ölkələrdə məhsulların emalı ilə məşğul idilər. Bu forma TMK-lar kartel və sindikat adlanırdılar.

İki dünya müharibəsi (1918-1939) arasında **ikinci mərhələdə** TMK-lar Avropa, Amerika və Yaponiyanın aparıcı ölkələrinin hərbi ehtiyaclarını ödəmək üçün o dövr üçün ən gəlirli sahə olan silah və

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

hərbi texnika istehsalı ilə məşğul oldular. Bu TMK-lar öz strukturlarına birləşmə və milli firma, müəssisələrin satın alınması yolu ilə trest şəklində yaradılırdı. Beləliklə, daha effektiv beynəlxalq biznes üçün beynəlxalq korporasiyalar yaranmağa başladı.

TMK-ların **üçüncü mərhələsi** İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra (1945) və xüsusilə də bütün imperiyaların və onların müstəmləkə sisteminin dağılmasından sonra (1950-1960) formalaşmağa başladı. Bu TMK-lar elm və sənayenin ən yeni sahələrini (atom enerjisi, elektronika, kosmos, cihazqayırma və s.) mənimsəyərək bu sahədə elmi və texnoloji nailiyyətlərin generatorları və paylayıcıları kimi çıxış edirdilər.

Yeni dünya müharibəsi olmadan sülh yolu ilə bölünmək təhlükəsi altında olan dünya bazarında artan rəqabətin təsiri altında sürətlənmiş elmi-texniki tərəqqinin və dünya iqtisadi əlaqələrinin inkişafı şəraitində TMK-ların formalaşmasının **dördüncü mərhələsi** 1970-80-ci illərdə baş verdi. Məhz bu dövrdə TMK-larda kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsinə şərait yaradan şirkətlərin birləşməsi və udulması proseslərini sürətləndirdi.

TMK-ların formalaşmasının **beşinci mərhələsi** XXI əsrin əvvəllərində, xüsusilə Avropa (AB), Şimal (NAFTA) və Cənubi (MERCOSUR) Amerika, Asiya (ASEAN və APEC) bölgələrdə iqtisadi iqtisadi inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi kontekstində ortaya çıxır və məqsədyönlü şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Dünyada inteqrasiya birliklərinin mövcudluğu və onların vahid regional iqtisadi məkanlar yaratması TMK-ların beynəlxalq iqtisadi münasibətlər qurması üçün geniş imkanlar açır.

Yuxarıda TMK-ların nəzərdən keçirdiyimiz inkişaf mərhələləri bir daha sübut edir ki, onlar bu gün iqtisadi diplomatiyanın vacib aktorlarındanırlar. TMK-ların iştirakı iqtisadi diplomatik münasibətlərdə daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir.

Müasir çoxmillətli ölkələr arasında daim böyüyən və daim dərinləşən ticarət, iqtisadi, maliyyə, valyuta, elmi, texniki və istehsal əlaqələri onların fəaliyyətlərinin qlobal mahiyyəti haqqında danışırkən yeni dövr TMK-lar müasir elmə və innovativ işlərə güvənməklə səciyyələnir. Onlar elmi ideya və konsepsiyaların əsas generatorları və yeni yüksək texnologiyalarla birlikdə yayıcılar halına gətirir. Bu isə iqtisadi diplomatiyanın güclü təsir mexanizmlərindəndir.

Dünya iqtisadiyyatında TMK-ların beynəlxalq rolu artmaqdadır. Əgər erkən mərhələlərdə xarici istehsal onlar üçün epizodik xarakter daşıyırdırsa, hal-hazırda TMK-lar üçün xarici istehsal müəyyənləşdirici amildir. Bundan əlavə, bəzi müasir transmilli korporasiyalar, xüsusən İsveçrə şirkətləri üçün xarici əməliyyatların 90%-dən çoxunu istehsal-istehlak fəaliyyətləri təşkil edir.

Statistikaya əsasən XXI əsrin əvvəllərində dünyada 85 mindən çox transmilli korporasiya və onların 850 mindən çox filialı var. Ana şirkətlər əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə (50,2 min), filiallar isə daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (495 min) yerləşir. Qlobal sənaye istehsalının və xarici ticarətin təxminən yarısı TMK-ların əlində cəmləşmişdir. İxtiralar, yeni texnologiyalar və nou-hau üçün patent və lisenziyaların təxminən 80% -nə TMK-lar nəzarət edirlər. TMK-lar dünya buğda, qəhvə, qarğıdalı, ağac, tütün və dəmir filizi bazarının 90%-nə, mis və boksit bazarının 85%-nə bazarı, çay və qalay bazarının 80%-nə, xam neft, təbii rezin və banan bazarının 75%-nə nəzarət edirlər. ABŞ-da ixrac əməliyyatlarının 50%-i, İngiltərədə 80%-i və Sinqapurda 90%-ə qədəri TMK-lar tərəfindən həyata keçirilir. Bütün bu rəqəqlər onu bir daha sübut edir ki, TMK-lar bu gün qloballaşmanın ayrılmaz hissəsidir və onların beynəlxalq

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

İqtisadiyyatda rolu danılmazdır. Dövlətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətində TMK-larla münasibətlərin qurulması ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təkan verərək, gələcək

Qlobal bazarda fəaliyyət göstərən on minlərlə TMK-lara nəzər salsaq görərik ki, inhisarlaşma səviyyəsi son dərəcə yüksəkdir. Bu, xüsusilə yüksək texnoloji sahələrdə nəzərə çarpır, çünki bu sahələrin çox milyardlıq sərmayələrə və yüksək ixtisaslı kadrlara olan ehtiyacla izah olunur. Ən böyük TMK-larda istehsalın yüksək transmilli olması nəticəsində onların dünya mal bazarlarında və dünya iqtisadiyyatının aparıcı sahələrində üstünlük təşkil etməsi labüddür.

Transmilli biznesin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. TMK-lar dünya bazarının ehtiyaclarını nəzərə almaqla istehsalına başlamazdan əvvəl öz məhsullarına böyük dərəcədə tələbat yaratmağı bacarırlar. Beynəlxalq istehsal komplekslərini formalaşdıran TMK-lar beynəlxalq əmək bölgüsü və beynəlxalq istehsal kooperasiyasının üstünlüklərindən daha çox istifadə etmək və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün təbiətinə təsir göstərmək imkanına malikdir.

Korporasiyaları transmilli kimi təsnif etmək üçün adətən aşağıdakı meyarlar tətbiq olunur:

- korporasiyanın fəaliyyət göstərdiyi ölkələrin sayı (ən azı iki-altı ölkə);
- korporasiyanın gəlirində və satışında xarici əməliyyatların minimum payı (adətən 25%);
- üç və ya daha çox ölkədə səsvermə səhmlərinin ən azı 25%-nə sahib olmaq;
- yüksək rəhbərliyin və korporasiya heyətinin beynəlmilləl olması.

Transmilliləşmə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün korporasiyalar aşağıdakı üç göstəricinin ortalaması olan müvafiq indeksdən istifadə edir:

1. xarici aktivlərin ümumi aktivlərə nisbəti;
2. xarici satışların ümumi satışa nisbəti;
3. xaricdəki işçilərin sayının korporasiyada çalışanların ümumi sayına nisbəti.

Qlobal maliyyə böhranı illərində TMK-lar dünya iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində mövqələrini qorumaq üçün beynəlxalq biznesin aparılmasının yeni, daha təsirli forma və metodlarını axtarırlar. Bunun üçün isə onlar müxtəlif və daha effektiv beynəlxalq əlaqələrə girərək ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələr vasitəsilə öz təsir dairələrini genişləndirirlər.

Dövlətin milli maraqlarının müəyyən edilməsində vacib məsələlərdən biri TMK-ların iqtisadiyyatdakı rolunun və yerinin müəyyənləşdirilməsidir. Qloballaşma dövründə TMK-lar milli səviyyəni üstələyir. Əlbəttə ki, burada onlar öz şəxsi iqtisadi maraqlarını güdürlər, lakin eyni zamanda, onlar həm dövlətdaxili, həm də dövlətxarici mənafehin sintezidir. Böyük maliyyə kapitalı ilə möhkəmlənən həm ayrı-ayrı ölkələrin dövlət aparatlarını, həm də daxili korporasiyaların maraq subyektləri olaraq dövlət TMK-lardan öz maraqları üçün istifadə olunması üstün tutmalıdır.

TMK-ların maraqları hər hansı dövlətlərin milli maraqları ilə obyektiv şəkildə üst-üstə düşdüyü hallarda, ölkələrarası iqtisadi rəqabətdə onlara əhəmiyyətli və hətta həlledici üstünlüklər verə bilər.

Qloballaşmanın əleyhdarları müasir dünyada TMK-ların rolunun gücləndiyini və millət dövlətlərinin rolunun zəiflədiyini iddia edirlər ki, bu da dövlətin maraqlarının transmilli korporasiyaların daha güclü maraqlarına tabe olmasına səbəb olacaqdır. Rəqibləri, sırf korporativ satışların və onların ÜDM-nin müqayisəsinə əsaslanaraq dünyada TMK-ların inkişafı ilə bağlı araşdırmalar aparırlar.

IV fəsil. İqtisadi diplomatiyaya beynəlxalq münasibətlər sistemində kompleks yanaşma

Qloballaşma şəraitində dövlətin və TMK-ların iqtisadi maraqları inkişaf etdiyi, iqtisadi münasibətlərdə bütün komponentlərin istifadə olunduğu bir şəraitdə istehsal olunan xidmət və məhsulların xarici bazarlara çıxarılması üçün iqtisadi diplomatiya yolundan istifadə ən əsas vasitədir.

V FƏSİL

İQTİSADİ DİPLOMATİYANIN MÜASİR İSTİQAMƏTLƏRİ

- 5.1. İqtisadi müharibə və iqtisadi sanksiyalar**
- 5.2. Maliyyə və xarici borc diplomatiyası**
- 5.3. İnkişafa rəsmi dəstək diplomatiyası və onun formaları**
- 5.4. İnvestisiya fəaliyyətinə diplomatik dəstək**
- 5.5. Ticarət diplomatiyası**
- 5.6. İqtisadi diplomatiya və demoqrafik proseslər**
- 5.7. İqtisadi forum, konfrans və simpoziumlar iqtisadi diplomatiyanın rəlaşma mexanizmləri kimi**

5.1. İqtisadi müharibə və iqtisadi sanksiyalar

İqtisadi müharibənin bir çox növü vardır. Onlardan biri də ticarət müharibəsidir. Ticarət müharibəsi xarici bazarları ələ keçirmək üçün keçirilən iki və ya daha çox dövlətin ticari rəqabəti və ya milli iqtisadiyyatın "işğalı"nın qarşısını almaq cəhdidir. Ticarət müharibəsi xarici bazarları ələ keçirmək üçün keçirilən iki və ya daha çox dövlətin ticari rəqabəti və ya milli iqtisadiyyatın "işğalı"nın qarşısını almaq cəhdidir.

Ticarət müharibələrinin aparılmasının səbəbləri və metodlarını öyrənmək geoeconomik və dünya iqtisadiyyatını da əhatə edən

müxtəlif elmlərin prinsipidir. Klassik iqtisadçılar ticarət müharibələrinə mənfi münasibət göstərirlər və onların həyata keçirilməsi münafişə ilə məşğul olan bütün ölkələrin iqtisadi rifahının azalmasına gətirib çıxaracağına inanırlar.

Eyni zamanda ticarət müharibələri nəzəri cəhətdən bir çox nəzəri anlayışlar çərçivəsində nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Ticarət müharibəsinin aparılmasının əsas üsulları:

- aşığı ixrac gömrük tarifləri;
- ixrac kvotalarında artım, dempinq qiymətlərindən istifadə;
- müstəsna hallarda iqtisadi blokada və embarqo istifadə;
- rəqiblərin məhsullarının istehlakçılara və ətraf mühitə zərərli elan edilməsi;
- rəqiblərin məhsullarının istehsalını və istifadəsini qadağan edən və ya əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıran beynəlxalq qaydalar və standartların təqdim edilməsi.

Müdafiə ticarət müharibəsi üsulları arasında ticarət bariyerlərinin (ticarət maneələri) qurulması daxildir:

- idxal rüsumlarını artırılması;
- İxrac kvotalarının azaldılması;
- qeyri-tarif məhdudiyələrinin tətbiqi;
- texniki maneələrin tətbiqi;
- idxal olunan məhsulların milli standartlar və spesifikasiyalara uyğunluğunun təmin edilməsi ilə bağlı çətinliklərin yaranmasına şərait yaradılması.

Ticarət müharibələri, xüsusilə ticarət blokadasının pozulmasına cəhdlər silahlı münaqişələrə çevrilir.

İqtisadi sanksiyalar, ticarət və maliyyə sanksiyalarının qadağnedici iqtisadi tədbirlərini nəzərdə tutur ki, bu da ölkənin siyasi kursunu dəyişdirməyə məcbur etmək üçün istifadə edilir. Hazırda siyasi sferada güc tətbiq halını müəyyən etmək və əks tədbirlər

haqqında qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti BMT Təhlükəsizlik Şurasına məxsusdur. BMT Təhlükəsizlik Şurasının iqtisadi sanksiyalarına misal kimi Cənubi Rodeziya, CAR, İraq, Yuqoslaviya, Liviya, Nikaraqua, Dominkan Respublikasına və s. qarşı tətbiq edilən tədbirləri qeyd edilə bilər.

Bir çox hallarda dövlətlərin tətbiq etdikləri iqtisadi əks tədbirlər iqtisadi gücün qeyri-qanuni tətbiqidir. İqtisadi gücün belə tətbiqi genişlənilib iqtisadi təcavüzə çevrilə biləcək silahlı münaqişə ilə nəticələnmə təhlükəsi yaradır. Bir qayda olaraq müvafiq tədbirlərin məqsədini siyasi təzyiq, daxili işlərə qarışmaq, dövlətin suveren hüquqlarının həyata keçirməsini, resusları üzərində hüquqlarını, gəlir və üstünlüklər əldə etməsini məhdudlaşdırmaq xarakteri daşıyır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə dövlətlərin sərbəst şəkildə meydana çıxan təhlükələrin səviyyəsini dəyərləndirmək hər hansı bir hüquqi faktları qiymətləndirmək və nəticə etibarı ilə hüquqa uyğun iqtisadi gücün tətbiq edilməsi üçün beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin yaradılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülməkdədir.

Xüsusən, BMT Təhlükəsizlik Şurası ilə yanaşı beynəlxalq birləşmiş maraqlarına uyğun iqtisadi təhlükəni dəyərləndirən və iqtisadi gücü tətbiq edə biləcək İqtisadi Təhlükəsizlik Şurasının da yaradılması ilə bağlı təkliflər irəli sürülməkdədir. Hətta hal-hazırda "G7"-nin belə bir qrup kimi çıxış edə bilməsi ehtimalı qeyd edilməkdədir. Sonuncu variant yalnız sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərin maraqlarına uyğun ola bilər. Belə ki, "G7" həmin dövlətlərin siyasi forumudur. İqtisadi Təhlükəsizlik Şurasının yaradılmasına gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, əvvəla, müvafiq mexanizmin fəaliyyəti üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının indiki statusu ləğv edilməlidir. Digər tərəfdən, beynəlxalq sülhün və təhlükəsiz-

liyin əsasında iqtisadi maraqlar dayandığından müstəqil Təhlükəsizlik Şurasına zərurət yoxdur.

İqtisadi xarakterli hüquqa uyğun olan məcburiyyət tədbirləri (sanksiyalar) müəyyən bir sistemə malikdir. Hüquq pozuntusu törədən dövlətə qarşı cavab tədbiri kimi aşağıdakılar qeyd edilə bilər:

- əmtəə idxalının məhdudlaşdırılması;
- ticarətin idxal və ixracının kvotalandırılması, lisenziyalandırılması;
- qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərinin tətbiqi;
- müvafiq dövlətin hüquqi və fiziki şəxslərinin əmlakının milliləşdirilməsi;
- fondların ixtisar olunması, aktivlər üzərində həbslərin qoyulması;
- embarqo tətbiqi olunması;
- boykot mexanizminin işə salınması;
- iqtisadi blokadanın tətbiqi.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iqtisadi (qeyri-hərbi) xarakterli gücün tətbiqi üzrə məcburiyyət tədbirləri ilə yanaşı, BMT Nizamnaməsinə (m. 39, 41, 42) uyğun olaraq hərbi gücün sanksiyalaşdırılması da mümkündür. Buna misal olaraq, 1977-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası CAR-ın siyasətini sülhə və beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdid kimi qiymətləndirərək 418 sayılı Qətnaməsi ilə CAR-ın silahla təchizatına tam embarqo qoymağı tövsiyə etmişdi. İraqın Küveytə müdaxiləsindən sonra 1990-cı ildə BMT TŞ 661 sayılı qətnaməsilə İraqa iqtisadi blokadanın elan edilməsi üzrə sanksiya hər hansı bir kontrakt və lisenziyadan asılı olmayaraq bütün dövlətlər üçün müvafiq əlaqələrin dayandırılması üzrə öhdəlik müəyyən edirdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının digər, 670 sayılı qətnaməsində qeyd edilir ki, İraq hökumətinin BMT Təhlükəsizlik

Şurasının qətnamələrinə zidd olan istənilən aktı etibarsız və əhəmiyyətsizdir. Müvafiq olaraq, İraq tərəfindən, beynəlxalq publik qayda pozulduğu üçün dövlətlərin qanunvericiliyi İraqın qanunlarına istinad edə və həmin dövlətin məhkəmələri müvafiq qanunları tətbiq edə bilməzdi. Həmin tədbirlər seriyasından Liviyaya münasibətdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1992-ci il 748 sayılı Qətnaməsi ilə hava embarqosu və silah təchizatı embarqosu qeyd edilə bilər.

Sanksiyalar, ilk növbədə iqtisadi gücün tətbiq vasitəsi kimi nəzərdə tutulmalıdır. Sanksiyaların iqtisadi gücün qeyri-qanuni tətbiqi vasitəsi kimi istifadəsinə yol vermək olmaz. Hazırda bir sıra regional və universal mexanizmlər, eləcə də qismən Ümumdünya Ticarət Təşkilatı hüququ çərçivəsində sanksiyaların tətbiqinin rəsmiləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. Hər bir halda iqtisadi gücün tətbiqi hüquqla təmin edilməlidir.

Bundan əlavə, beynəlxalq iqtisadi hüquqda sanksiya hüquq pozuntusuna görə cəzalandırmaqdan daha çox hüquq pozuntusu törədəni beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasının hüquqi çərçivəsinə qaytarmaq məqsədini daşıyır. Sanksiyaların proporsionallığı və dərəcə bölgüsü də buradan irəli gəlir.

Beynəlxalq iqtisadi mübahisələrdə iqtisadi gücün qeyri-qanuni tətbiqinin yolverilməzliyi bir sıra beynəlxalq aktlardan irəli gəlir. Təbii resurslar üzərində dövlətlərin bölünməz suverenliyi haqqında BMT Baş Məclisinin 1962-ci il Qətnaməsi; Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağın yolverilməzliyi, onların müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması haqqında BMT Baş Məclisinin 1965-ci il Qətnaməsi; "Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında" 1970-ci il Bəyannaməsi; Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri haqqında 1974-cü il Xartiyası; UNCTAD-ın (VI) beynəlxalq iqtisadi mübahisələrdə BMT Nizamnaməsini və beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş

prinsiplərini pozan məcbureddici iqtisadi tədbirlərin tətbiqini mühakimə edən 1983-cü il Qətnaməsi qeyd edilə bilər.

Çoxtərəfli qaydada beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliyi təşviq edən BMT Baş Məclisinin 1990-cı il Beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik haqqında Qətnaməsi beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizliyin stabil, etimadın təmin edilməsi, öncədən müəyyən etmənin mümkünlüyü, iqtisadi problemlərin həllində əməkdaşlıq prinsiplərini bəyan edir.

XX əsrin 70-ci illərində Bretton-Vuds maliyyə sisteminin ixlası ilə bağlı təsis müqaviləsinin IV maddəsinə edilən dəyişiklikdən sonra Fondun dövlətüstü səlahiyyətləri müəyyən qədər zəifləmişdir. Dövlətüstü səlahiyyətin azaldılması yeni "üzən valyuta" sisteminə keçidlə bağlı olmuş və bunun nəticəsində müvafiq sferada dövlətlərin səlahiyyətləri genişləndirilmişdir. Buna baxmayaraq beynəlxalq valyuta vasitələrindən olan SDR-in tənzimlənməsinə nəzarət yenə də fondun tam nəzarəti altındadır. Fondun təsis müqaviləsinin analizi belə deməyə əsas verir ki, say etibarlı ilə 40-a yaxın məsələ ilə bağlı qurum üzv dövlətlərə icrası məcburi olan göstərişlər verə bilər. Fond çoxtərəfli və birtərəfli qaydada üzv-dövlətlərin valyuta siyasətlərinə nəzarət edir. Təsis müqaviləsinin VIII maddəsinə görə üzv-dövlətlər beynəlxalq valyuta sistemində zərər verə bilən valyuta manipulyasiyaları etməməli, eləcə də, dövlətlər Fondla razılaşmaya görə beynəlxalq ödəmələrdə üstünlük qazanmaq məqsədilə valyuta kurslarını dəyişdirməməlidirlər.

BVF-nun təsis müqaviləsinə sayca III, 1990-cı il dəyişikliyinə görə Fondun İcraedici Direktoratı öhdəliklərini yerinə yetirməyən dövlətə qarşı sanksiya kimi müvafiq dövləti səsvermə və bununla bağlı digər hüquqlardan məhrum edə bilər.

Bu gün iqtisadi sanksiyalar xarici siyasətin ən ümumi vasitələrindən biridir. Sanksiyalar xarici siyasət vasitələrində güc tətbiq etmək üçün alternativ və ya əlavə olaraq güclü bir yer tutmuşdur.

Müxtəlif dövlətlər sanksiyalar tətbiq edən ölkələrin siyasi tələblərini yerinə yetirməsinə mane olmaq üçün fəal şəkildə istifadə olunurlar. BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən sanksiyaların istifadə hallarının sayı artmaqdadır. Eyni zamanda, sanksiyaların əvəzlənməsi və onların milli iqtisadiyyata təsirinin azaldılması və "hədəf dövlətlərin" sabitliyi mexanizmləri təkmilləşdirilir. Çox zaman, sanksiyaların tətbiqi sanksiya obyektləri (bir qayda olaraq, bu inkişaf etməkdə olan ölkələr) və sanksiyaların təşəbbüskarı (adətən, bu rolda inkişaf etmiş ölkələr) arasında tənzimləyici və etik fərqlərin predmeti olur. Təşəbbüskarlar sanksiyaların beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və ya müəyyən normaların yerinə yetirilməsi üçün qanuni zor tətbiq vasitələrindən biri hesab edirlər.

İqtisadi sanksiyalar xarici siyasətin bir dövlət, müharibə və ya diplomatiya kimi bir vasitədir. Ticarət və ya iqtisadi əlaqələr, müxtəlif iqtisadi imkanlar, ticarətdə asimetrlər və müəyyən mal və xidmətlərə asılılıq faktları siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün manipulyasiya imkanını yaradır.

İqtisadi təzyiq və ya siyasi motivlərlə ticarətə müdaxilə hadisələri qədim dövrlərdən və orta əsrlərdən mövcuddur. Belə ki, b.e.ə. 492-ci ildə Aegina şəhər dövləti, vətəndaşlarının tutulmasına cavab olaraq Afina tacir gəmilərini ələ keçirdi. Orta əsrlərdə bir tərəfli məhdudlaşdırıcı tədbirlər Avropa dövlətləri tərəfindən müsəlmanlara qarşı fəal şəkildə istifadə olunurdu: gəmilərin, silahların, döyüş sursatlarının və digər malların satılması qadağan idi.

Yeni dövrdə iqtisadiyyat, istehsal və ticarətdə baş verən inkişaf sanksiyalara geniş bir çərçivə qazandırdı. Müasir tipli milli dövlətin əmələ gəlməsi ilə sanksiyalar keyfiyyətə yeni məna əldə etmişdirlər. Milli dövlət sanksiya müharibələri üçün bürokratiyanın gücünü və bazar nəzarətinin "rəsonal" vasitələrini səfərbər edir.

XX əsrdə beynəlxalq münasibətlərdəki sanksiyalar 174 dəfə

tətbiq edilmişdir. Bu say beynəlxalq təşkilatların, eləcə də inkişaf etmiş ölkələrin sanksiyalarını əhatə edir.

Ticarət sanksiyalarının səmərəliliyinin problemi onda ifadə edilir ki, onların təsirindən bəzən asanlıqla çıxmaq olur. Doğrudur, bu halda malların qiyməti vasitəçilik xərcləri, qaçaqmalçılıq və korrupsiya riskləri hesabına artır, lakin texniki olaraq alıcı ölkələr ticarət məhdudiyyətlərini aşsa bilərlər. Çin Xalq Respublikasının müasir silahların tedarükü, onları Rusiyada sifariş etmək və öz analoqlarını istehsal etmək üçün Qərbin məhdudiyyətlərini effektiv şəkildə atır. Rusiya, idxalı əvəz edən siyasətini davam etdirir və itirilmiş Rus bazarını kompensasiya etmək üçün məhsul satış bazarlarını diversifikasiya edir. Nüvə reaktorları kimi eksklüziv məhsullarda vəziyyət daha mürəkkəbdir. Lakin, Şimali Koreyanın təcrübəsi göstərdi ki, burada da alıcı ölkələrin siyasi iradəsi məhdudiyyətlərdən üstün ola bilər. Maliyyə sanksiyalarında vəziyyət tamamilə fərqlidir. Belə sanksiyalar müxtəlif formalarda ola bilər: kreditlərin, qrantların, inkişaf yardımlarının, hərbi yardımının, ölkələr və şirkətlərdəki investisiyaların qadağan edilməsi, ölkələr, şirkətlər və fərdlər ilə maliyyə əməliyyatları qadağan edilməsi, seçilmiş proqramların maliyyələşdirilməsinə qadağa qoyulması və s.. Bu zaman ölkənin fiziki şəxslərinin, şirkətlərinin bank aktivlərinin müvəqqəti dondurma və ya daimi müsadirəsi həyata keçirilir.

Sanksiyaların istifadəsi tez-tez tənzimləyici bir mübahisənin mövzusudur. Müzakirə sanksiyaların qanuniliyi və onların legitimliyinin mənbələri barədədir. Bu da siyasi əxlaq məsələsidir - hədəf ölkələrin ümumi əhalisinə potensial ziyan vura biləcək və ya inkişaf edən dövlətlərə qarşı sanksiyalara qarşı müdafiəsiz ola biləcək sanksiyalardan istifadə nə dərəcədə etikdir? Bu baxımdan sanksiyaların xarici siyasətin effektiv və mükəmməl hüquqi vasitəsi olduğunu qəbul edir. Hərbi gücdən istifadənin qarşısını almaq, istənilən

siyasi nəticələrə sülh yolu ilə nail olmaq və hədəf ölkənin hərbi potensialını zəiflətmək üçün imkan verir. BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təsdiqlənmiş sanksiyalar idealdır. Ancaq birtərəfli sanksiyalar xüsusilə, tez və sürətli nəticələr tələb edildikdə tətbiq edilməlidir. Sanksiyaların legitimliyi beynəlxalq və milli qanunvericiliyə, eyni zamanda milli maraqlara, ideoloji münasibətlərə və təşəbbüskar ölkənin əxlaqına bağlıdır. Məsələn, demokratiya anlayışı bəzi ölkələr tərəfindən mənəvi kateqoriyadır. Buna görə də, onların fikrincə, demokratiya prinsiplərini pozanlara qarşı sanksiyaların tətbiqi mənəvi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Bu yanaşmanın ən görkəmli ustası ABŞ-dır. 2017-ci ildə qəbul olunan Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında ayrı bir bölmə iqtisadi diplomatiyaya həsr olunub. Bununla əlaqədar sanksiyalar Birləşmiş Ştatların rəqiblərini məhv etmək, məcbur etmək və təcrid etmək üçün bir sıra tədbirlərin mühüm elementi hesab olunur. Qeyd edək ki, bölmədə "dost-düşmən" münasibətləri normativ baxımdan nəzərdən keçirilir. 2015-ci ildə Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında ağıllı sanksiyalar, beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməyən, cinayətkar və terrorist şəbəkələrə qarşı uğursuz olan "məsuliyyətsiz" aktorlara qarşı effektiv bir siyasət vasitədir. Strategiya qeyd edir ki, Birləşmiş Ştatlar BMT-nin himayəsi altında sanksiyalar tətbiq edər, lakin zəruri hallarda müstəqil fəaliyyət göstərəcəklər. Avropa İttifaqının doktrin sənədlərində sanksiyalar diplomatiya ilə yanaşı istifadə edilməli olan münaqişələrin qarşısının alınması üçün mühüm vasitə sayılır.

Qanunvericiliyinin qaynağı - beynəlxalq hüquq, Aİ qanunvericiliyi, TTBS, ÜTT və digər təşkilatlar çərçivəsində Avropa Birliyinin beynəlxalq öhdəlikləridir. Başqa sözlə, çoxtərəfli tədbirlərlə yanaşı, birtərəfli tədbirlərə də icazə verilir. Eyni zamanda, dağıdıcı sosial nəticələrdən qaçmaq üçün sanksiyaların maksimum məhdudlaşdırma ehtimalı qeyd olunur. Bundan əlavə, sanksiyalar böhranlara

cavab vermək vasitələrindən biri (humanitar yardım, diplomatiya və s.) ilə müəyyən edilir. Avropa İttifaqı sanksiyaların və onların tətbiqi prosedurlarının ətraflı təsvirini təqdim edir .

Rusiya BMT Təhlükəsizlik Şurasınının sanksiya qərarlarını sanksiyalarının yeganə mənbəyi hesab edir. Hər hansı birtərəfli iqtisadi güc tədbirləri qəbul edilməz sayılır. Xüsusilə, bu, 2016-cı ildə Rusiya Xarici Siyasət Konsepsiyasında qeyd olunur. Bu mövqə ÇXR və bir çox inkişaf etməkdə olan dövlətlər tərəfindən dəstəklənir.

5.2. Maliyyə və xarici borc diplomatiyası

Maliyyə diplomatiyası beynəlxalq iqtisadi və siyasi fəaliyyətin ayrılmaz hissəsidir və siyasi vasitələrdən istifadə edərək iqtisadi əlaqələrin inkişafını təşviq etmək məqsədini daşıyır. "Maliyyə diplomatiyası" termini nisbətən yaxınlarda ortaya çıxmışdır, hətta 1984-cü ildə nəşr olunan "Diplomatik lüğət"də bu anlayış barədə heç bir məlumat yoxdur. Əvvəllər bu fəaliyyət növü yalnız yerli problemləri həll etmək üçün istifadə olunurdursa, hazırda beynəlxalq əməkdaşlıqda onun əhatə dairəsi böyümüşdür.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatda baş verən mühüm struktur dəyişiklikləri maliyyə diplomatiyasında yeni dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu dəyişiklikləri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- beynəlxalq iqtisadiyyatda ticarət mübadiləsinin dəyəri getdikcə artan investisiya fəaliyyətinə və kapital axınlarına yol açaraq azalır;
- dünya iqtisadiyyatı qlobal maliyyə və informasiya şəbəkələri tərəfindən birləşdirilmiş vahid bir mexanizmə çevrilir;
- qlobal iqtisadi prosesdə iştirak edən ölkələrin sayının artması maliyyə və diplomatik fəaliyyət üçün geniş yer açır,

bu da sənaye investisiyalarının yeni quruluşunu və istehsal qüvvələrinin coğrafi bölgüsünü yaratmağa kömək edir;

- beynəlxalq maliyyə infrastrukturunun yaranması və kapitalın mərkəzləşdirilməsi prosesini dərinləşdirdi ki, bu da transmilli korporasiyaların və iri bankların sənaye istehsalının, dünya ticarətinin və qiymətli kağızlar bazarının 50% -dən 90% -ə (sahədən asılı olaraq) nəzarət etməsinə gətirib çıxarmışdır;
- beynəlxalq nəqliyyat sistemləri və telekommunikasiya şəbəkələri (İnternet, peyk rabitə sistemləri) yaxşılaşdırıldığı üçün real vaxt rejimində (on-line) maliyyə və ticarət əməliyyatlarını həyata keçirməyə imkan verən qlobal rabitə sistemlərinin rolu artmışdır;
- beynəlxalq iqtisadi təşkilatların (ÜTT, BVF və s.) dünya iqtisadiyyatında mövqeləri güclənmişdir;
- beynəlxalq iqtisadi prosesdə artan iştirakçıların təsiri altında xarici siyasətdə iqtisadi diplomatiyanın rolunu artırmışdır.

İntegrasiya edilmiş bir sistem olaraq dünya iqtisadiyyatı beynəlxalq korporasiyaların fəaliyyəti və müstəmləkə imperiyalarının yaradılması nəticəsində 20-ci əsrin əvvəllərində formalaşmışdı. Həmin dövr dövlətləri iqtisadi əməkdaşlığa təhrik edən ən vacib amillər sənayeləşmə və elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin həyata keçirilməsi idi. Lakin bununla yanaşı əlavə kapitalların yaranması öz növbəsində maliyyə münasibətlərinin dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Ümumiyyətlə, maliyyə diplomatiyasının əhatə dairəsinə nəzərdən keçirərkən onun vəzifələrini müəyyən etmək lazımdır. Maliyyə diplomatiyasının əhatə dairəsinə aşağıdakı əsas vəzifələrin həlli daxildir:

- 1) ölkənin beynəlxalq təşkilatlara və maliyyə qurumlarına təsirinə gücləndirilməsi;

- 2) milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatında iştirakı üçün ən əlverişli şəraitin təmin edilməsi;
- 3) xaricdə fəaliyyət göstərən milli biznesə siyasi yardım;
- 4) dünya iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərməsi üçün yeni şərtlər (qloballaşma, çoxqütblülük) nəzərə alınmaqla iqtisadi problemlərin həlli.

Maliyyə və diplomatik fəaliyyətlərə dövlət və hökumət başçıları rəsmi görüşləri, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarda fəaliyyət, böyük iqtisadi forumlarda danışıqlar (məsələn, Davos forumu) və maliyyəçilərin şəxsi təmasları daxildir. Bütün bu çoxtərəfli əməkdaşlıq, makro səviyyədə beynəlxalq iqtisadi imkanları daha da inkişaf etdirmək və ayrı-ayrı firmaların maraqlarını mikro səviyyədə nəzərə almaq məqsədi daşıyır. Dövlətlərinin maraqlarını lobbi etmək maliyyə diplomatiyası sahəsinə aid edilə bilər. Ötən əsrin əvvəllərində ingilis iqtisadçısı Gibson yazırdı: "Böyük Britaniyanın müasir xarici siyasəti, hər şeydən əvvəl kapital üçün sərfəli bazarlar uğrunda mübarizədir". Hal-hazırda belə bir sadə siyasət əvvəlcədən uğursuzluğa düşür. Fərqli ölkələrin iqtisadi subyektlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti ayrı-ayrı ölkələrdə və bütün bölgələrdə baş verən prosesləri dərinlən dərk etmədən, xüsusən də indi dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərin global hala gəldiyini, maliyyə diplomatiyası üçün yeni çətinliklər yaratmadan mümkün deyildir.

Maliyyə diplomatiyası bizneslə əlaqəli çoxsaylı beynəlxalq sazişlərdə göstərilən hüquqi çərçivədə fəaliyyət göstərməlidir. Maliyyə diplomatiyası aşağıda yazılan vəzifələri vacib edir:

- vahid iqtisadi və siyasi məkanda səmərəli fəaliyyət göstərmək bacarığını;
- milli biznesə sivil və dinamik dəstək göstərməyi;
- maliyyə və iqtisadi danışıqlarda dünya təcrübəsindən istifadəni;

- ölkənin dünya iqtisadiyyatındakı payını nəzərə alaraq milli prioritetlərin qorunmasını;
- bütün beynəlxalq öhdəliklərə və ümumi qəbul edilmiş normalara tabe olmaqla iqtisadi prosesin bütün iştirakçılarının bərabər və ədalətli əməkdaşlığının təmin edilməsini.

Siyasi və iqtisadi dəstəyin köməyi ilə iqtisadi problemlərin həlli üçün infrastruktur iki əsas komponentdən ibarətdir:

- 1) iqtisadi münasibətlərə birbaşa və ya dolaylı yolla təsir göstərən beynəlxalq təşkilatlar (maliyyə diplomatiyasının təşkilati infrastrukturu və ya "aparatu");
- 2) normaları özündə cəmləşdirən hüquqi sənədlər və bu cür münasibətlər üçün standartlar (proqram infrastrukturu və ya "proqram").

Birinci hissə ölkənin iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatındakı yerini müəyyən edən real iqtisadi imkanlarını (idxal və ixrac edilən investisiyaların həcmi, ixrac və idxalın həcmi, valyuta ehtiyatlarının və əməliyyatlarının miqراسiyanın sayı və keyfiyyət xüsusiyyətləri) əhatə edir. Bu, dövlətin beynəlxalq təşkilatlarda təsir dərəcəsini və beynəlxalq əməkdaşlıq kanallarından (nəqliyyat, rabitə və s.) istifadə dərəcəsini müəyyən edən maddi bazadır.

İkinci hissəyə maliyyə diplomatiyasının hüquqi dəstəyi ilə bağlı beynəlxalq hüquq sahəsindəki beynəlxalq öhdəliklər və çoxtərəfli müqavilələr daxildir. Təbii ki, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi sahəsində göründüyü kimi, dünya iqtisadiyyatında dominant mövqe tutan və bazar münasibətlərinin əhəmiyyətli maraqlarını təmin etmədən öz maraqlarını təmin edəcəyinə əmin olan iqtisadi cəhətdən güclü subyektlər qeyd-şərtsiz buna misal ola bilər.

Son illərdə bir çox maliyyə təşkilatlarının yaradılması və çox sayda çoxtərəfli sazişlərin imzalanması, qarşılıqlı asılılığın artması

maliyyə və əmtəə axınlarının hərəkətini intensivləşdirmişdir. Bu beynəlxalq səviyyədə xidmət göstərməsini təmin edəcək hərəkətlərinin müəyyən dərəcədə əlaqələndirilməsinə ehtiyac duyulmasından irəli gəlir. Beynəlxalq əməkdaşlığın təkamülü müxtəlif beynəlxalq hüquqi sənədlərin yaradılmasında ifadə olunur. Maliyyə diplomatiyasının proqram infrastrukturunu təşkil edən beş növ hüquqi sənəd mövcuddur:

- müxtəlif iştirak növləri olan beynəlxalq çoxtərəfli müqavilələr;
- iştirakçı ölkələrin coğrafi və ya başqa şəkildə müəyyən edilmiş bir qrupa aid olduğu regional beynəlxalq müqavilələr;
- ikitərəfli müqavilələr;
- məcburi olmayan digər dövlətlərarası sənədlər (bəyannamələr, təlimatlar və s.);
- həm beynəlxalq, həm də məcburi olan beynəlxalq təşkilatların qətnamələri.

Müasir dövrdə dünyada maliyyə diplomatiyasının məntiqi nəticəsi ölkələrin digər ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar qarşısında borclanmasına gətirib çıxarır. Hazırda xarici borc məsələsi hətta inkişaf etmiş ölkələri, o cümlədən ABŞ kimi nəhəng iqtisadiyyatları da silkələyir. Bu baxımdan, buna sadəcə iqtisadi problem deyil, iqtisadiyyatların patoloji simptomlarının məcmusu kimi baxmaq lazımdır. Əslində, borca düşməni də müxtəlif qruplar üzrə təsnifləşdirilməsi sərhədlərin tanınması baxımından daha doğru olardı. Çünki, xarici borc sadəcə bir iqtisadi nəticə deyildir. Onu şərtləndirən amillər və dərəcələr (ağırılıq, yüngüllük və s.) vardır. Məsələn, ölkələrin iqtisadiyyatı Dünya Bankının standart təyinatları olan **kəskin** və **mülayim** borca düşmə vəziyyətinə görə təsnifləşdirilir. **Kəskin borca** düşmə o zaman baş verir ki, onun 2 əsas

göstəricisi kritik səviyyəni aşır: xarici borca xidmət xərclərinin Ümumi Milli Gəlirə nisbəti (220%). **Mülayim borclanma** o deməkdir ki, hər iki göstərici 60%-i ötür, amma kritik həddə çatmır. Bütün digər aşağı və orta gəlir səviyyəsinə malik olan iqtisadiyyatlar aşağı borca düşmə həddində olan ölkələr kimi təsnifata salınır. (Ümumi Milli Gəlir-keçmişdə Ümumi Milli Məhsul və ya ÜMM). Əksər hallarda isə ölkələrin xarici borcların vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün 3 əsas indikatorndan istifadə olunur:

- xarici borcun miqdarı ixracın 200%-dən çox olmamalı;
- xarici borcun ÜDM-ə nisbəti 40%-i aşmamalı;
- xarici borca xidmətlə əlaqədar bütün ödənişlərin ÜDM-ə nisbəti 5%-dən yüksək olmamalı.

Ölkələrin xarici borclarının yüksəlməsi hər ölkədə bəzən özünəməxsus olur. Deyək ki, Avropa ölkələrində vəziyyət bir neçə ölkə üzrə eynidir, amma bir neçə ölkə üzrə tam fərqli. Məsələn, bəzi Avropa ölkələrində - İtaliya, İspaniya, Portuqaliyada vəziyyət oxşardır. Yunanıstanın dövlət borcu hazırda ÜDM-in 160%-i, İtaliyada isə 120%-i həddindədir. Hətta dünya iqtisadiyyatının ən böyük güc sahibi ABŞ-da bu rəqəm ÜDM-in 100%-i səviyyəsindədir. Yəni, 2017-ci ildə ABŞ-da federal hökumətin kredit borcları, təqaüdcülük borc sənədləri və digər borcların cəmi məbləği 15 trilyon 230 milyard dollara çatıb. Bu isə o deməkdir ki, hələ yaxın illərdə də ABŞ-ın xarici borcu iqtisadi artımı üstələyəcək. Bunun mütənasiblik təşkil etməsi üçün ABŞ-ın iqtisadi artımı 6% həddində olmalıdır. Hətta hesablamalar göstərir ki, 2020-ci ilə qədər borcun 26 trln. dolları keçəcəyi mümkündür. Hazırda ABŞ-da xarici borcun təxminən ÜDM-nin həcmi (100%) qədər olması reallıqdır. Amma bunun əsas səbəbini iqtisadçılar ABŞ-da faiz dərəcələrinin aşağı olması ilə

bağlayırlar. Pulun faiz qazandırmaq üçün banklar tərəfindən yaradılması və faiz dərəcələrinin artmağa meyilli olması tək ABŞ iqtisadiyyatını deyil, dünya iqtisadiyyatını təsəvvür edilməz duruma sala bilər. Ümumiyyətlə, ABŞ iqtisadiyyatındakı bu "virusun" bütün dünyanı "qripə yoluxdurması" daha böyük faciələrdən xəbər verə bilər. Məsələnin ən ağırlı və bəşəri əhəmiyyəti məhz bununla bağlı ola bilər. Dünya iqtisadiyyatının 27%-ni əhatə edən ABŞ-da və Avropada borcların bu səviyyəyə çatması bir tərəfdən beynəlxalq maliyyə qurumlarını, digər tərəfdən isə kreditlər hesabına dövlət borclarını əhəmiyyətli sürətdə böyüdən dövlətlərin fundamental probleminə çevrilib. Bu kontekstdən baxanda, əslində xarici borc problemi qlobal xarakterli olmaqla dünya maliyyə sistemində yer alan ölkələrin və maliyyə oyunçularının qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirən həlqədir. Hətta problemin qlobal miqyas aldığı görən dünyanın maliyyə mərkəzləri (dövlətləri) 10 ildən çoxdur ki, borcların yüngülləşməsi üçün proqram hazırlamağa qərar veriblər. Həmin proqrama görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin borcları bağışlanılmazsa, onlar inkişafdan geri qalacaqlar. Çünki onların cari ixracatlarından əldə etdikləri gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsi inkişaf etmiş ölkələrdən alınmış kreditlərin ödənməsinə sərf olunur. Belə ölkələrdə borca xidmət ixracatın 25%-ə bərabər olur, bəzilərində isə bu rəqəm hətta 50%-ə də çatır. Dünya ölkələrində borcun bu miqyasda olması üzündən nəcib, eyni zamanda mexanizmi dəqiq olmayan bir təşəbbüs irəli sürüldü. Borcların bağışlanması üçün "Yubiley Hərəkəti"na start verildi. Bu təşəbbüsün dünyada ictimai dəstək qazanmasına baxmayaraq, BVF-nun proqramla müəyyənləşdirdiyi standart barmaqla sayılacaq ölkə uyğun gəlirdi deyə hələlik bu təşəbbüs ciddi uğur qazanmayıb. Cəmi 24 ölkə bu kriteriyalarla razılaşdığı üçün hələ də o "amnistiya" baş tutmayıb.

Avropa kimi böyük siyasi və iqtisadi məkanda xarici borc probleminə ciddi önəm verilir. AB ölkələrində borcların artmasına hədd kimi hələ 1998-ci ildə Maastrikt Müqaviləsində bu faktora xüsusi diqqət edilmişdi. Belə ki, həmin kriteriyaya əsasən, dövlət borcları ÜDM-in 60%-dən artıq ola bilməz. Bu əslində borcların yüklənməsini məhdudlaşdıran kriteriya olmaqla, perspektivdə ölkələrin maliyyə asılılığını nəzərə alan amil hesab olunmalıdır. Çünki nəticədə bu həddin aşması, həm ölkələrin daxili, həm də beynəlxalq maliyyə sisteminə neqativ təsir göstərir. Bununla bağlı məşhur futuroloq Piter Draker "Gələcək üçün idarəetmə" əsərində qeyd edir: *"Kimin ki, banka 100 min dollar borcu var, bu onun bankdan asılı vəziyyətə düşməsinə səbəb olur, kimin ki, banka 100 milyon borcu var, artıq bankın özünün həmin şəxsdən asılı vəziyyətə düşməyə başlaması deməkdir."* Reallıqda isə dünya miqyasında borclar həm global maliyyə böhranının səbəbi kimi, həm də onun dərinləşməsinə şərtləndirən amil kimi çıxış etməkdədir.

Xarici borclar, dövlətin xarici bazarlardan mənbə təmin etməsidir. Bu cür borc ilə ölkə mənbələri artır, dövlətə əlavə istehsal və investisiya qoymaq şəraiti yaradır. Daxili borclarda olduğu kimi, bir kənarlaşdırma prosesi olmadan dövlətin daha çox xərcləmə imkanı olur. Xarici borcların artması təhlükəli ola bilər. Çünki, çox borclanmanın faiz maliyyəti də artır və ölkənin xarici borc inzibatchılığında inflyasiya ilə qarşılaşma riski artır. Xarici borclanmanın davam edə bilməsi üçün yerli pula dəyər vermək lazımdır. Yerli pulun dəyərli tutulması valyuta məzənnələrinin yenidən müəyyən edilməsi problemləri ilə bərabər ölkənin xarici ticarətinə mənfi təsir edir. Xarici maliyyə mənbələrindən vəsaitlərin cəlb edilməsi və bu borc öhdəlikləri üzrə xidmətin təşkili dövlət borcu münasibətləri ilə yanaşı ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunur. Xarici dövlət borcları ölkənin ümumi iqtisadi

durumuna təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Xarici borc vəsaitləri ölkə iqtisadiyyatına daxil olub, əsaslı inkişafa səbəb olmaqla yanaşı, həmin vəsaitlərin qaytarılması baxımından milli iqtisadiyyat qarşısında bir çox çətinliklər yarada bilər.

Vaxtında qaytarılmayan xarici borclar ölkə iqtisadiyyatını olduqca çətin vəziyyətə gətirib çıxara bilər. Bir çox iqtisadi kateqoriyalarda olduğu kimi, xarici dövlət borcunun mahiyyətində də, bir sıra fərqli cəhətlər vardır. Xarici dövlət borcu bütün hallarda, ölkənin xarici maliyyə bazarlarından əldə etdiyi vəsaitləri özündə əks etdirir. Bu proses, ya dövlət qiymətli kağızlarının xarici investidlərə satılması yolu ilə, yaxud da, birbaşa kreditləşdirmə yolu ilə həyata keçirilir. Xarici dövlət borcları ölkədən kənarında mövcud olan maliyyə mənbələrindən alınan borclar hesab edilir. Xarici dövlət borcları xarici valyutalar ilə əldə olunur, onun əsas və faiz məbləğləri də həmçinin xarici valyutalar ilə ödənilir.

Yaranma xüsusiyyətinə görə dövlət borclarını aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Dövlət kreditindən yaranan borclar;
2. Qeyri-dövlət krediti münasibətindən yaranan borclar.

Dövlətin borc alan və zəmanətçi kimi çıxış etdiyi münasibətlər dövlət borcu kimi xarakterizə olunur. Adətən, bütün ölkələrdə dövlət borclarının tərkibində dövlət kreditindən yaranan borclar üstünlük təşkil edir. Bu da dövlət borcunun mahiyyətindən irəli gəlir. Bir qayda olaraq bütün kredit münasibətləri borc münasibətləri əsasında qurulur. Kreditin əsas şərtlərindən biri də qaytarılmaq şərtidir. Bütün borc münasibətlərini kredit münasibətləri ilə eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, elə qeyri-kredit münasibətləri vardır ki, orada da borc münasibətləri yaranmış olur.

Dövlət kreditindən yaranan borclara beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından cəlb edilmiş kreditlər, eləcə də dövlət qiymətli

kağızlar bazarında yerləşdirilmiş maliyyə alətlərindən yaranan borc öhdəlikləri daxildir. Buradan aydın olur ki, dövlət kreditindən yaranan borclar həm əhəmiyyətinə, həm də həcminə görə digərindən fərqlənir. Bu növ dövlət borcları bəzən o qədər böyük paya malik olur ki, bir çox mütəxəssislər dövlət borcuna dövlət kreditindən yaranmış borclar kimi də baxırlar. Respublikamızda da dövlət borclarının böyük əksəriyyətini dövlət krediti münasibətlərindən yaranmış borclar təşkil edir. Qeyri-dövlət krediti münasibətlərindən yaranan dövlət borcları əksər hallarda ticarət münasibətləri zamanı meydana gəlir. Belə ki, dövlət digər iqtisadi subyektlərlə (daha çox xarici ölkələrlə) ticarət münasibətlərinə girərək əmtəə və ya xidmətlərin alıcısı kimi çıxış edir. Bu zaman o, dəyəri ya birbaşa olaraq ödəyir, yaxud da müəyyən müddətdən sonra ödənilməsi üçün öhdəlik götürür. Beləliklə, ikinci halda həmin əmtəə və ya xidmətin dəyəri dövlət borcuna çevrilmiş olur. Qeyri dövlət krediti münasibətlərindən yaranan dövlət borclarının da yaranma xüsusiyyətinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1. Planlaşdırılmış dövlət borcları;
2. Planlaşdırılmamış dövlət borcları.

Planlaşdırılmış dövlət borcları əvvəlcədən razılaşdırılmış borc öhdəliklərini ifadə edir. Yəni, borc verən subyektə əmtəə və ya xidmətin dəyərinin sonradan ödəniləcəyi əvvəlcədən məlum olur. **Planlaşdırılmamış dövlət borcları** isə qabaqcadan razılaşdırılmamış, lakin müəyyən səbəblər üzündən meydana gəlmiş borc öhdəlikləri deməkdir. Onların ödənişi üçün maliyyə mənbəyinin tapılması və həmin borcların tam həcmdə qaytarılması mürəkkəb olduğu üçün bu növ dövlət borcları təhlükəli sayılır.

Dövlət borcları vasitəsilə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi zamanı ən geniş istifadə olunan maliyyə mənbəyi xarici kreditlərdir. Dövlət xarici kreditorlardan əldə etdiyi vəsaitləri ya öz

adından alıb istifadəçiyə ötürür, ya da zəmanət təqdim etməklə təsərrüfat subyektləri tərəfindən alınmasını təmin edir.

Bu istiqamətə yönəldilən xarici kreditlər daha çox dövlət zəmanəti altında həyata keçirilir. Investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində daha çox fəaliyyət göstərən beynəlxalq maliyyə qurumları içərisində Dünya Bankı xüsusilə seçilir. İri investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində xarici dövlətlərin kommertiya bankları böyük paya malikdir. Bu zaman borc alan dövlətə siyasi, iqtisadi, eləcə də coğrafi cəhətdən yaxın olan xarici dövlətlərin kommertiya bankları əsas rol oynayır.

Məsələn, Türkiyənin hər hansı bir iri kommertiya bankının Azərbaycanda, yaxın Avropa dövlətlərində, eləcə də Türk dünyası ölkələrində investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində iştirakını göstərə bilərik. Ölkəmizdə də dövlət borclarının tərkibində investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən vəsaitlər daha çox paya malikdir. Daxili dövlət borclarını çıxmaq şərti ilə bu istiqamətə yönəldilən vəsaitlərin demək olar ki, hamısı xarici dövlət borclarının payına düşür. Xarici mənbələrdən cəlb edilən investisiya kreditlərinin yönəldiyi sahələr içərisində neft-qaz və enerji sahələri, infrastruktur daha çox hissəsini təşkil etmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatı üçün lazım olan, ancaq, ölkə daxilində istehsal olunmayan bir qrup əmtəə və xidmətlər var ki, onlar digər dövlətlərdən idxal olunur. Bir çox hallarda idxal olunmuş maddi nemətlərin dəyərini birbaşa ödəmək zərurəti yaranmadıqda dövlət kreditlərindən istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Dövlət bir çox mənbələrə müraciət etməklə kredit vəsaitləri cəlb edərək idxalı maliyyələşdirmiş olur.

Dövlət borclarının istifadə istiqamətlərindən biri də idxalın maliyyələşdirilməsidir. Bu istiqamətə xidmət edən dövlət borcları dövlətlərarası ticarət münasibətlərinin daha da genişləndiyi müasir

dövrde çoxluq təşkil edir. İdxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə hökumət həm daxili, həm də xarici borc mənbələrindən istifadə edir. Bu zaman daxili borc mənbələrinin əsasını bu məqsədli yerləşdirilmiş dövlət qiymətli kağızları təşkil edir. İdxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə daxili borc mənbələrindən az hallarda istifadə olunur. Bu istiqamətli dövlət borclarının başlıca mənbəyi kimi birbaşa xarici kreditlər çıxış edir. Bu məqsədlə alınmış xarici kreditlər istiqaməti baxımından ixracatçı ölkə tərəfindən təqdim olunan birbaşa kreditlərə və digər xarici mənbələrdən cəlb edilmiş birbaşa kreditlərə bölünür. İdxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan dövlət borclarının qaytarılması əsasən iki mənbə hesabına həyata keçirilir:

- idxal olunmuş məhsul və ya xidmətin təkrar alıcısı kimi çıxış edən ölkədaxili subyektlərin ödədiyi vəsaitlər fondu;
- dövlət büdcəsinin vəsaiti.

Tədiyə balansı ölkədən xaricə çıxarılan və ölkəyə xaricdən daxil olan bütün əmtəə və xidmətlər üzrə ödəmələrin istifadəsidir. Ölkənin tədiyə balansında müxtəlif dövrlərdə və fərqli səbəblərdən kəsr yaranı bilər. Bu kəsrin aradan qaldırılması üçün bir çox mənbələrdən kredit vəsaitləri cəlb edilir. Bu isə dövlətin borc öhdəlikləri kimi xarakterizə olunur. Tədiyə balansının tarazlaşdırılması məqsədilə cəlb edilən kreditlər xarici mənbələrdən götürüldüyündə xarici dövlət borcları kimi səciyyələnir.

Ölkənin tədiyə balansında yaranan kəsr vəziyyəti valyuta birjasında milli valyuta təklifinin dönərli valyuta təklifindən artıqlığına gətirib çıxarır. Bu hal milli valyutanın dəyərini aşağı endirərək inflyasiyaya səbəb olur. Tədiyə balansının tarazlaşdırılması məqsədilə xarici valyuta kimi cəlb edilən kreditlər hökumət tərəfindən ölkənin valyuta birjasında təklif edilərək milli valyutanın dəyərinin yüksəlməsinə və sabitliyinə kömək edir. Bu istiqamətdən yaranan

dövlət borcları daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrə xasdır. Əksər hallarda bu ölkələr sözü gedən səbəb üzündən milli valyuta dəyərinin qeyri-sabitliyi ilə üzləşir. Tədiyə balansının tarazlaşması məqsədilə cəlb edilən borc vəsaitlərinin bir sıra üstünlükləri vardır. Bu kreditlər dövləti borc öhdəlikləri ilə qarşı-qarşıya qoyulsa da, makroiqtisadi siyasət baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə cəlb edilən xarici vəsaitlərin kreditorları kimi beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları və xarici dövlətlərin kommersiya bankları çıxış edir. Təqdim olunan kreditlər aşağı faiz və güzəştli şərtlər ilə verilir.

Azərbaycanda dövlət borclarının təhlili üçün xarici dövlət borclarında tədqiqi də çox önəmlidir. Çünki, ölkənin xarici borcları onun dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya səviyyəsini və ölkənin iqtisadi və siyasi cəhətdən xaricdən asılılıq səviyyəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Azərbaycan hökuməti də çox vəsait tələb olunan, həlli vacib layihələrinin reallaşdırılması üçün aktivlik göstərərək xarici dövlət borclarına müraciət edir. Xarici borclar üzrə Azərbaycanın indiyədək cəlb etdiyi kreditləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) **Birbaşa dövlətə verilən kreditlər.** Bu kreditlər əsasən beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından hökumətin iqtisadi islahatları dəstəkləməsi üçün aldığı kreditlərdir. Məsələn, BVF-dən alınmış Stand-by, STF, ESAF və digər reabilitasiya kreditləri birbaşa dövlətə verilən kreditlərdir.
- 2) **Dövlət zəmanətli borclar.** Bu borclara beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün alınmış güzəştli kreditlərdir. Məsələn, Beynəlxalq İnkişaf Agentliyindən alınmış neft sektoruna texniki yardım, Bakının su təchizatı, ərazilərin bərpa edilməsi üzrə

pilot layihə və.s. üzrə alınan kreditlər bu təyinatlı kreditlərdir.

- 3) **Kommersiya kreditləri.** Bu cür borclara müxtəlif təşkilatlardan investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün kommersiya şərtləri ilə alınmış kreditlər aiddir. Bu Yaponiya Eksimbankı, kommersiya banklarının müxtəlif maliyyə təşkilatlarından aldığı kreditləri misal gətirmək olar.
- 4) **MDB dövlətlərinə olan borclar.** Bura Türkmənistan və Özbəkistana olan borclar aiddir. Respublikamızda xarici dövlət borcları üzrə alınmış vəsaitlərin əsas istifadə məqsədlərinə dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi, tədiyyə balansının saxlanması, investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi, xammalın, enerji resurslarının və digər məhsullarının idxalı, kreditlər üzrə dövlət zəmanətləri ilə əlaqədar öhdəliklərin yerinə yetirilməsi aiddir.

Respublikamız 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu ilə müstəqillik qazanandan sonra iqtisadiyyatının transformasiyası üçün ilk olaraq, 1992-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı ilə əməkdaşlığa başlayıb və təxminən 2 il sonra ilk borcunu alıb. Daha sonra, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi də daxil olmaqla bir sıra beynəlxalq və regional maliyyə institutları ilə əməkdaşlığını genişləndirib. Bu əməkdaşlığın nəticəsi olaraq Azərbaycan son 15 ildə ən müxtəlif təyinatlı layihələr üçün xarici borcları cəlb edib. Azərbaycanın aldığı xarici kreditlərin donorları sırasında ilk yer dünyada iqtisadi inkişaf məqsədlərinə xidmət edən ən böyük donor təşkilatlarından olan Dünya Bankının payına düşür. Sonrakı yerlər isə Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi, Asiya İnkişaf Bankı, AYİB(Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı) ,İslam

İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə qurumları arasında bölüşdürülüb

İmzalanmış kredit sazişlərinin donorlar üzrə strukturuna nəzər yetirsək, 2017-ci ilə Dünya Bankı 29%, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi 14%, AYİB 12%, AİB 10%, İslam İnkişaf Bankı 7% payla əsas kreditorlar siyahısındadır. 2004-cü ilədək Azərbaycanın iki əsas kreditorundan biri olmuş BVF isə 5% paya malikdir. Hökumətin bu qurumlardan kredit alınmasını dayandırdıqda bu payın sonrakı illər üçün daha azalacağı gözlənilir.

Xarici maliyyə mənbələrindən vəsaitlərin cəlb edilməsi və bu borc öhdəlikləri üzrə xidmətin təşkili dövlət borcu münasibətləri ilə yanaşı ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunur. Bu baxımdan, xarici dövlət borcları ölkənin ümumi iqtisadi durumuna təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Xarici borc vəsaitləri ölkə iqtisadiyyatına daxil olub, inkişafın vacib amillərindən birinə çevrilməklə yanaşı, həmin vəsaitlərin qaytarılması baxımından milli iqtisadiyyat qarşısında ciddi maliyyə təhlükəsi yarada bilər. Hazırda Azərbaycanın xarici borc siyasətinin strategiyasının prioritetini səmərəli, xüsusilə də investisiya xarakterli xarici kreditlərin ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi və yaranmış borcların mütərəqqi üsullarla idarə olunması təşkil etməlidir. Lakin, digər iqtisadi alətlər kimi xarici dövlət kreditlərindən də müəyyən olunmuş limitlər çərçivəsində istifadə olunmalıdır. Faktiki olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilən xarici borc vəsaitlərinin əsas hissəsi bilavasitə investisiya xarakterinə malik olduğu üçün onların iqtisadi effekti ÜDM-in artımına təsir göstərir. Bu ilkin olaraq nəzəri cəhətdən onu sübut edir ki, xarici dövlət borcları ölkədə ÜDM-in artımını təmin edən komponentlərdən biridir və hal-hazırda iqtisadi təhlükəsizlik hədləri daxilində birbaşa xarici kreditlərin cəlb edilməsinin intensivləşdirilməsi hökumətin bu istiqamətdə prioritet

siyasətinə çevrilməlidir. Azərbaycanda xarici dövlət borcunun strukturunda iqtisadi təhlükəsizlik, fiskal siyasət, eləcə də digər amillər baxımından daha səmərəli xarakterə malik olan dövlət zəmanətli xarici kreditlərin hazırda ümumi xarici borcların tərkibində ləng artım tempi, həmçinin bu vəsaitlərin yalnız dövlət sektoruna yönəlməsi bu istiqamətdə başlıca problemlərdən biridir. Azərbaycanda dövlət zəmanətli xarici kreditlərin həcmi illər üzrə artım dinamikasına malik olsa da bu istiqamətdə ümumi durum hələ ki qənaətbaxış sayıla bilməz. Belə ki, son illərdə bu istiqamətli xarici kreditlərin artımı faktiki və huquqi öhdəliklər üzrə ümumi xarici dövlət borclarının artımından, eləcə də əsas makroiqtisadi indikatorların artımından geri qalır. Lakin dövlət zəmanətli kreditlərin xüsusi çəkisinin artımı meyli güclənir və bu, xarici borcların məcmu səmərəliliyinin yüksəldir. Bununla belə bu artım digər tərəfdən bu istiqamətli kreditlər üzərində maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsinə zərərətə yaradır. Hər maliyyə ili üçün xarici dövlət borcu limitinin müəyyən edilməsi iqtisadi təhlükəsizlik istiqamətində aparılan siyasətin vacib həlqəsini təşkil edir. Azərbaycanda xarici dövlət borcu limitini müəyyən edən parametrlər aşağıdakılardır:

1. Həmin maliyyə ili ərzində fiskal ehtiyaclara, yeni dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsinə yönəldiləcək birbaşa xarici kreditlərin saziş üzrə məbləğinin yuxarı (maksimum) həddi.
2. Hökumətin həyata keçirdiyi iqtisadi tənzimləmə siyasətinin dəstəklənməsi məqsədilə cəlb ediləcək birbaşa xarici kreditlər üzrə saziş məbləğinin yuxarı həddi.
3. Dövlət zəmanəti ilə cəlb ediləcək birbaşa xarici kreditlər üzrə saziş məbləğinin yuxarı həddi.

Hazırda müasir dünya təcrübəsində xarici dövlət borcu limitinin müəyyən edilməsində ilk öncə ÜDM-in həcmi və onun artım

dərəcəsi əsas götürülür. Belə ki, növbəti maliyyə ili ərzində xarici dövlət borcu üzrə sazişlərin məbləğinin yuxarı həddi həmin maliyyə ili ərzində proqnozlaşdırılan ÜDM-in artım səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Azərbaycanda xarici dövlət borcu limitini müəyyən edən əsas komponentlərdən biri vahid maliyyə ili ərzində fiskal boşluqlara, yəni dövlət büdcəsi kəsrinin örtülməsi məqsədi ilə cəlb edilən birbaşa xarici kreditlərin həcmidir. Bu istiqamətli xarici kreditlər təyinatına görə fərqləndiyi kimi, xüsusiyyətinə görə, yəni hökumətin xarici borc siyasətindəki yerinə görə də fərqlənir. Hər şeydən öncə, bu istiqamətli kreditlərin qaytarılması yükü bilavasitə hökumətin, yəni dövlət büdcəsinin üzərinə düşür. Ona görə də bu vəsaitlərin istifadə həcmiminin qorunması (ciddi şəkildə limitləşdirilməsi) həm də ölkənin fiskal siyasəti baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatını nəzərə alaraq Azərbaycanda dövlət borcu siyasətinin istiqamətləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

1. Dövlət borcları kimi cəlb edilmiş xarici kreditlər əsasən sosial mədəni infrastruktur sahələrinə deyil dövlətin iqtisadi inkişafı baxımından daha vacib olan real istehsal və xidmət sahələrinə yönəldilməlidir. Bu, əsasən dövlət borclarının idarə edilməsi baxımından vacib sayılır.
2. Dövlət borclarında daha çox daxili mənbələrə üstünlük verilməlidir. Bu öz növbəsində dövlət qiymətli kağızlarından istifadəni, şərtləndirir ki, bu da dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişafına gətirib çıxarır. Daxili dövlət borclarının üstünlük təşkil etməsi bir sıra başqa xüsusiyyətlərinə görə də əlverişlidir. Məlum olduğu kimi, dövlət borc alan subyektlər kimi cəlb etdiyi kreditlərinə görə haqq ödəyir. Bu vəsaitlərin ölkədaxili subyektlərə ödənilməsi, onların ölkədən kənara

- çıxmamasına şərait yaradır və bu cəhət iqtisadi artım baxımından sərfəlidir.
3. Dövlət borclarının idarə olunması tam müstəqil və mükəmməl surətdə həyata keçirilməlidir. Burada nəzərdə tutulan əsas məsələ ondan ibarətdir ki, Azərbaycan hansı iqtisadi ittifaqın, yaxud qurumun üzvü olursa olsun öz müstəqil qanunlarını digər qanunlardan üstün tutmalıdır.
 4. Ölkə iqtisadiyyatının kreditə olan ehtiyacı dövlət kreditləri hesabına deyil, banklar və digər kredit təşkilatları vasitəsilə ödənilməlidir. Bu, dövlətin iqtisadi siyasətinin digər bir forması kredit siyasəti ilə bağlıdır. Kommersiya bankları və qeyri-bank kredit təşkilatları ölkə iqtisadiyyatının kredit ehtiyaclarının böyük bir hissəsini ödəməlidir.
 5. Dövlət qiymətli kağızları üzrə yaranan borcları vaxtılı vaxtında və tam həcmdə ödəməklə dövlət qiymətli kağızlarına inamı artırmalı, bununla da dövlət qiymətli kağızlar bazasının inkişafı təmin edilməlidir.

5.3. İnkişafa rəsmi dəstək diplomatiyası və onun formaları

Dövlətin iqtisadi inkişafının vacib atributlarından biri də onun iqtisadi subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bunun üçün düzgün və lazımi fəaliyyətin planlaşdırılaraq həyata keçirilməsi üçün dövlət daim bir sıra tədbirləri həyata keçirir. Ümumiyyətlə, XX əsrin sonlarında əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün texnologiyaların inkişafı dünya iqtisadiyyatının strukturunda, beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminin və milli iqtisadiyyatlar arasındakı münasibətlərin dəyişməsinə səbəb oldu. Beynəlxalq münasibətlərin dərinləşməsi tendensiyası xarici amillərin daxili iqtisadi və

siyasi sistemlərə təsirini gücləndirdi. Bununla əlaqədar olaraq bazar fəaliyyət prinsiplərinə əsaslanan vahid global iqtisadi şəbəkə sisteminin formalaşması baş verir. Beynəlxalq səhnədə yeni oyunçular meydana çıxır - beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları və transmilli korporasiyalar. Beləliklə, iqtisadi cərəyan əsasında yaranan qloballaşma siyasi, sosial və mədəni sahələri də özündə cəmləşdirir.

Bu baxımdan, həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan dövlətlərin milli maraqlarının təmin edilməsi üçün iqtisadi diplomatiya ön plana çıxır. İqtisadi diplomatiya milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına nail olmaq üçün dövlət siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, qərar qəbul olunması və milli işgüzar dairələrin qorunması aləti kimi istifadə olunur. XX əsr boyu beynəlxalq münasibətlər subyektlərinin beynəlxalq fəaliyyətləri tənzimləyən milli və beynəlxalq prinsiplər arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün təsərrüfat subyektləri üçün birləşmə mexanizmlərini inkişaf etdirilmişdir.

Subyektlərin müxtəlifliyi, habelə milli hüquqi tənzimləmə alətlərindəki ciddi fərqlər və ayrı-ayrı iştirakçıların öz mövqelərini digərlərinə tətbiq etmək cəhdləri çoxsaylı münaqişələrə səbəb olur. Məhz bu həqiqət xarici diplomatik qərarların qəbulu prosesində iqtisadi diplomatiya mexanizmlərinin tətbiqini vacib edir və onu milli iqtisadiyyatın inkişaf konsepsiyasına əsaslanmağa məcbur edir. Bu fakt yalnız ictimai münasibətlərin siyasi sahəsində deyil, həm də sənayenin inkişafı proqramları, kapital axınlarının tənzimlənməsi, xidmət və malların mübadiləsi mexanizmləri, məlumatların yayılması, həmçinin beynəlxalq sosial təşəbbüslərdə iştirak və mədəniyyətlərarası mübadiləsi proseslərində özünü biruzə verir.

Dövlətlərarası münasibətlərin yarandığı gündən iqtisadi mübadilə həm xeyli sayda dövlət qurumları, həm də qeyri-dövlət iştirakçıları üçün xarakterik olmuşdur. Beynəlxalq səviyyədə iqtisadi

diplomatiyada nəinki suveren dövlətlərin hökumətləri və onların ixtisaslaşmış xarici münasibətlər orqanları, eyni zamanda dövlət aparatlarının, regional və yerli hakimiyyət orqanlarının, dövlət tərəfindən idarə olunan hüquqi şəxslərin (həm kommersiya, həm də qeyri-kommersiya) xüsusi səlahiyyətlərə sahib olan nümayəndələri iştirak edirlər.

Dövlət aktorları və yaratdıqları qlobal və regional hökumətlərarası təşkilatlarla yanaşı, qeyri-dövlət, ilk növbədə transmilli korporasiyalar və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) iqtisadi diplomatiyada geniş iştirak edirlər. İqtisadi diplomatiyanın xüsusi bir subyekti kimi investorların ayrıca bir kateqoriya kimi ayırmaq məqsədəuyğundur. Onlar hüquqi statuslarına görə müstəqil qrupa ayrılı bilər, eyni zamanda yuxarıda göstərilən qruplardan birinin nümayəndəsi ola bilər və ya kapital axını prosesində iştirak edən milli dövlətlərin fiziki və ya hüquqi şəxsləri ola bilərlər. İqtisadi diplomatiya subyektlərinin digər qrupuna vasitəçilərin - maliyyə bazarlarında peşəkar iştirakçıları olan kredit və maliyyə təşkilatlarına ayrılması məqsədəuyğundur.

Passiv iqtisadi siyasət dövlət öz milli iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsini həyata keçirə bilməz. Yalnız dövlətin iqtisadi inkişafa dəstək siyasəti müsbət investisiya mühiti yarada bilər. Bununla yanaşı diplomatların aktiv hərəkətləri rəqabət üstünlükləri üçün zəruri imkanlar yarada bilər.

Çox vaxt inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi diplomatiyanın vəzifələrinin həllində dövlətin nəzdində olan diplomatlar korpusu iştirak edir. Onların fəaliyyəti xaricdə ölkənin biznes imicini tanımaq və ölkəyə biznes tərəfdaşları cəlb etmək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, bu dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərindəki kadrların sayını artırmadan maliyyə və insan resurslarını qənaət etmək cəhdləri, çoxpilləli diplomatlar prinsipinə əsaslanır. Lakin

onların səlahiyyətlərinin olmaması səbəbindən arzu olunan nəticələr əldə olunmur. Bu, həm təhsil çatışmazlığı, həm də iş təcrübəsinin olmaması ilə əlaqədardır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə müvafiq səviyyəli mütəxəssis hazırlaya biləcək tədris mərkəzlərinin olmaması səbəbindən mütəxəssisləri yetişdirmək üçün xaricdəki ixtisaslaşmış tədris mərkəzlərini daha üstün tutulur. Bir qayda olaraq, bu cür təhsil dövlət-özəl tərəfdaşlıq prinsipləri əsasında özəl tədris mərkəzlərinin cəlb edilməsi ilə hökumətlərarası müqavilələr əsasında həyata keçirilir.

İqtisadi diplomatiyanın xüsusi bir sahəsi kredit, maliyyə, istehsal, ticarət və s. təşkilatların fəaliyyətinə diplomatik dəstək verməkdir. İqtisadi diplomatiyanın bu sahələrin fəaliyyətində əsas istiqamətlərdən biri milli iqtisadiyyata maliyyə axınlarının sabitləşdirməsini həll etməkdir.

Qloballaşma proseslərinin davam etməsinə baxmayaraq, müasir iqtisadi diplomatiya çoxsaylı forma və qurumlarla xarakterizə olunur. Bu baxımdan onun filialı istisna deyil və iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinə diplomatik dəstək verir. Bu, hər şeydən əvvəl hüquq sistemlərindəki fərqlə, eləcə də hər bir suveren dövlətin mədəni və siyasi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

İqtisadi subyektlərin fəaliyyətlərini diplomatik dəstəkləməyin global təcrübəsini qiymətləndirmək üçün bəzi ölkələrin təcrübələrini nəzərdən keçirmək daha məqsəduyğun olardı.

ABŞ dövlət hakimiyyət orqanlarının quruluşu və onların fəaliyyət sistemi Avropadan və digər ölkələrdən xeyli fərqlənir. Bir tərəfdən ABŞ-ın xarici siyasətinə ABŞ Prezidenti, digər tərəfdən, xarici siyasətin həyata keçirilməsi ilə məşğul olan xarici əlaqələrə aid olan qurumlar özləri nəzarət edir. Onlar buna uyğun olaraq həyata keçiriləcək bir proqram hazırlayır, büdcəsini müəyyənləşdirir, bu proqrama vəsait xərclənməsini və əldə olunan nəticələri

müəyyən edirlər. Beləliklə deyə bilərik ki, ABŞ-ın istənilən diplomatik fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə iqtisadi diplomatiyadır. Bu proqram demək olar ki, bütün iqtisadi qurumlarını əhatə edir, bu da onların fəaliyyətlərinə vahid şəkildə diplomatik dəstəyin nəzərə alınmasını tələb edir.

Ənənəvi olaraq ABŞ-ın xarici siyasət subyektləri aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Hökumət (ABŞ Prezident administrasiyası);
2. Biznes və lobbi qurumları;
3. Qeyri-hökumət təşkilatları;
4. Beynəlxalq təşkilatlar.
5. Elmi və tədris mərkəzləri.

Birləşmiş Ştatlar Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi ABŞ iqtisadi diplomatiyasının strukturunda, o cümlədən iqtisadi təşkilatların fəaliyyətinə diplomatik dəstək verməkdə xüsusi rol oynayır. Formal olaraq ABŞ Dövlət Departamentinin bir hissəsi deyil, eyni zamanda onun direktoru ABŞ Dövlət Katibinin müavini. Bu quruluş, əslində, ABŞ hökumətinin bir hissəsini təmsil edir və hazırda iqtisadi yardım və humanitar missiyalar daxil olmaqla dünyanın 105 ölkəsində fəaliyyət göstərir.

İnvestisiyaların cəlbediciliyi baxımından ikinci yeri **Avropa Birliyi** ölkələri tutur. 2015-ci ilin sonunda Avropa Birliyi üçün bu göstəricinin ümumi artımı 60% -dən çox olmuşdur. Beləliklə, ardıcıl üç il davam edən tənəzzüldən sonra göstəricilər kəskin şəkildə artmağa başlamışdır. Cənubi Avropa ölkələrində maliyyə problemlərinə və miqrasiya böhranına baxmayaraq, bölgədəki makroiqtisadi vəziyyət yaxşılaşmışdır.

Bu təsir həm iqtisadi diplomatiya alətlərindən həm milli dövlətlər daxilində, həm də Avropa Birliyi çərçivəsində bacarıqlı istifadə sayəsində mümkün oldu.

Avropanın birləşməsi iqtisadi əsasda baş verdiyinə görə bu çoxmillətli qurumun iqtisadi diplomatiyası ümumi xarici siyasət institutları ilə ayrılmaz şəkildə nəzərə almaq mümkün olmazdır.

Avropa Birliyinin diplomatik qurumları kollegial xarakter daşıyır. Ənənəvi olaraq bunlara daxildir:

- Avropa Şurası (Baş İşlər Komitəsi də daxil olmaqla);
- Nazirlər Şurası;
- Avropa Komissiyası (bütün müvafiq müdiriyyətlər də daxil olmaqla);
- Daimi Nümayəndələr Komitəsi;
- Avropa Mərkəzi Bankı;
- Avropa Xarici Fəaliyyət Xidməti.

Avropa Birliyinin iqtisadi diplomatiyasında xüsusi rolu 2010-cu ildə Lissabon Müqaviləsinə uyğun olaraq yaradılmış, diplomatik korpus kimi fəaliyyət göstərən və iqtisadi diplomatiyanın vəzifələrini yerinə yetirən Avropa Xarici Fəaliyyət Xidməti oynayır. Xidmətin əsas vəzifəsi Avropa Birliyinin dünya ölkələri ilə ticarət əlaqələrinə və iqtisadi maraqlarına təşviq etməkdən ibarətdir. Xidmətə Avropa Birliyinin Xarici İşlər üzrə Ali Komissarlığı rəhbərlik edir.

Maliyyə və kredit təşkilatlarının investisiya fəaliyyətlərinə diplomatik dəstəkdən danışarkən, Avropa iqtisadi diplomatiyasında Avropa Mərkəzi Banklar Sistemi (ESCB) kimi bir oyunçunu qeyd etmək lazımdır. Bu qurum Avropa Mərkəzi Bankından (ECB) və Avropa İttifaqının bütün ölkələrinin əlaqəli milli mərkəzi banklarından ibarət bir konqlomeratla təmsil olunur. ESCB-nin fəaliyyətinin əsas məqsədi Avrozonada qiymət sabitliyini qorumaqdır. Bununla yanaşı, bu strukturun vəzifələrinə Avrozonada pul siyasətinin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, üzv dövlətlərin valyuta ehtiyatlarının saxlanması və idarə edilməsi, ödəniş sisteminin etibarlı fəaliyyətinin təşkil edilməsi daxildir.

Vahid Avropa pul vahidi buraxıldıqdan sonra Avrozonaya daxil olan ölkələrin bankları Avrosistem adlanan qeyri-kommersiya tərəfdaşlığı yaratdılar. Bu quruluş üzv ölkələr arasında maliyyə münasibətlərinin genişlənməsi ilə məşğul olur.

Avropa Birliyinə üzv ölkələrin iqtisadi diplomatiyasını və investisiya cəlb etməyin xüsusiyyətini ayrıca nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, onların arasında milli iqtisadiyyatlara investisiya cəlb edən ölkələr Hollandiya, Belçika, Böyük Britaniyadır. Lakin bu ölkələrdən ən çox fərqlənənləri Almaniya və Fransadır.

Almaniyada dövlət tərəfindən aparılan məqsədli siyasət nəticəsində yerli şirkətlərin inkişafı və böyümələri üçün lazımi iqtisadi və siyasi dəstəyin göstərilməsi onların Avrozonada nüfuzlarının artmasına səbəb olmuşdur. 2018-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən xarici investisiyaların həcmi 26,21% artaraq 105 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu isə 2008-ci il maliyyə böhranından sonra Avrozonada ən yüksək göstəcidir.

XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində **Fransız** iqtisadi diplomatiyası xüsusi inkişaf əldə etdi. Xarici siyasətin prioritet hədəfi olaraq Fransa mənsubiyyətli şirkətlərin Fransa hökumətinin dəstəyi nəticəsində inkişafına nail olmaqdır. Bundan başqa Fransa nümayəndələri uzun illər beynəlxalq maliyyə qurumlarına rəhbərlik etmələri (məsələn, Dominique Gaston Andre Strauss-Kahn və Christine Lagarde, BVF-na, Paskal Lami ÜTT-na rəhbərlik etmişdirlər) bu proseslərə daha güclü təkan verdi.

Əlbətdə ki, iqtisadi diplomatiyanın həyata keçirilməsində əsas rol Fransa Respublikası Prezidentinə məxsusdur. Həmçinin xarici iqtisadi siyasət işləri Baş nazirin rəhbərlik etdiyi Fransa hökuməti tərəfindən aparılır. Xarici siyasətin iqtisadi tərkib hissəsinə cavabdeh olan əsas nazirliklər İqtisadiyyat Nazirliyi, Xarici Ticarət

nazirlikləri və Maliyyə Nazirliyidir. Lakin Xarici İşlər və Beynəlxalq İnkişaf Nazirlikləri də xüsusi olaraq bu istiqamətə fikir verirlər.

Hal-hazırda Fransa hökuməti ayrıca olaraq iqtisadi diplomatiya strategiyasını hazırlayaraq və onu təsdiq etmişdir. Bu normativ hüquqi aktda dövlət qurumları tərəfindən iqtisadi diplomatiya sahəsində fəaliyyət göstərmək üçün onların rolu, yeri və məsuliyyəti müəyyənləşdirilmiş, onun həyata keçirilmə üsulları və formaları göstərilmişdir.

İqtisadi diplomatiya **Çinin** xarici siyasətinin mərkəzində durur desək yanlışdır. Sürətli iqtisadi böyümə mərhələsində olan Çin, iqtisadi diplomatiyanın alətlərini, əsasən ticarət və vergi güzəştləri vasitəsi ilə yumşaq güc toplamaq və ya investisiya cəlb etmək üçün bir vasitə olaraq məharətlə istifadə edir. Belə bir siyasət 1990-cı illərdə Çin Xalq Respublikasının beyin mərkəzləri tərəfindən "yeni təhlükəsizlik anlayışı" adlandırdıqları daha geniş strategiyanın bir hissəsi oldu. Bu dövr Qərb iqtisadi və siyasi ədəbiyyatında "Çinin dinc böyüməsi dövrü" adlandırılır.

Bu dövrün xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Çinin hakim partiyası, dövlət və hərbi liderlərin ən yüksək eşelonu tərəfindən yeni iqtisadi formaya keçidin dəstəklənməsi;
- qanunverici orqanlar (bütün Çin Xalq Nümayəndələri Məclisi), o cümlədən burada təmsil olunan xarici çinlilərin yeni qanunvericiliyin hazırlanmasına cəlb olunmaları;
- Xarici İşlər Nazirliyinin və Xarici Ticarət Nazirliyinin aparatlarının xarici əlaqələrdə iştirak etmək üçün hökumət tərəfindən səlahiyyət verilməsi;
- Çində azad iqtisadi zonaların qurulması;
- Böyük dövlət korporasiyalarının yaradılaraq rəqabətqabiliyyətli dünya şirkətlərinə çevrilməsinə dəstək.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən ehtiyat valyutalar hovuzuna daxil edilən yuan diplomatiyası dəstək üçün ölkədəki əsas valyuta sabitliyinin funksiyalarını qoruyan Çin Milli Bankı xaricdə bir sıra şöbələr qurdu və Avrobond bazarı və kredit sindikat bazarı kimi beynəlxalq maliyyə bazarlarında Çin şirkətlərinin kapitallarının iştirak etməsinə nail oldu. Bunun sayəsində 2019-cu ilin göstəricilərinə əsasən dünyanın ilk 10 iri banklarına 4 Çin bankı liderlik edir.

İnvestisiya cəlb etmək baxımından **Hindistan** da 2015-ci ildə liderlər qrupuna daxil ola bildi. İnvestisiya mühitini yaxşılaşdırmaq üçün səmərəli hökumət tədbirləri Hindistana 2015-ci ildə 59 milyard dollar, yəni 2014-cü ildəkindən iki dəfə çox vəsait cəlb etdi.

Hindistanda müasir iqtisadi diplomatiyanın inkişafı, xarici sərmayə üçün şərtlərin liberallaşdırılması haqqında qanunun qəbul edildiyi dövr 2000-ci il sayıla bilər. Sonradan, hər il xarici sərmayə sahəsində müasirləşdirilmiş tənzimləmə bazasının yaradılmasına yönəlmiş mühüm inkişaf baş verdi, buna müstəsna əhəmiyyət verildi.

Hindistanda iqtisadi diplomatiyanın digər bir sahəsi maliyyə qanunvericiliyində dəyişikliklər, həm gömrük rüsumları, həm də xarici sərmayələrə tətbiq olunan vergi güzəştləri idi. Eyni zamanda Hindistanın iqtisadi maraqları da nəzərə alındı. 2003-cü ildə investitorlara tətbiq edilən birbaşa və dolaylı vergilərin optimallaşdırılması, yüklərin azaldılmasına və mövcud layihələrin yenidən kapitallaşdırılması üçün investorların cəlbediciliyini artırmağa imkan verdi.

İqtisadi diplomatiya mexanizmlərini təşviq etmək üçün həm Xaricdə (həm də diplomatik nümayəndəlikləri vasitəsi ilə) Hindistan Xarici İşlər Nazirliyi və ölkə qurumlarının xarici ölkələrin diplomatik nümayəndəlikləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini təşkil etmək, daim yeni iştirakçıları cəlb edir. Xarici siyasətin əlaqələndirici orqanı olaraq

xarici sərmayə siyasəti sahəsindəki fəaliyyətlərini həm Hindistan, həm də xarici ölkələrin ticarət və sənaye otaqlarının iştirakı ilə digər nazirlik və idarələrlə əlaqələndirir.

5.4. Investisiya fəaliyyətinə diplomatik dəstək

Qloballaşma və onun ilkin nəticələri belə göstərir ki, XXI əsrdə dünya təsərrüfat sisteminin dinamik inkişafında mühüm rol oynayacaq investisiya axınlarının dövlət və regionlararası idarəedilməsi mühüm rolu daha da artacaqdır. Investisiyalar mühüm struktur əmələgətirmə vəzifəsini yerinə yetirir və görmək çətin deyildir ki, investisiya siyasəti iqtisadiyyatın perspektiv strukturunun formalaşmasında aparıcı rola malikdir. Kapital qoyuluşlarının təmərküzləşməsi, müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin səfərbər edilərək, daha əhəmiyyətli və təxirəsalınmaz regional problemlərin həllinə yönəldilməsi struktur-investisiya siyasətinin əsas elementlərindəndir.

Xarici investorlara münasibət çoxsaylı və müxtəlif səviyyəli amillərin təsiri altında formalaşır. Lakin dünyada hazırki iqtisadi reallıq integrativ əlaqələrin xüsusilə, kapital axını baxımından əlaqələrin intensivləşdirilməsinin əlverişliliyi haqqında arqumentlərə malikdir. Belə ki, xarici şirkətlərin iştirakı ölkəyə ən müasir texnologiyaları və müvafiq idarəetmə vərdişlərini gətirir. Bu, xarici bazara çıxmağı da asanlaşdırır, məşğulluğu artırır və yerli istehsalın inkişafına səbəb olur.

Xarici investisiyaları cəlb edən ölkələrdə iqtisadiyyatın statik inkişafı zaman keçdikcə dinamik inkişafı əvəz olunur. Bunun üçün həmin ölkələr hökmən öz qanunvericiliklərində xarici investisiyalar üçün elə mühit yaratmalıdırlar ki, cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyalar ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təmin edən

xarakterdə olsunlar. Bu zaman yalnız qanunvericilikdə yox, həm də xarici investisiya siyasətinin tənzimlənməsində köklü dəyişikliklər olmalıdır. Bu isə kompleks məsələdir və bir ilin işi deyildir. Bu prosesi həyata keçirmək üçün dövlət hökmən xarici və daxili ticarət və rəqabət siyasətinə, xarici şirkətlərin ölkədə törəmə və filiallarının açılması ilə əlaqədar hüquqi rejimə, transmilli kompaniyalarla əlaqəli siyasətə və digər bu qəbildən olan məsələlərə yenidən baxmalıdır. Ümumiyyətlə, birbaşa xarici investiyaları ölkəsindən çıxarılmasını təmin edən dövlətlər, yəni donor ölkələr bunu xarici ölkədə öz ölkəsinə nisbətən daha çox gəlir əldə etmək məqsədilə edirlər. Birbaşa xarici investisiyaları qəbul edən ölkələr yəni resipient ölkələr bunu aşağıda qeyd olunan səbəblərə görə edirlər:

- birbaşa xarici investisiyalar ölkə iqtisadiyyatına əlavə kapital axınını təmin edir, iqtisadiyyatın proporsiyalarının müsbət istiqamətdə dəyişməsinə təsir edir, sahibkarlıq və istehsalat sahəsində inkişaf tempələrini sürətləndirir;
- birbaşa xarici investisiyalar ölkəyə portfel, borc kapitalı kimi digər kapital axınlarının cəlb edilməsini stimullaşdırır;
- birbaşa xarici investisiyalar hesabına formalaşmış şirkətlər xarici ticarət axınlarının həcmnin artmasını təmin edirlər;
- birbaşa xarici investisiyalar texnologiyaların axınını stimullaşdırır.

Birbaşa xarici investisiyalar həm donor ölkə üçün, həm də resipient ölkə üçün eyni zamanda əlverişli ola bilər. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi islahatların müsbət nəticələrindən biri kimi külli miqdarda birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi hesab edilir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması tək-cə makroiqtisadi sabitliyə deyil, həm də institusional islahatların həyata keçirilməsinə imkanlar yaradır. Bu

islahatlara özəlləşdirmə, struktur dəyişikliyi, hüquqi və vergi sisteminin islahatları aiddirlər. Bunlarla yanaşı, birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi ölkəyə yeni idarəçilik və təşkilatçılıq sistemlərinin gətirilməsinə səbəb olur. Birbaşa xarici investisiyaların həm də multiplikativ effekti vardır. Belə ki, əgər bir sahəyə birbaşa xarici investisiya cəlb edilmişdirsə, onda müəyyən vaxtdan sonra həmin sahəyə yardımçı, ona xammal və avadanlıq verən sahələrə investisiya axını baş verir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilmiş birbaşa xarici investisiyaların həcmi ildən-ilə artır. 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi" sazişi Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiyaların axınına səbəb oldu. Bunun məntiqi davamı olaraq yuxarıda qeyd olunan multiplikator effektinə uyğun olaraq cəlb edilmiş xarici investisiyaların həcmi yüksələn xətlə artdı.

Xarici birbaşa investisiyaları həyata keçirən mühüm subyektlərdən biri transmilli korporasiyalardır. Onların son on illiklər ərzində dünya iqtisadiyyatında, dünya təsərrüfatının qloballaşmasında və həmçinin kapitalın beynəlxalq hərəkətində rolu olduqca artmışdır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsini stimullaşdıran əsas amillər haqda qısaca olaraq, bunları qeyd edə bilərik ki, əvvəla, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsinin başlıca səbəbi iqtisadiyyatda uzun müddət mövcud olmuş durğunluq və böhran vəziyyətindən çıxarmaq, həmçinin ölkədaxili yığımların məhdud səviyyədə olmasına rəğmən xarici investisiyaların hesabına sahibkarlığın investisiya aktivliyini artırmaqdır. Bundan əlavə ölkə iqtisadiyyatı böhran vəziyyətindən çıxdıqdan sonra belə ölkədə geniş maliyyə sistemi və ona uyğun maliyyə institutları yarandıqdan sonra belə xarici investisiyalara böyük ehtiyac duyulur. Çünki banklardan alınan

vəsaitlər “bahalı vəsait” kimi qəbul olunur və sahibkarlar bank kreditlərindən çox xarici investorların partnyorluğuna üstünlük verirlər.

Bununla belə bir çox sahələrdə vəsaitin dövr müddəti uzun olduğundan yerli banklar həmin sahələrə vəsait ayırmaqdan boyun qaçırırlar, lakin xarici investorlar üçün bu sahələr cəlb edici ola bilər. Dünya kapital bazarında investisiyalara olan tələb təklifdən artıq olduğundan xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi ölkələri bu sferada fəaliyyətlərini bir daha artırmağa sövq edir. Nəhayət, inkişaf yoluna qədəm qoymuş iqtisadiyyata xarici investisiyalar hava kimi, su kimi lazımdır. Məhz cəlb edilmiş xarici investisiyaların hesabına fəaliyyət göstərən müəssisələrdə əsas kapitalın yeniləşdirilməsi və istehsalatın genişləndirilməsində iri həcmərdə cəlb edilmiş xarici investisiyalar müstəsna rol oynayırlar. Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsində mühüm təsir edici qüvvəyə yerli qanunvericilik bazasıdır ki, həmin qanunvericilik bazası xarici investorların fəaliyyət çərçivəsini müəyyən edir. Bu baxımdan “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun 4-cü maddəsi xüsusi qeyd olunmalıdır: “Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin vətəndaşları və huquqi şəxsləri, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, habelə dövlətlər investisiya fəaliyyətinin subyektləri (investorları və iştirakçıları) ola bilərlər.”

Müasir iqtisadi inkişafın əsas xüsusiyyətlərdən biri kapitalın ölkələr arasında hərəkətinin həcmnin artmasıdır. Qloballaşma və regional inteqrasiya kapitalın mobilliyinin kəskin artmasına səbəb olur. Əsrlərin astanasında iri beynəlxalq kapital qovuşmaları ilə xarakterizə olundu. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin sırasına yenilərinin qatılması yeni inkişaf etməkdə olan bazarların meydana gəlməsinə səbəb oldu və bununla da kapitalın mobilliyi artdı. Dünya iqtisadiyyatının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq inkişafa zəmin

yaradan resurslardan istifadə imkanları da artır. Lakin, əvvəlki kimi bu kapital, məhdud sayda resurslarının sahibləri - inkişaf etmiş ölkələrin "əlində" cəmləşmişdir. Dünya üzrə yığımların məhdudluğu investisiyalara olan tələbatı artırır. Bununla da nəinki, inkişaf etmiş ölkələrdə (İEÖ), həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) kapitalın dövr etməsinə tələbat yaranır. İnkişaf etmiş dünya ölkələri həm daxili, həm də xarici investisiyaların hüquqi şəraitinin təsbiti məsələsində xeyli irəliləyişə nail olublar. Bu sahədə mühüm faktorların müəyyən edilməsinə rəğmən daxili və xarici investisiyaların arasında onların hüquqi şəraitlərdəki bəzi fərqliliyə əsaslanan rəqabət mövcuddur. Bu tendensiya güclü siyasi və iqtisadi risklərə sahib olan İEOÖ yaratmalı olduqları mühitə və onun formalaşması prosesinə güclü təsir edir. XX əsrin sonunda başlayaraq İEÖ-in iqtisadiyyatına yönələn birbaşa investisiyaların həcmi artdı. Yəqin ki, bu tendensiya müvəqqəti xarakter daşıyır. Lakin İEÖ-in investisiya ixracının başlanmasını proqnozlaşdırmaq hələ ki, qeyri-mümkündür.

Bununla belə, investisiya axınlarının istiqamətləri qabaqcadan müəyyən qədər özünü büruzə verir. Çünki birbaşa xarici investisiyalar əsasən, yatırımlar üçün daha yaxşı investisiya mühiti formalaşdırmış və hökumət, ictimaiyyət, biznes tərəfindən xarici investisiyalara qarşı dəqiq mövqe seçilmiş ölkələrə istiqamətlənir. Investisiyaların cəlb edilməsinin metodlarının fərqliliyinə baxmayaraq, öz iqtisadiyyatına külli miqdarda investisiya cəlb edən ölkələrin ümumi cəhətləri mövcuddur:

- investisiyaların etibarlı qorunması;
- investorlarla uzun müddətli etibarlı əlaqələr;
- investisiyaların kritik həcmi və perspektiv inersiyalı artımı.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici kapitalın ölkəyə cəlb edilməsi probleminin həlli onların inkişaf məqsədlərinin və vəzifələrinin uzlaşdırılmasından asılıdır. Belə ölkələr birbaşa xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunması uğrunda rəqabət aparırlar. Onlar yaxşı anlayırlar ki, xarici investisiyalar iqtisadiyyatın modernləşməsi və maliyyə problemlərinin həllində əvəzsizdirlər. Bir çox ölkələr üçün xarici investisiyalar həm də bazar institutlarının formalaşmasında vasitə rolunu oynayır. Ölkədə xarici investisiyaların həcmi elə səviyyədə olmalıdır ki, investisiyanı qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatının effektivliyi təmin olunsun. Beynəlxalq investisiya rəqabəti mübarizəsində investorlara daha liberal investisiya rejimi təklif edən ölkə qalib olur. Onu da qeyd edək ki, investisiya stimulları və onların investisiya cəlb etməsindəki rolu nisbidir. Tədqiqatlar göstərir ki, investisiya stimulları ölkənin İEO ya da İEOÖ olmasından asılı olmayaraq, əksər hallarda investisiya cəlb edilməsi prosesinə təsir etmirlər.

Dünya təcrübəsində investisiyaların təşviqi baxımından əsasən istifadə olunan mexanizmlər aşağıdakılardır:

- vergitutma subyektlərinin və obyektlərinin, vergi dərəcələrinin və güzəştlərinin fərqləndirildiyi vergi sisteminin tətbiqi;
- kredit və amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi. Amortizasiya üzrə güzəştlər, ayrı-ayrı iqtisadi sahələr, əsas fondların və avadanlığın müxtəlif növləri və elementləri üçün dəyişkən və fərqli müəyyən edilə bilər;
- ayrı-ayrı region, sahə və istehsalatların inkişafı üçün subvensiya, subsidiya büdcə borclarının verilməsi;
- dövlət norma və standartlarının müəyyənləşdirilməsi;
- antiinhisar tədbirlərin görülməsi;
- mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi;

V fəsil. İqtisadi diplomatiyanın müasir istiqamətləri

- torpaqdan, sudan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- qiymətqoyma siyasətinin həyata keçirilməsi;
- investisiya layihələrinin ekspertizasının keçirilməsi.

Normal investisiya mühitinin yaradılması dövlətin iqtisadi, o cümlədən, investisiya siyasətinin əsas vəzifələrindən biri kimi özünü göstərir. İntestisiya vasitəsi ilə ictimai istehsalın planlı inkişafına nail olunur, iqtisadiyyatın səmərəliliyi və tarazlığı təmin edilir, çəkilən xərclərin hər manatına görə daha çox məhsul və milli gəlir artımına şərait yaradılır. İntestisiya əsas fondların yaradılmasına və təkrar istehsalına, maddi istehsalın digər formada inkişafına kapital qoyuluşları şəklində həyata keçirilir. Dövlət investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində müxtəlif iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edir. Tənzimləmədə əsasən vergitutma subyektlərinin və obyektlərinin, vergi dərəcələrinin və güzəştlərinin fərqləndirildiyi vergi sisteminin tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının vergi mexanizminin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərinin təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud praktikada investisiyaların təşviqi ilə bağlı siyasət dedikdə, xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər nəzərdə tutulur. Xarici sərmayəli firmalara yüksək əhəmiyyət verdiyinə baxmayaraq Avropa Birliyi (AB) həm investor olaraq, həm də birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) başlıca resipienti olaraq qalmaqdadır. 2013-cü ildə Avropa Birliyi ölkələrinə daxil olan BXİ-nin həcmi 2012-ci il ilə müqayisədə 14% artmışdır. Bununla belə AB tərəfindən həyata keçirilən hər iki fəaliyyət 2007-ci ildəki pik səviyyədən aşağıdır.

Avropada birbaşa xarici investisiyaların təşviqi və cəlb edilməsi son dövrlərdə maliyyə böhranı başladıqdan sonra Avropa Birliyi tərəfindən getdikcə artan əsas çağırışlardan biridir. Buna görə də

aşağıda sadalanan bütün siyasətlər Avropa Birliyinə investisiyaların cəlb edilməsi məqsədini daşıyır:

- vahid bazarın (single market) genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi;
- açıq və rəqabətli bazarın təmin edilməsi;
- ümumi Avropa və milli tənzimləmə ilə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;
- Avropa infrastrukturunun və elmi bazasının genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi.

Bu siyasətlər "Avropa 2020" Strategiyasında qeyd olunan davamlı və hərtərəfli (əhatəli) inkişaf məqsədlərinə öz töhfəsini vermək məqsədi daşıyır. Əlavə olaraq təkmilləşdirilmiş bank əməliyyatları sistemi bank vasitəsi ilə maliyyə axınının təmin edilməsinə yardım edəcəkdir. Bununla yanaşı Avropa Komissiyasının İqtisadi və Maliyyə Məsələləri üzrə Ümumi Direktorluğu həm investor, həm də investisiyaların resipienti kimi dünyada, Avropada və eləcə də üzv ölkələrdə birbaşa xarici investisiyaların analizini və qiymətləndirməsini mütəmadi olaraq həyata keçirir. Qurum həmçinin BXİ-nin iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı təhlillər aparır, üzv ölkələrə investisiyaların təşviqi ilə bağlı məsləhətlər verir. İtaliya Respublikasının Hökuməti ixracın və investisiyaların dəstəklənməsinə böyük əhəmiyyət verir. Burada xüsusi diqqət kiçik və orta sahibkarlığın stimullaşdırılmasına ayrılır ki, bu da milli gəlirin 80%-ni formalaşdırır. Dövlət dəstəyi əsasən 3 istiqamətdə həyata keçirilir:

- təşkilatı- texniki və informasiya dəstəyi;
- maliyyə dəstəyi;
- sığorta.

Təşkilatı-texniki və informasiya dəstəyi İtaliyada formalaşdırılan və hazırda fəaliyyət göstərən, ixracatçılara və investorlara

təqdim olunan bu xidmət dövlət və ya özəl şirkətlər tərəfindən ödənişli və ya ödənişsiz formada həyata keçirilir.

İtaliyada bu sahədə səlahiyyətli dövlət orqanı (22.12.2011 tarixli 214 nömrəli Qanun) İtaliyanın İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tabeliyində olan Xaricdə İtaliyan Şirkətlərinin Təşviqi Agentliyidir (ICE). Agentlik İtaliyanın regionları, ticarətsənaye palataları, sahəvi assosiasiyalarla və xarici ofisləri ilə sıx əməkdaşlıq edir. İtalyan məhsullarına əhəmiyyətli dərəcədə olan tələb və ixracyönlü İtaliya iqtisadiyyatını nəzərə alaraq, xaricdə fəaliyyət göstərən yerli şirkətlərin təşviq edilməsi məqsədi ilə Agentlik və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən 2012-ci ildə yeni interaktiv platforma olan "The Made in Italy Portal" (www.madeinitaly.gov.it) təqdim edilmişdir. Maliyyə dəstəyi və digər maliyyə yardımlarından istifadə Hazırda ixracla məşğul olan İtaliya şirkətlərinə ödənişlərdə "bonifikasiya" yolu ilə güzəştli kreditləşmə əldə edirlər. **Bonifikasiya** - mövcud kredit dərəcələrini tənzimləmək məqsədi ilə iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin və ya müəyyən qrup kreditə ehtiyacı olan subyektlərin subsidiyalaşdırılması (məqsədli, əvəzsiz vəsaitlərin verilməsi) əmtənin keyfiyyətinin, eləcə də digər göstəricilərinin müqavilədə nəzərdə tutulandan üstün olmasına görə satış qiymətinin artırılması deməkdir. İtaliyada xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı koordinasiya işlərini Investisiyaların cəlb edilməsi və Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi (İnvitaliya) həyata keçirir. Agentlik təşkilatı-hüquqi formasına görə səhmdar cəmiyyətdir və yeganə səhmdarı İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirliyidir. "İnvitaliya" xarici investisiyalar üçün əsas prioritet sahələri müəyyən edir. Məsələn, İKT, loqistika, bərpaolunan enerji, turizm, innovasiya və elmi-tədqiqat və sair.

İspaniyada investisiyaların tənzimlənməsi sahəsində ən mühüm istiqamətlər maliyyə sektorunda və əmək qanunvericiliyi (iş

qəbul etmə və işdən azad etmə ilə bağlı işə qəbul edənlərin hüquqlarının artırılması) sahəsində həyata keçirilən islahatlardır. Bu cür tədbirlər investisiya sahəsində çətinliklər olan digər inkişaf etmiş ölkələr üçün də aktualdır. Ümumiyyətlə, investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə bağlı dövlət tərəfindən həyata keçirilən digər tədbirlər qrupuna vergi güzəştləri (vergi dərəcəsinin azaldılması, digər ölkələrlə vergi müqavilələri), xüsusi (konkret) investisiya layihələrinin stimullaşdırılması, maliyyə güzəştləri (güzəştli kreditlər, investisiya qarantı, faizsiz kreditlər), infrastruktur təminatı (investisiya fəaliyyəti üçün zəruri ərazi ilə təmin olunma və ya güzəştli qiymətlərlə təmin olunma), proteksionist tədbirlər daxildir.

Türkiyədə tətbiq olunan investisiyaların təşviqi sistemi Türkiyə Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci 19 iyun il tarixli "İnvestisiyalara dövlət dəstəyi haqqında Qərar"ı ilə qüvvəyə minmişdir. Təşviq tədbirləri "İnvestisiyalara dövlət dəstəyi haqqında Qərar"da nəzərdə tutulan dəstəklərin həyata keçirilməsi məqsədi ilə regionlar sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq 6 bölgəyə ayrılmışdır. Türkiyədə həyata keçirilən dəstək tədbirlərinə aşağıdakılar aiddir:

- idxalda ƏDV-dən azad olunma;
- gömrük rüsumundan azad olunma;
- vergi güzəşti;
- sosial sığorta dəstəyi;
- torpağın ayrılması;
- kredit faizi dəstəyi;
- ƏDV-nin qaytarılması.

İdxalda ƏDV-dən azad olunmada - maşın və avadanlıqların idxalda ƏDV-dən azad olunması nəzərdə tutulur.

Gömrük rüsumundan azad olunmada - maşın və avadanlıqların idxalda gömrük rüsumundan azad olunması nəzərdə tutulur.

Vergi güzəşti bir sıra mərhələlərdən ibarətdir. **I mərhələ** - ümumi vergi güzəştinin investisiyaya nisbətinin müəyyənləşdirilməsi Qoyulacaq investisiyanın neçə faizi həcmində vergi güzəştinin tətbiq ediləcəyi müəyyənləşdirilir. **II mərhələ** - ümumi vergi güzəştinin məbləğinin hesablanması. İntestisiyanın həcmi vergi güzəştinin investisiyaya nisbətində vurmaqla vergi güzəştinin həcmi hesablanır.

Sosial sığorta dəstəyi - məcburi dövlət sosial sığorta haqqının işə qəbul edənə aid olan hissəsinin (minimum əmək haqqına düşən hissəsi) ödənilməsi deməkdir. **I mərhələ** - maksimum dəstək həddinin müəyyənləşdirilməsi Sosial sığorta dəstəyində maksimum dəstək həddinin investisiya qoyuluşuna nisbəti müəyyənləşdirilir. Daha sonra maksimum dəstək həddi hesablanır. **II mərhələ** - dəstək müddətinin müəyyənləşdirilməsi. Dəstək müddəti 2 il ilə 10 il arasında dəyişir.

Torpağın ayrılması dəstəyi - bu dəstək növündə regionlarda həyata keçirilən irimiqyaslı və strateji layihələrə dövlət torpaq fondundan ərazilərin ayrılması nəzərdə tutulur.

Kredit faizi dəstəyi - layihənin həyata keçirilməsi məqsədi ilə alınan kreditlərin faiz dərəcələrinin bir hissəsinin dövlət tərəfindən ödənilməsi deməkdir. **I mərhələ** - dəstəyin maksimum həddinin müəyyənləşdirilməsi. Dəstəyin maksimum həddi minimum investisiya tələbinin faiz nisbəti olaraq müəyyənləşdirilə bilər. **II mərhələ** - dəstəklənəcək faiz bəndinin müəyyənləşdirilməsi.

ƏDV-nin qaytarılması tədbiri - müəyyən məbləğdən yüksək inşaat xərclərində yaranan ƏDV-nin qaytarılmasını nəzərdə tutur.

Təşviq tədbirləri sənaye zonalarını da əhatə edir. Bəzi hallarda sənaye zonaları üçün daha güzəştli şərtlər nəzərdə tutulur. Məsələn, güzəştin həcmi artırılır və müddəti uzadılır. Tətbiq edilən investisiyaların təşviqi sistemində yer alan dəstək tədbirləri də öz

növbəsində regionların sosial-iqtisadi inkişafından asılı olaraq 4 qrupa bölünür:

1. Ümumi təşviq tədbirləri:
 - idxalda ƏDV-dən azad olunma;
 - gömrük rüsumundan azad olunma.
2. İrimiqtisadi investisiyaların təşviqi:
 - idxalda ƏDV-dən azad olunma;
 - gömrük rüsumundan azad olunma;
 - vergi güzəşti;
 - sosial sığorta dəstəyi;
 - torpağın ayrılması.
3. Regionlara investisiyaların təşviqi. Burada başlıca şərt müəyyən edilmiş sektorlar üzrə minimum investisiya tələbinə əməl etmək, regiona investisiya qoymaqdır (ölkə inkişaf səviyyəsinə görə 6 regiona bölünür, hər regiona tətbiiq edilən güzəşt səviyyəsi fərqlənir).
4. Strateji investisiyaların təşviqi. Burada başlıca şərt müəyyən edilmiş sektorlar üzrə minimum investisiya tələbinə əməl etməkdir (50 mln. lira); istehsal olunacaq mal üzrə daxili bazarda idxalın payı 50%-dən çox olmalıdır; yaradılacaq əlavə dəyər yüksək olmalıdır (40%-dən yuxarı); istehsal olunacaq məhsul üzrə son il ərzində minimum 50 mln. dollarlıq idxal (yerli istehsalı olmayan məhsullar üçün bu şərt zəruri deyil) olmalıdır.

Azərbaycanda milli qanunvericiliyə əsasən, investorların hüquq və mənafeələrinin qorunması, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və xarici sahibkarlara bərabər şəraitin yaradılması 13 yanvar 1995-ci il tarixli "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və 15 yanvar 1992-ci il tarixli "Xarici inves-

tisiyanın qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bir sıra normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Dövlət investisiya siyasəti Azərbaycanın uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsində investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayır. Investisiyaların tələb olunan həcm və keyfiyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə ölkədə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir.

5.5. Ticarət diplomatiyası

Müasir dünya iqtisadiyyatında "ticarət diplomatiyası" termini getdikcə daha aktual əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi olaraq, iqtisadi bir fenomen olan xarici ticarət, ilk dəfə dövlətlərarası əlaqələrin və müqavilələrin bağlanmasıyla başlıca səbəbi kimi özünü biruzə vermişdir. Lakin müasir dövrdə dövlətlər arasında xarici ticarətin tənzimlənməsi zərurəti ticarət diplomatiyasının ortaya çıxmasına gətirib çıxardı. Ümumiyyətlə, dövlətin ticarəti diplomatiyası dövlətlərin xarici ticarət siyasəti ilə bağlı problemləri həll edir. **Ticarət diplomatiyası** - informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, marketinq, reklam, danışıqlar sənəti kimi yeni vasitələrdən, praktiki tədbir və aktiv təsir üsullarından istifadə edərək dövlətlərin daxili və xarici bazarlarında mal və xidmətlərə çıxış imkanlarını əldə etməyin ən əlverişli vasitədir. **Ticarət diplomatiyası** - müasir iqtisadi, hüquqi elmlər, habelə iqtisadi tədbirlər və vasitələr (xarici ticarət siyasəti, yardımın göstərilməsi və ya alınması) ilə bağlı ticarət və iqtisadi strukturları, habelə diplomatik nümayəndəlikləri və dünya iqtisadiyyatının bütün digər subyektlərini əhatə edən bir fəaliyyət növüdür. Burada dövlət qurumlarının birgə fəaliyyəti nəticəsində milli iqtisadiyyatın inkişafına kömək etməklə dövlətin

ümumi xarici iqtisadi siyasəti çərçivəsində siyasi və iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün ikitərəfli, regional və çoxtərəfli müqavilələrin bağlanması öz əksini tapır. Bu dünya bazarında milli iqtisadi maraqların həyata keçirilməsi üçün bir fəaliyyətdir. Burada əsas məqsəd dövlətin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır. Ölkələrin iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı olması bu vasitənin inkişafını və istifadəsini zəruri edir. Hazırda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində fərdi dövlətin mövqeyi əsasən iqtisadiyyatının miqyasına, resursların mövcudluğuna deyil, ticarət diplomatiyası vasitəsi ilə xarici ticarət siyasətinin effektiv həyata keçirilməsinə və dünya bazarında üstünlüklərin əldə olunması ilə şərtlənir. Buna baxmayaraq, nəzəri baxımdan ticarət diplomatiyasının alətləri kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu konsepsiyanın formalaşması ilə əlaqədar əhəmiyyətli çətinliklər var. Belə ki, ticarət diplomatiyası yeni iqtisadi diplomatiya növü hesab edilməlidir, ticarət diplomatiyası dövlətin xarici ticarət siyasətinin mühüm komponenti (aləti) elementi kimi qloballaşmanın məhsuludur və dövlətlərin ortaya çıxmasından sonra mövcud olan bir iqtisadi alətdir.

Ticarət diplomatiyasının mahiyyətini anlamaq üçün iki əsas yanaşma var. **Birinci yanaşmanın** nümayəndələri ticarət diplomatiyasını iqtisadiyyat və diplomatiyanın kəsişməsində ticarət siyasətinin bir hissəsi kimi hesab edirlər. Burada diplomatik yollarla iqtisadi məqsədlərə, iqtisadi vasitələrə və metodlara siyasi baxımdan nail olmaq mümkündür. Burada ticarət diplomatiyası dövlətin xarici ticarət siyasətinin bir vasitə kimi qəbul edilir, bu istifadə qloballaşma prosesi ilə əlaqədar xüsusi əhəmiyyətə malik olması göstərilir. İqtisadiyyatın aparıcı subyektləri olan əsas müəssisələr iqtisadi və siyasi məsələləri həll etməyə qadir olan qlobal idarəetmə institutları halına gələn beynəlxalq iqtisadi təşkilatların üzvlərinə çevrilirlər. **İkinci yanaşmaya** əsasən əhəmiyyətli bir müəllif qrupu,

ilk növbədə, iqtisadi diplomatiya və dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin bir hissəsi olaraq, onun iqtisadi maraqlarını nəzərə alaraq kommersiya diplomatiyasının siyasi aspektini ayırır. Onların tədqiqat sahələrində iqtisadi artım tempi, ixrac və idxal həcmi və digər iqtisadi göstəricilər öyrənilmişdir. Buna baxmayaraq, ticarət diplomatiyası dövlətin xarici ticarət siyasətinin vasitəsi olmasına baxmayaraq, hər hansı bir ölkə ilə ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın kəmiyyət göstəricisi ola bilməz. Siyasi məsələlərin müzakirəsi zamanı iqtisadiyyatının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dünya iqtisadiyyatı beynəlxalq siyasi proseslərin iqtisadi komponentini ön plana çıxarır. Bununla yanaşı, iqtisadiyyat tez-tez bu istiqamətdəki nümayəndələr tərəfindən sistem yaradan bir amil kimi baxılır. Beləliklə, **ticarət diplomatiyası** dövlətin xarici ticarət siyasətinin ikitərəfli əlaqələr və sazişlər səviyyəsində, inteqrasiya təşəbbüsləri səviyyəsində və çoxtərəfli beynəlxalq iqtisadi təşkilatların səviyyəsində həyata keçirilməsinin bir formasıdır.

Xarici ticarət siyasəti şəklində ticarət diplomatiyasının ortaya çıxması üçün əsas şərtləri aşağıdakı kimidir:

- milli sərhədlərin mövcudluğuna baxmayaraq, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yeni formalarının və onların bir-birinə olan bağlılığının yaranması. Malların və xidmətlərin azad mübadiləsi xarici ticarətin dövlətin tənzimləməsinin ənənəvi vasitələrinin itkisinə səbəb olmuşdur. Şirkətlərə yönləndirilən birbaşa xarici investisiyalarının və xarici maliyyə axınlarının artımının istehsalın öz artımından daha əhəmiyyətli olması ilə bağlıdır ki, bu da bilavasitə valyuta məzənnələri hökumətlər tərəfindən deyil, dünya valyuta bazarının qanunları ilə müəyyən olunması ilə bağlıdır.
- çox vektorlu beynəlxalq ticarət və kapitalın beynəlxalq hərəkətinin, bir çox mənbələr, çoxlu sayda ölkələrin iştirakı,

istehsal prosesinin müxtəlif mərhələləri ilə sıx əlaqələr olması.

- beynəlxalq əmək bölgüsünün transformasiyası və dərinləşməsi, beynəlmilləşmənin yaranması. Bu iri sənaye sahələri arasında öz rolunu müəyyən etmiş klassik beynəlxalq əmək bölgüsünü əvəz edən, fərdi istehsalçılara təsir göstərən dar ixtisaslaşmanın istehsalın beynəlmilləşməsinə təsir etməsidir.
- milli bazarların liberallaşması ilə xarakterizə olunan yeni bir qlobal iqtisadi infrastrukturun formalaşması. Liberal bazarın səviyyəsi çox böyük olan xüsusi beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində çoxtərəfli ticarət danışıqları vasitəsilə tənzimlənir.
- qloballaşma dünya bazarının fəaliyyət göstərməsi sisteminin ağırlaşmasına gətirib çıxarmışdır və dövlətlərin çoxlu daxili iqtisadi problemləri qlobal narahatlıq problemləri kateqoriyasına çevirmişdir. Dövlətlərin daxili işlərinə beynəlxalq qurumların müdaxiləsi milli iqtisadi sistemlərin transformasiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş bir faktdır.

Yaranan qarşılıqlı əlaqələr müxtəlif ölkələrin milli iqtisadiyyatları arasındakı təmasların genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Buna görə də ənənəvi növ müqavilələrdə gömrük rüsumları və gömrük rejimlərinə dair ticarət razılaşmalarına, xaricdəki milli maraqların qorunmasına dair müqavilələrə və sərhəd konvensiyalarına dair müraciətlərin sayı artmışdır. Ona görə də vergidən yayınma ilə mübarizə və ikiqat vergitutmadan qaçılması, investisiyaların qorunması haqqında müqavilələrdə hüquqi sabitliyin təmin olunması, müqavilələrin şərtlərinə ədalətli rəftar edilməsi, ayrışdırılışın

qarşısının alınması, xaricdə olan sığortalanmış şəxslərin sosial müdafiəsi, xərclərin bölgüsü və s. çox aktualıq kəsb edir.

Dünya iqtisadiyyatının subyektləri üçün aşağıdakı iqtisadi kateqoriyalar çox əhəmiyyət daşıyır: beynəlxalq öhdəlikləri, digər ölkələrə olan tələblər, ixrac gəlirləri, idxal xərcləri və s. Lakin bir sıra ölkələrdə ehtiyaclar, imkanlar və geoiqtisadi vəziyyət dəyişməyə başlamışdır. Dünya bazarının beynəlmilləşməsi şəraitində fəaliyyət göstərməsinə və qloballaşma daxili və xarici iqtisadiyyatlar arasında sərhədlərin silinməsinə, ticarət diplomatiyası kimi xarici ticarət siyasətinin yeni effektiv formalarının axtarılmasına və istifadə olunmasına gətirib çıxardı.

Müasir dövrdə bir çox milli məsələlər beynəlxalq əhatə dairəsinə keçir. Bu da yeni hakimiyyət orqanlarının yaranmasına, regional razılaşmalara, milli ərazilərdən kənarında əməliyyatları nəzərdən keçirmək üçün səlahiyyətləri olan inteqrasiya birliklərinə, müəssisələrin mülkiyyətinin qarışıq xüsusiyyətlərinə və korporasiyaların inkişafına təsir edən transmilli korporativ planlaşdırmaya və əlavə dəyərdə texnoloji zəncirlərinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Bu, ticarət diplomatiyası üçün yeni bir fəaliyyət sahəsini açır ki, şərtlərə görə, praktiki tədbirlərdə, özləri tərəfindən hazırlanmış qanunvericilik normalarında və onların əhatə etdiyi sahələrdə, o cümlədən malların, xidmətlərin və kapitalın sərbəst dövriyyəsi zamanı maneələrin aradan qaldırılması üçün ardıcıl addımlarda danışıqların ikitərəfli və çoxtərəfli xarakterindən istifadə edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud çoxtərəfli ticarət sistemində dünya ticarətinə beynəlxalq istehsal zəncirlərinin aktiv inkişafı böyük təsir göstərir. İnkişaf edən qloballaşma və təchizat zəncirlərinin həcmi malların mənzə ölkəsinə əsaslanan ənənəvi ticarət statistikasına heç də həmişə düzgün göstərmir, bu isə öz növbəsində "mal" və "xidmət" anlayışları arasındakı sərhədləri silir.

Bu işə yaxın gələcəkdə beynəlxalq istehsal zəncirlərinin faktorlarının ÜTT çərçivəsində fəaliyyət göstərən ticarət qaydalarına təsir edə bilər və yeni normativ sənədlərin qəbul edilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Böhrandan sonrakı risklər də çoxtərəfli ticarət sisteminin mövcudluğuna təsir edir. Bu risklər xüsusilə proteksionizm, regionalizm, yeni mühitdə səmərəliliyin azaldılması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ÜTT-yə üzv olması üçün resursların olmaması ilə bağlı olan genişlənmə və inkişaf problemidir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının iştirakçılarının sayı 160-dan artıqdır. Çünki iştirak edən ölkələrin əksəriyyəti zəif iqtisadiyyatı olan dövlətlərə aiddir və buna görə də "Bir Paket" prinsipi üzrə konsensus əsasında qərarlar qəbul etmək çox çətindir. Beynəlxalq ticarət siyasətinin hazırkı mərhələsində konsensus prinsipindən imtina etmək lazımdır və ÜTT-nin fəaliyyətinin prinsiplərinin islahatının əsasını təşkil edən yeni qərar mexanizminin yaradılması üçün müvafiq təkliflər verilir.

Beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması neytral prosedur və qaydaları, rüsumların azaldılması, dövlət satınalmalarının mümkünlüyü, texniki normalar, malların mənşə qaydaları, sağlam istehlakçıların cəmiyyəti və təbii mühitin qorunması qaydalarını vasitəsilə fəvqəladə halların qarşısını alır.

Beləliklə, azad ticarətə mane olan və ya hər hansı bir ölkəyə birtərəfli üstünlük verə biləcək qeyri-tarif maneələri aradan qaldırmaqla, ticarət diplomatiyası yalnız özünəməxsus fəaliyyət sahəsini təşkil edən ticarət əlaqələrini bütün növ iqtisadi mübadilə ilə tamamlamış, həm də, dövlətlərarası münasibətlərin bir çox digər formaları və sonradan bu münasibətlərə məruz qalan azadlıq və rəqabət rejiminin düzgün tətbiq olunmasına gətirib çıxarır.

Qlobal iqtisadiyyatda dövlətin rəqabət mövqeyini gücləndirmək üçün əsas vəzifələrini həll edən kommersiya diplomatiyasının strategiyalarını yaddan çıxarmaq lazım deyil. Bunun üçün aşağıdakı strategiyalar nəzərə almaq lazımdır:

- hədəf ölkədəki iqtisadi vəziyyət, bazarın açıqlığı və dərəcəsi, investisiya mühiti, idxal və ixrac strukturu barədə məlumatlara əsaslanan yardım və qarşılıqlı strategiyası;
- dövlətin dəyərlərini anlamaq və dövlət qurumlarını xaricdə formalaşdırmaq məqsədilə sərgi, dəyirmi masa, danışıqlar və s. vasitəsilə hədəf ölkədə iqtisadi ixracatçıların fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmaq yolu ilə bazarda iştirak strategiyası;
- xarici ticarət siyasətinin prioritetləşdirilməsi vasitəsilə təhlükəsizlik və lobbiçilik strategiyası;
- ixrac siyasətinin təmin olunmasında maliyyə, kadr, təşkilati və digər dəstək vasitəsilə gizli proteksionizm strategiyası.

Hər bir ölkə milli maraqlarına uyğun olaraq xarici iqtisadi siyasətini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirməyə davam edir. Xarici iqtisadi siyasət həm də digər ölkələrin iqtisadiyyatları ilə xarici iqtisadiyyatın qarşılıqlı təsirindən mümkün olan ən böyük faydanı əldə etmək üçün xarici ticarətin fərqliliyindən yaranan narahatlığın aradan qaldırılmasına yönəldilmiş əməkdaşlıqdır. müxtəlif ölkələrin siyasətləri vaxtında daha aydınlıq və ardıcılıqla həyata keçirilir.

Yeri gəlmişkən, bu əməkdaşlıq, gömrük tənzimlənməsi tədricən aradan qaldırılması, subyektlərinin fəaliyyət azadlığına gətirib çıxardı ki, bu da nəzarətsiz bazarlarının yaranmasını zərurətə çevirdi. Məsələn, evro-dollar bazarı kimi bazarlar, maliyyə törəmələri tarazlığının deyil, həm də dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsi üçün alətlər pozulması təhlükəsini artırır. Ona görə də dövlətin xarici ticarət siyasətinin yenidən koordinasiya etməsi zərurəti

yanır. Bu, adətən, milli iqtisadiyyatın hər iki aspektini - xarici və daxili aspektlərini müəyyən edən xarici ticarət siyasəti (bazarda kredit dəstəyi, bazara daxil olma, lobbicilik və himayə) və makroiqtisadi siyasəti müəyyənləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin dünya ticarətinə təsiri təbii ehtiyatlara (yeni sənayeləşmiş ölkələr demək olar ki, təbii ehtiyatlar yoxdur və Sinqapur, Hong Kong, Cənubi Koreya tamamilə məhrumdurlar) və ya ənənəvi sənaye (informasiya texnologiyaları, innovasiya və xidmətlərin inkişafında prioritetlər) deyil, onun idarəetmə, marketinq, danışıqlar strategiyaları, kommunikasiya texnologiyaları və s. sahələrdə biznes fəaliyyətinin və qabiliyyətlərinin yüksək keyfiyyəti ilə bağlıdır.

Bu, yeni sənaye ölkələrinin nümunəsində də görünə bilər. Xarici ticarət siyasətindəki müvəffəqiyyətə onlar dünya mal, xidmət və texnologiya bazarlarından məharətlə istifadə edilməsi imkanlarında bütün cəmiyyətin güclü mənəvi dəstəyinə və dövlətin ağıllı xarici siyasətinə borcludurlar. Bu ölkələr gömrük mühafizəsi, dövlət subsidiyaları və kapital qoyuluşu, ictimai həmrəylik qurulmuş bir siyasət və s. dövlətin dəstəyi ilə inkişaf etmişdirlər.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dünya iqtisadi sisteminin gücləndirilməsi və qarşılıqlı asılılığının beynəlmilləşdirilməsi prosesləri, iki müstəvilərdə gedir: qloballaşma və regional inteqrasiya müstəvisində.

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma milli tənzimləmə prosesini məhsuldar qüvvələrin beynəlmilləşdirilməsinin dərinləşdirilməsi və eyni zamanda transmilli korporasiyaların dünya bazarında dominant mövqeyinin gücləndirilməsi məqsədilə cəmiyyətin ticarət diplomatiyasının rolunu artırılmasında yeni bir kəmiyyət və keyfiyyət səviyyəsinə yüksəlmişdir və eyni zamanda qloballaşmanın üstünlüklərini inhisarlaşdırmaq istəyənlərin istəklərinə qarşı çıxır.

Ticarət diplomatiyasının ən geniş yayılmış vasitə olmaqla, regional ticarət və inteqrasiya sazişləri, iqtisadiyyatın liberallaşması, milli maraqlarının təmin olunması və siyasi müttəfiqlər cəlb etməklə regional qruplaşma çərçivəsində oxşar maraqları hesabına təcili olaraq lazımi bazarların əldə olunması ilə həyata keçirilir. İnkişafın bu mərhələsi dövlətlərin geniş bloku və regionlararası əməkdaşlığı yaratmaq istəyi ilə qeyd olunur. Bu şəraitdə dövlətlər hər hansı bir yerdən kənar qalmağına meyillidirlər və ticarət diplomatiyası bu məkanların qarşılıqlı fəaliyyətində iştirak üçün optimal formatı tapmağa çalışır.

Ticarət diplomatiyası dünyada beynəlxalq və daxili milli iqtisadiyyat arasındakı manelərinin azaldılmasına yönəlməlidir. Dünya iqtisadiyyatında cərəyan edən universallaşma iqtisadiyyatın ən kiçik aspektlərinə belə, getdikcə daha çox təsir göstərir. Buna görə beynəlxalq subyektlərlə olan ticarət diplomatiyası vasitəsi ilə beynəlxalq şərtlərə uyğun olaraq idarə edilməlidir. Ticarət diplomatiyasının formalaşdırılması və reallaşdırılması zamanı iqtisadi vəziyyətin hər hansı bir təhlili beynəlxalq reallığı əks etdirməlidir. Dünya iqtisadiyyatında və eləcə də milli iqtisadiyyatlar daxilində yaxın, orta və uzaq perspektivdə nə baş verdiyini və ehtimal edilən hadisə və prosesləri bilmədən ticarət diplomatiyası vasitəsi ilə heç bir şey həll edilə bilməz. Bunun tam əksi təhlilin və metodologiyanın düzgün seçilməsi ticarət diplomatiyasının uğuruna gətirib çıxarda bilər. Təbii ki, buraya vasitə və mexanizmlərin düzgün seçilməsini də əlavə etmək lazımdır.

5.6. İqtisadi diplomatiya və demoqrafik proseslər

İqtisadi diplomatiyanın uğurlu fəaliyyətini şərtləndirən amillərdən biri də ümumdünya miqyasında cərəyan edən demoqrafik

proseslərin izlənməsidir. Demografiya siyasəti sosial-iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olub əhalinin təkrar istehsalının tənzimlənməsinə həyata keçirir. Demografik vəziyyətin dəyişməsi bilavasitə dövlətin maraqlarına təsir göstərir. Burada əhalinin artıb azalması ilə bağlı olan bütün amillərin tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Dövlət iqtisadi maraqlarına uyğun olaraq iqtisadi diplomatiya həyata keçirir. Müəyyən tədbirlər sistemi hazırlanır. Bu tədbirlər sistemi iqtisadi, inzibati-hüquqi, tərbiyəvi, təbliğat xarakterli olması ilə səciyyələnir. Həmin tədbirlər sistemi iqtisadi diplomatik imkanların artırılmasına kömək etməlidir. Ölkədaxili və beynəlxalq miqyasda baş verən demografik prosesi nəzərə alan iqtisadi diplomatiya ölkəsinin beynəlxalq əmək bölgüsündən maksimum dərəcədə faydalanmasını təmin edə bilər. İqtisadi diplomatiyanın vasitəsi ilə ölkə işçi qüvvəsini idxal və ixrac edərək təsərrüfat ehtiyaclarını ödəməyə müvəffəq olur. Eyni zamanda ölkəsinin iqtisadiyyatının maraqlarına müvafiq demografik mühit formalaşdırıla bilər. Bəllidir ki, lazımi demografik mühitin formalaşdırılması olmadan iqtisadi inkişaf normal gedə bilməz. İqtisadi imkanlar və əhalinin sayı, sosial tərkibi biri-birinə müvafiq olmalıdır.

İqtisadi diplomatik imkanlarla demografik siyasətin uzlaşmadığı inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxunda əhali artımı, onların yerləşdirilməsi, sağlamlığının qorunması, maddi tələbatın ödənilməsi imkanları və s. kimi problemlər ictimai-iqtisadi inkişafa əks təsir edir. Odur ki, üçüncü dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi çətinlikləri demografik siyasətə üstünlük verilməsinə zəmin yaratmışdır. Demografik siyasət isə öz əksini iqtisadi diplomatik fəaliyyətdə tapır. Demografik proseslərin tənzimlənməsində və onların xarici iqtisadi siyasətlə uzlaşdırılması üçün məqsədyönlü fəaliyyət tələb olunur. Hər şeydən əvvəl Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin mövqeyi demografik prosesin tənzimlənməsi üçün iqtisadi diplomatik

üsulların cəlb olunmasını və məqsədyönlü fəaliyyət göstərilməsini tələb edir. Aparıcı ölkələr belə hesab edir ki, əhali artımı üzərində nəzarətin iqtisadi diplomatiya ilə uzlaşdırılması məhz sosial-iqtisadi inkişafın zəruri şərtidir. Bəzi ölkələrdə olan reallıqlar tələb edir ki, əhali artımı iqtisadi ehtiyatlarla qanunauyğun balans təşkil etsin. Bunun üçün iqtisadi diplomatik vasitələrlə uzlaşdırılan müəyyən demoqrafik siyasət həyata keçirilməlidir. Bəllidir ki, bu demoqrafik siyasət hamı üçün eyni cür əhəmiyyətli ola bilməz. Dünya əhalisinin 26 %-nin yaşadığı bəzi ölkələrdə belə hesab edilir ki, əhalinin çoxalması və eləcə də təbii artım ölkələrin inkişafına o qədər də təsir etmir, ona görə də bu sahədə elə bir xüsusi tədbir görməyə ehtiyac yoxdur. Məhz burada müxtəlif ölkələrin iqtisadi diplomatik yanaşmalarında fərqlər əmələ gəlir ki, bu da dünyanın marağında kompromisin əldə olunmasıdır. Demoqrafik siyasət sosial-iqtisadi siyasətin bir hissəsi olmaqla həm də ölkənin xarici iqtisadi siyasət maraqlarını nəzərə almalıdır. Bu isə iqtisadi, inzibati-hüquqi və sosial-psixoloji tədbirlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi nüanslarından biri də ictimai fikrin nəzərə alınmasıdır ki, bu da demoqrafik fəallığın artması fonunda öz təsirini gücləndirir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə demoqrafiya siyasəti daha parlaq təzahür edir. Belə ki, 1970-ci illərdə həmin ölkələrə qarşı biganə-laqeyd münasibət mövcud olduğu halda, hazırda burada demoqrafik proseslərin və hər şeydən əvvəl əhali artımının daha effektiv idarə edilməsi problemi gündəlik məsələ olmuşdur.

Qərb ölkələrində demoqrafiya probleminə olan münasibətdə iqtisadi diplomatik üsullardan daha sistemli istifadə olunur. Daha doğrusu, demokratiya və maraqların uzlaşdırılması prinsipinə, sosial ədalət və insan hüquqlarına riayət edilməyə çalışılır. Amma istisnalar da olur ki, bu da çox vaxt millətçiliyin güclənməsi dövrünə

təsadüf edir. Onlar hər hansı bir cəza xarakterli tədbirləri məqbul hesab etmir və bu məsələyə hər bir dövlət fərdi yanaşır. İnkişaf etmiş ölkələrin çoxu iqtisadi diplomatik üsullardan ölkəyə yüksək ixtisaslı kadrların cəlb olunması zamanı istifadə edirlər. Bu cür halların təmin olunması bir tərəfdən inkişaf etmiş ölkələrdə ixtisaslı kadrların artmasına digər tərəfdən isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdən həmin kadrların azalmasına gətirib çıxarır.

Yekun olaraq demək olar ki, iqtisadi diplomatiya və demoqrafik siyasət qarşılıqlı əlaqəli kateqoriyalardır. Bunların hər ikisinin üsul və vasitələrində oxşarlıq vardır. Eyni zamanda hər ikisinin əhalinin rifah səviyyəsi ilə birbaşa əlaqəsi mövcuddur. İqtisadi diplomatik fəaliyyətin təşkili zamanı demoqrafik göstəricilərə baxılmalı və onlar təhlil edilməlidir. Demoqrafik göstəricilərin təhlili düzgün iqtisadi diplomatik üsulların hazırlanmasına kömək edə bilər.

5.7. İqtisadi forum, konfrans və simpoziumlar iqtisadi diplomatiyanın rəlləşmə mexanizmləri kimi

İqtisadi diplomatiyanın uğurlu fəaliyyətinin təmin olunmasında **iqtisadi forum, konfrans və simpoziumların** rolu çox mühümdür. Bunların həyata keçirilməsi zamanı iqtisadi və regional baxımdan uyğun olmayan ölkələr arasında iqtisadi-diplomatik əlaqələrin yaradılması və bu istiqamətdə olan problemlərin həll olunması daha rahat olur. Lakin heç də bütün iqtisadi forum və konfranslarda müxtəlif maraqları təmsil edən ölkələr iştirak etmir. Bu baxımdan dünyada illər uzununu fəaliyyət göstərən bəzi iqtisadi forum, konfrans və simpoziumları nəzərdən keçirərək onların xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışıq.

Bularda ən vacib olanlardan biri olan **G8** kimi tanınan və özündə dünyanın iqtisadi cəhətdən ilk 8 böyük dövlətini birləşdirən

və 1975-ci ildə Fransa Prezidenti Jiskar Destyen və Almaniyanın Baş naziri Şmidtin təşəbbüsü ilə Parisdə yaranmış bir təşkilat oldu. Burada ABŞ, Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya və Yaponiya nümayəndələrinin ilk dəfə global iqtisadiyyat mövzularını müzakirə etdiyi iqtisadi Zirvə görüşü keçirildi. Bununla birlikdə, 1970-ci illərin əvvəllərində bu ölkələrin maliyyə nazirləri tərəfindən qeyri-rəsmi müzakirələr aparılırdı. Maliyyəçilərin görüşlərinə ehtiyac 1973-cü ildə ərəb ixracatçı ölkələri tərəfindən ABŞ və Qərbi Avropaya neft tədarükünə embarqonun tətbiq olunmasından sonra başlamış global iqtisadi böhrandan qaynaqlandı. "Kitabxana qrupu" (mövcud strukturun yarı rəsmi adı) belə müzakirələrin ən yüksək səviyyədə keçirilməsinin vacib olduğu qənaətinə gəlmişdir. 1970-ci illərin ikinci yarısında İtaliya (1975), Avropa Komissiyası - indi Avropa Birliyi (1977) Kanada (1978) Böyük Beşliyə qatıldı, nəticədə Beşlik Yeddiliyə çevrildi.

Bu cür görüşlər qeyri-rəsmi şəraitdə ən vacib və ağırlı iqtisadi məsələlərin müzakirəsinə həsr edilirdi. 1980-ci illərdə bu görüşlər daha müntəzəm oldu. Ancaq ənənəyə görə, sammitin ilk və üçüncü günləri rəsmi atmosferdə keçirilsə, ikinci gün dövlətlərin liderlərinə mətbuatdan kənarında üz-üzə ünsiyyət qurmağa imkan verir. Tədricən, siyasi məsələlərin müzakirəsinə iqtisadi məsələlərə dair müzakirələr əlavə olundu. Ötən illər ərzində ənənəvi olaraq "kasıb" ölkələrə və bölgələrə, beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərinə və İsrail-Fələstin münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə dair məsələlər müzakirə edildi. Bundan əlavə, son on ildə enerji təhlükəsizliyi və global iqlim dəyişikliyi məsələlərinə diqqət yetirilmişdir.

1997-ci ildə Denver sammitində Rusiyanın bu təşkilata üzv olması onu G8-ə çevirdi. Sammit hər il bir ölkənin ərazisində keçirilir. Müxtəlif ölkələrin sammitləri qəbul etmə qaydası, iştirakçı dövlət tərəfindən G8-ə qoşulma vaxtı ilə müəyyən edilir. Zirvə

toplantısına ev sahibliyi edən ölkə (adətən 3 gün davam edir) əvvəlcədən alt səviyyədə, iştirak edən dövlətlərin nazirləri arasında bir sıra görüşlər təşkil edir.

"Böyük səkkizlik"-in fəaliyyətindəki dəyişikliklərə ehtiyac məsələsi ilk dəfə 1995-ci ildə İngiltərənin Baş naziri Con Meycor tərəfindən qaldırıldı. Böyük Səkkizliyin hər görüşünü müşayiət edən həddindən artıq rəsmilikdən uzaq olmaq və beynəlxalq münasibətlərin digər iştirakçılarının tənqidlərinə cavab olaraq G8-in müxtəlif üzvləri klubun formatını və tərkibini islah etmək planlarını irəli sürməyə başladılar. 1997-ci ildə Toni Bleyer Con Meycorun dediklərini etdi. Birmingem Sammitindən G8 liderlərinin görüşləri üçün yeni bir model hazırlamaq üçün istifadə etdi. Bu, liderlərin baş nazirin şəhərətrafı iqamətgahında təkbətək görüş-düyü ilk sammit idi. Sadələşdirilmiş hazırlıq, daha sadə gündəliyi, daha qısa və daha başa düşülən yekun sənədləri ilə xarakterizə olundu. Bu gün "Böyük səkkizlik" səviyyəsində sammitin keçirilməsi dünyada həlli vacib olan eko-iqtisadi problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində apardıqları işlər təqdirə layiqdir.

G20 beynəlxalq iqtisadi və maliyyə gündəliyinin ən vacib aspektləri üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün aparıcı bir forumdur. G20-nin rəsmi qurulması qərarı, 1999-cu ilin sentyabrında Vaşinqtonda, maliyyə sənayesi nazirləri və yeddi qabaqcıl iqtisadiyətli ölkələrin (Böyük Britaniya, İtaliya, Kanada, ABŞ, Almaniya, Fransa və Yaponiya) mərkəzi bank sədrlərinin iclasında qəbul edildi. Təsis konfransı 15-16 dekabr 1999-cu ildə Berlində keçirildi. Bunun əsas səbəbi həmin illərdə Asiya ölkələrində baş verən maliyyə böhranı ilə əlaqədar idi. Və bu vəziyyətin qarşısını almaq, ümumiyyətlə problemin aradan qaldırılması dünyanın güclü dövlətləri tərəfindən vahid qərar əsasında həlli vacib iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ehtiyac yaranmışdır. Bunadan başqa G20-

nin yaradılmasının vacib şərtlərindən biri iqtisadi münasibətlərin qloballaşması şəraitində beynəlxalq maliyyə sisteminin zəifliyini göstərən və inkişaf etməkdə olan əsas ölkələrin qlobal iqtisadiyyatın müzakirə və idarə olunmasında kifayət qədər iştirak etmədiyini göstərən 1997-1998-ci illərdəki maliyyə böhranı idi. Forumun əsas formatı maliyyə nazirləri və mərkəzi bankların rəhbərləri səviyyəsində illik görüşlər idi.

Forumun əsas məqsəd və vəzifələri:

- qlobal iqtisadi sabitliyə və davamlı böyüməyə nail olmaq üçün G20 üzvləri arasında siyasət koordinasiyası;
- riskləri azaldacaq və gələcək maliyyə böhranlarının qarşısını alan maliyyə tənzimlənməsinin təşviqi;
- yeni beynəlxalq maliyyə arxitekturasının yaradılması.

2008-ci ilin noyabr ayında G20 iclaslarının formatını dəyişdirmək və liderlər (dövlət və hökumət başçıları) səviyyəsində görüşlər keçirmək qərarı verildi, bundan sonra forum aktuallığını qazandı.

Hal-hazırda, 19 ölkə və Avropa Birliyi (AB) G20-də daimi üzvdür. "Böyük iyirmi" qrupuna Argentina, Avstraliya, Braziliya, Böyük Britaniya, Almaniya, Hindistan, İndoneziya, İtaliya, Kanada, Rusiya, Çin, Meksika, Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ, Türkiyə, Fransa, Cənubi Afrika, Cənubi Koreya və Yaponiya daxildir. Ənənəvi olaraq G20 Liderləri Sammitində onun daimi üzvləri, beş dəvət olunmuş ölkə və beynəlxalq təşkilatlar iştirak edir. Avropa Birliyini Avropa Komissiyasının prezidenti və Avropa Şurasının prezidenti təmsil edir. Qrupun sədri kimi fəaliyyət göstərən ölkədə sammitlər keçirilir. Rəhbərlik edən ölkə hər il bölgələrin rotasiya və növbə prinsipinə uyğun olaraq dəyişir.

Sədrlik prosesinin özü qəbul ediləcək sənədlər layihələrinin hazırlanması və qlobal iqtisadiyyatın və pul və maliyyə arxitekturasının inkişafında tərəfdaşlarla qərarların əlaqələndirilməsindən ibarətdir. İllik sammitə hazırlıqlara G20 ölkələrinin liderlərini təmsil edən **şerpa** adlı yüksək vəzifəli şəxslər rəhbərlik edir. 2010-cu ilin Noyabr ayından bəri G20 liderləri ildə bir dəfədən çox olmayaraq görüşməyə qərar verdilər. Bu görüşlər zamanı dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafının təmin olunması məqsədilə qarşıda duran problemlərin vaxtında həll olunaraq onların perspektiv imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsi məsələləri öz əksini tapır.

Digər mühüm görüşlərdən biri də **Davosda** keçirilən **Dünya İqtisadi Forumudur. Dünya İqtisadi Forumu (DİF)** İsveçrənin qeyri-hökumət təşkilatıdır. Görüşlərə aparıcı iş adamları, siyasi liderlər, görkəmli mütəfəkkirlər və jurnalistlər dəvət olunur. Müzakirə mövzusu insanların sağlamlığı və ətraf mühitin qorunması da daxil olmaqla ən kəskin qlobal problemləri əhatə edir. DİF 1971-ci ildə yaradılıb. DİF-in üzvləri dünyanın hər yerindən təxminən 1000 böyük şirkət və təşkilatdır. Daimi icra orqanı İdarə Heyətidir. Qərargah Cenevrə şəhərinin ətrafında - Kolonidə yerləşir. Büdcə illik üzvlük haqları və Forum iştirakçılarının qoyduqları vəsait hesabına formalaşır. İştirakçıların tərkibi hər il nəzərdən keçirilir. DİF-in təsisçisi və daimi rəhbəri İsveçrədən olan professor Klaus Schwabdır. Onun təşəbbüsü ilə 1971-ci ildə qlobal iqtisadiyyatın perspektivlərini müzakirə etmək və ümumi strategiya hazırlamaq üçün Avropanın aparıcı şirkətlərinin təxminən 450 liderini bir araya gətirən ilk simpozium keçirildi. İllər keçdikcə mövzu tədricən genişləndi, digər bölgələrə təsir edən siyasi və iqtisadi məsələlər, dünya ticarəti mexanizminin təkmilləşdirilməsi problemləri və düzgün tərəfdaşlıq gündəliyə daxil edildi. 70-ci illərin ortalarında, dünyanın nüfuzlu adamları (hökumət üzvləri və biznes liderləri)

Davosa dəvət olunmağa başladı və növbəti on ildə forum ilin əsas hadisələrindən biri statusunu qazandı.

1987-ci ildə indiki adını aldı - Dünya İqtisadi Forumu (DİF) (1987-ci ilə qədər Avropa İdarəetmə Forumu adlanırdı). DİF-in əsas tədbiri ənənəvi olaraq yanvarın sonu - fevralın əvvəlində dünyanın məşhur Davos dağ-xizək kurortunda keçirilən illik görüşlərdir. Ənənəyə görə, burada qeyri-rəsmi şəraitdə indiki dövrün əsas problemləri, iqtisadi inkişaf perspektivləri, sabitliyin və sülhün möhkəmləndirilməsi və "qaynar nöqtələr"dəki vəziyyət müzakirə olunur. Davos görüşləri çərçivəsində 300-ə yaxın plenar iclas, seminar və dəyirmi masa, habelə dövlət xadimlərinin iştirakı ilə "mini sammitlər" keçirilir. Burada heç bir qətnamə və ya digər sənəd qəbul edilmir, lakin forum global iqtisadiyyat üçün bir çox vacib məsələni qeyri-rəsmi şəraitdə görüşmək və müzakirə etmək, yeni işgüzar əlaqələr qurmaq, "üz-üzə" və "əlaqəsiz" görüşlər keçirmək imkanı verir.

Davos görüşlərindən əlavə, DİF-in regional zirvələri də keçirilir. Bu cür görüşlərə Avropa İqtisadi Forumu (Zalsburg, Varşava), Yaxın Şərq və Şimali Afrika problemləri ilə bağlı DİF (sonuncu dəfə 2005-ci ilin mayında İordaniyada keçirilmişdir), Afrika üçün DİF (2005-ci ilin iyun ayında Cənubi Afrikada) və s. daxildir. Burada milli (ölkə) iclaslar, iki günlük seminar və simpoziumlar təşkil olunur. Hər il 30-a qədər belə görüş keçirilir.

DİF yalnız müzakirə üçün bir platforma deyil, iqtisadi və siyasi araşdırmalara təşəbbüs göstərir. Beləliklə, 1979-cu ildən bəri, DİF mütəxəssisləri, dünyanın 100-dən çox ölkəsini iki əsas göstərici - potensial artım indeksi və rəqabət qabiliyyəti indeksi ilə qiymətləndirən illik Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti Hesabatı tərtib edir. Bu yaxınlarda DİF ayrı-ayrı bölgələrin və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin əlavə reytinglərini verməyə başladı.

Forum çərçivəsində peşəkar maraq qrupları və ya klublar yaradıldı və onlar bu gün də fəaliyyət göstərir.

BRICS dünya iqtisadiyyatının bir hissəsini idarə etmək üçün beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılan Rusiya, Çin, Hindistan və Braziliya və Cənubi Afrika Respublikasından ibarət yeni bir təşkilatdır. Əvvəllər bu dövlətlər səylərini iqtisadiyyatın polad istehsalı kimi bir sahəsinə yönəldirdilər. Bu günə qədər BRICS-ə üzv ölkələr dünya bazarında poladın istehsalında və tədarükündə əsas rol oynayır, Braziliya bu metalın bütün istehsal edən ölkələri arasında lider mövqə tutur.

Bir neçə ildir ki, BRICS mövqeyi xeyli möhkəmlənmişdir. Təşkilat enerji sahəsində, bankçılıq və beynəlxalq əməkdaşlığın digər sahələrində özünəməvafiq yer tutmağa başlamışdır. İndi BRICS, Böyük İyirmilik və Böyük Səkkizlik kimi birliklər ilə bərabərdir, dünya arenasında güclü və aktiv bir oyunçuya çevrilmişdir.

BRICS, bu qrupu yaradan dövlətlərin ingilis adlarının ilk hərflərinin ixtisarlardır: Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin və Cənubi Afrika Respublikası. Cənubi Afrikanın birləşməsindən əvvəl bu birlik BRIC adlanırdı.

Demoqrafiya baxımından dünya əhalisinin yarısı BRICS-ə üzv ölkələrdə yaşayır və iqtisadi cəhətdən ümumi dünya iqtisadiyyatının təxminən 27% -nə sahibdirlər. Bundan əlavə, 2012-ci ildə bu ölkələrin ümumi daxili məhsulu təxminən 13,6 trilyon dollar təşkil etmişdir. Bütün bu rəqəmlər BRICS üzvlərinin əhəmiyyətli bir inkişafından xəbər verir.

Bununla yanaşı, ABŞ iqtisadiyyatının dünyanın digər ölkələrinə əhəmiyyətli təsirini nəzərə alsaq, BRICS ölkələrinin, Vaşinqtonun fikrini nəzərə almadan, ABŞ-la rəqabət və dünya bazarlarında daha da aktiv olması üçün birləşdiyini qeyd etmək lazımdır. Bu qrupun ifadə olunan məqsədi inkişaf etməkdə olan ölkələri dəstəkləmək və

bir araya gətirməkdir. Ayrıca fərqli dövlətlər arasındakı sinif boşluğunu aradan qaldırmaq üçün sülh və birliyi qorumaq üçün səylərini birləşdirir.

Valday Müzakirə Klubu 2004-cü ildə Novqorodda yaradılan ekspert və analitik mərkəzdir. Klub Valdai gölü yaxınlığında keçirildiyi yerin adını daşıyır. Klubun əsas vəzifələri, təşkilatçılar beynəlxalq münasibətlər, siyasət, iqtisadiyyat, təhlükəsizlik, enerji və digər sahələrdə mövcud dünya problemlərini müzakirə edərək, 21-ci əsrdə dünya nizamında əsas meyl və prosesləri proqnozlaşdıran ekspertlərin, siyasətçilərin, ictimai xadimlərin və jurnalistlərin açıq dialoqunu təşviq etdiklərini elan edirlər.

Valday Klubunun regional konfransları keçirilir - Asiya, Orta Şərq və Avro-Atlantik dialoqlar. Sankt-Peterburq Beynəlxalq İqtisadi Forumu çərçivəsində Klubun xüsusi iclası keçirilir.

Valday Beynəlxalq Müzakirə Klubunun İnkişafı və Dəstəyi Fondu 2011-ci ildə yaradılıb. Təsisçilərin elan etdiyi məqsəd Klubun fəaliyyətini genişləndirmək və işinin yeni istiqamətlərini, tədqiqat və məlumatlandırma fəaliyyətlərini, regional və tematik proqramları təşkil etməkdir. 2014-cü ildə Valday Klub Fondu bütün Klub layihələrinin tam idarə edilməsini öz üzərinə götürdü.

Fondun təsisçiləri bunlardır: Xarici və Müdafiə Siyasəti Şurası (SWAP), Xarici İşlər üzrə Rusiya Şurası, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu (Universiteti), Milli Tədqiqat Universiteti Ali İqtisad Məktəbi. Fondun idarəedici orqanı Fondun Şurasıdır. Valday Beynəlxalq Müzakirə Klubunun XVI İllik Yiğıncağı 30 sentyabr - 3 Oktyabr 2019 arasında keçirildi. Oktyabrın 3-də iclasın plenar iclası keçirildi. Sessiyada Rusiya Prezidenti Vladimir Putin, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Qazaxıstan prezidentləri Kassym-Jomart Tokaev və Filippin Rodrigo Duterte iştirak etdilər.

VI FƏSİL

BEYNƏLXALQ SƏVIYYƏDƏ ENERJİ RESURLARINDAN İSTİFADƏ DİPLOMATİYASI

6.1. Enerji diplomatiyası

6.2. OPEK və digər neft-qaz hasilatı ölkələri arasında iqtisadi diplomatik münasibətlər

6.3. Ekologiya və ətraf mühitin tənzimlənməsi diplomatiyası

6.1. Enerji diplomatiyası

Dünya enerji kompleksinin sürətli inkişafı enerjinin dünya iqtisadiyyatına, geosiyasətinə və beynəlxalq münasibətlər sistemə təsirinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Beynəlxalq "enerji münasibətlərinin" dünya iqtisadiyyatında nüfuzunun artması böyük dərəcədə diplomatik fəaliyyətin effektivliyi ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq "enerji diplomatiyası" dövlətlərin xarici siyasətinin getdikcə populyar vektoruna çevrilmişdir.

Bu gün enerji diplomatiyası müstəqil bir istiqamət kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində öz yerini müəyyən etmişdir. 1970-1980-ci illərdə neft böhranından sonra enerjinin təkə strateji xammal deyil, həm də xarici siyasətə təsir edən güclü bir vasitə ola biləcəyi sübut edildi. Müasir dünyada enerji məsələləri dövlətlər-

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

arası münasibətlərdə xarici siyasət strategiyalarının müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Belə strategiyanın həyata keçirilməsinin əsas vasitələrindən biri **enerji diplomatiyasıdır**. Eyni zamanda enerji diplomatiyası geosiyasətin müəyyən olunmasında, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulmasında diplomatik vasitələrin və metodların koordinatoru rolunu oynayır.

Enerji diplomatiyası enerji təhlükəsizliyi, beynəlxalq enerji hüquq institutları (universal və regional təşkilatlar), energetika bazarları, enerji sənayesi, enerji infrastrukturunu və qlobal enerji ekologiyası ilə yanaşı, beynəlxalq enerji qanunvericiliyinin inkişafını birbaşa xarakterizə edən xarici enerji siyasətinin bir hissəsidir.

XX əsrin son onilliklərində dövlətlərin xarici enerji siyasəti müstəqil funksional sahə kimi formalaşmışdır. Onun qurulması xarici iqtisadi maraq və dövlətin geosiyasəti kimi amillərlə birbaşa bağlı olmuşdur. Enerji resurslarının əsas istehlakçıları olan dünyanın bir çox ölkələri onları idxal etmək məcburiyyətindədirlər. Beləliklə, onların milli enerji təhlükəsizliyi qlobal enerji bazarlarındakı mövqelərindən asılıdır. Hal-hazırda, bu bazarlarda rəqabət sənayenin yüksək iqtisadi mənfəətliliyi ilə əlaqədar əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır. Dağıdıcı və xaotik rəqabətdən qorunmaq, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrin, regionların və bütün dünyanın enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün enerji sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlıq aktivləşmişdir. Diplomatiya, xarici siyasət vasitəsi olaraq, beynəlxalq əlaqələrdə enerji məsələlərinin həllinə getdikcə daha çox iştirak edir.

"Enerji diplomatiyası" konsepsiyası "xarici enerji siyasətinin" məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək üçün xarici siyasətin, xarici iqtisadi və enerji şöbələrinin praktiki fəaliyyətlərini əhatə edir. "**Xarici enerji siyasəti**" dedikdə, beynəlxalq əlaqələrdə dövlət fəaliyyətinin əhatə dairəsində olan enerji resurslarının istehsalı, nəqli

və istehlakından yaranan milli mənafeələrin qorunması başa düşülməlidir. Qeyd edək ki, xarici enerji siyasətinin məqsədləri, vəzifələri, prioritetləri və istiqamətləri "xarici siyasət" ilə sıx bağlıdır. Hal-hazırda dünya enerji siyasəti və diplomatiya sistemi global, regional, dövlətlərarası və korporativ səviyyələrdə qurulmuşdur. İkili və çoxtərəfli enerji diplomatiyasının təşkilati və hüquqi əsasları formalaşmışdır. Enerji diplomatiyası yolu ilə həll edilən əsas məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq tranzit problemləri (tranzit marşrutlarının etibarlı və fasiləsiz işləməsini təmin etmək);
- karbohidrogenlərin daşınması üçün ixrac marşrutları uğrunda mübarizədə potensial tranzit ölkələri arasında ziddiyyətlər;
- enerji xammalına zəngin bitişik ərazilərdə ölkələr arasında həll olunmamış ərazi mübahisələri;
- qonşu dövlətlər arasında dəniz yataqlarına hüquqların ayrılması;
- investisiya problemlərinin həlli və böyük enerji layihələrinin inkişafı;
- enerji bazarlarının qiymət və sabitlik məsələləri.

Xarici enerji siyasətinin və diplomatiyanın formalaşması prosesi 1970-ci illərin ortalarında enerji böhranından sonra başlamışdır. Bir sıra ölkələrdə xarici siyasət və enerji amili ilə bağlı diplomatiyada funksional bir meydan meydana gəlmişdir. Çox vaxt dövlətlərin enerji siyasəti ölkənin enerji təhlükəsizliyinin və milli enerji şirkətlərinin xarici iqtisadi maraqlarının xarici siyasət maraqlarının təmin olunmasına yönəlmiş beynəlxalq tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsidir.

İstehsalçı ölkələr üçün, bu maraqlar xarici enerji siyasəti üçün prioritetləri müəyyənləşdirməklə həyata keçirilir. Məsələn, ixrac

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

olunan enerji resursları üçün yüksək qiymətlərin saxlanması və bazarların təmin edilməsi vacibdir.

İstehlakçı ölkələr üçün belə bir prioritet, kəskin qiymət artımına və elektrik təchizatı sisteminin xarici qaynaqlardan pozulmasına qarşı çıxmaqdır.

Tranzit ölkələrinin maraqları onların ərazisindən enerji resurslarının nəqli üçün tranzit xidmətləri göstərməsi zamanı maksimum mənfəət əldə etməkdir.

Bu məqsədləri nəzərə alaraq, bir neçə onilliklər ərzində konseptual müddəalar hazırlanmış və bir çox ölkələrdə enerji diplomatiyasının tətbiq edilməsi mexanizmləri formalaşmışdır. Tez-tez bu, qlobal və regional miqyasda beynəlxalq enerji təşkilatları çərçivəsində həyata keçirilir.

Müasir enerji diplomatiyasını aşağıdakı əlaqələr kompleksləri bir-birindən fərqləndirilə bilər:

- istehlak edən dövlətlər arasında;
- resurs istehsal edən dövlətlər arasında;
- beynəlxalq enerji təşkilatları daxilindəki dövlətlər arasında;
- dövlətlər arasında istehsalçılar və istehlakçılar;
- idxal və ixrac edən ölkələrlə, eləcə də tranzit ölkələri arasında.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq təcrübədə qəbul edilən ənənəvi təşkilati formalar ilə əlaqələr prosesdə siyasi və hüquqi sənədlərin növləri məqsədlərə nail olmaq üçün mexanizmlər kimi istifadə olunur. İkitərəfli əsasda ikitərəfli iqtisadi, elmi və texniki əməkdaşlıq üzrə hökumətlərarası komissiyaların işçi qurumları kimi bölüşdürülür. Bu çərçivədə ixtisaslaşdırılmış komitələr və ya yanacaq-enerji kompleksində əməkdaşlıq üzrə daimi iş qrupları yaradılır.

Enerji diplomatiyası praktikasında, diplomatik konfranslar da daxil olmaqla, danışıqlar mexanizmlərində də ənənəvi formalara

rast gəlinir. Siyasətin **ənənəvi sənədlərinə** bəyannamələr, memorandumlar, bəyanatlar, tövsiyələr və s. daxildir. Beynəlxalq müqavilələr və onların növləri enerji diplomatiyası praktikasında aparılan danışıqlar zamanı əldə olunmuş razılaşmaları qeyd etmək üçün istifadə olunur.

Enerji diplomatiyası birbaşa olaraq enerji təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Enerji təhlükəsizliyi bütün dünya ictimaiyyəti üçün universal deyilməyən bir anlayışdır. Əsas şərtlərdə olan fərqlər ölkələrin üç əsas qrupa bölünməsinə əsaslanır: ixracatçılar, tranzit ölkələr və enerji resurslarının idxalçıları.

Beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində müzakirələr yalnız təhlükəsizliyin təmin edilməsinə deyil, həm də siyasi, iqtisadi və infrastruktur sahələrində, hətta terrorizmin və iqlim dəyişikliyinin problemlərindəki təhlükəsizliyə aiddir. Belə ki, əgər Çin və Hindistan üçün enerji təhlükəsizliyi dünya bazarlarına yeni asılılığa uyğunlaşma qabiliyyətidirsə, amma Yaponiya üçün bu diversifikasiya, ticarət və investisiya yolu ilə daxili resursların kəskin çatışmazlığı üçün təminatdır. Avropada, 2006-cı ildə qəbul edilmiş Yaşıl Kitaba əsasən əsas müzakirə enerji təhlükəsizliyi məqsədinə nail olmaq üçün idxal olunan təbii qaz və neftin şaxələndirilməsinin daha yaxşı təşkil edilməsinə yönəlmişdir. Birləşmiş Ştatlar özü üçün "Enerji İstiqaməti və Təhlükəsizlik Aktı"nı qəbul etmiş, bərpa olunan yanacaqların istifadəsini artırmaq və ABŞ-ın neftdən asılılığını azaltmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Enerji təhlükəsizliyi dövlətin və onun iqtisadiyyatının iqtisadi cəhətdən əlverişli enerji ehtiyatlarının məqbul keyfiyyətə olan enerji tələbatlarının təmin edilməsində çətinliklərdən qorunmasıdır. Bu təhdidlərin geniş miqyası iqtisadi və ya siyasi sabitliyin itirilməsi, ölkələrin sosial-iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi, iqtisadi artımın və sosial inkişafın yavaşlaması və ya dayandırılması riski ilə

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

bağlıdır. Enerji təhlükəsizliyi, bir tərəfdən yanacaq və enerji ehtiyatlarının tədarükünün kifayət qədər olması ilə, digər tərəfdən effektiv enerji istehlakı sisteminin təmin etdiyi orta tələblə təmin edilir.

İqtisadi təhdidlər. Bu təhdid qrupu aşağıdakılardan ibarətdir:

- enerji kompleksinin normal fəaliyyətinin inkişafı, modernləşdirilməsi və texniki dəstəklənməsi üçün zəruri olan investisiya resurslarının olmaması;
- enerji kompleksinin fəaliyyətinin təmin edilməsində maliyyə sabitliyinin, yanacaq ehtiyatlarının təmin edilməsinin, texnoloji prosesləri dəstəkləmək üçün lazım olan material və komponentlərin, bütün mövcud xərclərin qeyri-sabit olması;
- iqtisadi əlaqələrin pozulması;
- yanacaq və material ehtiyatlarından qeyri-səmərəli istifadənin olması;
- yanacaq və material ehtiyatlarına həddindən artıq yüksək qiymətlərin olması;
- enerji və yanacaq ehtiyatlarının istehsalçıların, təchizatçıların və distribyutorlarının monopolizmi yüksək səviyyədə olması;
- fondların çatışmazlığından yaranan texniki məhdudiyyətlər;
- yanacaq və enerji ehtiyatlarının istehsalında və istehlakında balansızlıq, enerji potensialının çatışmazlığı, şəbəkə qabiliyyətinin çatışmazlığı.

Sosial-siyasi təhdidlər. Bu təhdid qrupu aşağıdakılardan ibarətdir:

- cəmiyyətdə qeyri-sabitlik;
- mənfi sosial-siyasi hadisələr;
- ümumi məqsədlərə zidd olaraq enerji sektorunda yeni sahiblərin xüsusi maraqları;

- qeyri-sağlam rəqabət;
- müəssisə rəhbərlərinin qeyri-qanuni hərəkətləri;
- kadrların aşağı səviyyədə olması;
- enerji biznesinin cinayətkarlığı.

Xarici siyasət və xarici iqtisadi təhlükələr:

- yanacaq ehtiyatlarının idxalının, enerji təchizatının, materialların çatdırılmasının pozulmasından kritik asılılıq;
- xarici ölkələr tərəfindən ayrı-seçkilik tədbirləri;
- ixracın və idxalın digər ölkələrin ərazisindən nəql şərtlərinə asılılığı.

İnsanlıq təhdidləri. Bütün enerji texnologiyaları və texniki sistemlərdə müxtəlif səbəblərdən qəza və uğursuzluq ehtimalı var. Əsaslar bunlardır:

- avadanlıqların və sistemlərin aşağı texniki səviyyəsi və keyfiyyəti, tikinti, təmir və texniki keyfiyyətinin aşağı olması;
- əsas vəsaitlərin böyük amortizasiyası;
- riskə məruz qalan enerji obyektlərinin səmərəli yerləşdirilməsi və ətraf mühitin çirklənməsi riski;
- texniki fəaliyyət qaydaları, təhlükəsizlik və yanğının qarşısının alınması tədbirlərinə əməl edilməməsi.

Təbii təhdidlər. İqlim şəraiti enerji kompleksi, sistem və enerji obyektlərinin fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Enerji təhlükəsizliyi üçün təbii təhlükələrə aşağıdakılar daxildir:

- təbii fəlakətlər: zəlzələlər, daşqınlar, güclü küləklər, qasırğalar, sürüşmələr, güclü yağışlar və s. avadanlıqların məhv edilməsinə və əhəmiyyətli ziyanlara gətirib çıxara biləcək hadisələr;
- təbii anormal hadisələr: elektrik enerjisi və istilik istehsalının balansına, enerji obyektlərinin su təchizatına təsir göstərə bilən uzun müddətli quraqlıq, uzun müddətli sel axını;

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

- izolyasiya və temperatur effektlərinin sürətlə yaşlanma təhlükəsini əks etdirən artan günəş radiasiya fəaliyyətinin təsiri.

İdarəetmə çatışmazlığı. Bu təhdid qrupu əsasən aşağıdakılarla əlaqələndirilir:

- idarəetmənin təşkilati strukturlarının, rəhbərliyin və idarəetmə kadrlarının aşağı səviyyədə olması;
- enerji kompleksi bölmələri və müəssisələri ilə iqtisadiyyatın digər sektorları arasında əlaqələrin olmaması;
- səhvlər və dövlət iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinin effektivliyi aşağı olması;
- hüquqi və qanunvericilik bazasının qeyri-kamil olması;
- dövlətin enerjiyə qənaət siyasətinin səmərəsizliyi və onun həyata keçirilməsi üçün zəif mexanizmlərin olması;
- enerji təchizatı və enerji qənaət sahəsində dövlət tənzimlənməsinin zəif olması.

Enerji diplomatiyasından danışarkən müasir dövrdə ənəvi enerjini əvəz edən və gələcəkdə cəmiyyətin ən tələb olunan enerji resursuna çevriləcək **alternativ enerjini** qeyd etməsək yanılmaz olarıq. Alternativ enerji bu gün cəmiyyətdə və ümumilikdə bütün dünyada eko-sistemə müsbət təsir göstərən bir enerji vasitəsidir. Onun əldə olunması dünyada baş verən innovasiyalarla çox sıx əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikası bu gün fəal enerji siyasəti həyata keçirən ölkələrdəndir. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası sürətlə müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin ciddi bir aktoruna çevrilmişdir. Azərbaycan dövləti tam müstəqil xarici siyasət yeritməklə, regionda kəskin toqquşan maraqların mövcudluğu fonunda öz milli maraqlarının yüksək səviyyədə təmin olunması istiqamətində böyük nailiyyətlərə imza atmışdır. Həmçinin, unikal enerji diplomatiyasının konseptual əsaslarının böyük

müdrükləklə hazırlanması və dəqiqliklə həyata keçirilməsi ölkənin milli maraqlarının qorunmasında və yüksək iqtisadi inkişaf tempi əldə etməsində həlledici rol oynamışdır. Bu baxımdan, ümummilli lider Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə Azərbaycan Respublikasının neft diplomatiyasının imperativi kimi ilkin nəhəng enerji layihələrinin və sonrakı mərhələlərdə alternativ enerji daşıyıcıları marşrutlarının yaradılmasını müəyyənləşdirmişdir. Bu olduqca unikal və yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycanın milli maraqlarına tam cavab verən bir strategiya idi. Çünki, alternativ enerji daşıyıcıları marşrutlarının yaradılması hər şeydən öncə, Azərbaycan Respublikasının hər hansı bir dövlətdən asılılığının meydana gəlməsinin qarşısını almaq üçün gələcəyin enerji təhlükəsizliyinin təminatçısıdır. Digər mühüm məqam isə ondan ibarət idi ki, Azərbaycan öz məhsullarını daha əlverişli enerji bazarına çıxarmaq imkanları qazanması uğrunda ümummilli lider Heydər Əliyev zamanında enerji strategiyasının reallaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Azərbaycan Respublikasının enerji diplomatiyasında Qərblə birgə strateji enerji layihələrinin həyata keçirilməsi mühüm istiqamətlərdən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Qərblə birgə enerji layihələrinin həyata keçirilməsi bir çox məqamlarına görə Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir:

- müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi;
- sabitlik, xarici investisiyaların axım nəticəsində əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması;
- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həlli üçün siyasi dəstək ehtimalı;
- neftdən gələn gəlirlərlə ordunun və iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsinə yönləndirilməsi və s.

Azərbaycan Respublikasının enerji diplomatiyasında Qərblə

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

enerji sahəsində yüksək əməkdaşlığın qurulması prioritet kimi müəyyənləşdirilmişdir. Çünki, zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan Avropa üçün sabit və mühüm enerji mənbəyi hesab olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan təkcə zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına sahib ölkə deyil, o eyni zamanda Mərkəzi Asiyadan Avropa istiqamətində göndərilə biləcək karbohidrogen məhsullarının nəqlində mühüm tranzit ölkə hesab olunur. Amerikalı diplomat Riçard Mominqstar Prezident İlham Əliyevlə görüşlərinin birində bu məsələyə toxunaraq bildirmişdi ki, Xəzər regionundan dünya bazarlarına enerji daşıyıcılarının nəql edilməsində Azərbaycan ən vacib rollardan birini oynayır. ABŞ rəsmisi həmin görüşdə qeyd etmişdir ki, tranzit baxımından Azərbaycan olduqca əlverişli mövqedədir.

Azərbaycan Respublikasının enerji diplomatiyası ətrafında təhlillər apararkən, bu diplomatiyada ciddi gözlənilən bir məqamı da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycan tərəfində aydın dərk edilir ki, enerji mənbələrinin diversifikasiyası təkcə ölkələrin enerji təhlükəsizliyini təmin etmir, həm də daha səmərəli və təhlükəsiz şərtlərlə enerji əldə etməyə şərait yaradır.

6.2. OPEK və digər neft-qaz hasilatı ölkələri arasında iqtisadi diplomatik münasibətlər

OPEK (Organization of the Petroleum Exporting Countries), yəni neft ixrac edən ölkələrin birliyi təşkilatı neftin qiymətinin stabilləşdirilməsi üçün neft hasil edən ölkələr tərəfindən yaradılmış karteldir. OPEK 1960-cı ildə Bağdadda keçirilən beynəlxalq konfransda təsis edilmişdir. OPEK-in qərargahı əvvəllər Cenevrə şəhərində olmuşdur. Lakin 1965-ci ilin sentyabr ayından Vyana şəhərinə köçürülmüşdür. Bu təşkilatın üzvləri elə ölkələrdir ki, onların

İqtisadiyyatı əsasən neftin ixracından asılıdır. Təşkilatın əsas məqsədi dünyada neftin qiymətinə nəzarət etməkdir. OPEK-in ilk üzvləri İran, İraq, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı və Venesuela olmuşdur. 1960-1975-ci illərdə birliyə daha 8 ölkə qoşulmuşdur. Bunlar Qətər, İndoneziya, Liviya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Əlcəzair, Nigeriya, Ekvador və Qabon olmuşdur. Lakin, sonradan 1992-ci ildə Ekvador, 1995-ci ildə isə Qabon OPEK-dən xaric edilmişdir. OPEK ölkələri dünyada hasil edilən neftin 40%-nə malikdir. Dünyada kəşf olunmuş bütün neft yataqlarının isə 77%-i OPEK ölkələrinin payına düşür. OPEK-ə üzv ölkələr dünya neft ehtiyatlarının 2/3 idarə edirlər. OPEK-in əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Üzv dövlətlərin neft siyasətinin əlaqələndirilməsi və unifikasiyası;
2. Üzv ölkələrin maraqlarının qorunması üçün daha effektiv fərdi və kollektiv vasitələrin müəyyən olunması;
3. Dünya neft bazarında neftin qiymətinin stabilliyinin təmin edilməsi;
4. Neft hasil edən ölkələrə diqqət yetirilməsi və aşağıdakıların təmin edilməsi:
 - a) neft istehsal edən ölkələrin gəlirlərinin dayanıqlığı;
 - b) istehsalçı ölkələrin effektiv, səmərəli və mütəmadi olaraq neftlə təmin olunması;
 - c) neft sənayesinə investisiyalardan gələn gəlirlərin ədalətli bölgüsü;
 - d) bugünkü və gələcək nəsillərin rifahı üçün ətraf mühitin mühafizəsi.
5. OPEK-ə üzv olmayan ölkələrlə dünya bazarında neft qiymətinin stabilləşdirilməsi məqsədilə əməkdaşlıq.

OPEK-ə üzv ölkələr il ərzində ardıcıl görüşlər keçirirlər. Bu görüşlər ildə iki dəfə, ya da hər rübdə 1 dəfə baş verir. Görüşlərdə xam

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

neftin hasilatının həcminin dəyişdirilməsi haqqında danışıqlar aparılır. OPEK üçün əsas qiymət göstəricisi - **neft sərbəti** hesab olunur. Neft sərbəti yeddi neft növü əsasında təyin edilən indeksdir. Bura Əlcəzairin-Saharan, İndoneziyanın-Minas, Nigeriyanın-Bonny light, Səudiyyə Ərəbistanının-Arabian light və Dubai, Venesuellanın-Tia Juana və Meksikanın-İsthmus növləri daxildir.

OPEK-in yaranması qüvvələr balansının çoxmilli şirkətlərdən neft istehsal edən ölkələrə keçməsinə səbəb oldu. 70-ci illərin ortalarında vəziyyət tamam başqa idi. Dünya nizamı köklü surətdə dəyişmişdi. Dünya ticarətinin əsasında neftin qiymətləri dururdu və kimlər ona nəzarət edə bilirdisə, onlar dünya iqtisadiyyatının yeni "sahibi" sayılırdı. OPEK-ə Sovet İttifaqından başqa dünyanın bütün neft ixracatçıları daxil idi. İnflyasiya və qiymət enməsinin baş verməsi OPEK-in iradəsindən asılı idi. Onlar bütün digər inkişaf etməkdə olan ölkələrə nümunə olmuşdular, dünyanın ən qüdrətli ölkələrinin xarici siyasəti və hətta suverenliyinə real təsir edirdilər. Ona görə də OPEK-in keçmiş baş katiblərindən biri 1974-cü ildən 1978-ci ilə qədərki illəri "OPEK-in qızıl dövrü" adlandırmışdır. Həmin dövrdə OPEK ölkələri öz resursları üzərində tam nəzarət edə bilirdilər. Artıq onların neftinin kimə mənsub olduğu barədə sual da meydana çıxmırdı. Amma bu illərdə əsas qızğın mübarizə təkcə istehlakçılarla deyil, həm də OPEK-in öz daxilində neft qiymətlərinin təyini uğrunda olmuşdur. Məhz bu məsələ həmin ölkələrin iqtisadi və xarici siyasətində əsas problem olaraq qalmış və qalmaqdadır.

OPEK dünya bazarında aparıcı mövqeyini 70-ci illərdən tutmağa başladı. Belə ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra dünya neft bazarında baş vermiş 7 neft böhranından 4-ü məhz bu vaxtlar OPEK-in fəaliyyəti dövründə meydana gəlmişdir. 1973-cü ildə Ərəb-İsrail müharibəsinin başlanması ilə OPEK dünya neft bazarına

ilk təsirini etdi. Ərəb ölkələrinin ABŞ-a neft ixracına embarqo qoyması və digər qərb ölkələrinə ümumi neft ixracını ixtisar etməsi dünya neft bazarına öz təsirini göstərdi. 1974-cü ildə OPEK neft ixrac etdiyi ölkələrdə qiymətləri sərbəst şəkildə qoymaq üçün kifayət qədər təsir gücünə malik olan güclü kartelə çevrildi. OPEK-in qiymət əmələgəlmə üzərində nəzarət qoyması 1975-ci ildə neftə olan qiymətlərin 1973-cü ilə nisbətən 4 dəfə artmasına (bir barrel neft 4-6 dollardan 16-18 dollara qalxdı) gətirib çıxardı. Qiymətlərin belə artımı Qərb ölkələrinin iqtisadiyyatını böhrana saldı. Bu ikinci dünya müharibəsindən sonrakı IV neft böhranı olsa da OPEK-in yaratdığı ilk böhran idi. OPEK-in yaratdığı bu böhran neftin bir çox ölkələrin yanacaq-energetika balansından sıxışdırılmasına, onun istehlakının digər enerji daşıyıcılarına nisbətən xüsusi çəkisinin azalmasına gətirib çıxardı. Növbəti enerji böhranı 1979-1981-ci illərdə İran İnqilabı və İran-İraq müharibəsinin başlanması ilə neft hasilatının aşağı düşməsilə baş verdi. Hərbi əməliyyatlar başlayana qədər, bu iki ölkə körfəzdə hasil olunan neftin 1/5 hissəsini gündə 4,9 mln. barrel neft ixrac edirdi. İran-İraq müharibəsi nəticəsində qərb ölkələri idxal olunan neftin 7%-ini itirdi. Qiymətlər kəskin şəkildə artaraq bir barel 38-40 dollara çatdı. Qərb ölkələri neft böhranının nəticələrini minimuma endirməyə çalışaraq birbirini müdafiə edirdilər. Belə ki, Beynəlxalq Energetika Agentliyi 1980-cı ilin mayında neft böhranının "nəticələrinin bölüşdürülməsi" haqqında, yəni BEA-nın üzvlərinin neft ehtiyatlarından kollektiv istifadə və lazımı qarşılıqlı köməklik göstərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu böhran dövründə OPEK-in qarşısında problemlər meydana çıxdı. Səudiyyə Ərəbistanı və digər üzvlər arasında qiymət fərqləri, OPEK-ə daxil olmayan neft ixracatçıları – Meksika və İngiltərənin neft istehsalını artırması qiymətin aşağı düşməsinə imkan yaradırdı. OPEK-in mövqeyi ona görə pisləşmişdi ki, onun

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

üzlərinin neft hasilatının ümumi həcmi 1979-cu ildə 31 milyon bar/gündən 1981-ci ildə 21 milyon bar/günə düşmüşdü. OPEK daxilində vahid qiymət siyasəti yox idi, hər bir ölkə bazarın cari konyukturasının imkan verdiyi səviyyədə qiymət təyin edirdi. Bunun nəticəsində müxtəlif ölkələrdə neftin müxtəlif sortları üçün qiymətlər müxtəlifliyi meydana gəlmişdi. Yeni vəziyyət bu qiymətləri vahid məlumat qiymətləri ilə əvəz etməyə çalışan Səudiyyə Ərəbistanının mövqeyini möhkəmləndirdi. Lakin bütün bunlar OPEK-in dünya neft bazarında mövqeyini nisbətən zəiflətdi.

1985-ci ildən başlayaraq OPEK neft hasilatını artırmağa başladı. Bu vaxt neftin qiymətləri 1981-ci ildəki səviyyədən 2 dəfə az oldu. Qiymətlərin kəskin düşməsinin səbəbi onun istehsalının həddindən çox artırılması, sintetik maye yanacağın rəqabəti nəticəsində neft istehlakının azalması və dünyada iqtisadi artımın aşağı düşməsi nəticəsində neft artıqlığının yaranması olmuşdur. OPEK-ə daxil olmayan neft ixracatçıları bu illərdən başlayaraq dünya neft bazarında öz mövqelərini möhkəmləndirməyə başlayırlar. Belə ki, bir neçə il əvvəl onların təsir dərəcəsi çox cüzi idi.

OPEK-ə daxil olmayan neft istehsalçıları o cümlədən, Meksika, İngiltərə və ABŞ qərb ölkələrinin istehlak etdiyi neftin yarım çoxunu istehsal edirdilər, OPEK-in payı isə 43%-ə enmişdi. 1982-ci ilə kimi OPEK-in hasilatının azalmasının səbəblərindən biri də bu idi. OPEK-ə daxil olmayan neft ixracatçıları qiymətləri aşağı salaraq OPEK-in siyasətini pozmağa çalışırdılar. Məsələn, 1982-ci ildə İngiltərə öz qiymətlərini 35 dollardan 31 dollara endirərək neft bazarında qeyri-sabitlik yaratdı. Bunun ardınca Meksika və ABŞ da bu siyasəti həyata keçirdilər. 1982-ci ildə OPEK üzvləri tərəfindən təyin olunan neftin orta qiyməti 2,9% azalaraq bir barreli 33,8 ABŞ dolları təşkil etdi. 80-cı illərdə OPEK ölkələri üçün digər bir çətinlik qeyri-məhdud gəlir artımının dayanması idi. Neft gəlirlərinin azalmasının

ağır nəticələrindən yalnız çox sahəli iqtisadi quruluşa malik olan ölkələr xilas ola bildilər. Bütün çətinliklərlə bərabər OPEK daha bir təhlükə ilə də qarşılaşmışdı: dünya neft bazarına Çin də çıxmışdır və hətta "qiymət müharibəsinə" qoşulmuşdu. Çin nefti qeyri-sosialist ölkələrin istehlakının 4%-ni təmin etsə də, ucuz Çin neftinin depressiv təsiri hiss olunurdu. Bundan başqa yanacağa qənaət edən tədbirlərin görülməsi, ABŞ və Qərbi Avropada sintetik maye yanacağın istehsalının inkişaf etdirilməsi neft bazarını daha çox zəiflətdi. Neftdən istifadə həm də istehlakçıların kömür, qaz və digər enerji mənbələrinə keçməsi nəticəsində azaldı. Nəticədə OPEK üzvlərinin gəlirləri kəskin aşağı düşür, bəziləri isə hətta beynəlxalq kapital bazarlarından götürdükləri borclardan da az neftdən gəlir götürməyə başladılar. Beynəlxalq Hesablaşma Bankının məlumatına görə 1981-ci ilin III rübündə OPEK üzvləri əvvəlki rüblə müqayisədə 2 dəfə çox – 2,4 mlrd. dollar borc götürmüşdülər. Bununla belə bu vəsait də kifayət etməmişdi, belə ki, 1981-ci ilin III rübündə OPEK ölkələri qərb banklarındakı hesablarından 0,7 mlrd. dollar vəsait götürmüşdülər. Ümumilikdə, bu dövrlər OPEK üçün böhranlı dövrlər hesab olunur.

Beləliklə, OPEK 80-ci illərin ortalarında dünya bazarında tutduğu diktəedici mövqeyini itirdi. OPEK-in təşəbbüs göstərdiyi yeni beynəlxalq iqtisadi qaydalar həyata keçirilmədi, OPEK üzvlərinin əldə etdiyi müvəqqəti iqtisadi səmərə qərbin iqtisadi siyasəti ilə gündəlik olaraq sıxışdırılmağa başlandı. Lakin müasir dövrdə dünya nefti istehsalının 40 %-nə nəzarət edən OPEK dünya neft bazarına təsir etməkdə əhəmiyyətli imkanlara malikdir. Bundan başqa Yaxın və Orta Şərq regionunda istehsal xərclərindəki üstünlük bu regionun hələ uzun müddət neftin qiymətlərinə təsirində öz nüfuzunu saxlayacağını göstərir. OPEK-in bu təşkilatın üzvü olmayan iri neft ixracatçıları ilə əməkdaşlıq etməsi də onun neft bazarına təsir

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

etmək maraqlarından çıxış edir. Mövcud vəziyyətdə OPEK-in ən iri neft ixracatçıları olan Meksika və Rusiya ilə əməkdaşlığı bazara daha effektiv təsir imkanları yaradır. Bununla belə OPEK daxilində 2 qrupun: **“mülayim mövqelilər”** və **“barışmazlar”** qrupunun meydana gəlməsi OPEK-in vahid siyasət yeritməsində çətinliklər yaradır. Bazarda böhran mövcud olduğu dövrlərdə “mülayim mövqelilər” Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, BƏƏ öz qərb partnyorlarına güzəştə getməyə razılaşdıqları, həm də neft istehsalçı və istehlakçıların maraqları balansına riayət olunmasının zəruriliyini təsdiq etdikləri halda, “barışmazlar” qrupu İran, Əlcəzair, Liviya mövqelərində möhkəm dayanırlar. Bu da bazarda böhranın uzun müddət qalmasına səbəb olur. OPEK-in dünya neft bazarını tənzimlənmə mexanizmi sxematik olaraq sadədir. Bu mexanizm üzv ölkələrin neft hasilatına ümumi limitin qoyulmasından (məsələn: 1999-cu ildə 22,976 mln. bar/gün), dünya neft bazarında qiymətlərin vəziyyətini nəzərə alaraq bu limitin korrektə edilməsindən, ümumi limitin üzv ölkələr arasında bölüşdürülməsindən və qoyulmuş kvotalara riayət olunmasına nəzarət olunmasından ibarətdir. Buna baxmayaraq neft hasilatının kvotalaşdırılması heç də həmişə neftin qiymətinin arzu olunan səviyyədə saxlanılmasına imkan vermir. Bunun səbəbi ya lazımi səviyyədə kvotanın müəyyən edilməməsi, ya da üzv ölkələr arasında əldə edilmiş razılığın tez-tez pozmasıdır. Belə ki, ayrı-ayrı üzvlərin öz istehsalını artırmaqla OPEK-i aldatmaq meylli olur. Yüksələn qiymətlərin stimullaşdırıcı rolu ölkələri istehsal kvotalarını artırmağa təhrik edir. Qatar, Venesuela, BƏƏ və Nigeriya öz kvotalarını daha tez-tez aşırırlar. OPEK-in neft istehsalında aparıcı yeri Səudiyyə Ərəbistanı tutur. 2000-ci illərdə dünyada neft qiymətinin qalxmasına İraq hadisələrinin (2003-cü ilin martında ABŞ-ın İrana müdaxiləsi) də təsiri oldu. Ümumiyyətlə OPEK-in 2003-cü il 11 mart konfransı dünyada

artan geosiyasi gərginlik şəraitində keçirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq OPEK rəhbərləri bəyan etmişlər ki, dünya bazarında qeyri-stabillik neft ixracının çatışmazlığı ilə deyil, İraqa qarşı hazırlanan hərbi aksiyalarla əlaqədar siyasi hadisələrlə bağlıdır. 2003-cü ilin iyun ayında OPEK-in 124-cü konfransının qərarı qüvvəyə mindi. Bu qərara görə neft hasilatı gündə 25,4 milyon barrele qədər artdı. OPEK-in kvotasına İraq daxil edilməmişdi. Neftin dəyərinin sürətli artımı OPEK rəhbərliyini 2004-cü ilin martında dünyada qiyməti stabilləşdirməkdən ötrü tədbirlər görməyə məcbur etdi. Bu məqsədlə OPEK müvəqqəti olaraq neftin hasilatı və ixracına qoyulan kvota məhdudiyətlərini aradan qaldırdı. Bu tədbir bir o qədər də nəticə vermədi və neftin qiymətinin artım tempi demək olar ki dəyişmədi. 2005-ci ildən başlayaraq OPEK və Avropa İttifaqı neftin qiyməti ilə bağlı məsələləri müzakirə etmək üçün mütəmadi görüşlər keçirmək qərarına gəlmişlər. Ümumilikdə isə bütün bunların nəticəsi kimi OPEK-in dünya neft qiymətlərinə təsiri danılmazdır. Dünya neft qiymətlərinə əsas təsir göstərən birlik məhz OPEK-dir.

OPEK-in dünya neft qiymətlərinə təsiri bir sıra faktorlarla əlaqədardır. Birincisi, OPEK-ə üzv ölkələr dünya neft ehtiyatlarının təxminən 3/4-nə malikdirlər. İkincisi, OPEK son dövrlərdə günə təxminən 24 milyon barrel neft hasil edir ki, bu da dünya neft tələbinin 40%-i həcmindədir. Üçüncüsü, neftin hasilatının maya dəyəri dünyanın digər ölkələri ilə müqayisədə OPEK-ə üzv ölkələrdə qat-qat aşağıdır.

Belə ki, OPEK-ə üzv ölkələrin bəzilərində neftin hasilatının maya dəyəri bir barrele bir dollar təşkil edir ki, bu da ümumi hasilata təsir göstərən ən əsas amildir. Son dövrlərdə OPEK-in fəaliyyəti ilə razı olmayan bəzi OPEK üzvləri olan ərəb ölkələri birləşərək yeni bir neft ixrac edən ərəb ölkələri birliyini yaratmaq və genişləndirmək fikri ilə çıxış etmişlər və bu fikri reallaşdırırlar. Bu

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

ərəb ölkələri sırasına Səudiyyə Ərəbistan, Küveyt və Liviya daxildir. Yeni yaradılan təşkilat isə OAPEK adlandırılır və bu təşkilata yaxında bir neçə ərəb ölkəsinin də qoşulacağı gözlənilir. Lakin buna baxmayaraq mütəxəssislər OPEK-in gələcəkdə daha da möhkəmlənməsinin mümkün olduğunu söyləyirlər. Bunun üçün onlar OPEK-in nəzərə almalı olduğu iki əsas amili göstərirlər:

- bütövlüyü və birliyi qoruyub saxlamaq;
- düzgün və ardıcıl həyata keçirilməli olan fəaliyyət və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün düzgün hazırlanan proqram.

Mütəxəssislər həmçinin qeyd edirlər ki, bu amillərdən birinin buraxılması OPEK-in dağılması və bu amilləri həyata keçirə biləcək yeni bir təşkilatın yaranması ilə nəticələnəcəkdir. Məhz buna görə OPEK bu amilləri nəzərə almalı və gələcək fəaliyyətini bu amillərə uyğun həyata keçirməlidir.

Azərbaycan da öz növbəsində OPEK ilə əlaqələrə malikdir. Azərbaycanın OPEK-lə əməkdaşlığı təşkilatın iclaslarında müşahidəçi statusunda iştirakı ilə aktivləşib. Dünya enerji bazarında neftin qiymətinin tənzimlənməsi məqsədilə 2016-cı il aprelin 17-də Qəterin paytaxtı Dohada Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatına (OPEK) üzv və qeyri-OPEK neft hasil edən ölkələrin təmsilçilərinin toplantısı olub. Doha sammitində neft ixrac edən ölkələrin OPEK təşkilatının əksər üzvləri, habelə Azərbaycan və Rusiyanın nümayəndələri də iştirak ediblər. Azərbaycanı tədbirdə həmin zaman energetika naziri Natiq Əliyev təmsil etmişdir. Neftin qiymətinə təsir edən faktorların aradan qaldırılması, tələb-təklif balansının bərpasına yönəlik tədbirlərin görülməsi üçün bu müddət ərzində global enerji dialoqları mühüm rol oynamışdır. 15-ci Beynəlxalq Enerji Forumu, 23-cü Dünya Enerji Konqresi OPEK və qeyri-OPEK ölkələrinin bir araya gəlməsini təmin etməklə 28 sentyabr tarixində OPEK-ə üzv

ölkələrin Əlcəzairdə keçirilən qeyri-formal görüşündə gündəlik neft hasilatının 32,5-33 milyon barrel səviyyəsində dondurulması barədə ilkin razılığın əldə edilməsinə imkan yaratmışdır. 29 oktyabr 2016-cı il tarixində Vyanada Neft İxrac Edən Ölkələrin Təşkilatına (OPEK) üzv və üzv olmayan dövlətlərin Yüksək Səviyyəli Komitəsinin birinci iclası keçirilib. Yüksək Səviyyəli Komitənin birinci iclası 21 ölkənin, o cümlədən qeyri-OPEK ölkələrindən 6 dövlətin (Azərbaycan, Braziliya, Qazaxıstan, Meksika, Oman və Rusiya Federasiyası) nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə konstruktiv və məhsuldar müzakirələr atmosferində keçirilib. İclasa Azərbaycanın energetika naziri Natiq Əliyev həmsədrlik edib. 2016-cı il noyabrın 30-da OPEK üzrə gündəlik neft hasilatının 1,2 milyon barrel azaldılaraq 32,5 milyon barrele endirilməsi barədə razılıq əldə olunub. Dekabrın 10-da isə Vyanada OPEK üzvləri ilə təşkilata daxil olmayan 11 ölkə, o cümlədən Azərbaycan ümumi hasilatın sutkada 558 min barrel azaldılması barədə sazişə imza atıb. İlin birinci yarısı üçün nəzərdə tutulmuş Vyana Bəyannaməsinə uyğun olaraq Azərbaycan hasilatı sutkada 35 min barrel azaltmaqla bağlı öhdəlik götürüb. 25 may 2017-ci il tarixində OPEK Nazirlər Şurasının 172-ci iclası çərçivəsində Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatına (OPEK) üzv və qeyri-üzv dövlətlər arasında neft hasilatının azaldılmasına dair sazişin müddətinin 2018-ci ilin birinci rübünün sonunadək uzadılması barədə razılıq əldə olunub. 24 ölkənin imzaladığı Sazişə Azərbaycan da qoşulub. 2017-ci ilin 30 noyabrında isə OPEK Nazirlər Şurasının 173-cü iclası çərçivəsində Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatına (OPEK) üzv və qeyri-üzv dövlətlərin üçüncü görüşündə neft hasilatının azaldılmasına dair sazişin müddətinin 2018-ci ilin sonuna kimi uzadılması ilə bağlı qərar qəbul olunub. OPEK və qeyri-OPEK ölkələrinin bu yeni razılaşmasını Azərbaycan da imzalayıb. Energetika Nazirliyi Vyana sazişi qüvvəyə mindiyi vaxtdan, yəni cari ilin yanvar

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

ayından etibarən mütəmadi olaraq Azərbaycanın gündəlik neft hasilatı ilə bağlı məlumatlarını Birgə Monitoring Komitəsinin Müştərək Texniki Komissiyasına təqdim edir. OPEK tərəfindən Azərbaycan dəfələrlə saziş imzalanan vaxtdan İndiyə qədər iştirakçılar arasında öhdəliklərini fəal icra edən və liderlik göstərən ölkə kimi qiymətləndirilib.

6.3. Ekologiya və ətraf mühitin tənzimlənməsi diplomatiyası

Bu gün qloballaşan dünyanın ekologiya sahəsində problemlərinin həllində əksər dövlətlər öz səylərini birləşdirməkdədir. Nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar bu sahədə irimiqyaslı layihələr həyata keçirir, baş verə biləcək ekoloji fəlakətlərin qarşısını almaq üçün yollar axtarırlar.

Birinci dəfə dünya təbiəti mühafizə strategiyasının inkişafı ideyası 1970-ci illərin sonlarında beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən başlamışdır. Təsvir edilmiş "strategiya" sosial-iqtisadi inkişaf prosesində ekoloji faktorları nəzərə almaq zərurətini vurğuladı və ilk dəfə "davamlı inkişaf" termini istifadə etdi. "Davamlı inkişaf" insanlığın gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təmin etmək üçün təhlükəyə məruz qoymadan öz ehtiyaclarını təmin edə biləcəyi bir inkişaf kimi qəbul edilir. Konsepsiya sosial-iqtisadi inkişaf və ətraf mühit arasındakı ayrılmaz əlaqənin faktının tanınmasına əsaslanır. Buna görə yalnız sağlam bir sosial-iqtisadi mühiti olan bir dünyada ekoloji sağlam bir mühit ola bilər. 1980-ci illərin sonlarında dünyada baş verən dəyişiklikləri və ilk "strategiya"nın həyata keçirilməsi təcrübəsini nəzərə alan yeni bir sənədə ehtiyac var idi. Beynəlxalq Geosfer-Biosfer Proqramı çərçivəsində 1986-cı ildə davamlı inkişaf strategiyasının məqsədi - həyatın qlobal dəyişikliyə uyğunlaşdırılmasının əsas yollarını və vasitələrini hazırlamaq idi.

21 oktyabr 1991-ci ildə Moskvada yeni bir Dünya ekoloji cəhətdən qorunması strategiyası elan edildi. Bu stratejiya eyni gün dünyanın 60-dan çox paytaxtında qəbul edildi. Qəbul edilmiş geniş sənəddə "Yerə qayğı - davamlı mövcudluğun strategiyası" adı verilmişdir. Bu sənəd hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları, dünyanın bir çox ölkəsindən yüzlərlə alim və mütəxəssis tərəfindən üç il işin nəticəsidir. Sənəd üç hissədən ibarətdir. Birinci hissə ətraf mühitin davamlı inkişafı prinsiplərini elan edir. Sənədin ikinci və üçüncü hissələrində bu prinsiplərin həyata keçirilməsi və gözlənilən fəaliyyət növlərinə dair tövsiyələr verilmişdir. Dünyanın qlobal yaşıllaşdırma prosesi, hər şeydən əvvəl, dövlətlərin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlığını nəzərdə tutur. Hər bir obyektiv proses kimi, özünəməxsus nümunələri var. Müasir ekoloji problemlər aşağıdakı növlərə bölünür:

- regional;
- qlobal.

Regional problemlər qonşu dövlətlər arasında ikitərəfli və ya çoxtərəfli sazişlərin bağlanması yolu ilə həll olunur və tədqiq olunan işlər üçün müqayisədə böyük maraq doğurmur. Öz növbəsində, **qlobal ekoloji problemlər** daha diqqətli bir yanaşma tələb edir, çünki bütün insanlığın mövcudluğu sıx şəkildə buna bağlıdır. Bir qayda olaraq, bu əlaqələri tənzimləmək və ekoloji fəlakətlərin qarşısını almaq üçün dövlətlər beynəlxalq konvensiyalar imzalayırlar.

Müasir dünyada növündən asılı olmayaraq ekoloji problemlər getdikcə alimlər, siyasətçilər və vətəndaş cəmiyyəti arasında müzakirə mövzusunə çevrilir. Dünya birliyi ekoloji problemlərin mənşəyini başa düşmək, həmçinin onların həll yollarını tapmaq istəyir. K.Y.Kondratiev və V.F.Krapivin vurğulayır ki, "Dünyadakı mövcud ekoloji vəziyyətin xarakterik bir xüsusiyyəti, qeyri-sabitliyin

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

artması və ya qlobal təbiəti insanın yaşayış mühitinin və vəhşi həyatının pisləşməsində əks olunan sistemə bir mədəniyyət böhranıdır".¹ XX-XXI əsrlərin fenomeni kimi ekoloji diplomatiya dünya birliyinin artan ekoloji fəlakət təhlükəsinə reaksiyası nəticəsində yaranmışdır. Beləliklə, K.Y.Kondratiev yazır ki, planetin əhalisinin ən çox üzləşdiyi üç qlobal ekoloji problem var: iqlim dəyişikliyi, Yer in ozon qatının məhv edilməsi və "təcrid". Qeyd etmək vacibdir ki, qlobal ekoloji problemlərin özəlliklərindən biri də bütün qlobal birliyin səylərini bu problemlərin həlli üçün cəlb etmək lazımdır ki, bu da ekoloji tədbirlərin sistem səviyyəsində geniş miqyasda populyarlaşdırılmasını tələb edir. Bu, BMT-nin ekoloji məsələlərə dair beynəlxalq konfranslarında (1972 - Stokholm; 1992 - Rio de Janeyro; 2002 - Yohannesburq; 2012 - Rio de Janeyro) dəfələrlə qeyd edilmişdir. Ancaq təəssüf ki, bu günə qədər beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin bu istiqamətində lazımlı və arzuolunan nəticələrə nail olmaq mümkün olmamışdır. Bunu aşağıdakı nümunə sübut edir: Rio-de-Janeyroda ekoloji forumun keçirilməsi ilə əlaqədar BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiyasının "Bizim ümumi gələcəyimiz" adlı məruzəsi dərc edilmişdir. 2012-ci ildə Rioda son sammitin nəticəsi nisbətən yaxın keçmişə qayıdış mənasını verən "Hansı cəmiyyət istəyirik?" sənədidir.

Ekoloji diplomatiya beynəlxalq fəaliyyətin kifayət qədər yeni bir sahəsidir. XX əsrin birinci yarısında görkəmli rus alimi və təbiətşünası V.İ.Vernadski özünün biosfer nəzəriyyəsini yaratmışdır.² Biosferin Yer kürəsinin xarici qabığı olduğunu və bütün

¹ Кондратьев К.Я., Крапивин В.Ф. Современное общество потребления и его экологические ограничения // Проблемы окружающей среды и природных ресурсов: Обзорная информация. – 2005, № 5. – С. 3–12

² Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М.: Наука, 1965. – 377 с

canlı orqanizmlərin, o cümlədən insanın mövcud olduğu yer olduğunu sübut etdi. Onun təliminə görə, canlı orqanizmlərin bütün fəaliyyəti biosferin vəziyyətinin dəyişməsində son dərəcə vacib amildir. Antropogen təsir nəticəsində noosfera tədricən formalaşır. XXI əsrdə, ekoloji diplomatiya institutu, planetin ekosistemini bərpa etmək üçün fəal mübarizə aparan bir sıra ölkələrdə artıq müəyyən rəğbət qazanmışdır. Bu baxımdan ən parlaq və uğurlu nümunə Avropa Birliyinin ekoloji diplomatiyasıdır. Avropa Birliyi beynəlxalq ekoloji əməkdaşlıqda fəal iştirak edir, o, müxtəlif ekoloji tədbirlərin təşəbbüskarı və ətraf mühitin qorunması sahəsində sazişlərin imzalanmasının fəal iştirakçısıdır. Əsas məqsəd AB ölkələrinin geniş imkanlarından istifadə edərək qlobal ekoloji problemlərin effektiv həllinə və beynəlxalq ekoloji əməkdaşlığın inkişafına töhfə verməkdir. AB fərqli siyasi, sosial və iqtisadi sistemlərə sahib ölkələrin ekoloji problemlərin həlli üçün səmərəli işləyə bilən sistem kimi bir nümunədir. Çin, ABŞ və inkişaf etmiş Asiya ölkələri kimi digər aparıcı dünya dövlətləri də fəaliyyətlərinə yaşıl diplomatiya vasitələrini fəal tətbiq edirlər. 2009-cu ildə ABŞ dövlət katibi olaraq, H.Klinton Amerika siyasətinin "yaşıllaşdırılması" təşəbbüsünü irəli sürdü. Bu fikir Yer Gününün qeyd olunması münasibətilə başlandı və diplomatları ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına həvəsləndirməkdən ibarət oldu. Beləliklə, onlar zibillərin təkrar istifadəsi və atılması üçün aksiyalarda iştirak edərək, iş yerlərinə avtomobil yerinə velosipedlə gedərək, bunu bir nümunəyə çevirmişdirlər. Cənubi Koreya, yaşıl inkişaf konsepsiyasını milli strategiyanın ayrılmaz hissəsi olmasını elan edən regiondakı ilk ölkələrdən biri oldu. 2009-cu ildə Cənubi Koreya Respublikası yaşıl iqtisadiyyatın beş illik inkişaf planını qəbul edərək onun maliyyələşdirilməsini öz üzərinə götürmüşdür. Ekoloji diplomatiyanın

VI fəsil. Beynəlxalq səviyyədə enerji resurslarından istifadə diplomatiyası

həyata keçirilməsinə misal olaraq 2008-ci il Pekin Olimpiya Oyunları zamanı Çinin siyasətini göstərmək olar. Çin Xalq Respublikasının hakimiyyəti ərazilərin yaşıllaşdırılması və havanın çirklənməsi ilə mübarizə üçün fəal tədbirlər görməklə "yaşıl olimpiada" imicini tam dəstəklədi. Çin hakimiyyətinin və vətəndaşlarının davamlı inkişaf prinsiplərinə sadiqliyini və ətraf mühit məsələlərinin vacibliyini dərk etməsini dünya ictimaiyyətinə göstərmək üçün bütün bu hərəkətlər mətbuatda daim işıqlandırıldı.

Dünya birliyində özünə layiqli yer tutan Azərbaycan Respublikası da ekoloji problemlərin həllində beynəlxalq əlaqələrini genişləndirir. Mövcud problemlərin həll edilməsi üçün Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi (ETSN) tərəfindən beynəlxalq təşkilatlarla, donor ölkələrlə əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin prioritetlərindən biri hesab olunan ətraf mühitin mühafizəsi ölkəmizdə ardıcıl olaraq dövlət proqramının qəbulu və icra olunması istiqamətində ekoloji problemlər aradan qaldırılması ilə əlaqədar tədbirlər həyata keçirilir. Bütün bunlar nəticə etibarilə ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm nailiyyətlərin əldə olunmasıdır. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən həm ətraf mühitin mühafizəsi, həm də insanların sağlam həyat tərzinə uyğun onların hüquqlarının təmin olunması istiqamətində səmərəli tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının bölgələrində ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadənin təşkili, həm də onların gələcək üçün proqnozlaşdırılması sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi ekoloji siyasətin ən əsas istiqamətlərinin yerinə yetirilməsini təmin edir. Burada məqsəd bu sahə üzrə böyük əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı ölkə iqtisadiyyatında əlverişli təbii mühitin təmin olunması və nəticə etibarilə artan gəlirlərin qeyri-neft

sektoruna yönəldilməsini təmin edərək ekologiyayı çirkləndirməyən iqtisadiyyatın inkişafını təkan verməkdir. Müstəqillik illərində bazar iqtisadiyyatlı ölkəmiz ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində yeni ekoloji siyasətin formalaşmasını həyata keçirmişdir. Belə bir formalaşma sağlam həyat tərzinə uyğun xalqın rifahının yaxşılaşmasında və ətraf mühitin mühafizəsində səmərəli sosial-iqtisadi islahatların mühüm sahələrinin tətbiq olunmasıdır.

Azərbaycan iqlim dəyişmələrinin təsirlərinə yüksək dərəcədə həssas bir ölkədir və ölkə artıq iqlim dəyişmələrinin mənfi təsirlərini - daşqınlar, sellər, quraqlıq, istilik stressləri və s. kimi təbiət hadisələrinin sayının artmasını özündə hiss edir. Bu da adekvat adaptasiya tədbirlərini ön plana çəkir. Bununla bağlı iqlim dəyişmələrinə həssas olan sahələrdə ətraf mühitə dost texnologiyalar tətbiq etməklə bir sıra irimiqyaslı infrastruktur layihələri - su anbarları və elektrik stansiyalarının inşası, meşəsalma və su layihələri - ölkəmizin çoxşaxəli inkişafını təmin edir.

VII FƏSİL

REGIONAL TƏŞKİLATLARLA ƏLAQƏLƏRİN DİPLOMATİYASI

- 7.1. İqtisadi diplomatiyanın regional aspektləri
- 7.2. Regional-ərazi komplekslərin formalaşmasında diplomatik münasibətlər
- 7.3. Okean, dəniz və çay nəqliyyatı vasitəsilə qarşılıqlı əlaqəsi olan ölkələr arasında diplomatik əlaqələr
- 7.4. Beynəlxalq və regional turizm fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi üzrə ölkələr arasında diplomatik münasibətlər

7.1. İqtisadi diplomatiyanın regional aspektləri

İqtisadi diplomatiyanın genişləndiyi bir dövəndə araşdırılması zəruri olan məsələlərdən biri region anlayışıdır. Bu məsələ ilə daha ətraflı tanış olmaq üçün region anlayışına olan bir sıra yanaşmaları nəzərdən keçirməmiş zəruridir. **M.S.Perlofa** görə region şəhərdən böyük, lakin ölkənin ümumi səthindən kiçik və bir qrup özünəməxsus xüsusiyyətləri olan ölkə ərazisidir. Fransız iqtisadçısı **Pier Boşe** hesab edir ki, region eynicinsli davranış sahəsidir. Cəmiyyətlər sənayeləşmə, istehsal və istehlak qarşısında müəyyən bir davranışı ilə xarakterizə olunur. Müasir dövərdə qloballaşma və artan iqtisadi rəqabət prosesi, ölkələrin inkişaf yolunda bir sıra imkanlarla yanaşı, təhlükələrin də yaranmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda mövcud təhlükələrin imkanlara çevrilməsinin fərqli inkişaf modelləri ilə mümkün ola biləcəyi və bu

prosesdə yer alan lokallaşma amillərinin təsiri ilə regional inkişaf siyasətlərinin dəyişikliyə uğradığı ortaya çıxmışdır. Qlobal rəqabətdə şəhərlər və regionlar rəqabət vahidi kimi mühüm rol oynadığından, artıq əhatəli, mərkəzi xarakterli siyasətdən strateji xarakterli, lokala fokslanmış siyasətə keçid prosesi də baş verməkdədir. Region şəhərdən böyük, ölkədən kiçik, idarəetmə sərhədləri dövlətin idarəetmə vahidi sərhədləri ilə təyin edilən, ancaq qarşılıqlı təsir baxımından bu sərhədləri aşan, yerindən idarə olunan, demokratik iştirakçılıq prinsipinə əsaslanan idarəetmə və büdcəyə sahib olan tənzimləmə və ya idarəetmə vahididir. Region anlayışı zamana görə nisbidir. Çünki zaman keçdikcə verilən tərifdə əsas götürülən ölçünün dəyişməsi, anlayışı da dəyişdirir. Region anlayışı problemə görə nisbidir. Hər hansı aqrar problemi həll etmək üçün seçilən regionla, deyək ki hər hansı bir sosial problemi həll etmək üçün seçilən region fərqli ola bilər. Region anlayışı miqyas baxımından nisbidir. Məsələn, üç inzibati rayon bir region qəbul edildiyi kimi, daha az və ya çox sayda inzibati rayon da bir region kimi qəbul edilə bilər.

Dünya iqtisadiyyatının tarixi inkişafına yanaşmada Alvin Tofflerin "üç dalğa nəzəriyyəsi"ne əsaslanaraq, regional inkişaf probleminin dövlət siyasətinin predmetinə çevrilməsi prosesini daha aydın şəkildə göstərmək mümkündür. Kənd təsərrüfatı və təbii resurslara əsaslanan inkişaf mərhələsi ("first wave – birinci dalğa") əsasən kapitalizməqədərki dövrü əhatə edir və iqtisadiyyatda aqrar sektorun hakim olduğu mərhələdir. Sənayeləşmə mərhələsinin ("second wave – ikinci dalğa") başlaması isə ölkə həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, regional inkişafda da dualizmin əsasını qoymuşdu. 1970-ci illərə qədər yalnız sənayelənmiş ölkələrdə tətbiq olunan bu planlar, bu gün həmin illərdən başlayaraq liberal bazar prinsipləri üzrə inkişaf edən və regional disbalansın yaranacağı İEOÖ-də də tətbiq olunur. Lakin 1970-80-ci illərdən bəri davam edən "post-industrial" dövrünün reallıqları ("third wave – üçüncü dalğa") bu planları, dövrün tələblərinə uyğun bəzi dəyişik-

liklərə məruz qoymuşdur.

Regionlararası qeyri-bərabər inkişafın əsas səbəbləri.

Təbii-coğrafi bərabərsizliklər. Bu bərabərsizliklər birbaşa təbii resurslar və fiziki mühitlə əlaqəlidir. Əlverişli hava, su və quru nəqliyyatı üzərində yerləşən, zəngin faydalı qazıntı yataqlarının yerləşdiyi regionlar bu imkanlardan məhrum olan regionlarla müqayisədə üstün inkişaf potensialına malikdir.

İqtisadi-funksional bərabərsizliklər. Bu, eyni istehsal amilinin müxtəlif regionlarda fərqli məhsuldarlıq və rentabelliyyə malik olmasından və istehsal amillərinin bu regionlar arasında qeyri-bərabər bölgüsündən irəli gəlir. Bununla yanaşı, regionda hər hansı bir istehsal amilinin olmaması və ya məhdud miqdarda olması da istehsalın səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə mane ola bilər.

Sosial-mədəni bərabərsizliklər. Bu, birbaşa insan kapitalı ilə bağlı məsələdir. Belə ki, insanların davranışları, sahib olduqları dəyərlər sistemi, təhsil səviyyəsi, fiziki sağlamlıqları arasındakı ümumi fərqlər də regionlar arasındakı qeyri-bərabər inkişafın səbəbləri arasındadır.

Regionların tipləri.

Homogen (homogeneous) region. Bu, regionların iqtisadi, sosial və digər xüsusiyyətlərindən birinin və ya hamısının eynicinsliyinə söykənir. Məs, aqrar regionlar, yüksək dağlıq regionları və.s.

Qütbləşmiş (polarized) region. Bir mərkəz və onun ətrafında, onunla sosial-iqtisadi baxımdan sıx şəkildə bağlı olan ərazilərdən ibarətdir. Həmin mərkəz əhalisinin sayca çoxluğu, məşğulluq, ticarət, infrastruktur, elm və mədəniyyətin yüksək inkişafı ilə seçilir.

Plan-proqram (planning) regionu. Regional siyasətin həyata keçirilməsi baxımından seçilən ərazilərdir. Əsas xüsusiyyəti vahid planlaşdırmaya və planlaşdırma baxımından vahid idarəetməyə əsaslanmasıdır.

Regionların yuxarıda göstərilən şəkildə təsnif edilməsi əsasən

statik çərçivədədir. Lakin iqtisadi siyasət baxımından dinamik təsnifata da ehtiyac duyulur ki, bu da əsasən regionların iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə həyata keçirilir:

İnkişaf etmiş regionlar. Bu ölkənin ümumi inkişaf səviyyəsinə görə seçilir. Belə ki, adambaşına düşən gəlir səviyyəsi və onun artım tempi ölkə üzrə orta göstəricilərdən yüksək olan regionlar bu sərəya aid edilir. Onların ümumi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Oxuyub-yazma səviyyəsi və ümumi təhsil səviyyəsi yüksəkdir;
- İnfrastruktur imkanları lazımi səviyyədədir;
- Səhiyyə xidmətləri tələbatlara tam cavab verir;
- Sosial və mədəni xidmətlər intensivliyi ilə seçilir;
- Doğum səviyyəsi aşağıdır;
- Əhlinin böyük əksəriyyəti yüksək həyat standartlarına malikdir;
- İstehsal və investisiya fəaliyyətləri intensiv şəkildə davam edir;
- Region gəlirlərinin böyük bir hissəsi sənaye və xidmətlər sektorundan təmin edilir;
- Digər regionlardan bu ərazilərə əhali miqrasiyası yüksəkdir;
- Digər regionlardan xammal və işçi qüvvəsi əldə etdiyi halda, onlara emal məhsulları və texnologiya transfert edir və.s.

Zəif inkişaf etmiş regionlar. İnkişaf potensialını itirmiş, iqtisadi üstünlükləri olmayan regionlardır. Bu regionlar adambaşına gəlir səviyyəsi və onun artım tempi baxımından digər regionlardan geri qalır. İqtisadi həyatda kənd təsərrüfatı hakim mövqedə olmaqla, məşğulluq, investisiya baxımından çox aşağı səviyyədədir. Nəticədə sosial-mədəni baxımdan da digər regionlardan geri qalan bu ərazilər inkişaf etmiş ərazilərin tam əksi olan xüsusiyyətlərə malikdir.

İnkişaf potensialı olan regionlar. Adambaşına gəlir səviyyəsi ölkənin orta göstəricisindən aşağı olsa da, artım tempi baxımından yüksək göstəriciyə malik olurlar. İstehsal-investisiya prosesləri getdikcə genişlənir, yeni ərazilər mənimsənilərək inkişaf edir. Lakin ümumi inkişaf baxımından zəif inkişaf edən regionlardan yüksək, inkişaf etmiş regionlardan isə aşağıda dayanırlar.

Regional İnkişaf Agentlikləri iqtisadi və ya inzibati rayonlar səviyyəsində qurulan, yerli xalqı sahib olduğu potensialdan istifadə etmələri yönündə təşviq edən, regionda fəaliyyət göstərən müxtəlif statuslu qurumlar arasında kordinasiya yaradaraq resurslardan səmərəli istifadə edilməsini təmin edən, regionun layihələndirmə imkanlarını artıran, tərəfdaşlara yüksək keyfiyyətli xidmət və problemləri hələtmə yolları təqdim edən qurumlardır. Regional İnkişaf Agentliklərinin vəzifələri müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən inkişaf agentliklərinin tədqiqi, bu qurumların əsas fəaliyyət məqsədlərini 4 qrupa ayırmağa imkan verir.

- 1) Regionun sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək;
- 2) İnkişafa istiqamətlənmiş strategiyaları müəyyənləşdirmək və bununla bağlı fəaliyyət göstərən qurumlara dəstək vermək;
- 3) Milli və beynəlxalq investisiyaları regiona cəlb etmək;
- 4) Əməkdaşlığı inkişaf etdirmək.

Eyni zamanda regional inkişaf agentliklərinin fəaliyyət istiqamətlərini də aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

- regiondaxili inkişaf,
- xarici investisiyaların cəlbi,
- sahibkarlığa verilən xidmətlər,
- lokal və regional səlahiyyətli qurumlara təqdim edilən xidmətlər,
- təhsil xidmətləri,
- beynəlxalq fəaliyyətlər.

Cənubi Qafqaz regionu.

Cənubi Qafqaz və ya Zaqafqaziya (Transcaucasus) - Böyük Qafqaz dağlarının Baş Qafqaz silsiləsinin cənubunda yerləşən, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan ərazilərindən ibarət coğrafi-siyasi bölgə Cənubi Qafqaz və ya Güney Qafqaz bu günki Azərbaycan Ermənistan və Gürcüstan dövlətlərini əhatə edən, İran, Rusiya və Türkiyə arasında Böyük Qafqaz sıradağlarının cənubunda yerləşən coğrafi-siyasi bölgədir. Cənubi Qafqaz bölgəsi tarixən siyasi, dini və mədəni müsabiqələrin və mübarizənin sahəsi olmuşdur. Bölgənin köhnə dövlətləri içində Albanya, İberiya krallıqları iştirak etməkdədir. Bu krallıqlar daha sonra Əhəməni imperiyası, Parfiya imperiyası və Sasani imperiyasına birləşdirilmişdir. Nəticədə, əvvəl zərdüştlük sonra da xristianlıq dini bölgədə suveren dinlər olmuşlar. 7-ci əsrdə bölgəni Ərəb xilafətinin əlinə keçməsi ilə Cənubi Qafqazda islam dini yayılmağa başlamışdır. Sonrakı əsrlər içində səlcuqluların, monqolların və türk xanlıqlarının suverenliyində olan bölgə, 1501-ci ildə Səfəvi Dövlətinin rəhbərliyinə keçmişdir. 18-ci əsrin ortalarına qədər bölgə ümumi olaraq Səfəvi suverenliyində qalmışdır. 1736-cı ildə Səfəvi Dövlətinin süqutundan sonra, simvolik olaraq İran rəhbərliyində olan Cənubi Qafqazın cənub seqmentində həqiqətən müstəqil Türk xanlıqları qurulmuşdur. 19-cu əsrin əvvəlində reallaşan iki Rus-İran müharibəsinin nəticəsində, Cənubi Qafqaz tamamilə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir. Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadi cəhətdən inkişafının əsas aktorları Gürcüstan və Azərbaycan Respublikalarıdır.

İlk Cənubi Qafqaz layihəsi Bakı-Tbilisi-Ceyhan və bununla bərabər qaz layihəsi Bakı-Tbilisi-Ərzurum olmuşdur. Reallaşdırılmaq üzrə olan TAP və TANAP layihələri bütün dünyanın diqqətini bu regiona çəkir. Sadəcə TAP və TANAP layihələri Gürcüstana 2 mlrd. dollar investisiya gətirəcək. Bakı-Tbilisi-Qars layihəsinin istismara verilməsi Cənubi Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin tam formalaşmasına imkan yaratmışdır ki, bu da iki ölkə arasında əmtəə dövriyyəsinin

artmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan tərəfi Gürcüstana 210 mln. dollar investisiya qoymuşdur. Əsas investor SOCAR olmuşdur. TAP təbii qaz boru kəmərinin tikintisinin planlaşdırılması məqsədi ilə yaradılmış birgə müəssisə şirkətidir. TAP Avropaya Xəzər regionundan təbii qaz gətirəcək. TAP-ın səhmlərinin BP (20%), ARDNŞ (20%), Statoil (20%), Fluxys (16%), Total (10%), E.ON (9%) və Axpo (5%) ibarətdir. TAP Afina, Roma, Tirana, İsveçrədə öz qərargahı var. TAP nümayəndələri də Brüsseldə və İstanbulda çalışır. Hal-hazırda, TAP layihəsinin üzərində 24 ölkədən təxminən 60 neft və qaz mütəxəssisləri çalışır və Kontrakt Xidmət şirkətləridən 200-dən çox ekspertlər layihənin hazırlanmasında iştirak edir.

7.2. Regional-ərazi komplekslərin formalaşmasında diplomatik münasibətlər

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin öyrənilməsinə dair müxtəlif nəzəri yanaşmalar zamanı regional ölçülərin təhlilində ən məhsuldar "**makroyanaşma**"dır. "**Makroyanaşma**" bu sahədə son on beş-iyirmi il ərzində aparılan intensiv tədqiqatların nəticəsi ilə bağlı olan bir sistemdir. Çünki bu mürəkkəb yanaşma olduğundan, digər yanaşmalarda ayrıca tətbiq olunanların çoxunu özündə "birləşdirir", lakin əsas odur ki, müstəqil analitik tədqiqat obyektini kimi regional səviyyəni və regional alt sistemləri (yəni "**regional alt sistemlər**" və "**regional komplekslər**") nəzəri cəhətdən ayırmağa imkan verir. Bundan əlavə, bu yanaşma bizə nəzəri və praktiki cəhətdən tətbiq olunan vəzifələri həll etmək imkanı verir:

- dünyanın əsas makro bölgələrini təcrid edib müqayisə etmək və artıq regional səviyyədə ümumi (qlobal) nümunələrin ölkələrə nisbətən daha böyük makro-regional və regional coğrafi baxımdan necə dəyişdirildiyini təhlil etmək;

- tarixi, mədəni, sivilizasiya, iqtisadi, siyasi və s. birləşmələr, müxtəlif növ regional təşkilatlar, əslində ölkələr, sərhədyanı bölgələr, habelə yerli bölgələr şəklində tədqiq etmək.

Regional səviyyədə analiz eyni zamanda nəzəri və praktiki bir problem olaraq müəyyən olunması ölkənin özünəməxsus problemlərinə daha məqsədəuyğun və düzgün yanaşmağa imkan verir. Çünki bu, intuitiv şəkildə deyil, müəyyən bir ümumi bazaya bağlı olan bir qrup kimi tətbiq edilən sistemdir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin son tendensiyaları ilə əlaqəli regional və subregional alt sistemlərə aşağıdakılar daxildir:

- qloballaşma;
- regionlaşma;
- parçalanma.

Belə bir bölgü dünya ictimai elmlərində mübahisə xarakteri daşımış və bununla əlaqədar dünyanın özünəməxsus regional bölgüsü həyata keçirilmişdir. Bütün bu problemlər regional səviyyədə beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya praktikası ilə birbaşa bağlıdır.

Dünyada bipolyar qarşılıqlı təsir mərkəzlərinin olduğu dövrlərdə iki tip təsərrüfat sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin təhlil edilməsinə fikir versək görərik ki, regional problemlərin **subregional** alt sistemlərdə həll edilməsi şübhə doğurmurdu, çünki bu, iki-qütblü qarşıdurmanın qlobal sistemə məsələlərinin məntiqi ilə izah olunurdu.

Bipolyar münasibətlər quruluşu dağılıdıqdan sonra vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi və bir çox sualları ortaya çıxardı. Bipolyar sisteminin yoxa çıxması ilə onu polyentrik dünya əvəz etməsinə baxmayaraq, dünyanın nisbətən yığcam ərazi iqtisadi bölgələrə və subregionlara ayrıldığını söyləmək olmaz. Belə bir şəraitdə **mega-regional** və **subregional** əlaqələrin inkişafı qarşılıqlı səviyyələri birləşdirməsi regional proseslərin qlobal münasibətlər səviyyəsinə təsirinin kökündən və yeni keyfiyyətlə dəyişdirmiş oldu.

Yeni şəraitdə dünya məkanında yeni **makroiqtisadi regionların** yaranması yeni inkişaf etmiş və inkişaf etmək arzusunda olan iqtisadi və siyasi birliklərin birgə fəaliyyət göstərməsini zəruri etdi.

Regionlarda milli təsərrüfatların, sahələrin vahid bir tam halında birləşməsi və onların qarşılıqlı əlaqəsi **makroiqtisadi regional** adlanan sistemi formalaşdırır. Bu o deməkdir ki, regional-ərazi komplekslərinə daxil olan ölkələr vahid bir ölkə sistemində olduğu kimi ayrı-ayrı funksiyaları yerinə yetirdiklərindən birlikdə vahid orqanizm olaraq **regional-ərazi kompleksi** qarşısında duran məsələləri birgə həll edirlər. Ümumiyyətlə, makroiqtisadi regional yanaşmada həmin komplekslərin digər ərazi kompleksləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətlərini milli iqtisadiyyatların bir-biri ilə olan qarşılıqlı əlaqələri kimi baxmaq olar. Ona görə də makroiqtisadi regionlar olaraq, Asiya-Sakit okean və Şərq, Cənub, Şimal-Şərq və Cənubi-Şərqi Asiya, Avropa, Latin Amerikasını və Şimali Amerikanın regional kompleksləri arasındakı münasibətlər sisteminin əlaqələri coğrafi mənada deyil, alt sistemin regional və subregional baxımdan olması diqqət çəkicidir.

Qloballaşma və regionalaşma arasındakı əlaqə regionalaşma prosesinin dünya beynəlxalq sistemdə mürəkkəb qarşılıqlı təsirlərin və makroiqtisadi regional alt sistemlərin təzahürüdür desək yanlışdır.

Bununla əlaqədar olaraq, son on ildə yeni qlobal regional birliklərin daha çox regional-ərazi kompleksləri şəklində yaranması daha da aktuallaşmışdır. Çünki makroregionlaşma meyilləri bu gün daha yenidir və müzakirə olunan məsələlərin həm nəzəri, həm də tətbiqi əhəmiyyəti vardır.

Nəzəri baxımdan tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən belə nəticəyə gəlmişdirlər ki, hər şeydən əvvəl beynəlxalq münasibətlər öz təbiətlərinə görə sosial münasibətlərdir ki, bu da beynəlxalq sistemlərin və alt sistemlərin sosial sistem tiplərinə aid olduğunu göstərir. Bu o deməkdir ki, bunlar mürəkkəb uyğunlaşdırılabilir

sistemlər kimi nəzərdən keçirilməlidir, Bu sistemlər, bir qayda olaraq, açıq və zəif təşkilatlanmış tipə aiddir, yəni bu cür sistemlərdə aydın bir sərhəd çəkmək və buna uyğun olaraq sistemin ətraf mühitdən təcrid olunmuş vəziyyətdə təhlil edilməsi çətindir. Belə sistemlərin məkan sərhədləri vardır. Məsələn, AB və ya Asiya-Sakit Okean regionu, ətraf mühitlə münasibətlərinin xarakterində fərqlənsələr də, nəinki reallıqda mövcuddur, həm də bəzi məkan sərhədlərinə malikdirlər, baxmayaraq ki, bu sərhədlər tez-tez dəyişir. Bu, bütün beynəlxalq regional sistemlər üçün eyni olaraq qalmaqdadır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin və onun regional alt sistemlərinin digər bir xüsusiyyəti, onların əsas elementlərinin sosial-iqtisadi cəhətdən bir-birlərinə yaxın olmasıdır. Həmin birliklərdə təmsil olunan dövlətlər arasında zəif inteqrasiya olarsa bu sonda həmin regional birliklərin dağılmasına gətirib çıxarır. Lakin regional-ərazi komplekslərində bu müşahidə olunmur, belə ki, bu birlikdəki beynəlxalq münasibətlərin başlıca əlaqəsi olan dövlətlərarası münasibətlərin siyasi münasibətlər olması ilə bağlıdır. Yəni, aktorların sayının artmasına baxmayaraq, onlar ilə dövlət arasındakı münasibətlər əsasən siyasi cəhətdən davam edir və strateji məsələlərə təsiri baxımından dövlət digər aktorlarla müqayisədə rəqabətdən kənar qalır.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində dünyanın fərqli hissələrinin qarışıqlığının olduğu regionlarda diplomatlar və politoloqlar tərəfindən təhlil edilməli olan qısamüddətli və uzunmüddətli siyasi proseslər əks olunması elmi müzakirələrdə əksini tapması aktual bir məsələdir. Hər hansı bir ölkənin iqtisadi yüksəlişi onun regional-ərazi kompleksindəki tutduğu mövqedən asılıdır. Yeni yüksələn dövlətlərin bu prosesin regional iqtisadi münasibətlər üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yeni rəsmi və qeyri-rəsmi rol oynayan regional-ərazi təşkilatların yaranmasına təkan verir. Onların çoxunun müqayisəli təhlili göstərir ki, regional iqtisadi proseslərdə siyasi komponentinin rolu və əhəmiyyəti ilə

yanaşı bu komponentin formatlaşdırılmasında iqtisadi impulsların rolu və əhəmiyyətini proqnozlaşdırmaq çox vacibdir.

Beləliklə, qloballaşmaya hansı tərifi verilməsindən asılı olma-
yaraq onun məkan xüsusiyyəti beynəlxalq münasibətlər vəziyyə-
tində regionlaşma prosesi vasitəsilə müəyyən edilir. Bununla
bərabər siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, ekologiya və s. sahələrin
münasibətlər sistemində rolunu nəzərə alsaq, **funksional alt sis-
temlərin** yeni regional-ərazi komplekslərin yaradılması üçün
münbit şərait yaranmış olur.

Kifayət qədər uzun dövr ərzində regional proseslərlə təhlü-
kəsizlik məsələləri arasındakı əlaqə, əsasən ənənəvi, hərbi-strateji
təhdidlər və ya regional bipolyar münasibətlər sistemində fəaliy-
yət göstərmişdir. Lakin yeni regional-ərazi komplekslərin yaran-
ması həmin təşkilatlarda iştirak edən dövlətlərin iqtisadi diploma-
tik əlaqələrinin inkişafına təkan verdi.

Böyük güclər (digər terminologiyalarda - aparıcı dövlətlər),
fövqəldövlətlərdən dövlətlərdən fərqli olaraq, beynəlxalq fəaliyyə-
tin bütün sahələrində mütləq fürsətlərə malik deyillər, lakin ikti-
sadi, hərbi və siyasi imkanlarının kifayət qədər olması ilə fərqlənir.
Onlar qısa və ya orta müddət müddət ərzində hakim dövlət
statusuna iddia etməyə və ya dünya nizamını formalaşdırmağa
çalışırlar. Böyük güclər təhlükəsizlik gündəliyinin formalaşdırılması
prosesində fəal iştirak edir və dünyanın ən az bir bölgəsində
regional lider olaraq fəaliyyət göstərirlər. Makroiqtisadi regional
səviyyədə iqtisadi əlaqələrin formalaşmasında fəal iştirak edirlər.
Öz növbəsində "böyük güclər" - "köhnə böyük gücləri, yeni Qərb
ölkələrinin (ABŞ, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Böyük Britaniya)
yerinə yetirdikləri funksiyaları öz üzərilərinə götürməyə çalışırlar.

Beynəlxalq sistemdəki status-kvonu dəyişdirməyə çalışan yeni
"böyük güclər"ə Çin, Rusiya, Hindistan, İran, Braziliya, Cənubi-
Şərqi Asiya ölkələrini daxil etmək olar. Böyük güclərin yüksəlişi
ölkələrin müəyyən siyasi və iqtisadi səbəblərə görə beynəlxalq

iyerarxiyada statuslarının artmasına və köhnə güclərin mövqelərinin azalması səbəb olur.

Regional güclər öz bölgələri daxilində fəaliyyət göstərmək, regional qütb parametrlərini təyin etmək üçün əhəmiyyətli imkanlara sahibdirlər, lakin, bir qayda olaraq, qlobal səviyyəyə çatmırlar və bir neçə bölgədə uğurla fəaliyyət göstərə bilmirlər, baxmayaraq ki, bəzən bu işi uğurla həyata keçirirlər.

İqtisadi formada regional kompleks anlayışı regional inteqrasiyanın müxtəlif sahələrini - sərbəst ticarət zonaları, gömrük ittifaqlarını, ödəniş ittifaqlarını, ümumi bazar, iqtisadi və pul birliklərini, hərbi-siyasi və iqtisadi birlikləri özündə ehtiva edir.

Regional alt sistem anlayışı regional kompleks anlayışından daha genişdir. Regional alt sistem beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi ilk növbədə makroiqtisadi regiona yönəlir və regional kompleks asimmetrik bir hissə olaraq, regional alt sistemin mərkəzi (əsas) ola bilər.

Regional-ərazi kompleksləri kifayət qədər yüksək dərəcədə funksional və coğrafi kompleks kimi qarşılıqlı asılılığa malik olan bir qrup dövlətlərin birliyidir. Yəni regional-ərazi kompleksi regional səviyyədəki beynəlxalq məkanın çoxsahəli bir seqmentidir və fərqli sahələrdə (siyasi, iqtisadi, mədəni və tarixi) müxtəlif dərəcədə intensivliyi olan qarşılıqlı asılılıqların sabit bir sistem əsasında mövcudluğu ilə fərqlənir. Regional-ərazi kompleksi beynəlxalq mühitə münasibətdə müxtəlif dərəcədə bütövlükdə bir alt sistem birliyi kimi fəaliyyət göstərir.

İqtisadi diplomatik baxımdan regional-ərazi kompleksini yaradan əsas stimül regional komplekslərdəki dövlətlərarası dostluq münasibətlərinə diqqət yetirilməsi və xarici güclərin mümkün təsiri ilə regional təhlükəsizlik kompleksinin standart formasını bölgədəki rəqabətin, güc balansının və ittifaqının bir modeli hesab edilməsidir. Regional-ərazi kompleksin sosial quruluşunda üstünlük təşkil edən bu modellərin (güç, rəqabət, dostluq) müəyyənləşdirilməsi regional təhlükəsizlik kompleksləri kimi əhəmiyyətli

yətli dərəcədə tamamlanır. Çünki gücün bölüşdürülməsinin təhlili kifayət dərəcədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Regional-ərazi kompleksləri qarşılıqlı eksklüziv məkanlar hesab olunaraq, eyni zamanda, böyük dövlətlərin (aparıcı dövlətlərin) və xüsusilə qlobal güclərin (super güclər və dominant dövlətlər) regional komplekslərdəki vəziyyətə təsir etmək üçün əhəmiyyətli imkanlarını azaldır. Bu cəhətdən regional-ərazi komplekslərinin gələcəkdə daha çox olmaları həmin regionlardakı milli dövlətlərin iqtisadi inkişafına müsbət təsir edəcək və fəvqəldövlətlərdən asılıqlarını azaldacaqdır. Ən əsası da makroiqtisadi regionlar olaraq, qarşılıqlı əlaqələr şəklində daha sivil və dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin edəcəklər.

7.3. Okean, dəniz və çay nəqliyyatı vasitəsilə qarşılıqlı əlaqəsi olan ölkələr arasında diplomatik əlaqələr

Dünyada 21-ci əsrdə inkişaf edən iqtisadi əlaqələrin ehtiyaclarını ödəmək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bölgə və qitə üzrə əmək bölgüsü prinsiplərini, müxtəlif nəqliyyat növlərinin qarşılıqlı təsirinin optimallaşdırılması, nəqliyyat texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi nəqliyyatın ahəngdar inkişafını vacib etmişdir.

Beynəlxalq yük daşımalarının tarixi iqtisadi və siyasi əlaqələrin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Tədricən, cəmiyyətlərarası və beynəlxalq dövlətlərarası münasibətlərin iqtisadi tarixinin inkişafının əsasən iki alternativ istiqamətdə formalaşmışdır:

1. Başqasının həddindən artıq məhsulunu zorla, pulsuz olaraq mənimsəmək;
2. Özünün həddindən artıq məhsulunu digərinin həddindən artıq məhsuluna könüllü, qarşılıqlı faydalı mübadilə etmək.

Birinci istiqamət qonşu torpaqlara qarət, xarici ərazilərin zəbt edilməsi və əhalisinin əsarət altına alınması və ya vergiyə cəlb olunması məqsədilə sistematik reydlərdir. Bu cərəyanın inki-

şafı 20-ci əsrin ortalarına qədər nəhəng müstəmləkə imperiyalarında mövcud olmuşdur. **İkinci istiqamət** isə ilk növbədə təsadüfi mübadilə aktları şəklində iqtisadi tərəfdaşlıq münasibətləridir. Bu cür təsadüfi və nizamsız mübadilə aktları vərdiş halına gəldi, daimi oldu və iqtisadi əhəmiyyət qazandı. Nəticədə ticarət yolları meydana çıxdı. Bunların arasında ilk növbədə Böyük İpək Yolu və Kəhrəba yolunu göstərmək olar. Bu əlaqələr ancaq iki tərəfləri və bəzi regionları əhatə edirdi. Buna görə cəmiyyətin inkişafının ilk dövründə nəqliyyat sistemləri haqqında danışmaq lazım deyil, belə sistemlər daha sonra meydana çıxdı.

Malların və insanların hərəkəti üçün beynəlxalq sistem qarşılıqlı razılaşmalar üzərində işləyən ikitərəfli və ya çoxtərəfli ola bilən çox milli nəqliyyat sistemi başa düşülməlidir. Yalnız bütün torpaqlar bölündükdən və həmin torpaqların digər dövlətlər tərəfindən tanınan ayrı-ayrı dövlətlərə verildikdən sonra dünya bir sistem olaraq mövcud olmağa başladı. Onun doğulması XIX əsrin sonlarına təsadüf edə bilər. Afrika ölkələrinin Avropa ölkələri arasında bölünməsinə təmin edən Berlin konfransını (1884-1885) başlanğıc nöqtəsi kimi götürmək olar. Bu zaman yeni torpaqların kəşfi və ələ keçirilməsi başa çatdı. Məhz bu dövr - XIX əsrin sonu beynəlxalq nəqliyyat sisteminin intensiv formalaşmasının başlanğıcı hesab edilə bilər. Bu zaman beynəlxalq nəqliyyat infrastrukturunu, ilk növbədə **dənizçilik** əlaqələri yaranmağa başladı. Bunlar dərin dəniz kanalları olan Süveyş (1869), Kiel (1895), Panama (1929) kanallarının, əsas dəniz limanları və dəmir yollarının inşası ilə bağlıdır. Beynəlxalq nəqliyyat sisteminin hüquqi bazası yaradıldı.

1890-cı ildə Berndə beynəlxalq yük daşımalarını tənzimləyən ilk konvensiyalardan biri - "Malların dəmir yolu ilə daşınması haqqında beynəlxalq konvensiya" bağlanmışdır. Lakin 1924-cü ildə Brüssel Konvensiyasının qüvvəyə minməsi beynəlxalq yükdaşımalarda yeni əsrin əsasını qoydu. Bundan başqa beynəlxalq daşımaları tənzimləyən digər beynəlxalq müqavilələr qüvvəyə min-

mişdir. Beynəlxalq nəqliyyat sisteminin təşkili və təkmilləşdirilməsi üçün beynəlxalq nəqliyyat hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları yaradılmışdır. Beləliklə, II Dünya Müharibəsinin başlaması ilə razılaşıdırılmış hüquqi bazaya və inkişaf etmiş bir infraquruluşa sahib olan beynəlxalq nəqliyyat sistemi yarandı.

Bu nəqliyyat sistemləri arasında su nəqliyyatının xüsusi rolu vardır. İlk öncə su nəqliyyat sistemini təsnifləşdirək. Dünyada su nəqliyyatına xidmət edən 2 əsas nəqliyyat növü var:

1. Dəniz nəqliyyatı;
2. Çay nəqliyyatı.

Dəniz nəqliyyatı özündə daxili dəniz, dəniz və okean nəqliyyat növlərini birləşdirir. **Çay nəqliyyatı** isə ölkədaxili və ölkələrarası çay nəqliyyatına bölünür.

Son illər beynəlxalq dəniz ticarəti bazarı dünya iqtisadiyyatının və ticarətin ümumi canlanması səbəbiylə inkişaf etməkdədir. Bundan əlavə neftin qiymətinin artması və nəticədə neft hasilatının artması dəniz yolu ilə xammalların daşınmasına ehtiyacı artırdı və yük nisbətlərinin artmasına səbəb oldu. Digər amil kimi Çin və Cənubi Şərqi Asiya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının sürətli inkişafı ilk növbədə konteyner və quru yüklərə olan ehtiyacı artmasını qeyd etmək olar.

2002-ci ilin əvvəlindən etibarən demək olar ki, bütün marşrutlarda və bütün ölçüdə gəmilərdə yük dərəcələri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Yük dərəcələrindəki artma tendensiyası global xarakter daşıyır. Şərqi və Qərbi Avropanın əsas ticarət marşrutları üçün 2002-ci ilin əvvəlindən yük nisbətləri artdı və ən böyük artma Asiyadan Avropaya ixracatda qeydə alınmışdır.

Bu artım dəniz nəqliyyatında yükdaşıma qiymətlərinə təsir edir. Nəqliyyat xərclərinin səviyyəsinə ən başlıcası tərəfdaşların bir-birlərindən uzaqlığı təsir edir. Dəyişməz qalan məsafəyə əlavə olaraq nəqliyyat xərclərinin səviyyəsinə hökumətlərin, şirkətlərin və korporasiyaların xüsusi tədbirləri təsir göstərir. Bu sahədə milli infraquruluşa siyasətinin tərkib hissəsi olaraq ticarətin inkişafı üçün

zəruri olan əsas komponentlər siyahısına daxil olan əsas nəqliyyat vasitələrinin - **dəniz və çay limanlarının** yaradılması və yaxşı vəziyyətdə saxlanması çox vacibdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı (UNCTAD) dəniz limanlarını üç nəsl üzrə təsnif edir. Bu təsnifat yük dövriyyəsinə və ya coğrafi mövqeyinə görə deyil, aşağıdakı üç meyara əsaslanır:

- a) liman inkişafı siyasəti;
- b) liman fəaliyyətinin təkamülü və onun inkişaf perspektivləri;
- c) liman strukturlarının və təşkilatların inteqrasiya dərəcəsi.

Birinci nəslin limanları. 1960-cı ilə qədər dəniz limanları əsasən quru və dəniz nəqliyyat növləri arasında yüklərin yığılması və daşınması məkanı kimi xidmət edirdi. Liman fəaliyyəti dəniz gəmiləri üçün yükləmə-boşaltma, anbar və naviqasiya xidmətləri ilə məhdudlaşır. İntestisiyalar infrastrukturun su hissəsinə yönəldilib. Ənənəvi olaraq, bu limanlarda port istifadəçiləri sistemləri ilə əlaqəli olmayan öz məlumat, sənədləşmə və statistika sistemi mövcuddur. Birinci nəsil limanları yerli hakimiyyət orqanlarından asılı olmayan müstəqil təşkilatlar kimi saxlanılır. Burada əməkdaşlıq zəif inkişaf etmişdir, yük dövriyyəsində yerli ehtiyaclar nəzərə alınmadan inkişaf planları hazırlanır. Birinci nəsil limanında liman şirkətlərinin fəaliyyəti bir-birindən təcrid olunur.

İkinci nəslin limanları. İkinci nəsil dəniz limanları malların bir nəqliyyat növündən digərinə yüklənməsi və yüklərin emalı üçün nəzərdə tutulmuş nəqliyyat sisteminin obyektləridir. Belə limanlar sənaye və ticarət xidmətləri funksiyasını öz üzərinə götürdü. Nəticədə ticarət və digər fəaliyyət növləri (yüklərin qablaşdırılması, saxlanması və ilkin emalı) səbəbindən liman fəaliyyətinin miqyası genişlənməmişdir. Bu limanlar polad emalı və digər metallurgiya müəssisələri, neft-kimya sənayesi və kənd təsərrüfatı emalı müəssisələrinin yaradılması yolu ilə sənaye zonalarını inkişaf etdirir və genişləndirir. İkinci nəsil limanları təkcə nəqliyyat mərkəzləri deyil, həm də sənaye və ticarət mərkəzləridir. XX əsrin 60-cı illərində

yanarıblar. Sənayeləşmiş ölkələrə xammal idxalının artması ilə əlaqədar olaraq "sənaye limanları" adını aldılar. İkinci nəsil limanları bələdiyyə orqanları ilə daha sıx əlaqələrə malikdirlər, çünki onlar şəhərin dəstəyindən (enerji, su, insan resursları, rabitə) asılıdır.

Üçüncü nəsil limanları. Üçüncü nəsil limanlarının idarə edilməsi və inkişafına fərqli yanaşılır. İndi liman kompleks beynəlxalq istehsal və paylama şəbəkəsinin dinamik mərkəzi hesab olunur. Buna əsaslanaraq menecerlər passiv xidmət imtina edərək, bütövlükdə beynəlxalq ticarətdə aktiv iştiraka keçərək idarəetmə mövqelərini dəyişdilər. Burada müxtəlif xidmət növləri cəmlənmişdir ki, hansı ki bu tip limanları vahid nəqliyyat mərkəzlərinə və beynəlxalq ticarətin təşkilati əsaslarına çevirmişdir.

Bu xidmət növlərinə aşağıdakılar daxildir:

- a) ənənəvi liman xidmətləri;
- b) sənaye limanında xidmət;
- c) inzibati və kommertiya xidmətləri;
- d) yüklərin paylanması sahəsində logistika xidmətləri;
- e) anbar xidməti;
- f) liman məlumat xidmətləri.

Limanların keyfiyyət baxımından inkişaf etməsi dəniz nəqliyyat sisteminin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə rolunun artmasından xəbər verir. Bu əlaqələrin dərinləşməsi ölkələrarası diplomatik münasibətlərdən asılıdır. Bu gün bir çox beynəlxalq dəniz nəqliyyatları vacib əhəmiyyət kəsb edən nəqliyyat qovşaqlarından keçir ki, bunlarda bəzi ölkələrə məxsusdur. Onların milli təsərrüfat sistemlərə məxsus olmalarına baxmayaraq, onlardan istifadə beynəlxalq səviyyədədir və o əraziyə beynəlxalq qanunvericiliyim maddələri ilə nizamlanırlar. Bu yollara həm təbii keçid yolları (Bosfor boğazı, Cəbbəlütariq boğazı və s.), həm də suni keçid yolları (Panama kanalı, Süveyş kanalı və s.) aiddir. Bu yollar dövlətlərarası diplomatiki əlaqələrlə yanaşı, iqtisadi münasibətlərin inki-

şafının təkan verici amilidir. Belə ki, həmin yollardan istifadə ilk əvvəl həm milli təsərrüfatların iqtisadi yüksəlişinə təkan verir, həm də həmin ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində rolunu artırır. Son dövrlər üçüncü nəsli limanların beynəlxalq dəniz nəqliyyat sistemində genişlənməsi həmin ərazilərin həm ölkə iqtisadiyyatına gəlirlərin cəlb olunmasına, həm də bu ərazilərin beynəlxalq iqtisadi sistemin subyektinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Dəniz nəqliyyatı ən ucuz nəqliyyat növüdür. Ticarət dəniz donanmasının ən böyük tonajlı sahibləri Yaponiya, ABŞ, Yunanıstan və Rusiya dövlətləridir. Müasir şəraitdə dünya dəniz yüklərinin 3/4-dən çoxu 25 ölkə tərəfindən dənizdir. ABŞ, İngiltərə, Almaniya və Fransa yük dövriyyəsinin təxminən 40%-ni və mövcud tonajın 30%-ni nəzarətdə saxlayır.

Dünyanın ən böyük limanları arasında (yük dövriyyəsi baxımından) aşağıdakı limanları göstərə bilərik: Rotterdam (Hollandiya), Sinqapur, Şanxay (Çin), Nagoya, Tokyo-Yokohama (Yaponiya), New Orleans, New York, Philadelphia, San Francisco (USA), Antverpen (Belçika), Havr, Marsel (Fransa), London və s.

Bundan başqa iqtisadi diplomatik münasibətlərin dərinləşməsi bəzi ərazilərin beynəlxalq hüququn subyektləri olması ilə səciylənmişdir. Bunun nəticəsi kimi belə ərazilərin bayraqları altında üzən gəmilərin daha rahat ticarət donanmasının üzvü olmasına şərait yaradır. Bu baxımdan bu gün donanmanın böyüklüyünə görə Panama və Liberiya kimi ölkələri göstərmək olar. Bu ölkələrin bayraqları altında digər ölkələrin gəmilərinin üzməsi ilə izah etmək olar. Dünya gəmiçilik təcrübəsində bu fenomen "**əlverişli bayraq**" adlanır. Dünyanın altı aparıcı dəniz gücləri arasında beş yer rəsmi olaraq "əlverişli bayraq" ölkələrinə aiddir, Panama, Liberiya ilə yanaşı, "əlverişli bayraq" Baham adaları, Kipr və Mal-

taya aiddir. XX əsrin əvvəllərindən bəri dünya ticarət dəniz donanmasının 50%-dən çoxu bu bayraqlar altında qeydiyyatda alınmışdır.

Dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrinin ticarət donanmasının əhəmiyyətli bir hissəsi (40%-dən 80%-ə qədər) əhəmiyyətli üstünlükləri təmin edən və hər şeydən əvvəl gəmi sahibləri və ekipaj üzvlərinin vergitutma sahəsində müxtəlif reyestr qruplarının "əlverişli bayraqlar" altında qeydiyyatda alınmışdır.

Su nəqliyyatından danışarkən dəniz nəqliyyatı ilə yanaşı çay nəqliyyatını da nəzərdən keçirmək lazımdır. **Çay nəqliyyatı** həm ölkədaxilində, həm də ölkələrarası əlaqələrin inkişafında vacib nəqliyyat vasitəsidir. Çay nəqliyyatı daha yavaş, lakin quru ilə müqayisədə daha ucuzdur. Digər nəqliyyat növləri ilə müqayisədə çay donanması ən az enerji tələb edən və ekoloji cəhətdən ən təmiz nəqliyyat növüdür. Çay nəqliyyatında nəqliyyatın dəyəri ən aşağıdır, beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsi ilə yaxşı əlaqə mövcuddur, infrastruktura isə böyük maliyyə qoyuluşu tələb etmir. Dəmir yolunun 1000 km salınması üçün çəkilən xərcləri limanlar, liman mexanizmləri, anbarlar yaratmaq, hidroqrafik avadanlıqlar quraşdırmaq, qazma işləri aparmaqla çay yollarının tikintisinə çəkilən xərcləri müqayisə etsək onun 8-10 dəfə ucuz başa gəldiyini müşahidə etmiş olarıq. Çay nəqliyyatı vasitəsilə ağır və iri həcmli yüklərin böyük hissələri - xammal, yanacaq, tikinti materialları, ağac, taxıl daşımağı üstün tuturlur. Son illərdə konteyner daşımalarının həcmi də artmışdır. Bir çox iri ölkələrdə səmərəlilik baxımından bu gün də çay nəqliyyat sistemindən istifadə edilir. Bu ölkələrə misal olaraq Rusiya, Çin, ABŞ və Avropa Birliyini göstərmək olar.

Ümumiyyətlə, çay nəqliyyat sisteminin yaranma kökləri ən qədim dövrlərdən başlamışdır. Belə ki, çay məhsulların daşınması üçün ən rahat nəqliyyat vasitəsidir. Bu nəqliyyat növünün müsbət cəhətləri onun yüksək daşıma qabiliyyəti, daşınmanın nisbətən

aşağı qiyməti və daşınmanın təşkili xərclərinin az olmasıdır. Çay nəqliyyatında çaylar, kanallar, göllər və digər daxili su obyektlərindən istifadə olunur, buna görə onun inkişafı və coğrafiyası əsasən təbii şəraitlə müəyyən edilir. Bu baxımdan Şimali və Latın Amerikasının, Avropa və Asiyanın bir çox ölkələrində çay nəvqasiyasını təşkil etmək üçün böyük imkanlar var.

İlk öncə **Rusiya Federasiyasının** çay nəqliyyat sistemini nəzərdən keçirək. Rusiya, dünyanın ən böyük daxili su yolları şəbəkəsinə malikdir. İstifadə olunan daxili su yollarının ümumi uzunluğu təqribən 100 min km-dir. Müasir dövrdə Rusiya çay nəqliyyatı, ölkə iqtisadiyyatının bir çox digər sahələri kimi, böhran vəziyyətindədir, buna görə daxili su yolları kifayət qədər intensiv şəkildə istifadə olunmur.

Xüsusilə, çay dibinin təmizlənməsi üçün kifayət qədər maliyyə verilməməsi səbəbindən zəmanətli gəmi keçidlərinin ölçüləri azalmışdır ki, bu da nəvqasiya xidmətlərinə pis təsir etmişdir. Buna görə də hazırda zəmanətli gəmi keçidli yolların uzunluğu cəmi 33 min km-dir.

Rusiyanın daxili su nəqliyyatı ilə nəql olunan yüklərin payı ölkənin nəqliyyat kompleksi tərəfindən daşınan yüklərin ümumi həcmnin 4%-ni təşkil edir ki, bu da Avropadan, ABŞ-dan və Çindən xeyli aşağıdır. Bununla belə, yük nəqliyyat bazarının müəyyən seqmentlərində silah və hərbi texnikanın rolu çox böyükdür: Uzaq Şimala çatdırılan yüklərin 80%-dən çoxu daxili su nəqliyyatı ilə təmin edilir. Tikinti (27%) və taxta (15%) malların daşınmasında böyük rol ona məxsusdur. Taxıl, gübrələr, qara metallar, neft və neft məhsullarının daşınmasında əhəmiyyətli rolu vardır. Rusiyanın bəzi bölgələrində çay nəqliyyatından səmərəli nəqliyyat alternativini yoxdur. Yakutiyanı buna misal göstərmək olar. Yakutiyanın 3,1 milyon kvadrat km ərazini əhatə etməsinə baxmayaraq, yalnız

490 km dəmir yolu və 7,5 min km bərk örtüklü asfalt yolları var. Yüklərin böyük hissəsi (46%) qısa naviqasiya dövründə çayla daşınır. Moskva bölgəsində inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturuna baxmayaraq, daxili su nəqliyyatı ilə müəssisələri bütün yüklərin 17,5%-i nəql olunur. Eyni zamanda çay qumu, çınqıl, daş, qranit kimi tikinti materialları çay nəqliyyatı vasitəsilə daşınır.

Bu gün **Avropada** çay nəqliyyatının rolu da olduqca böyükdür, belə ki, bütün nəqliyyat daşımalarının 9%-ni təmin edir. Müxtəlif ölkələrdə yük daşımaları üçün tələblər fərqlidir, müasir gəmilərin ən azı 1,2 m dərinlikdən keçməsi tələb olunur.

Hal-hazırda Avropanın aşağı hissəsində yüklər avtomobil və ya dəmir yolu ilə müqayisədə daha çox çay və kanallarla daşınır. Geniş kanallar şəbəkəsi burada çayları bir su nəqliyyat sistemində birləşdirir.

Daxili su yollarının uzunluğu dünyanın bəzi bölgələrindən xeyli geridə qalır. Avropa Birliyinin gəmi yollarının uzunluğu 50 min km-dən çoxdur (bəzi mənbələrdə bu rəqəm 35 min km olsa da). Bu Fransa da daxil olmaqla 8,5 min km, Finlandiya 7,8 min, Almaniya 7.5 min, Hollandiya 6,2 min km təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd edirik ki, Rusiya və Çinin daxili su yollarının uzunluğu 100 min km, ABŞ-dan isə 41 min km-dən çoxdur.

Avropanın ən böyük naviqasiya çaylarına Tuna (Bavariyada Kelheimdən 2414 km), Reyn (Bazeldən 952 km), Elba (950 km), Wisla (940). km), Maas (880 km), Oder (790 km), Şimal Dvina və s. aiddir.

Bununla birlikdə çay nəqliyyatının inkişaf səviyyəsi onun yük dövriyyəsinin həcmi və ya nəqliyyatın ümumi yük dövriyyəsinə payı ilə müəyyən edilir. Bu gün Avropada daxili su nəqliyyatı dövriyyəsində lider Almaniya - 64 ton-km, ardınca Hollandiya 45 ton-km, Belçika 8,7 ton-km, Fransa 7.4 ton-km gəlir. Ümumi

yük dövriyyəsinin 54%-i Hollandiyanın, 20%-i Almaniyanın, 15%-i Belçikanın, 3%-i Fransanın və 8%-i digər ölkələrin payına düşür.

Xüsusilə kütləvi konteynerləşmə ilə əlaqədar olaraq, intermodal nəqliyyatda mühüm yer çay və dəniz limanları tutur. Avropadakı ən böyük çay limanları Duysburg (yük dövriyyəsi 54 milyon ton), Paris (20 milyon ton), Gent (18 milyon ton), Köln (15 milyon ton), Lyej (14 milyon ton), Hamburg, Düsseldorf, Vyana, Manheim, Strasburq şəhərləridir.

Avropada XX əsrin sonunda çay nəqliyyatı böhran içində idi. Digər nəqliyyat növləri ilə rəqabət edə bilmirdi. Ancaq son illərdə enerjiyə qənaət və alternativ enerji mənbələrinin geniş yayılması, ekoloji məsələlərin önə çəkilməsi çay nəqliyyat sistemindən istifadəni aktuallaşdırmışdır. Avropa ən ucuz və enerjiyə qənaət edən nəqliyyat növündən istifadəni labüd sayaraq, çay nəqliyyatı ilə yol nəqliyyatının birləşməsinə əsaslanan multilogistik qovşaqların inkişafı ilə əlaqədar olaraq çay nəqliyyatının payı artmağa başladılar. 2018-ci ildə Avropada ümumi yükdaşımalarda 9%-ni çay nəqliyyatı təşkil etdi. Avropa Komissiyası, Avropada çay nəqliyyatının inkişafına təkan verən iddialı çoxillik fəaliyyət proqramı təklif etmişdir. Bu proqram Avropa İqtisadi Böyümə və Məşğulluq üzrə Avropa Strategiyasına həlledici töhfə adlandırılır. Çay yolları Avropada nəqliyyatın fəaliyyətini daha səmərəli və etibarlı edir. Son illərdə bir çox Avropa ölkəsində çay daşımalarda təsirli bir artım olmuşdur. Donanmanın modernləşdirilməsi üçün Aİ büdcəsindən ayrılan xərclər ümumi xərclərin 20-30%-ni təşkil edir. Regional büdcələrdən də maliyyə dəstəyi verilir.

ABŞ da çay nəqliyyatı buxar gəmisinin ixtirasından dörd il sonra Pitsburq və Nyu Orlean arasında ilk çay gəmi qayığının hərəkəti ilə başladı. Bundan sonra, buxar gəmilərinin sayı sürətlə artmağa başladı və 1836-cı ilə qədər hər il Nyu Orleana 1000 çay

buxar gəməsi daxil oldu. Su nəqliyyatının sürətli inkişafı 1824-cü ildə ABŞ Konqresinin ölkənin su yollarının və limanlarının yaxşılaşdırılması barədə qərar verməyə vadar etdi. Çay nəqliyyatının çiçəklənən dövrü 1861-1865-ci illərə təsadüf edir. Vətəndaş müharibəsi zamanı çay gəmilərinin çox hissəsi məhv edildi. Müharibədən sonra donanma əsasən ABŞ-da dəmir yollarının olduğu sürətli inkişafı səbəbindən yenidən bərpa edilə bilmədi. Dəmiryol şirkətləri rəqabəti azaltmaq üçün çay xətlərinin alaraq onlardan istifadəni imkansız etdilər. 1912-ci ildə Konqresin Panama Kanalı haqqında Qanunu qəbul etməsindən sonra bu təcrübə dayandırıldı. Belə ki, dəmir yol şirkətlərinə çay nəqliyyat şirkətlərinə sahib olmaq qadağan edildi. 1924-cü ildə Konqres çay nəqliyyatının səmərəliliyini artırmaq üçün Daxili Su Yolları Korporasiyasını təsis etdi. O vaxtdan bəri ABŞ-ın müasir su nəqliyyat sistemi fəaliyyətə başladı.

1920-ci illərin ortalarına nisbətən daha qabaqcıl gəmi və barjalardan meydana gəlməsi nəticəsində çay nəqliyyatının səmərəliliyi misilsiz dərəcədə artmışdır. Çay karvanları, bir-birinə etibarlı şəkildə bağlanan bir yedək gəmisindən və barjalardan ibarətdir ki, onların sayı 1-dən 40-a qədər ola bilər ki, bütün karvan bir gəmi kimi çıxış edərək daşımanın səmərəliliyini artırır.

ABŞ-ın geniş su daxili şəbəkəsi çaylar, Böyük göllər, bir-birini bağlayan kanallar və Meksika körfəzi və Atlantik okeanı boyunca sahil kanallarından ibarətdir. Demək olar ki, bütün çay hövzəsi. Missisipi il boyu gəzir və Böyük Göllər ildə 8-10 ay fəaliyyət göstərir.

ABŞ hökuməti çaylar və kanallarda nəqliyyat şərtlərinin yaxşılaşdırılmasına xeyli miqdarda pul xərcləyir. Ancaq bu fəaliyyətlərdən əsasən özəl sənaye və gəmi şirkətlərindən faydalanır.

Daşıma üçün yararlı olan daxili su yollarının uzunluğu 40 min km-dən çoxdur. Bu yollar vasitəsilə illik daşınmanın həcmi 500 milyard ton/km-dan çoxdur. İri ölçülü daşımalar Böyük Göllər boyunca daşınır, hansı ki, artıq XIX əsrin birinci yarısından Missisipi çayı və kanallarla Atlantik okeanına (Hudson çayı ilə) bağlanmışdır. XX əsrin 50-ci illərində Müqəddəs Lavrentiya çayı dərin dənizçilik üçün naviqasiyanın açılması dəniz gəmilərinin Böyük Göllərə çıxışını təmin etdi.

Missisipi çayı ABŞ-ın daxili su nəqliyyatının inkişafında əsas rol oynamış və oynamaqda davam edir. Su anbarının və hidravlik qurğuların tikintisi demək olar ki, bütün çay hövzəsini şay nəqliyyatı üçün istifadə etməyə imkan yaratmışdır. Çay boyunca mineral xammal, tikinti materialları, taxıl və s. daşınır.

ABŞ-da ikinci ən böyük daxili yük daşıma üçün Böyük Göllərdən istifadə edilir. XX əsrin 50-ci illərində ABŞ və Kanada arasında olan Müqəddəs Lavrentiya çayının dibini dərinləşdirmək üçün bir sıra hidravlik işlər aparıldıqdan sonra hazırda Böyük Göllər vasitəsilə Amerikanın bəzi ştatları təkcə bir-biri ilə deyil, həm də Kanada və Atlantik Okeanı ilə yükdaşımalar mümkün olmuşdur. Bu gün Detroit, Çikaqo, Buffalo, Klivlend və başqa şəhərlər böyük liman şəhərlərinə çevrilmişdirlər. Bunu nəticəsində çay nəqliyyatı vasitəsilə yükdaşımaların həcmi artmışdır. Çay nəqliyyat sistemi şəbəkəsinin genişləndirilməsi nəticəsində həm müəssisələr arasında daşımanın həcmi artmış, həm də daşıma xərcləri azalmışdır.

ABŞ yük dövriyyəsi baxımından bütün ölkələri qabaqlayır. Daxili su nəqliyyatında yük dövriyyəsinin 63%-dən çoxu Böyük Göllərdəki yük daşımalarının payına düşür. Daşınan əsas yüklər neft məhsulları, kömür, koks, dəmir filizi, çuqun, polad, duz, çınqıl, daş, taxıl, ağac və kimya məhsullarıdır. Daşınan ümumi tonnajın təxminən yarısı neft məhsullarıdır.

İndi isə dünyada ən uzun daxili su xəttinə malik olan **Çin Xalq Respublikasını** (ÇXR) nəzərdən keçirək. 2017-ci ildə ÇXR-də daxili naviqasiya marşrutlarının ümumi uzunluğu 127,3 min km təşkil etmişdir. Bunun böyük əksəriyyəti ÇXR əhalisinin 13%-nin yaşadığı, uzunluğuna görə ÇXR-də birinci və dünyada üçüncü olan Yansız çayı və onun hövzəsi təşkil edir.

2017-ci ilin ilk 6 ayın nəticələrinə görə Çinin çay nəqliyyatı ilə 3,19 milyard ton yük daşınıb. Çay nəqliyyatı 4,81 trln. ton/km yük dövriyyəsi ilə ölkənin ümumi nəqliyyatın 11%-ni və ümumi daxili yük dövriyyəsinin isə 61%-ni təşkil edir. Eyni dövrdə çay nəqliyyatı vasitəsilə 201 milyon sərnişin daşınmışdı. Çay vasitəsilə sərnişin və mal daşınmasına 29723 liman xidmət edir ki, onlardan 300-ə yaxını ən azı 10 min tonluq gəmiləri qəbul edirlər.

Yansız vasitəsilə malların daşınmasında 2 milyondan çox insan, dolayı yolla 10 milyondan çox insan iştirak edirdi. Çay deltası dünyanın ən çox urbanizasiya olunmuş bölgəsidir. Yansız delta-sında cəmi 42 milyon insan yaşayır.

Yansız hövzəsində 1400-dən çox çay limanı fəaliyyət göstərir ki, onlardan 200-dən çoxu 10 min tonluq gəmiləri qəbul etmək iqtidarındadır. Uzunluğu 6300 km-dən çox olan çay 170 mindən çox çay gəmisi üçün 70000 km dəniz yolu vasitəsilə yükdaşımını təmin edir. 2017-ci ildə Yansız çayı boyunca daşınma əvvəlki ilə nisbətən 8,2% artaraq 2,5 milyard ton təşkil etmişdir. Yansız hövzəsinə bitişik 11 vilayətdə və mərkəzi şəhərlərdə (ümumi sahəsi 2,05 mln.km² və əhalisi təxminən 600 milyon nəfər) yaradılan ÜDM-in həcmi 500 mlrd. dollardan çox olmuşdur ki, bu da Çinin ÜDM-sinin 43%-nə bərabərdir. Bu bölgədəki iqtisadi artım tempi respublikadakı orta səviyyədən yuxarıdır.

ÇXR rəhbərliyi Mirvari (Çjuçyan) çayının iqtisadi Kəmərinin inkişafına əsas diqqət yetirir. Çay qonşu doqquz əyaləti, həmçinin

iki xüsusi inzibati bölgəni - Syanqan və Aomeni birləşdirir. Burada Çinin ÜDM-sinin 1/3 istehsal olunur. Bu nəqliyyat sistemi ilə 2016-cı ildə ilk dəfə olaraq 400000 ton yükdaşıma qabiliyyəti olan gəmilər hərəkət etməyə başlamışdılar.

Bütün bu göstəricilər ÇXR-i çay nəqliyyat daşımaları üzrə dünya iqtisadiyyatında lider etmişdir.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz ölkələr və regionlarda çay nəqliyyat sisteminin inkişafının baş verməsi üçün buna uyğun olan əlaqələrin və müvafiq normaların olması vacibdir. Bunlara nail olmaq üçün ölkələrarası beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli olması vacibdir. Məsələn, ABŞ-dakı çay nəqliyyat sistemindən tək ABŞ deyil, həm də Kanada istifadə edir və bəzi digər ölkələrin bayraqları altında üzən gəmilər də bu nəqliyyat sistemindən yararlanırlar.

Bundan başqa Avropa çay nəqliyyat sistemində nəzər salsaq görərik ki, bu sistemdən regionun bütün ölkələri yararlanırlar. Bunun nəticəsində ölkələrarası iqtisadi əlaqələr yeni pilləyə yüksəlmişdir. İqtisadi diplomatik əlaqələrin dərinləşməsi ən ucuz yükdaşıma növü olan çay nəqliyyat sisteminin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu həm müəssisələrin iqtisadi səmərəliliyini artırmış, həm də son nəticədə istehlak məhsullarının qiymətlərinə müsbət təsir etmişdir.

Əgər Rusiya çay nəqliyyat sistemində nəzər salsaq görərik ki, onun Avropa nəqliyyat sistemində qoşulması nəticəsində, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan kimi ölkələr də beynəlxalq sulara çıxış imkanını əldə etmiş olurlar. Bu da həmin ölkələrin beynəlxalq nəqliyyat sisteminin aktorlarına çevrilməsinə imkan yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, bu gün çay nəqliyyat sistemi həm iqtisadi baxımdan səmərəli, həm də ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat sistemi olması onun perspektivdə daha da genişlənməsindən xəbər verir.

7.4. Beynəlxalq və regional turizm fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi üzrə ölkələr arasında diplomatik münasibətlər

XXI əsrin əvvəlləri dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli inteqrasiya dalğası ilə uyğun gələn turizmin daha da qloballaşması tendensiyası ilə xarakterizə olunur. Son dövrlərdə turizm potensialının beynəlxalq aləmdə tanınması, xarici turistləri milli ölkələrə cəlb etmək, turizmin potensial sahələrini inkişaf etdirmək, turizm infrastrukturalarının müasir tələblərə cavab verməsini təmin etmək və yeni infrastrukturaların qurulması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməsini labüd edir. Coğrafi mövqeyi, qədim tarixi abidələri, yerli və xarici turistlərin diqqətini cəlb edən regionlarda tarixi-mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, yeni marşutların yaradılması, otel, mehmanxanaların dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, regionlarda beynəlxalq turizmə cavab verən turizm obyektlərinin tikilməsi və s. həyata keçirilməsi üçün regionlarda yaşayan əhəlinin, xüsusilə də gənclərin işlə təmin edilməsinə geniş imkanlar yaratmaq məqsədi daşıyır.

Lakin hələ də turizm sahəsinin inkişafında və tanındılmasında bir sıra ciddi problemlər mövcuddur. Bir çox regionlarda turizmin mövsümi (əsasən yay) olması, turizminin digər sahələrinə diqqətin az olması, bəzi ərazilərdə tarixi abidələrə laqeyd münasibət və s. kimi bu cür faktorlar turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsində problemlər yaradır. Lakin bu problemlər arasında turistlərin ölkəyə gəlməsini təmin edə biləcək müvafiq əlaqələrin olması məsələlərin həll edilməsi daha vacibdir.

XX əsrin sonuna yaxın insan həyatının sosial-iqtisadi mənzərəsini dəyişdirən bir sıra hadisələr baş verdi. İnformasiya texnologiyaları ilə texnoloji inqilab cəmiyyətin yeni maddi əsasını təşkil etməyə başladı. Milli iqtisadiyyatlar qlobal miqyasda bir-birinə daha çox inteqrasiya etdi ki, bu da yeni münasibətlər sistemini

meydana çıxardı, nəticədə yeni bir iqtisadiyyat tipi - qlobal iqtisadiyyatın yaranmasına səbəb oldu.

Qloballaşma nəticədə insan həyatına getdikcə təsir etdi və dünyanın insan fəaliyyətinin formalaşması üçün əsas və ya zəruri hala çevrildiyi zaman dünyada təcrübələrin, dəyərlərin, texnologiyaların və digər insan işlərinin fəal şəkildə yayılmasına gətirib çıxardı. Belə sahələrdən biri də turizm sahəsidir. Turizm sahəsinin qloballaşması bütün dünyanı milli xüsusiyyətlər əsasında deyil, milli, mədəni, davranış və digər xüsusiyyətlərin vahidliyi əsasında qurulmuş vahid turizm bazarı kimi qəbul etməyə imkan verdi.

Dövrümüzdə turizm iqtisadi fəaliyyətin ən sabit növüdür. Bunu BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatları və proqnozları inandırıcı şəkildə göstərir. Belə ki, 1999-cu ildə dünyada turistlərin sayı 663 milyon (artım 4,1%), 2010-cu ildə - 1 milyard idisə, 2020-ci ildə 1 milyard 600 milyon olacaqdır. UNWTO-nun məlumatına görə, 2007-ci ildə turizmin bütün dünya ölkələrinin ümumi gəliri 850,4 milyard ABŞ dolları təşkil etməsinə baxmayaraq, 2018-ci ildə bu rəqəm 1,6 trilyon ABŞ dolları olmuşdur.

Bildiyiniz kimi, qlobal iqtisadiyyatda qloballaşma proseslərinə beynəlxalq ticarətin intensivləşməsi və müxtəlif formalarda kapitalın ölkələrarası hərəkəti, transmilli korporasiyaların fəaliyyətinin bütün ölkələrə genişləndirilməsi, milli maliyyə bazarlarının mütərəqqi birləşməsi və dünya maliyyə sahəsinin daha da inkişafı daxildir. 2018-ci ilə turist ixracının ümumi həcmi dünya mal və xidmət ixracının təqribən 8%-ni təşkil edir.

Öz növbəsində, turizm xidmətləri və xarici sərmayələr ilə dünya ticarətinin həcmnin və əhəmiyyətinin artması, şirkətlər üçün yeni maliyyələşdirmə imkanlarının ortaya çıxması turizm bazarlarının genişlənməsinə səbəb olur, dünya turizm istehsalının

artmasına təkan verən qlobal istehsal və maliyyə mənbələrinin daha səmərəli paylanmasına şərait yaradır.

Transmilli turizm məhsulunun yaradılması və tanıtımı üçün qlobal istehsal şəbəkələrinin formalaşması prosesi müasir beynəlxalq turizmin inkişafı üçün əsas yaramışdır. Transmilli korporasiyalar üçün turizm xidmətlərinin istehlakındakı fərqlər olmadan mövcuddur. Bunun nəticəsidir ki, turizm biznesindəki TMK-lar 300-dən çox inteqrasiya olunmuş otel və restoran şəbəkələri milli sərhədləri aşaraq bu gün mövcuddurlar.

Beləliklə, qlobal liderlik iqtisadi rifah və əməkdaşlığa əsaslanır və beynəlxalq turizmin təşviqi iqtisadi diplomatiyanın əsas gündəm maddəsidir. Bu da təsadüfi deyildir. XXI əsrin əvvəllərində dövlətlər arasındakı münasibətlərdə ideoloji ziddiyyətlər arxa plana keçməsi və xarici siyasətdə iqtisadi komponentin rolu artması turizmi iqtisadi diplomatiyanın bir alətinə çevirmişdir. Bu iqtisadi diplomatiyanın, beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirak edən ölkələrin və qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadiyyatına daha sıx inteqrasiyası ilə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi diplomatiya beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün sahələrinə və istiqamətlərinə münasibətdə həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan **turizm diplomatiyası** kimi forması xüsusi maraq doğurur.

Marağın səbəbi ortadadır ki, qlobal turizm bazarının inkişafı və turizm əraziləri bazarının fəal şəkildə formalaşmasına səbəb olur. Hər bir turizm ərazisi (istər bir şəhər olsun, istərsə də bir ölkə olsun), potensial istehlakçıların (investorların, turistlərin) şüurunda özünəməxsus yer tutmağa, uzun müddət investisiya və turistik cəhətdən cəlbedici olmağa imkan verən rəqabət üstünlükləri və şəxsiyyətini formalaşdırmağa imkan verir.

Turizm diplomatiyası turizm sahəsində xidmətlərin əlaqələndirilməsi və göstərilməsi, informasiya və reklam dəstəyi, otel və restoran xidmətlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün xarici siyasətin həyata keçirilməsində bir vasitədir.

Beynəlxalq turizm çox sürətlə inkişaf edir, müxtəlif səviyyələrdə milli iqtisadiyyatdakı rolu daim artır. Eyni zamanda, ənənəvi turizmin turizm sahələrinə investorların cəlb olunmasını təmin edən biznes turizmə təsirini də unutmaq olmaz. Turistlərin cəlb edilməsi müsabiqəsində iştirak etməmək, potensial investorları cəlb etmək fürsətini əldən vermək deməkdir. Başqa sözlə, turizm rəqabətqabiliyyətli rəqabətin yeni alətidir.

Bu baxımdan beynəlxalq turizmin inkişafı aşağıdakı rəqabət istiqamətlərdə baş verir:

- 1) beynəlxalq turizm bazarında geo və milli turizm məhsulları arasında daim artan rəqabət;
- 2) turizm məkanının qloballaşması rəqabət sahəsini, o cümlədən turizm ərazilərini genişləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətin müasir üsullarından biri markanın inkişafıdır. Ərazi markaları turizm sənayesinin ayrılmaz simvollarına çevrilir. Onlar emosional olaraq turistləri cəlb edirlər. Turizmin inkişaf təcrübəsi göstərir ki, reklam kampaniyaları məkanın tanınmasını artırmaqla yanaşı, milyonlarla turist və investor cəlb edən imicini tamamilə dəyişdirir. Bu gün bir çox ölkə və şəhərlər imiclərini təbliğ etmək üçün xüsusi büdcələr ayırırlar. Məsələn, Sinqapur ildə 60 milyon dollar, Malayziya - 150 milyon dollar, London 40 milyon dollar xərcləyir.

Turizm diplomatiyası mahiyyət etibarilə iqtisadi cəhətdən, getdikcə xalq diplomatiyası üsulları ilə həyata keçirilir. Ənənəvi olaraq, xalq diplomatiyası, uzunmüddətli əlaqələrin qurulmasına, milli xarici siyasət məqsədlərinin qorunmasına və xaricdəki öz

dövlətlərinin dəyər və qurumlarının daha yaxşı dərk edilməsinə yönəlmiş hərəkətlər kimi başa düşülür.

Qlobal ictimaiyyətdə bərabər dialoqun təmin edilməsi üçün müasir xalq diplomatiyası öz fəaliyyətini müasir informasiya texnologiyalarından qarşılıqlı əlaqə və istifadə prinsiplərinə əsaslanır.

Xalq diplomatiyası müəyyən dərəcədə iqtisadi diplomatiyanın fəaliyyətini dəyişirdi. Hazırda iqtisadi diplomatiyanın klassik vasitələri qlobal problemlərin həlli üçün kifayət deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi diplomatiya prosesində iştirakçıların dairəsinin genişlənməsi peşəkar ənənəvi diplomatik xidmətə verilən vəzifələrlə yanaşı, digər dövlət qurumları da iqtisadi diplomatiyada iştirak edir.

Müəyyən dərəcədə turizm diplomatiyası beynəlxalq münasibətlərin humanizmliyini əks etdirir. Dövlətin və xalqın "yumşaq gücünün" bir vasitəsidir.

Turizm diplomatiyası dövlətin dünyaya özü haqqında məlumat verə biləcəyi bir vasitədir. "Yumşaq güc" aləti olan turizm ərazilərinin markalanması xüsusilə turizm diplomatiyasının və ümumilikdə iqtisadi diplomatiyanın effektivliyini artırır. Bu, ərazinin markasının biznes və turizm üçün açıq olması barədə "siqnal" verməsində özünü göstərir.

Beləliklə, turizm diplomatiyası artıq açıq olması, mahiyyətce onun ictimai olmasından irəli gəlir. Bu da öz növbəsində iqtisadi diplomatiyanın dairəsini genişləndirdi.

Turizm regionunun inkişafına və iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Valyutanın ölkəyə axınıni təmin edir, yeni iş yerlərinin açılmasına təkan verir və infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına imkan yaradır. Turizmdən maksimum fayda əldə etmək üçün hər bir dövlət öz turizm siyasətini işləyib hazırlamalıdır. Bu da dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin bir növüdür.

Son dövrlər dövlətlər tərəfindən regionlarda turizmin inkişafına xüsusi diqqət ayrılır və turizmin inkişafı üçün tədbirlər həyata keçirilir. Bu məqsədlə turizm sisteminin inkişaf strategiyası aşağıdakı istiqamətlər əsasında qurulur və idarə olunur:

- turizmin inkişafının iqtisadi artımda rolunu artırmaq;
- turizmin sosial-iqtisadi səmərəsini və regionların bu sahəyə cəlb edilməsi istiqamətində rolunu gücləndirmək;
- turizmin inkişafında sahibkarlıq fəaliyyətinin, yerli əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına təsirini gücləndirmək.

Regionlarda turizm sisteminin inkişafı iqtisadiyyatın digər sahələrinə müsbət təsir göstərərək onların ümumi vəziyyətinin yaxşılaşması sahəsində görülən işlər, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər, işsizliyin aradan qaldırılmasının həlli yolları, infrastrukturaların inkişafı turizmin regionlara verəcəyi əsas töhvələrdəndir. Regionlarda turizmin inkişafı həm ölkə iqtisadiyyatının gəlirlərinin artmasına, həm də ölkənin beynəlxalq arenada tanınmasına səbəb olacaqdır.

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCANDA MÜASİR İQTİSADI DIPLOMATİYANIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF MEYLLƏRİ

- 8.1. Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşması və inkişafında iqtisadi diplomatik mövqeyi və hədəfləri**
- 8.2. Azərbaycanın müasir iqtisadi diplomatiyası və onun geostrateji hədəflərə çatmaq meyilləri**
- 8.3. Azərbaycan Respublikası regionlarının iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi fəaliyyətin diplomatik vasitələrindən istifadə olunması**

8.1. Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşması və inkişafında iqtisadi diplomatik mövqeyi və hədəfləri

Öz geosiyasi məkanına görə xüsusi önəm daşıyan Azərbaycan öz iqtisadi diplomatiyasında beynəlxalq nəqliyyat, tranzit əməliyyatlarına prioritet yer ayırır. Yalnız bir neçə ildə ölkəmizin nəqliyyat dəhlizi kimi yükdaşımalardan gəlirləri nəzərə çarpacaq dərəcədə artır və bu sahəyə maraq xüsusi dövlət proqramları ilə həyata keçirilir. Ölkəmizin ərazisindən keçən tranzit yükdaşımalarının beynəlxalq standartlara cavab verən yol və körpülərin tikintisi günün vacib tələbinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası bu məqsədlə bir neçə irimiqyaslı layihəni üzə çıxarmaq məqsədi ilə tender elan etmiş və qalibləri müəyyənləşdirmişdir. Çox böyük

sürətlə inşası bitmiş Ələt-Astara magistralı Şimal-Cənub koridoru vasitəsilə yüklərin sürətli və təhlükəsiz daşınmasını asanlaşdırmışdır.

Eyni zamanda Hacıqabul-Kürdəmir yolunun inşasının başa çatması bu yolun Azərbaycan-Gürcüstan sərhədlərinə qədər beynəlxalq əhəmiyyətli yol kimi Rusiyadan, Orta Asiya və İrandan daxil olan yüklərin tranzitini xeyli sürətli və maneəsiz yerinə yetirilməsinə imkan verəcəkdir. 2007-ci ilin payızında artıq Bakının 60 kilometrliyindən başlayaraq Koreya şirkətləri Bakı-Rostov yolunun Azərbaycan ərazisində yol inşaat işlərinə başlamış və davamlı şəkildə bu istiqamətdə müasir yol ötürücülərinin və körpülərinin inşası davam etdirilmişdir. Bununla Azərbaycan Respublikası Şimal-Cənub, Asiya-Avropa nəqliyyat tranzit dəhlizi kimi regionun iqtisadiyyatında və beynəlxalq əlaqələrində mərkəzi rol oynayacaqdır.

İran İslam Respublikası, Türkiyə, Gürcüstan istiqamətlərində hər il yükdaşımaların həcmi artaraq, bu şəraitdə yeni yaradılmış nəqliyyat yol infrastrukturunu öz iqtisadi səmərəsini verməyə başlamışdır. Azərbaycan iqtisadi diplomatiyası bu sahədə kompleks tədbirləri həyata keçirməklə gələcəkdə Cənub istiqamətində və əks marşrutla konteyner daşımalarının artacağını proqnozlaşdırır. Bu məqsədlə ölkəmizin sərhəd-buraxılış məntəqələri və gömrük nəzarət terminalları tamamilə yenidən qurulur və nəzarət texnikası yeniləşdirilir. Bu isə yüklərin və nəqliyyat vasitələrinin qısa müddətdə mənzil başına çatması üçün təminat yaradır. Bütövlükdə isə ölkəmizin ərazisindən keçən yüklərin vaxt itkisinin minimuma endirilməsi məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Beynəlxalq maliyyə qurumları, o cümlədən, Dünya Bankının hesablamalarında Cənubi Qafqazda, eləcə də, Azərbaycanda nəqliyyat xərcləri olduqca böyükdür. Bu Avropa İttifaqı daxilindəki rəqəmlərlə müqayisədə 5 dəfə çoxdur. Bütün bu göstəricilər ciddi narahatçılıq doğurur və onların aradan götürülməsi olduqca vacib addımlar atılmasını gündəmə gətirir.

VIII fəsil. Azərbaycanca müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

Real vəziyyət isə Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sahəsində strategiyasının inamlı təməl üzərində qurulduğunu təsdiqləyir.

Avtomobil nəqliyyatında 2000-ci ildə yükdaşımalar 40 mln. ton, 2006-cı ildə bu rəqəm 74 mln. ton olduğu halda, 2018-ci ildə 230 mln. ton qeydə alınmışdır. O cümlədən, yük dövriyyəsi 2000-ci ildə 3513 mln. ton/km-dən, 2006-cı 8222 mln. ton/km-yə çatmış, 2018-ci ildə 93296 mln. ton/km olmuşdur.

Sərnişin daşımalarındakı artımlar da həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq marşrutlarda dinamik olmuş və 2018-ci ildə 2 mln. nəfərə çatmışdır.

Eyni zamanda quru nəqliyyatın səmərəliliyinin hüquqi-normativ bazası formalaşmış və bu istiqamətdə qonşu Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə, İran və digər dövlətlər arasında müvafiq sazişlər imzalanmışdır. Azərbaycan beynəlxalq yol hərəkəti konvensiyasına qoşulmuş və onun tələblərinin icrasını öz iqtisadi diplomatiyasında gerçəkləşdirmişdir.

Göründüyü kimi, bütün bu cəhdlər məqsədyönlü diplomatik fəaliyyət sayəsində reallığa çevrilir. Çünki həm regional, həm də MDB çərçivəsində alternativ nəqliyyat dəhlizlərinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi dövlət siyasəti səviyyəsinə qalxır. Misal üçün, Rusiya bu sahədə daha irəlində gedən bir dövlət olaraq artıq TransAvropa sistemi yaratmaqla həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq yükdaşımaların həcmi rekord səviyyəyə çatdırmışdır. 2007-ci ilin dekabr ayında Rusiya, Qazaxıstan və Türkmənistan Xəzərin şərq sahili boyunca Əfqanıstan və İrana qədər uzanacaq avtomagistralın inşasına imza atmışlar.

Bunu Azərbaycan Respublikasının TRASEKA layihəsinin iştirakçısı kimi "Böyük İpək Yolunun" bərpası üzrə atdığı addımlara bir növ alternativ gediş kimi də dəyərləndirmək olar.

Xatırladaq ki, bu layihənin təməlində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci ildə Bakıda keçir

rilən beynəlxalq konfrans durur. 32 dövlətin və 6 beynəlxalq təşkilatın qatıldığı konfransda gələcəkdə Yaponiyadan, Çindən, Mərkəzi Asiyadan, Cənubi Qafqazdan keçməklə İspaniya və Portuqaliyaya qədər bir məsafədə yükdaşımalar təmin olunmalıdır.

Avropa-Qafqaz-Asiya (TRASEKA) nəqliyyat dəhlizi ilə Azərbaycan ərazisində yükdaşımalar 2018-ci ildə 52674 min ton təşkil etmiş, o cümlədən tranzit daşımalarının həcmi 9345 min ton həcmində olmuşdur.

Yük dövriyyəsinin həcmi müvafiq dövrdə 11489 milyon ton/km-ə çatmışdır ki, bunun 4185 milyon tonu tranzit yük dövriyyəsidir.

Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı fonunda insanların yerdəyişməsi faktorunu daha da güclənir. Təbii ki, bunun reallaşmasında nəqliyyat vasitələrinin payı böyükdür.

2018-ci ildə Avropa-Qafqaz-Asiya xətti ilə Azərbaycan ərazisindən 350 milyon sərnişin daşındığı qeydə alınmışdır. Bu rəqəmdə avtomobil, hava və dəniz nəqliyyatının ayrıca payı vardır.

Nəqliyyat diplomatiyası iqtisadi diplomatiyanın tərkib hissəsi olaraq, 2018-ci ildə ölkəmizə yükdaşımalarından 6231,9 milyon manat, sərnişin daşımalarından isə 1360,6 milyon manat gəlir gətirmişdir.

İndi "Böyük İpək Yolu"nu "Gələcəyin Yolu" adlandırırlar. Bu da əsassız deyildir. Maraqlı bir fakt kimi qeyd olunmalıdır ki, TRASEKA layihəsində Rusiyaya müşahidəçi statusu verilməsindən imtina olunmuşdu. TRASEKA nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasını dünyanın əsas beynəlxalq təşkilatları və iqtisadi yönümlü ixtisaslaşmış təşkilatları tanımışlar. Bu sıraya Avropa Komissiyası, BMT-nin Avropa üzrə İqtisadi Komissiyası (UNECE), Avropa Beynəlxalq Ticarət Komissiyası və başqaları daxildir.

Gələcəyin proqnozları göstərir ki, yaşadığımız planetin ticarət dövriyyəsi ABŞ-Avropa-Asiya üçbucağında cəmləşəcəkdir. Bunu rəqəmlə ifadə etsək, təqribən ABŞ-ın ticarəti 3 trln.dollar həcmində çatacaqdır. Bu zaman dünyanın super dövlətinin nəqliyyat xərcləri

VIII fəsil. Azərbaycanda müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

200 milyard dollar təşkil edəcəkdir. Belə bir qənaətlə razılaşmalıyıq ki, əsas çoxtərəfli müqavilənin iştirakçıları XXI əsrin nəbzini tuta bilmişdir. Bu prosesin mərkəzi fiqurlarından olan Azərbaycan Respublikası Asiya-Qafqaz-Avropa və əks istiqamətlərdə yük və sərnişin daşınmalarında fəal iştirak edəcəkdir. Ümid etmək olar ki, bu sahədə əməkdaşlıq həm də gələcəkdə ölkəmizdə investisiya şəraitini dəyişəcəkdir.

Artıq iqtisadçılar bu yolun ərazilərindən keçən dövlətlərin əhəmiyyətini çox yüksək qiymətləndirməklə həm də yeni iş yerlərinin açılması, təbii ehtiyatların səmərəli istismar olunmasına şərait yaradacağını, uzunmüddətli stabillik faktoru kimi dövlətlər arasında həm regional, həm də beynəlxalq inteqrasiyanın yeni formasını müəyyənləşdirəcəkdir. Asiya-Qafqaz-Avropa nəqliyyat dəhlizi sözün əsl mənasında Asiya-Avropa transokean marşrutuna alternativ bir layihədir. Təsəvvürə gətirək ki, İkoqama limanından Avropanın Rotterdam, Hamburg, Antverpen limanlarına yükdaşımaların vaxtını ən azı iki dəfə azaltmağa imkan verəcək bir marşrutun iqtisadi səmərəsi hansı dəyərlə ölçülməlidir. Lakin bu heç də dəniz nəqliyyatının rəqabətdə uduzacağı kimi başa düşülməməlidir. Dəniz nəqliyyatının da yeni-yeni perspektivləri mövcuddur. Artıq bir çox transmilli şirkətlər yeni əsrin tələblərinə cavab verəcək yüksəktonnajlı okean gəmilərinin istehsalına start vermişlər. Azərbaycan Respublikası da dəniz dövləti kimi bu sahədə baş verənlərə maraqsız deyildir. Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, istənilən nəqliyyat dəhlizinin açılması və gələcək istismarı yalnız nəqliyyatçıların işi deyildir. Eləcə də təkbaşına bir dövlət, yaxud beynəlxalq təşkilat bu işin öhdəsindən gəlməyə qadir deyildir. Beynəlxalq əhəmiyyətli və çoxkoordinatlı bir sistem kimi nəqliyyat şəbəkəsi böyük diplomatiyadan (siyasi, iqtisadi və diplomatik maraqlar) keçən yoldur. Onun etibarlı dayaqlar üzərində qurulması üçün vacib olan şərtlər ödənilməli və hər bir dövlət öz məsuliyyətini hiss etməlidir.

TRASEKA-nın 2003-cü ildə keçirilən Dövlətlərarası komissiyanın iclasında İran və Əfqanıstan dövlətləri layihəyə qoşulmaq təşəbbüsü ilə müraciət etmiş və onların bu istəyinə "yaşıl işıq" yandırılmışdır. Bu məqamla bağlı belə bir fikir formalaşır ki, Asiya-Qafqaz-Avropa nəqliyyat dəhlizi "yağ ləkəsi" effektinə malikdir.

Mütəmadi olaraq TRASEKA-nın iştirakçısı olan dövlətlər iqtisadi və siyasi problemləri müzakirə edib onların həlli üçün atılacaq addımları müəyyənləşdirirlər. Hər il keçirilən TRASEKA Dövlətlərarası komissiyası (DAK) qlobal integrasiya əsində layihənin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

- il ərzində ÜDM-in (ümumi daxili məhsul) iqtisadi inkişaf səviyyəsini 8-10% saxlamaq;
- iqtisadiyyata investisiyalar qoyulmasını təmin etmək;
- iştirakçı dövlətlərdən kapital axınının qarşısını almaq;
- elmin, texniki nailiyyətlərin tətbiqini gücləndirmək.

Kapital çatışmazlığı (qıtlığı) layihənin investisiyalaşmasını ləngidir. Əsas çoxtərəfli saziş (ƏÇS) iştirakçılarının və TRASEKA dövlətlərarası komissiyasının müvafiq dövlət orqanlarının beynəlxalq və regional siyasətini koordinasiya etməklə daxili qanunvericiliyin beynəlxalq normalarla harmoniyasına təminat yaradılması, bu tipli iri əhatəli vəzifələrin yerinə yetirilməsi əlbəttə çətin, ancaq zəruridir.

Azərbaycan Respublikası iqtisadi diplomatiyasında hava nəqliyyatının yeri və rolu daha önəmlidir. Bu ilk növbədə Respublikamızın beynəlxalq ələmlə təmasının qurulması üçün yeni aviamarşrutların açılması, hava nəqliyyatında sərnişin və yükdaşımaların həcmnin artmasına yönəldilən tədbirlərlə bağlıdır. Bu məqsədlə Bakı hava limanının beynəlxalq status alması, yeni hava limanının inşa olunması hava nəqliyyatının yeni statusunu müəyyənləşdirmişdir. Bunun ardınca Naxçıvan hava limanı beynəlxalq hava limanına çevrildi. Enmə-qalxma zolaqlarının beynəlxalq standartlar səviyyəsində qurulması və dünyanın ən müasir hava şirkətlərinin istismar etdiyi təyyarələrin "Aerobus", "Boing" və

VIII fəsil. Azərbaycanda müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

“Ruslan” tipli yüksəktonnajlı təyyarələrin Azərbaycanın hava limanlarına uçuşlarına yol açdı. Hazırda “Azal” şirkətinin təyyarələri dünyanın bir çox ölkələrinə uçuşlar həyata keçirir. 2018-ci ildə ölkəmizdə hava nəqliyyatı vasitəsilə 2,4 milyona yaxın sərnişin daşınmışdır. Bu rəqəm 2000-ci ildə 701 min nəfər təşkil etmişdir. Hava nəqliyyatının ölkəmizə gətirdiyi səmərə günbəgün artmaqdadır. Bu göstərici davamlı şəkildə yüksəlir.

Respublikamızda təyyarə parkının modernləşməsi istiqamətində atılan addımlardan biri də yeni təyyarələrin alınmasıdır. Azərbaycan Respublikası “Beynəlxalq Hava Konvensiyası”na qoşulmuş və iqtisadiyyatın bu sahəsində də hüquqi normativ bazanın beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmasını təmin etmişdir.

“Azal” şirkəti ötən illər ərzində yükdaşımaların həcmi bir neçə dəfə artırabilmişdir. 2000-ci ildə 37 min ton, 2006-cı ildə 73 min ton olduğu halda, 2018-ci ildə 208 min ton olmuşdur.

Hava nəqliyyatında tranzit daşımaları da iqtisadi səmərə gətirir. Ölkəmiz öz hava sərhədlərinin dinc məqsədlərlə istifadə olunması üçün öz diplomatik səylərini davam etdirir. Çünki Avropa ilə Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya arasında ən qısa marşrutların ölkəmiz üzərindən (Bakıya enməklə) həyata keçirilməsi mümkünlüyü danılmazdır. Öz tərəfdaşlarının maraqlarını bu istiqamətə cəlb etmək həm iqtisadi, həm də siyasi gedişlər tələb edir. Artıq bu sahədə ölkəmiz müəyyən təcrübəyə malikdir.

Təbii ki, hava nəqliyyatında iqtisadi səmərə daha çox vaxtla ölçülür. Rusiya dövlətinin son illər transpolyar uçuşlar keçirməsi (ABŞ, Kanada, Asiya və s.) mühüm nəticələrə səbəb olmuşdur. Bu istiqamətdə rəqabətdə hətta inkişaf etmiş ölkələr belə onunla ayaqlaşa bilmir. Azərbaycan Respublikasının bu tipli layihələr həyata keçirməsi çətin olsa da, hava nəqliyyatı şəbəkəsinin yaxın illərdə genişlənəcəyi şübhə doğurmur. Artıq bir vaxtlar əlçatmaz olan Çin, BƏƏ və s. marşrutlarla yükdaşımalar dinamik inkişaf edir.

Respublika daxilində həyata keçirilən layihələr hesabına 2008-ci ilin birinci yarısında Zaqatala və Lənkəran hava limanlarının tam

yenidən qurularaq istifadəyə verilməsi planlaşdırılıb. Artıq 2008-ci ilin sentyabrında Zaqatala hava limanı ilk təyyarəni qəbul etmişdir. Hər iki hava limanına gələcəkdə beynəlxalq status verilməsi nəzərdə tutulur. Bu vaxta qədər yalnız YAK-40 tipli təyyarələri qəbul edən hava limanları Respublikamızın bütün bölgələrini, MDB dövlətləri ilə mütəmadi uçuşlar hesabına əlaqələrini intensivləşdirəcəkdir. Gəncədən Bakıya keçirilən uçuşlar buna əyani nümunədir.

Azərbaycan dəniz dövləti kimi nəqliyyatın bu növündən maksimum bəhrələnmək imkanlarından istifadə edir. Xəzər gəmiçiliyi daha çox yükdaşıma sahəsində ixtisaslaşmış donanmaya malikdir. Bunu rəqəmlərlə ifadə etsək görərik ki, 2015-ci ildə 6,6 mln. tona yaxın gəmilərlə yük daşındığı halda, 2018-ci ildə bu rəqəm 8,2 mln. ton olmuşdur. Xəzər dənizi Azərbaycanı təkcə 5 qonşu dövlətlə deyil, həm də dünya dövlətləri ilə qovuşdurur. Lakin sərnişin daşınması məhdud dərəcədə Bakı-Türkmənbaşı, Bakı-Ənzəli və Bakı-Aktau limanları arasında aparılır. 2015-ci ildə cəmi 8,5 min, 2018-ci ildə isə 15,7 min sərnişin daşınması bu sahədə 2 dəfəyə yaxın yüksəliş olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, "Böyük İpək" yolu ilə yükdaşımaların başlaması gələcək illərdə bu rəqəmlərin kifayət dərəcədə dəyişməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Dəniz nəqliyyatı Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının istismarı sahəsində xarici dövlətlərlə həyata keçirilən layihələr, Qazaxıstan neftinin tankerlərlə Bakı-Tbilisi-Ceyhan xətti ilə nəqli üçün daşınması və digər sahələrdə əməkdaşlığı perspektivləri genişdir. Xəzərdə konteyner daşımalarının daha müasir tələblərə cavab verən səviyyədə təmsili bu sahədə daha böyük iqtisadi səmərə əldə olunmasına şərait yaradacaqdır.

Artıq Azərbaycan Respublikası Xəzər dənizçiliyinin imkanlarında yeni istiqamətlərdə istifadə olunmasına başlamış və gələcəkdə də bu işi davam etdirməklə dövlət büdcəsinə xeyli gəlir gətirməyi proqnozlaşdırır. Bu əməliyyatlar Xəzər donanması gəmilərinin digər dövlətlərə məxsus yüklərin daşınmasını nəzərdə tutur.

VIII fəsil. Azərbaycanca müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

Çox önəmli bir layihənin həyata keçirilməsi Qazaxıstandan Bakı taxıl terminalına hər ay 6 min ton taxıl daşınmasına imkan vermişdir. Bu terminalın imkanları gələcəkdə Qazaxıstan taxılının daşınmasını 300 min tona çatdırmağa imkan verir. Bu o deməkdir ki, artıq Azərbaycan ərzaq taxılının yalnız ölkəmizin ehtiyatları üçün deyil, həm də qonşu dövlətlərə satışını təmin edə biləcək. Təbii ki, alqı-satqı əməliyyatlarının maliyyə-iqtisadi dəyəri və bu əməliyyatlardan müştərək qazanc götürülməsinin şərtləri Azərbaycan-Qazaxıstan arasında iqtisadi münasibətlərdə danışıqların predmeti olacaqdır. Eyni zamanda Xəzər donanması tankerlərinin yük dövriyyəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə intensivləşəcək. Bakı Taxıl terminalında tankerlərin tez bir vaxtda boşaldılması ən müasir texniki vasitələrlə həyata keçirilir.

2008-ci ilin əvvəlində Xəzər gəmiçiliyi daha bir müasir tanker aldı. "Akademik Zərifə Əliyeva" tankeri "Heydər Əliyev" tankerinin analoqu olaraq Xəzər neftinin daşınmasında istifadə olunacaqdır.

2008-ci ilin yanvarında Türkiyənin Ceyhan limanında "Heydər Əliyev" tankerinin Azərbaycan nefti ilə doldurulmasına başlandı. ABŞ-a yollanmış ilk tanker 1 milyon barel xam nefti ABŞ-a çatdırmışdır. Bu İtaliya və İspaniyadan sonra Azərbaycan neftinin tankerlərlə daşındığı üçüncü ölkədir. "Əsrin Müqaviləsi"nin iqtisadi səmərəsi artıq bütün istiqamətlərdə özünü təsdiqləyir.

Yaxın illərdə Ceyhanda Azərbaycana məxsus neftayırma zavodunun inşasına başlanacaqdır. Bunun üçün torpaq sahəsi alınmışdır.

Perspektivdə Xəzər donanmasının işinin Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində rolunun artırılacağı gözlənilir. Dünya okeanına inteqrasiya edən Xəzər donanmasının müasir standartlara cavab verən gəmilərlə zənginləşəcəyi reallığa çevrilir.

8.2. Azərbaycanın müasir iqtisadi diplomatiyası və onun geostrateji hədəflərə çatmaq meyilləri

Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə etibarlı tərəfdaş kimi çıxış edir. Artıq bu gün Şərqlə Qərb arasında yalnız körpü rolunda deyil, həm də mühüm iqtisadi layihələrin əsas aktorları sırasında durur. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsasında duran balanslaşdırılmış siyasət həm region dövlətləri ilə, həm də beynəlxalq birliyin digər dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlıq Avrasiyanın bütün coğrafiyasını əhatə edir.

Müstəqil konstruktiv xarici siyasət xətti tutan Azərbaycan maksimum şəffaflıqla digər dövlətlərin maraqlarına zidd olmayan iqtisadi diplomatiya qurur. Bu pragmatizmə görə artıq dünya dövlətləri Azərbaycanla müştərək işləməyə üstünlük verir. Bu sırada MDB dövlətləri, Polşa, Rumıniya, İtaliya, Türkiyə, İran, Çin, Yaponiya, İngiltərə, ABŞ, Fransa və s. durur.

Son illərdə beynəlxalq əməkdaşlığın mümkün formalarından bəhrələnən Azərbaycan həm özünə nüfuz qazanmış, həm də ölkədaxili problemlərin həllində təsirli tədbirlər həyata keçirmişdir.

Dünya bazarına inteqrasiya bir neçə istiqamətdə uğurla davam etdirilir və yeni istiqamətlərin müəyyənləşməsində Beynəlxalq təşkilatlar və institutlarla məqsədyönlü, faydalı əməkdaşlıq davamlı xarakter alır.

Müasir dünyanın getdikcə dəyişən mənzərəsi hər bir dövlətin xarici siyasətində dinamizmi əsl zərurətə çevirir. Dövlət maraqlarının təmin olunması transformasiya olunmaqda davam edən müasir beynəlxalq münasibətlər fonunda xeyli çətinləşir. Dünya dövlətləri ilə əməkdaşlıq, beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunub saxlanması əvvəl olduğu kimi, XXI əsrin də ən aktual problemlərindən olacaqdır.

İqtisadi bağlantılar ilə, ticarət dövriyyəsinin səviyyəsi ilə dünya təsərrüfat və maliyyə sistemində özünə yer tutan Azərbaycan informasiya məkanında da öz yerini tutmaqda davam edir. Elmi-

VIII fəsil. Azərbaycanda müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

texniki tərəqqi, demokratik dəyərlərə sadıqlıq bu gün Azərbaycanın reallıqlarıdır.

Aşkar həqiqətdir ki, qlobal problemləri XXI əsrə adlayan bəşəriyyət bu problemlərin təkbaşına həll olunmasını qeyri-mümkün sayır. Dünya nizamının qorunması və problemlərin həlli kollektiv qərarlar qəbul olunmasını tələb edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatların üzvü kimi fəaliyyəti maraq doğurur.

Müasir iqtisadi diplomatiya həm məzmun, həm də forma baxımından dəyişmiş və qarşısına qoyduğu məqsədlərin yerinə yetirməsi çoxşaxəli münasibətlər müstəvisində özünə yer tapmışdır.

Birmənalı qeyd olunmalıdır ki, artıq iqtisadi siyasət sferasında daxili və xarici iqtisadi dəyərlər arasında sərhədlər şəffaflaşır və belə şəraitdə iqtisadi diplomatiyanın uğuru daha çox xarici aləmlə olan bağlantıların işləkliyi mexanizmlərindən asılı olur. Dövlətdaxili iqtisadi diplomatiyanın başlıca təyinatı milli tərəqqi və zənginliyə nail olmaq, xalqın həyat səviyyəsini yüksəltmək, dövlətin qüdrətinin möhkəmlənməsi, təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərində qazandığı uğurların təməlinə düzgün seçilmiş strategiya durur. Lakin bu strategiyanın reallaşmasında dövlətimiz beynəlxalq aləmdə baş verən proseslərdən kənar baxıla bilməz. Bu heç də o demək deyildir ki, dövlətdaxili diplomatiya bütövlükdə öz iqtisadi mövqelərini itirə bilər. Əslində belə deyildir. Dövlət öz siyasətində balanslaşdırılmış addımlara üstünlük verməklə dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa qatılmalıdır. Bu mənada Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri (ƏİBK) vasitəsilə Azərbaycan neftinin dünya bazarına çatdırılması və neft gəlirlərinin dövlətimizin inkişaf tempinin MDB dövlətləri arasında ən yüksək olmasına təminat yaradıb. Ümumiyyətlə "Əsrin Müqaviləsi" XX əsrin sonunda iqtisadi diplomatiyanın yaddaqalan fenomeninə çevrilmişdir. Hər bir azərbaycanlı indi aydın şəkildə dərk edir ki, nəinki onun öz şəxsi həyatının, eləcə də

dövlətin həyat harmoniyası aparılan danışıqlardan, bağlanan müqavilələrdən və onların şərtlərinin yerinə yetirilməsindən, beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq maliyyə qurumları ilə işin səviyyəsindən nə dərəcədə asılıdır.

Hazırda gündəliyə gətirilən "Transxəzər" qaz kəmərinin layihələşdirilməsi və Xəzərin dibi ilə Türkmənistan qazının Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri ilə Avropaya nəqli yuxarıdakı fikri bir daha təsdiqləyir ki, qlobal beynəlxalq layihələr tək bir dövlətin iqtisadi diplomatiyasının nəticəsi ola bilməz. "Transxəzər" qaz kəməri layihəsi Avropa Birliyinin iqtisadi diplomatiyası kimi Xəzəryanı dövlətlərin Avropa ilə bağlantılarını uzunmüddətli olmasını təmin edəcəkdir.

Bu layihə Avropanın təbii qaza olan tələbatının 20 faizinin ödənilməsinə nəzərdə tutur.

Öz geostrateji məkanına görə Avropadan aralı olan Azərbaycanın Avropaya bir neçə istiqamətdə çıxışının təmin olunmasında Azərbaycan-Ukrayna, Azərbaycan-Rumınyaya, Azərbaycan-Polşa və nəhayət Baltikyanı dövlətlərlə imzalanan ikitərəfli müqavilələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bu dövlətlərə rəsmi səfərləri və bu səfərlər zamanı imzalanmış sənədlərin toplusuna nəzər yetirsək dövlətimizin yaxın dövr üçün Avropa iqtisadi məkanına necə əzmlə daxil olacağını pronozlaşdırmaq olar.

Artıq Rumınyada ARDNŞ-in bürosunun açılması ilə ilk addımların atıldığını demək olar.

Avropaya yüklərin Azərbaycan ərazisindən keçməklə daşınmasında müstəsna əhəmiyyətli Bakı-Axalkalaki-Qars dəmir yolunun Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan Prezidentlərinin iştirakı ilə 2007-ci il noyabrın 16-da Gürcüstanda keçirilən təməlqoyma mərasimində səslənən fikirlər bu yolun Bosfor boğazının altından keçməklə **Atlantik** okeanın sahillərinə qədər uzanacaq və hətta La Manş boğazını keçərək İngiltərəyə çatacağı əminliyini ifadə edirdi. Bu yolun gətirəcəyi iqtisadi səmərəni rəqəmlərlə hesablasaq çox

VIII fəsil. Azərbaycanca müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

möhtəşəm bir mənzərə alınar. Bu rəqəm Azərbaycanın tranzit imkanlarının tükənməz olduğunu ortaya qoyur. Əgər illər öncə bunlar bir proqnoz idirsə, hal-hazırda Çindən başlanan Qazaxıstan, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin ərazisindən keçərək Avropaya yük daşıyan dəmiryol qatarları günümüzün reallığıdır. İnşa olunmasına 1 trln.dollar xərclənən dəmiryol xətti bu gün iqtisadi baxımdan çox əhəmiyyətli, sərfəli və vaxt baxımından qənaətcildir. 2019-cu ilin noyabr ayında Çindən Avropaya fasiləsiz gedən ilk yük qatarı olan China Railway Express, 2 qitəni, 10 ölkəni, 2 dənizi keçərək 12 gün ərzində 11 min 483 kilometr məsafəni qət edərək 2400 ton yüklə Praqaya çatmışdır.

İqtisadi diplomatiya baxımından artıq təbii resursların istismarı önəmli sayıla bilməz. Doğrudur bu əsasda ölkənin bir müddət çiçəklənməsini təmin etmək olar, lakin bunu iqtisadi inkişafın faktoru kimi dəyərləndirmək elmi-nəzəri baxımdan bir o dərəcədə doğru deyildir. Sinqapur, Honkonq, Cənubi Koreya və s. iqtisadi fenomeni bir daha təsdiqləyir ki, heç xammal ehtiyatı olmadan da dünya təsərrüfat sistemində öz yerini tutmaq olar.

Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyevin platformasında bu məqam incəliklə vurğulanır və göstərilir ki, biz yalnız neftimizi və qazımızı satmaqla kifayətlənə bilmərik. Bu ehtiyatlar indi bütün dünyada tükənməkdədir. Ən vacib olanı Azərbaycanı yeni texnologiyalar hesabına dünyanın zəngin dövlətinə çevirməkdir. Rəqabətə davamlı iqtisadiyyat son nəticədə rəqabətə davamlı dövlət deməkdir.

İqtisadi diplomatiyanın əsl mahiyyətini indi öz iqtisadiyyatını kənar müdaxilələrdən qorumaq bacarığında axtarmaq lazım gəlmir. Bu keçmişin doktrinalarına xas olan düşüncə tərzidir. İqtisadi diplomatiya müasir mərhələdə daha çox investisiya qoyuluşuna nail olmağa yönələn diplomatiyadır. Bunun üçün tələb olunan şərtlər çoxdur, lakin ilk olaraq xarici sərmayəçiləri düşündürən məsələ dövlətin siyasi sabitliyidir. Azərbaycana göstərilən marağ dövlətimizin demokratik inkişaf yolu ilə irəliləməsi, daxili sabitlik və xarici

siyasətdəki etibarlı tərəfdaşlıqla izah olunur. İş adamlarının yatırımlarının qorunması üçün dövlətimiz bütün təminatları verməklə qapılarını sərmayəçilərin, xarici şirkətlərin, transmilli korporasiyaların üzünə açır.

Azərbaycan Respublikası indi özü də investisiyalar qo-yulmasında müəyyən təcrübəyə malikdir.

Müasir mərhələdə iqtisadi diplomatiyanın üzləşdiyi ən aparıcı problem inteqrasiya problemdir. Əksər hallarda dövlətlər öz iqtisadi mexanizmlərinin tərəflərini hansısa təşkilatın və ya birliyin səlahiyyətinə verməkdən ehtiyatlanır. Bu zaman keçmiş təsəvvürlər stereotipi ön plana çəkilir. Odur ki, inteqrasiya birliklərinin formalaşması uzunmüddətli danışıqlar prosesindən keçir. Ümumiyyətlə, indinin özündə belə inteqrasiya diplomatiyası axıracan anlaşılıq bir terminlə öz ifadəsini tapmayıb. "Ümumi bazar", "İqtisadi birlik", "İqtisadi və valyuta birliyi" və s. adlarla məlum olan birliklərin sayı ÜTT və Dünya Bankının hesablarına görə 40-dan çoxdur. Bu tipli iqtisadi birliklər regional ticarətin daha effektiv təşkilinə yol açır və üzv dövlətlər arasında qarşılıqlı ticarətin qismən liberallaşması prosesi baş tutur. Yalnız az bir faiz inteqrasiya birliyinin iştirakçıları azad gömrük ittifaqı yarada bilib.

Dövlətlərarası inteqrasiya birlikləri əsasən azad ticarət haqqında sazişlərə üstünlük verirlər (Free trade agreement).

Beynəlxalq miqyasda götürsək, müasir mərhələdə inteqrasiyanın yüksək tempi iqtisadi və valyuta ittifaqı olan Avropa İttifaqına məxsusdur.

Azərbaycan Respublikası yuxarıda sadaladıqlarımız inteqrasiya birliklərindən hər bir səviyyədə təmsil olunur. Bura İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, MDB və s. daxildir.

Təbii ki, dünya iqtisadi birliyi vahid iqtisadi sistemə çevrilməkdə davam edir və milli sistemlər iqtisadi təsərrüfat orqanizminin tərkib elementi kimi təsəvvür olunmalıdır. Onların taleyi birbaşa bu vahid orqanizmin inkişaf tendensiyalarından asılıdır.

VIII fəsil. Azərbaycanda müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

Qloballaşma prosesində milli və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər öz rollarını dəyişir. Keçmişdə əsas mövqedə milli anlam dururdu. İnkişaf etmiş milli iqtisadiyyat beynəlxalq münasibətlərin mexanizmini formalaşdırdı. Bu gün isə mexanizm belədir ki, hətta ən qüdrətli iqtisadiyyata malik olan dövlətlər reallıqlarla barışmalı olur və formalaşmaqda olan əmtəə və maliyyə bazarlarının şərtləri ilə uyğunlaşmalı olurlar.

Təbii ki, Azərbaycanın hazırkı mərhələdə aparıcı dövlətlərdə daimi və yaxud müvəqqəti fəaliyyət göstərən şirkət və müəssisələri yoxdur. Belə şəraitdə Azərbaycanın iqtisadi diplomatiyasının ana xəttini **eksport** və **import** (idxal-ixrac) əməliyyatları təşkil edir. Bu imkanların da məhdud olduğu diqqətə çatdırılmalıdır.

Hazırda Azərbaycan əsasən neft və neft məhsullarının ixracı hesabına dünya bazarına inteqrasiya edir.

İmport əməliyyatlarının mənzərəsi daha genişdir. Bunlar əsasən istehlak səbətinin ehtiyaclarına xidmət edən ərzaq məhsulları və digər həyati əhəmiyyətli məhsullardır. Əlbəttə Azərbaycan Respublikasında yerli istehsalçıların iş şəraitinin yaxşılaşdırılması səmtində dövlət proqramları uğurla həyata keçirilir. Lakin idxal-ixrac hər il dövlət büdcəsinə xeyli gəlir gətirir.

XX əsri yalnız elmi-tərəqqinin yüksək inkişaf etdiyi yüzillik kimi xatırlamaq azdır. Məhz yola saldıığımız əsrdə əmtəə, kapital və xidmətlərin sərhədlər aşmasının nəticəsi olaraq transmilli şirkətlər şəbəkəsi formalaşmağa başladı. Xüsusilə, ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövr dünya iqtisadi sisteminin beynəlmilləşməsi tendensiyasını daha da sürətləndirdi və XXI əsrdə qloballaşmaya körpü saldı. Bu gün elm, təhsil, informasiya qloballaşmasından söhbət aparılırsa, buna birbaşa iqtisadi sahədə baş verənlərin davamı kimi baxmaq lazımdır.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, yeni əsrin başlanğıcında dünyada 63 min şirkət və onların xaricdəki 690 min filialları fəaliyyət göstərirdi. Beynəlxalq miqyasda tanınmış 100 transmilli korporasiya (şirkət) əsas sənaye istehsalçıları kimi əsas əməliyyatları öz

aktivinə yazmışdır. Bu o demək deyildir ki, bütün inkişaf etməkdə olan dövlətlər bu prosesdən kənar qalmışdır.

Dinamik və sivil bazar münasibətlərinin formalaşdırılması həm dövlətin, həm də onun subyektlərinin – təşkilatların və vətəndaşların fəaliyyətindən asılıdır. Ona görə də iqtisadi diplomatiya ölkə daxilində vətəndaşların davranışlarının və ölkə xaricində sivil beynəlxalq münasibətlərin standartlarının toplusudur. Əsas məqsəd diplomatik üsul və metodlarla ölkənin beynəlxalq iqtisadi maraqlarını təmin etməkdir. İqtisadi diplomatiyanın əsas məqsədləri sırasında ali məqsəd dövlətin iqtisadi maraqlarının təmin olunmasına yönələn xarici fəaliyyət strategiyasıdır. İstənilən halda dövlətlər arasında iqtisadi diplomatiya çoxpilləli bir anlayışdır. Hər bir dövlətin digər beynəlxalq münasibətlərin subyektləri ilə ikitərəfli regional və çoxtərəfli münasibətlərdə olması faktı iqtisadi diplomatiyanın təyinatını müəyyən edir və real şəraitdən doğur.

Bu əsasda iqtisadi diplomatiya aşağıdakıları həll etməyi qarşıya məqsəd kimi qoyur:

- ikitərəfli ticarətdə qarşıya çıxacaq mübahisələri həll etmək və öz tərəfdaşları ilə ticarət danışıqları aparmaq;
- dövlətin iqtisadi diplomatiya sahəsindəki rəsmi mövqeyini formalaşdırmaq və bu məqsədlə tövsiyələr hazırlamaq.

Qarşılıqlı iqtisadi asılılıq anlayışının iqtisadi gerçəklikdə yeni məzmun kəsb etməsi, yəni beynəlxalq səviyyədə özünə yer tapması artıq XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində dünya ölkələrinin regional və beynəlxalq səviyyədə iqtisadi əməkdaşlığın güclənməsini şərtləndirirdi. Beynəlxalq əlaqələrin güclənməsi iqtisadi diplomatiyanın inkişafına birbaşa təsir edirdi.

Beynəlxalq iqtisadiyyatın qloballaşmasına və sürətli inteqrasiyasına baxmayaraq iqtisadi diplomatiya beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə milli iqtisadi maraqları və iqtisadi təhlükəsizliyi qoruyub saxlayır.

Ölkənin iqtisadi inkişafında bütün beynəlxalq təcrübə, dünya ticarət sistemində ölkənin yeri, beynəlxalq bazarın xüsusiyyətləri

VIII fəsil. Azərbaycanda müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

nəzərə alınmalıdır. Bu mənada iqtisadi diplomatiya ölkənin bütün təbəqələrini və strukturlarını bazar iqtisadiyyatının inkişafına cəlb etməli, bütün yeniləşmələrdə onların iştirakını təmin etməlidir. Ticarətin milli inzibati-iqtisadi sərhədləri keçərək regional və beynəlxalq səviyyələrdə gedişi daha çox ikitərəfli xarici ticarət əlaqələri formasında özünü göstərirdi. Milli səviyyədə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi və genişlənməsi ölkələri yeni xammal və enerji mənbələri axtarmağa sövq etdi. Bu isə iqtisadi diplomatiyanı daha da aktivləşdirdi.

Qarşılıqlı maraqlar üzərində qurulan münasibətlər dinamik inkişafda olmaqla, həm də yeni şəraiti özündə əks etdirir. Yeni dünya düzənində özünə etibarlı tərəfdaşlar qazanmaq yalnız ikitərəfli əməkdaşlıq müstəvisində yetərli sayıla bilməz. Odur ki, müasir iqtisadi diplomatiya daha çox regionallığa meyillidir. Güclü və rəqabətə davamlı iqtisadiyyat dövlətin hansı prioritet istiqamətlərdə gələcəyə üz tutmasından bilavasitə asılıdır.

Heç bir siyasi, mədəni, sosial problem iqtisadi və digər imkanları nəzərə almadan həll edilə bilməz. Buna görə də iqtisadi diplomatiya öz fəaliyyətində iqtisadi resurslarla yanaşı, siyasi, hərbi və s. imkanlardan istifadə edir.

İqtisadi diplomatiya ölkənin iqtisadi problemlərinin həllində dövlətin rolu və nəzarətini nəzərə almalıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi müasir dövrdə hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üçün mühüm və zəruri mexanizmlərdən biridir. Bu baxımdan ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin qurulmasında iqtisadi diplomatiyanın səmərəli metodlarının, forma və vasitələrinin seçilməsi və tətbiq edilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir ölkə üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini şərtləndirən çoxsaylı vasitələr, məqsədlər və dövlətin iqtisadi funksiyasını formalaşdıran amillər mövcuddur. Amma bu çoxçalarlılığa baxmayaraq, bütün ölkələr üçün dövlətin tarixi cəhətdən iqtisadi funksiyalarını ümumiləşdirən bir sıra konkret amillər mövcuddur. Bunlara, iqtisadi sistemin növü; iqtisadiyyatın

mövcud sistemdə inkişafı məqsədləri; iqtisadi potensial mülkiyyət münasibətləri sistemi; bazar münasibətlərinin inkişafı; millətlərarası münasibətlərin xüsusiyyəti və bölgələrin inkişaf səviyyəsi; ölkənin xarici iqtisadi siyasət kursu və dünya bazarına inteqrasiyası imkanları; ölkənin dünya təsərrüfatında və beynəlxalq əmək bölgüsündə yerini aid etmək olar. Dövlətlər iqtisadi diplomatik fəaliyyətləri zamanı dünyanın bütövlük xüsusiyyətini nəzərə almalıdırlar. Çünki dünyanın bir hissəsində iqtisadi diplomatik fəaliyyət ya birbaşa sürətli və ya tədrici şəkildə dünyanın digər hissəsində iqtisadi, siyasi və ictimai həyata təsir edə bilər. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi diplomatik fəaliyyətin strukturu və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin metodları və mexanizmləri dəyişən şərtlərdən və şəraitlərdən asılı olaraq, bu ölkələrdən kənarında onun təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət istiqamətlərinin milli maraqların dəyişməsi ilə transformasiyası prosesi baş verir ki, bu da tənzimlənməni daim olaraq dəyişir və təkmilləşdirir.

Tənzimlənmə təkmilləşdikcə isə iqtisadi diplomatiya yeni imkanlar əldə edir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması nəticəsində beynəlxalq iqtisadi, maliyyə və siyasi qurumların rolu artmış, transmilli şirkətlərin (TMŞ) fəaliyyət dairəsi genişlənib, beynəlxalq nəqliyyat sistemi yaranmışdır. İqtisadi həyatın qloballaşması haqqında danışarkən onun genezisini müəyyənləşdirmək çox vacibdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi qloballaşma anlayışının mahiyyətinin hərtərəfli dərk olunması beynəlxalq əmək bölgüsü, istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi, iqtisadi inteqrasiya, dünya bazarı, qlobal qarşılıqlı iqtisadi asılılıq və bu qəbildən olan bir çox iqtisadi kateqoriyaların məzmunlarının da öyrənilməsinə imkan verir. İqtisadi qloballaşmanın özünə gəldikdə isə demək lazımdır ki, onun məzmununun çox böyük hissəsini beynəlxalq əmək bölgü-

VIII fəsil. Azərbaycanca müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

sünün inkişaf etməsi və milli iqtisadiyyatın qarşılıqlı təsirinin güclənməsi zəminində qərarlaşmış qarşılıqlı iqtisadi asılılıq formalaşdırır.

Bu proseslər iqtisadi diplomatiyaya da öz təsirini göstərir. Dünya təsərrüfat sistemində ikitərəfli münasibətlər nə qədər mühüm olsa da hərtərəfli beynəlxalq institutların rolu xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, vahid hüquqi prinsiplərin yaradılması üçün məhz bu institutlar danışıqlar mexanizmi kimi çıxış edirlər. Bu gün iqtisad elminin gəldiyi qənaətə görə, beynəlxalq əmək bölgüsü, beynəlxalq ixtisaslaşma və mübadilə, istehsal əlaqələrinin kooperasiyası həm iqtisadi həyatın qloballaşmasının zəmini, həm də bu prosesin inkişafının şərti kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, beynəlxalq əmək bölgüsü və mübadilə özünü iqtisadi həyatın beynəlmilləşməsinin təsir obyektinə kimi göstərir.

Bu sahədə beynəlxalq təşkilatların xidməti çox böyükdür. Əmək bölgüsü iqtisadi diplomatiyanın müxtəlif obyektlərinin (ticarət, sərmayə, vergi və s.) yaranmasına gətirdi. Əmək bölgüsü bir proses kimi sonsuzdur, lakin beynəlxalq ticarətin müasir dövrü özünün getdikcə intellektuallaşması ilə səciyyələnir. Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin köhnə formaları, xüsusilə hazır məhsullar mübadiləsi müasir elmi-texniki və istehsal korporasiyası tərəfindən sıxışdırılır. Bu proses təkcə patent, «nou-hau», lisenziyalarla birbaşa ticarətin artan formasında deyil, həmçinin komponentlərdə və yaxud hazır məhsullarda bir sıra maddiləşmiş dəyişikliklərdə, beynəlxalq təsərrüfat əlaqələri formasında əks olunur. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər prosesində yeni tendensiyaların öyrənilməsi müasir iqtisadi diplomatiyanın qarşısında bir maneəyə çevrilir.

Beynəlxalq ixtisaslaşma və ticarətin genişlənməsi, onların inkişaf etməsi ayrı-ayrı məhsullar üzrə ölkələri bir-birinə sıx bağlayır və yaxınlaşdırır. Son onilliklər ərzində bazar iqtisadiyyatlı ölkələr bu istiqamətdə çox böyük addımlar atmışlar.

İqtisadi qloballaşmanın milli, mədəni, dini dəyərlərə ziyan vurmaması üçün iqtisadi diplomatiya belə faktorları nəzərə alır və

insan faktorunu önə çəkir. İqtisadi diplomatiyanın əsl mahiyyəti indi öz iqtisadiyyatını kənar müdaxilələrdən qorumaq bacarığında axtarmaqdan ibarət deyildir. Bu keçmişin doktrinalarına xas olan düşüncə tərzidir. İqtisadi diplomatiya müasir mərhələdə daha çox investisiya qoyuluşuna nail olmağa yönələn diplomatiyadır.

Hər bir ölkənin iqtisadi diplomatiyasının əsas vəzifəsi milli iqtisadi və digər maraqları, milli təhlükəsizliyi qorumaqdır. Lakin bununla bərabər iqtisadi diplomatiya bazarın ümumdünya idarə prosesinə qoşulur.

İqtisadi diplomatiyanın prioritetlərinə görə bazar iqtisadiyyatı bazar cəmiyyəti deyil. Buna görə də iqtisadi diplomatiya əsrlər boyu müəyyən olunmuş milli ənənəvi iqtisadi münasibətləri dünya bazar prinsiplərinə qurban verməlidir. İqtisadi diplomatiya nə iqtisadiyyatda siyasət, nə də siyasətdə iqtisadiyyat olmayıb, bunların üzvi əlaqəsidir.

Hər ölkənin iqtisadi diplomatiya tarixinin milli özəllikləri və inkişaf xüsusiyyətləri olsa da, müasir qloballaşma və inteqrasiya dövründə ümumi bəşəri dəyərlər iqtisadi diplomatiyada daha çox yer alır.

İqtisadi diplomatiya iqtisadi, siyasi, mədəni, hərbi, kəşfiyyat xarakterli standartlara əsaslanır.

İqtisadi diplomatiyanın fəaliyyət prinsipləri və standartları ölkənin qanun və prioritetləri ilə yanaşı beynəlxalq sazişlər, razılaşmalar, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların nizamnaməsinə, BMT və onun struktur təşkilatlarının (BVF, DB, BYİB, ÜTT, QATT, RİB və s.) nizamnaməsinə uyğun müəyyən edilir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında hər dövlətin hüquqi və siyasi çəkisi Nizamnamə kapitalında həmin dövlətin payından asılıdır. Bu mənada "böyük yed-diliyin" dünya iqtisadi və maliyyə sistemində xüsusi çəkisi böyükdür.

Xarici iqtisadi əlaqələrdə gömrük-tarif tənzimlənməsinin xüsusi rolu vardır. Bu vergi sistemi uzun tarixi bir yol keçib. Hər ölkənin öz vergi və rüsum alınma ənənəsi olsa da, indi bu sahə

VIII fəsil. Azərbaycanda müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

Ümumdünya Gömrük Komitəsinin fəaliyyəti ilə dünya ölkələri arasında orta q məxrəcə gətirilir.

Gömrük siyasəti gömrük hüququ əsasında həyata keçirilir ki, bunun da mənbələri dövlət-idarəetmə orqanları tərəfindən verilən normalar toplusu kimi başa düşülür.

Gömrük qaydalarının tam və dəqiq şəkildə yerinə yetirilməsinə şəraitin yaradılması ölkənin gömrük siyasətinin əsas prinsiplərindən biri və iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatının müəyyən zəmanətidir.

Gömrük orqanları gömrük proseslərinin keyfiyyətini təmin etməli, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədlərindən kənar əmtəə dövriyyəsinin sürətləndirilməsinə şərait yaratmalıdır.

Gömrük xidməti daxili bazarı müdafiə etmək və ölkə istehsalına dayaq durmaq üçün dövlətin əsas vasitələrindən biridir. Yalnız Azərbaycan sahibkarlarının beynəlxalq kooperasiyaya cəlb edilməsinə stimullaşdıran gömrük siyasəti nəticəsində iqtisadiyyatda müsbət dəyişikliklərə nail olmaq olar. Müasir şəraitdə ölkənin dünya iqtisadiyyatında vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün ilk növbədə əməyin sənaye bölgüsündə iştirakının xarakterini dəyişmək lazımdır.

Azərbaycanın gömrük siyasəti ölkədəki iqtisadi və siyasi vəziyyətə təsir göstərən bütün amillər nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində işlərin real vəziyyətini əks etdirən analitik-statistik göstəricilər olmadan mümkün deyil.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində və xüsusən onun həyata keçirilməsinə nəzarət edilməsində Azərbaycan Respublikasının DGK-nın rolu böyükdür.

Gömrük nəzarətindən azad etmə həm daxili qanunvericiliyə, həm də beynəlxalq konvensiyalara uyğun həyata keçirilir. Gömrük yoxlamasından aşağıdakı şəxslər azaddır:

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və onun ailə üzvlərinin şəxsi baqajı;
- öz deputat və xidmət vəzifələrinin icrası ilə əlaqədar gömrük sərhəddindən keçən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının şəxsi baqajları;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti üzvlərinin şəxsi baqajları.

Xarici diplomatik orqanlara gömrük güzəştləri 1975-ci il Vyana Konvensiyasına, BMT-nin üstünlük və immunitetlər barədə 1946-cı il Konvensiyasına əsaslanır.

Gömrük-rüsum siyasəti ölkənin büdcəsini artırmaqla yanaşı idxal-ixrac proseslərini də qaydaya salır, milli iqtisadi və milli təhlükəsizliyi qoruyur.

Qeyri-tarif tənzimləmə sistemi hər ölkənin daxili qanunvericilik və inzibati qaydaları vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycan dövlətinin, onun tarixi ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin, xanlıqların ticarət, iqtisadi və vergi-gömrük sisteminin qədim tarixi kökləri vardır.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasəti, onunla əlaqədar iqtisadi diplomatiyası, ticarət əlaqələri və gömrük siyasəti yalnız ölkəmiz müstəqillik qazanandan sonra kompleks şəkildə fəaliyyət göstərməyə başladı.

Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi diplomatiya sahəsində uğurları, dövlət strukturlarının yüksək səviyyədə bir mexanizm kimi işləməsi, ölkəmizin dünya siyasi və iqtisadi sistemində inteqrasiyası və yüksəlişi Ulu Öndər Heydər Əliyevin dahi dövlət xadimi kimi fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu müqəddəs işləri Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli varisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev davam etdirir.

İqtisadi diplomatiya sahəsində uğurların əldə edilməsi üçün yalnız dövlətin müvafiq qurumlarının fəaliyyəti ilə kifayətlənmək olmaz. Akademik elmi dairələr bu istiqamətdə fəaliyyətlərini can-

VIII fəsil. Azərbaycanca müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

landırılmalıdır. İqtisadi diplomatiyanın problemləri detallara ayrılaraq öyrənilməlidir. Yəni xüsusi strateji məsələlərin öyrənilməsi istiqamətində bir sıra işlər görülməlidir. İqtisadi diplomatiya həm də bir reallaşma üsuludur. Belə ki, ölkənin iqtisadi imkanlarını xaricdə reallaşdırır, onun tərəfdaşlarını isə ölkədə təmsil edir. Müasir dünyanın iqtisadi inkişafında iqtisadi diplomatik katalizatorun vacibliyi çoxdur. Çünki əks halda iqtisadi proseslər kifayət qədər sürətli ola bilməz. Sürətli iqtisadi proseslərin təmin olunması isə vacibdir. Belə ki, sürət gəlirlə çox hallarda düz mütənasib olur.

İqtisadi diplomatiya dünya iqtisadi sisteminin bilinməsini vacib edir. Burada bilinməlidir ki, hər bir dövlətin iqtisadiyyatının xarici sektoru dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsidir. İqtisadi diplomatiya sahəsində çalışanlar üçün aydın olmalıdır ki, dövlətin xarici iqtisadi sektoru nə qədər böyükdürsə, deməli onun ümumdünya iqtisadi proseslərində iştirakı da bir o qədər güclüdür. Sistem və yarım sistemlər bir-biri ilə dialektik əlaqədədir. Onların məcmusu dünya iqtisadiyyatını təşkil edir. Belə olan halda iqtisadi diplomatiya sahəsində mütəxəssislər hazırlayarkən sistem və yarım sistemlərin xüsusiyyətlərini bilən və onlardan ümumi nəticə çıxarmaq imkanına malik olan işçilərin hazırlanması lazımdır. İşgüzar qabiliyyətlərə tələbin yüksək olması ilə bağlı iqtisadi diplomata lazım olan dərslərdə xüsusi ümumi qeydlər göstərilmişdir.

Dünya bazarı nədir? Onu hansı komponentlər formalaşdırır? İqtisadi diplomatik fəaliyyətlə məşğul olanlara bütün detalları ilə aydın olmalıdır. İqtisadi diplomatik kurs müəyyən edilərkən dünya bazarında əmtənin, xidmətlərin, maliyyənin, işçi qüvvəsinin və digər komponentlərin mütəmadi hərəkətdə olduğu nəzərə alınmalıdır. Dünya bazarı dinamik anlayışdır. Deməli, iqtisadi diplomatiyadan da dinamik yanaşma tələb edir. İqtisadi diplomatiya dövlətin aşağıdakı funksiyalarının reallaşdırılmasına öz köməyini göstərməlidir: fasiləsiz iqtisadi inkişafın təmin edilməsi; işsizliyin azaldılması; tələbat mallarının qiymətlərinin stabil saxlanması; vətəndaşların iqtisadi fəaliyyət azadlıqlarının təmin olunması;

dövlətin ümumi gəlirlərinin ədalətli bölünməsi; dövlətin sosial funksiyalarını icra etməyə kömək; rasional idxal və ixrac ticarət balansının təmin olunması.

Dərsləyin yazılması zamanı aparılan axtarışlar onu deməyə əsas verdi ki, iqtisadi diplomatiya elminin metodologiyası humanitar və tətbiqi-riyazi, habelə təbiət elmlərinin ümumi üsullarından bəhrələnməlidir. Çünki iqtisadiyyat dedikdə, gəlir əldə etməyin geniş spektri başa düşülür. İqtisadi diplomatiya iqtisadi-riyazi modellər və hesablamalar əsasında aparılmalıdır. Bunu belə izah etmək olar ki, dövlət analitik təhlil metodları ilə hesablanmış sistemli məlumatlara malik olmadan iqtisadi diplomatik metod və üsulların məkan və zamana görə tətbiqini həyata keçirə bilməz. Deməli, dövlətin iqtisadi diplomatiyasının uğuruna iddialı olmaqla ölkədaxili elmi potensialın inkişafı və rəğbətləndirilməsində maraqlı olmalıdır. Söylədiyimiz bu son fikir növbəti prinsip üçün əsas təşkil edir.

İqtisadi diplomatik fəaliyyət zamanı cəmiyyət daxilindəki qarşılıqlı asılılıq münasibətləri nəzərə alınmalıdır. İqtisadi diplomatik üsul və vasitələrin məkan və zamana görə tətbiq edilməsi üçün müvafiq qurumlar ölkə əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin hansı reaksiya verəcəkləri ehtimallarına malik olmalıdırlar. Buradan da növbəti prinsipin əsasları bərqərar olur. Beynəlxalq siyasi təhlil göstərir ki, dünya birliyinin inkişafı obyektiv, təbii-tarixi xarakter daşıyır, əslində bu, obyektiv mənafeələrin və subyektiv maraqların sintezidir.

İqtisadi diplomatiyanın əhəmiyyətinin artmasına təsir edən başlıca məqamlardan biri beynəlxalq iqtisadi problemlərin bir dövlət və ya təşkilat tərəfindən həllinə nail oluna bilməməsidir. Digər tərəfdən münaqişələrin genişlənən şəkildə inkişafı iqtisadi diplomatiyanın münaqişələrin həllinə öz töhfəsini verməsini zəruri edir. Dərsləkdə müasir beynəlxalq münasibətlərin son dərəcə problemli məsələlərindən olan münaqişələrin həllində diplomatiyanın

VIII fəsil. Azərbaycanda müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

nə kimi rol oynaya bilməsindən söz açılıb göstərilmişdir. İqtisadi diplomatiya üçün bir sıra nəticələrə gəlinmişdir.

İqtisadi diplomatın təklifləri təmsil etdiyi aktorun maraqlarının təmin edilməsinə xidmət etməlidir. İqtisadi proseslərə diplomatik, diplomatiyaya isə iqtisadi təsir vasitələri artır. İqtisadi diplomatiya iqtisadi siyasət problemlərində maraqlıdır. İqtisadi diplomatiyanın iqtisadi və siyasi tərkibləri vardır. Ümumdünya iqtisadiyyatı və ümumdünya siyasəti bu blokda vahid kimi çıxış edirlər. Bəzi ölkələrdə olan reallıqlar tələb edir ki, əhali artımı iqtisadi ehtiyatlarla qanunauyğun balans təşkil etsin. Bunun üçün iqtisadi diplomatik vasitələrlə uzlaşdırılan müəyyən demoqrafik siyasət həyata keçirilməlidir. Əgər iqtisadi diplomatiya sahəsində çalışanlar beynəlxalq iqtisadi və siyasi dəyişiklikləri düzgün təhlil edə bilirlərsə, ona müvafiq qərarları da qəbul edib ölkələrinin maraqlarını həyata keçirə bilirlər. İqtisadi diplomatiyada geosiyasi üsullardan da köməkçi üsul kimi istifadə edilir. Zaman-zaman qarşılıqlı ziddiyətlərlə çıxış edən ölkələrin iqtisadi diplomatik aparatları global problemlərin həllində dialoqu qaçırmamalıdır.

İqtisadi diplomatiya həmçinin iqtisadi maraqların təmin olunmasını milli təhlükəsizlik maraqlarının reallaşdırılması ilə uyğunlaşdırmalıdır. Milli təhlükəsizlik iqtisadi diplomatiyanı həyata keçirməyin vacib şərtidir.

Milli və beynəlxalq nöqteyi-nəzərdən yanaşanda iqtisadi diplomatiya ölkə daxilində vətəndaş cəmiyyətinin davranışının və ölkə xaricində mədəni beynəlxalq münasibətlərin standartlarının toplusu olmalıdır. İqtisadi diplomatiyanın gedişatı zamanı müasir beynəlxalq ticarətdə baş verən proseslər və onun əsas meylli liberallaşma nəzərə alınmalıdır. İqtisadi diplomatik fəaliyyət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsası olan ümumi prinsiplərə uyğun olmalıdır. Çünki əks halda heç bir dövlətin iqtisadi diplomatik fəaliyyəti uğurlu ola bilməz. İqtisadi diplomatlar öz növbəsində üzərlərinə düşən məsuliyyəti hiss etməlidirlər. İqtisadi diplomatın təklifləri təmsil etdiyi aktorun maraqlarının

təmin edilməsinə xidmət etməlidir. Təkliflərin xarakteri ondan ibarət olmalıdır ki, dövlətin gəlir əldə etməsi mümkün olsun. Bu zaman iqtisadi diplomat birinci növbədə təklifin işləkliyini təmin etmək üçün öz dövlətinin hərtərəfli imkanlarını və potensialını nəzərə almalıdır. Ümumdünya təşkilati sistemlərin qorunması bütün dövlətlərin marağındadır. Buna görə iqtisadi diplomatlar fəaliyyətləri ilə dünyadakı sistemlərin pozulmasına imkan verməməlidirlər.

İqtisadi diplomatiyanın əhəmiyyəti getdikcə artır. İqtisadi diplomatiyanın əhəmiyyətinin artmasının başlıca səbəbi dünya dövlətlərinin qarşılıqlı asılılığının artmasıdır. Digər tərəfdən iqtisadi diplomatiyanın əldə etdiyi uğurları diplomatiyanın heç bir başqa istiqaməti qazana bilmir. Çünki iqtisadi münasibətlərə emosiyalar az təsir edir. Siyasi diplomatiya isə çox zaman emosiya və hisslərin təsiri ilə ziddiyyətləri artırır. Ümumiyyətlə, belə getsə dünya sülh və əmin-amanlığın təmin olunması üçün iqtisadi metodologiyaya müraciət edəcəkdir. Deməli, iqtisadi diplomatiya həm elmi-akademik, həm tətbiqi baxımından öyrənilmə aktuallığını nəinki saxlayır, hətta artırır. Azərbaycan elmi ictimaiyyəti və müvafiq dairələri də iqtisadi diplomatik tədqiqatların gücləndirilməsində maraqlı olmalıdırlar. Bütün elmi işlərdə olduğu kimi iqtisadi diplomatik tədqiqatlarda da fundamentalıq gözlənilməlidir. Eyni zamanda tədqiqatların səmərəliliyini artırmaq üçün məlumat-informasiya bazası formalaşdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda demək olar ki, bütün dövlət müəssisələri iqtisadi diplomatik fəaliyyətin bu və ya digər istiqamətləri ilə məşğuldurlar. Buradan belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, həmin müəssisələr işlərini əlaqələndirməlidirlər. İqtisadi diplomatik fəaliyyətdə bir sistemlilik olmalıdır. Azərbaycan əsas diplomatik üstünlüyünün də məhz iqtisadi resurslarda olduğu nəzərə alınarsa demək olar ki, iqtisadi diplomatiyanın ölkəmiz üçün əhəmiyyəti xüsusiyyətdir. Azərbaycan iqtisadi diplomatiya elmi üçün ölkəşünaslıq tədqiqatlarının aparılması da zəruridir. İstər qonşu, istərsə də

VIII fəsil. Azərbaycanda müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas inkişamətləri və inkişaf meylləri

dünya dövlətləri haqqında müfəssəl informasiya bazası olmalıdır. Əks halda iqtisadi diplomatiyanın hansısa effekt verməsindən danışmaq olmaz. Azərbaycan təcavüzə uğramış və əraziləri işğal edilmiş bir dövlətdir. Müharibənin bitməməsi və yekun sülhün əldə edilməməsi bütün sahələrə, o cümlədən iqtisadi münasibətlərə də təsir edir. Belə bir vəziyyətdə iqtisadi diplomatik metodlar vəziyyəti dəyişdirmək üçün ən effektiv metodlardır. Azərbaycan artıq Avropa üçün çox əhəmiyyətli ölkədir. Azərbaycan bu qitənin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında zəmanət amilidir. İqtisadi diplomatiyamız ölkəmizin xeyrinə olan bu amili iqtisadi diplomatiyanın əsas təsir faktoruna çevirməlidir.

Bütün bunlarla yanaşı dünya ölkəsinin iqtisadi diplomatik tarixindən və istifadə etdiyi metodologiyadan bəhrələnməlidir. İqtisadi diplomatik təcrübədən qarşılıqlı mübadilə olmadan iqtisadi diplomatiyanın inkişafından danışmaq olmaz. Statik və dəyişməz metodlardan istifadə iqtisadi diplomatiyanın xarakterinə ziddir. İqtisadi diplomatiya inkişaf edən kateqoriyadır. İnkişaf edən kateqoriya dəyişikliklərə uyğunlaşa bilən metodologiya tələb edir.

Nəticə olaraq onu söyləyə bilərik ki, iqtisadi diplomatiyada xüsusi vacib məsələlərdən biri də iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılmasıdır. İqtisadi proseslər proqnozlaşdırılarkən iqtisadi diplomatiyanın hansı fəaliyyət müstəvisində hansı üsullardan istifadə edəcəyinə dair mülahizələr hazırlanır. Fəaliyyət alternativləri müəyyən edilir. Bir sözlə, iqtisadi diplomatik fəaliyyət təsadüflərə deyil, elmi biliklərə əsaslanır.

8.3. Azərbaycan Respublikası regionlarının iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi fəaliyyətin diplomatik vasitələrindən istifadə olunması

Azərbaycan Respublikası iqtisadi siyasətinin tərkib hissələrindən biri də regional iqtisadiyyata yönəlmiş dövlət proqramlarıdır. Həmin proqramlar nəticəsində iqtisadi göstəricilər respublikamızın

inkışafını ortaya qoymağdadır. 1993-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının mərhum Prezidenti, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqqörən siyasəti və gərgin fəaliyyəti nəticəsində, ağır ilkin şərtlərə baxmayaraq, 1995-ci ildən başlayaraq ölkəmizin sosial-iqtisadi inkışafı və dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Ən böyük nailiyyət isə ondan ibarətdir ki, bu dövrdə ölkəmizdə aparılan müstəqil dövlət quruculuğu prosesində iqtisadi islahatların və inkışafın mahiyyət etibarını ilə yeni bir modeli - Azərbaycan modeli yaranmışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, iqtisadi inkışafın ikinci mərhələsində Azərbaycan Respublikasında qeyd edilən modelin gerçəkləşməsinin rəsmi bazası kimi bir çox irimiqyaslı siyasət sənədləri (konsepsiya, strategiya və proqramlar) qəbul olunmuş ("Azərbaycanda Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dövlət Yardımı Proqramı (1997-2000-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkışafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasında maşınqayırma sənayesinin inkışafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasında aqrar bölmənin inkışafının Dövlət Proqramı (2002-2006-cı illər)", "Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkışaf konsepsiyası", "Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkışafına dair Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkışaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkışafı Dövlət Programı (2004-2008-ci illər)") və digərləri uğurla həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, hal-hazırda "Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası" (2006-2015-ci illər), "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkışafı Dövlət Proqramı", "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkışaf Dövlət Proqramı", "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" və digər vacib sənədlər uğurla icra olunmuşur.

VIII fəsil. Azərbaycanca müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meyilləri

Azərbaycan iqtisadi islahatlar və inkişaf modelinin həyatqabiliyyətli və səmərəli olmasının ən yaxşı sübutu son illərdə ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdir. Belə ki, bu model üzrə həyata keçirilən siyasət çox tez bir zamanda ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri baş verməsinə səbəb olmuşdur: inflyasiya cilovlanmış, Milli Bank tərəfindən büdcə kəsinin maliyyələşdirilməsi praktikasına son qoyulmuş, büdcə kəsiri ÜDM-in 1-2 %-i səviyyəsinə endirilmişdir. Bu dəyişikliklər nəticəsində artıq 1996-cı ildə dərin iqtisadi böhran keçirən ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, növbəti 1997-ci ildən başlayaraq isə dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə ÜDM-in artım sürəti 1,3%, 1997-ci ildə 5,8%, 1998-2003-cü illərdə isə orta hesabla 10% təşkil etmiş, 2004-2011-ci illərdə isə real ifadədə 3 dəfə artmışdır.

Sahibkarlığın inkişafı və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar görülən tədbirlər nəticəsində ÜDM-də özəl sektorun xüsusi çəkisi artaraq 1994-cü ildəki 29%-dən 2011-ci ildə 81%-i ötmüşdür. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu da xeyli artmışdır. 2003-2011-ci illər ərzində iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına qoyulan ümumi investisiyaların həcmi 100 milyard ABŞ dollarını keçmişdir.

Regional inkişaf proqramları çərçivəsində əhalinin məşğulluğunun artırılması və yoxsulluğun azaldılması sahəsində mühüm irəliləyişlər əldə olunub. Artıq bölgələrdə fəaliyyət göstərən minlərlə müəssisədə çalışan insanların işlə təmin olunmaları regionlarda işsizlik probleminin həllinə şərait yaradır. Yeni iş yerlərinin yaradılması, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi bütövlükdə bütün rayonların sosial həyatında ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Ölkədə 1 milyondan çox iş yerinin yaradılması, iqtisadi fəal əhalinin sayının 4,5 milyon nəfəri ötməsi, yoxsulluğun səviyyəsinin 7,6 faizə qədər enməsi, minlərlə yeni müəssisənin yaradılması birbaşa regional inkişaf proqramının icrasının məntiqi nəticəsidir. 2004-2008-ci illər, 2009-2013-cü illər, 2014-2018-ci illərdə həyata

keçirilən regional inkişaf proqramının icrası başa çatdıqdan sonra 2019-2023-cü illəri əhatə edən yeni proqram hazırlanmış və bu gün həyata keçirilməkdədir. Regionların inkişafı ilə yanaşı, ümumilikdə respublikamızın iqtisadi və sosial tərəqqisinə xüsusi töhfə verəcək bu proqramı Dövlət İnkişaf Proqramı adlandıran Prezident İlham Əliyev artıq bu konsepsiyanın hədəflərinin məlum olduğunu bəyan edib. Onu da xatırladaq ki, davamlı olaraq regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı proqrama əlavə xarakteri daşıyan tədbirlər planı hazırlanır və həyata keçirilir. Bu əlavələr yeni şəraitin tələblərindən, innovasiyaların tətbiqi zərurətindən irəli gəlir. Bu gün bölgələrdə quruculuq işlərinin aparılması, yeni yolların çəkilməsi, su və kanalizasiya xətlərinin dəyişdirilməsi, qazlaşdırmanın aparılması, məktəb, xəstəxana və digər sosial obyektlərin istifadəyə verilməsi hazırkı müasir inkişaf mərhələsinin reallıqlarıdır.

Birinci, ikinci və üçüncü dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan məqsədlərin yerinə yetirilməsi, xüsusilə də rayonlardakı mövcud sosial infrastrukturların və kommunal xidmət sektorlarının tam yenidən qurulması artıq 2019-cu ildən sonrakı dövrdə başqa hədəflər üzrə tədbirlərə yol açacaq. Regionlarda elektrik enerjisi, qaz, su, kanalizasiya, yol və digər sosial infrastrukturların yaradılması başa çatdırıldıqdan sonra əsas məqsədlər birbaşa rayonların iqtisadi potensialının səfərbər edilərək tam hərəkətə gətirilməsinə yönəldiləcək. 2019-cu ildən sonrakı dövrdə sürətlə inkişaf edən Azərbaycanın qarşısında yeni proqressiv meyillərə uyğun sosial-iqtisadi vəzifələr duracaq. Yaxın dövrdə orta gəlirli dövlətlər statusuna malik ölkə kimi respublikamızda inkişaf meyillərinin tələblərinə uyğun layihələrin icrası zərurətə çevriləcək. Azərbaycan innovativ iqtisadiyyata keçidi təmin etməklə bu meyarların regionlarda da tətbiqinə üstünlük verəcək. Hazırda geniş regional miqyaslı proqramların icrası sayəsində modernləşən və ya yenidən qurulan, milli istehsalın dinamikasına təsir edən yeni qabaqcıl müəssisələrdə tətbiq olunan texnologiyaların əhatə dairəsi daha da genişlənəcək. Ən son nəsil avadanlıqlara əsaslanan modellərin

VIII fəsil. Azərbaycanda müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

tətbiqi gerçəkləşəcək ki, bu da innovasiyaların genişlənməsinə şərtləndirmiş olacaq. 2019–2023-cü illərə dair yeni regional inkişaf proqramının qəbul olunması məhz bu zərurətlərdən irəli gəlmişdir. Dövlət İnkişaf Proqramı adlanan konsepsiyanın əsas hədəfi regionların və paytaxtın potensial iqtisadi resurslarının ümumi inkişafa cəlb olunması yolu ilə ümumi daxili məhsulun yüksək artımını və Azərbaycanın güclü dövlətə çevrilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Hazırda Azərbaycan regionun sürətlə, davamlı inkişaf edən qüdrətli dövlətidir. Beynəlxalq təşkilatların hesablamalarına görə, 2018–ci ildə ÜDM-nin miqdarı Azərbaycanda Gürcüstandan 2,69 dəfə, Ermənistandan 3,54 dəfə çox olmuşdur. Diqqəti iqtisadiyyatın sürətli və keyfiyyətli artımına cəlb edən Azərbaycan qısa zaman kəsiyində inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatmaq əzmindədir.

Azərbaycanda baş verən sosial–iqtisadi intibah barədə dövlət başçısı İlham Əliyev vurğulamışdır: *"Azərbaycan dünyada dinamik inkişaf edən, müasir, gənc ölkə kimi tanınır. Bizim iqtisadi uğurlarımız artıq bütün beynəlxalq iqtisadi aləmə tanışdır. Azərbaycanda iqtisadi sahədə müşahidə olunan bu inkişafın dünyada analoqu yoxdur. Çünki 8–9 il ərzində iqtisadi sahədə 3 dəfə 300 faizlik artım, doğrudan da, dünya miqyasında nadir bir göstəricidir. Bütün başqa sahələrdə, siyasi islahatlar, sosial müdafiə, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının Azərbaycanda tətbiqi - bütün bu sahələrdə biz qabaqcıl yerdəyik"*.

Müstəqilliyinin bərpasının cəmi iyirmi bir yaşı olan ölkəmiz siyasi, iqtisadi və sosial fəaliyyətin bütün istiqamətlərində sürətlə inkişaf edir və artıq özünü təsdiq edib. Hazırda Azərbaycan siyasi nüfuzu durmadan artan və iqtisadi qüdrəti daim güclənən ölkədir. Dövlətin yüksək imicinə ən bariz nümunə keçən il BMT Təhlükəsizlik Şurasına seçilməsidir. 200-ə qədər üzv ölkənin 155-nin namizədliyimizə səs verməsi beynəlxalq ictimaiyyətin Azərbaycana hörməti, inamı və etimadı deməkdir. Bu nüfuzun bir səbəbi də ölkənin dünyada mühüm proseslərdə ədalət və beynəlxalq hüquq normaları mövqeyindən fəal çıxış etməsidir. Azərbaycan müstəqil

siyasət yürüdən, uğurlu iqtisadi islahatlar həyata keçirən, dünya iqtisadiyyatına müvəffəqiyyətlə inteqrasiya edən ölkədir. Təsadüfi deyil ki, dövlət bu gün mühüm beynəlxalq tədbirlərin keçirildiyi məkana çevrilib. Hazırda ölkədə hətta bir gündə bir neçə tədbir keçirilir. Bu da ölkənin nüfuzunun və inkişafının yüksəkliyinin bir sübutudur.

Bütün bunlar Azərbaycan Respublikası daxili və xarici iqtisadi siyasətinin, iqtisadi diplomatiyasının əlaqəsini sübut edir. Düşünürəm ki, bununla birgə iqtisadi diplomatiyadan məqsədli istifadə etmək məqsədi ilə bəzi təkliflər vermək olar:

1. Xarici şirkətlərin Azərbaycan Respublikası regionlarında fəaliyyət göstərməyə təşviq etmək;
2. Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki investisiya yatırımları coğrafiyasını genişləndirmək;
3. İxracda qeyri-neft sektorunun çəkisinin artması üçün detallı məqsədalı proqramların sayını artırmaq;
4. Azərbaycan iqtisadi diplomatiyasını daha da inkişaf etdirmək üçün ixtisaslı kadrların hazırlığını artırmaq məqsədi ilə tədris-təhsil sistemini təkmilləşdirmək;
5. İqtisadi diplomatiyada istifadə edilməsi üçün Azərbaycan regionlarının iqtisadi potensialı haqqında xarici dillərdə nəşrlərin sayı artırmaq.

Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadi diplomatik vasitələrinin optimallaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır. Təkliflər sırasında üsul və vasitələrlə bağlı isə aşağıdakıları söyləyə bilərik

1. İqtisadi diplomatiya iqtisadi-riyazi modellər və hesablamalar əsasında aparılmalıdır. Bu bəndi belə izah etmək olar ki, dövlət analitik təhlil metodları ilə hesablanmış sistemli məlumatlara malik olmadan iqtisadi diplomatik metod və üsulların yerində və zamanında tətbiqini həyata keçirə bilməz. Deməli iqtisadi diplomatiyasının uğuruna iddialı

VIII fəsil. Azərbaycanca müasir iqtisadi diplomatiyanın əsas istiqamətləri və inkişaf meylləri

olan dövlət ölkədaxili elmi potensialın inkişafı və rəğbət-ləndirilməsində maraqlı olmalıdır. Söylədiyimiz bu son fikir növbəti prinsip üçün baza rolunda çıxış edir.

2. İqtisadi diplomatik fəaliyyət zamanı cəmiyyət daxilindəki qarşılıqlı asılılıq münasibətləri nəzərə alınmalıdır.
3. İqtisadi diplomatik üsul və vasitələrin yerində və zamanında tətbiq edilməsi üçün müvafiq qurumlar ölkə əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin hansı reaksiya verəcəkləri ehtimallarına sahib olmalıdırlar. Buradan da növbəti prinsipin əsasları bərqərar olur.
4. İqtisadi diplomatiya fəaliyyəti zamanı dövlət ədalət və müzakirələrin optimal orta nöqtəsinin tapılmasını özünə başlıca hədəf seçməlidir. Təqdim olunmuş prinsipi belə izah etmək olar ki, iqtisadi diplomatiya özündən iqtisadi ədaləti qaynaqlandırmalıdır və beynəlxalq danışıqlar zamanı mütləq üstünlüyə deyil maksimal dərəcədə hamının maraqlarını təmin edəcək optimal ortaq nöqtənin əldə olunmasına çalışmalıdır. Təsəvvür edək ki, öz iqtisadi diplomatik fəaliyyəti zamanı bütün dövlətlər mütləq üstünlüyün əldə edilməsini özlərinə məqsəd ediblər. Belə olan halda əslində heç bir dövlətin iqtisadi maraqları təmin oluna bilməz və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində xaos vəziyyətlər çoxalar. Bu isə bütövlükdə beynəlxalq nizamə öz mənfi təsirini göstərmiş olar.
5. Dövlətlər iqtisadi diplomatik fəaliyyətləri zamanı dünyanın bütövlük xüsusiyyətini nəzərə almalıdırlar. Çünki, dünyanın bir hissəsində iqtisadi diplomatik fəaliyyət ya bir başa sürətli və ya tədrici şəkildə digər hissəsində iqtisadi, siyasi və ictimai həyata təsir edə bilər.

İqtisadi diplomatiya elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə etdiyi təqdirdə daha effektiv olur və reallıqları əks etdirir.

IX FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI DİPLOMATİYASI-XARİCİ SİYASƏT, MEXANİZM, ÜSLUB VƏ VASİTƏLƏR

- 9.1. Müasir Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətində iqtisadi diplomatiyanın rolu**
- 9.2. Dünyanın ixtisaslaşmış iqtisadi təşkilatları və Azərbaycan Respublikası iqtisadi diplomatiyası**
 - 9.1.1. YUNİDO**
 - 9.1.2. BVF və DB**
 - 9.1.3. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı**
 - 9.1.4. Xəzər Dəniz hövzəsi ölkələri**
 - 9.1.5. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı**
 - 9.1.6. Böyük İpək Yolu**
 - 9.1.7. GUAM**
- 9.3. Bazar iqtisadiyyatının modelləri**

9.1. Müasir Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətində iqtisadi diplomatiyanın rolu

Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox sahələrdə, o cümlədən xarici siyasət və onun tərkib hissəsi olan iqtisadi diplomatiya sahəsində işləri sıfırdan başlamalı idi.

Lakin 1993-cü ilin iyun ayına qədər bu sahədə nəyəsə nail olunmadı. Ölkəni bürüyən hərc-mərcliyi aradan qaldırmaq, Azər-

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

baycanın bir dövlət kimi məhv olmasının qarşısını almaq üçün xalq tərəfindən təkidlə ikinci dəfə hakimiyyətə dəvət edilən, xalqımızın Ümummilli lideri və Azərbaycan Respublikasının qurucusu Heydər Əliyev ölkəmizin bütün istiqamətlərdə, o cümlədən xarici siyasət, iqtisadi fəaliyyətinin prinsiplərini müəyyən etdi.

Bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1969-cu ildən Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etməsindən sonra, respublikanın bütün istiqamətlərdə fəaliyyəti Moskvadan idarə edilməsinə baxmayaraq, indiki müstəqil Azərbaycanın iqtisadi dayaqları yaranırdı. Bu Heydər Əliyevin uzaqqörən, müdrik siyasəti nəticəsində mümkün olmuşdu. Neft sənayesinin inkişafı, dünya səviyyəli kondisioner zavodunun tikilməsi, enerji sektorunun genişləndirilməsi, milli kadrların hazırlanması dahi Heydər Əliyevin inandığı və gözlədiyi bu müstəqillik üçün zəmin idi. Lakin təkcə iqtisadi bazanın olması kifayət deyildi. Respublikanı bütün istiqamətlərdə irəli aparmaq, onun dünyada mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Heydər Əliyev kimi dünya səviyyəli siyasətçi və rəhbər lazım idi. Ulu öndərin böyük işlərini onun layiqli varisi, Respublikamızın Prezidenti hörmətli İlham Əliyev uğurla davam etdirir.

Azərbaycan təbii sərvətlərlə, xüsusən neft və təbii qazla zəngin ölkədir. Bu təbii sərvəti təkcə istifadə etmək deyil, həm də ölkənin strateji maraqlarına uyğunlaşdırmaq lazımdır. Bu zaman mühüm şərt beynəlxalq siyasi, iqtisadi və diplomatik "oyunlar"da ölkənin iqtisadi üstünlüklərindən ustalıqla istifadə etmək lazımdır. Qarabağ problemi ilə üzləşən, beynəlxalq sistemdə yerini yenidən möhkəmlədən Azərbaycan Respublikası üçün bu çox vacibdir. Bu məqsədlərə cavab verən ən böyük iqtisadi proqram 1994-cü ilin sentyabrında bağlanmış və "Əsrin müqaviləsi" adlanan neft müqavilələri oldu. Bu müqavilə dünyanın BP, Amoko, Exxon, Chevron kimi nəhəng neft kompaniyalarını Azərbaycana cəlb etdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə həyata keçirilən və indi Prezident İlham Əliyev tərəfin-

dən uğurla davam etdirilən bu layihə ölkəmizin iqtisadi inkişafında, beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmlənməsində, Azərbaycanın haqq işinin reallaşmasında böyük rol oynayır. Azərbaycan sülhsevər beynəlxalq dövlət kimi öz iqtisadi diplomatiyasını və digər fəaliyyətini dinc qonşuluq, qarşılıqlı faydalanma, özünün və digər dövlətlərin milli maraqlarının və milli təhlükəsizliyinin qorunması əsasında qurur. Azərbaycan bütün beynəlxalq təşkilatlarla və dövlətlərlə münasibətində beynəlxalq prinsiplərə əməl edir. Bunun nəticəsində dünya sistemində Azərbaycan beynəlxalq qanunlara hörmət göstərən, iqtisadi cəhətdən möhkəm və inkişaf edən, bütün prinsiplərində dünya sivilizasiyasına öz töhfəsini verən ölkə kimi tanınır.

Heç bir ölkə siyasi qloballaşma və iqtisadi inteqrasiya prosesindən kənar qala bilməz. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dünyanın qeyri-stabil bölgələrindən birində yerləşir, xarici siyasətdə və iqtisadi münasibətlərdə nə qədər mürəkkəb problemlərlə üzləşdiyimiz aydın olar. Böyük dövlətlərin, xüsusilə Rusiya, Fransa, Almaniya, İran, İngiltərə və Türkiyənin Qafqazda maraqları zaman-zaman toqquşur. İndi buraya ABŞ da əlavə olunduğundan vəziyyət daha da kəskinləşib. Rusiyanın Qafqaz siyasətində buraxdığı səhvlər, bir çox məsələlərdə, xüsusən Qarabağ münaqişəsində tutduğu mövqeyin bəzi xüsusiyyətləri Azərbaycanı qane etmədiyindən ölkəmizin diplomatik və xüsusi halda iqtisadi diplomatiyası siyasi və iqtisadi həyatda daha etibarlı strateji tərəfdaş seçmək problemi ilə üz-üzə qalmışdır. Azərbaycan diplomatiyası üzünü Qərba tutdu və Avroatlantika məkanına inteqrasiya istiqamətində fəaliyyət göstərir. Lakin bu zaman Azərbaycanın sadəcə olaraq Avropanın və digər ölkələrin xammal bazasına çevrilməməsi üçün uğurlu diplomatik fəaliyyəti çox vacibdir. Dünyanın yeganə super dövləti olan ABŞ-ın Qafqazda iqtisadi maraqları ilə yanaşı, həm də (bəlkə daha çox) siyasi və strateji maraqları var. Azərbaycan Avropadan Orta Asiyaya qapı, Transqafqaz dəhlizinin, Böyük İpək yolunun keçdiyi strateji

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

bölgədir. Buna görə də Cənubi Qafqaz və Azərbaycan ABŞ-ın milli maraq zonasına daxildir. Məqsəd bu bölgəni və xüsusən Azərbaycanı Rusiyanın və İranın təsir dairəsindən çıxarmaq, ABŞ-ın bu regionda əsas müttəfiqi olan Türkiyə ilə əlaqələrini artırmaqdır. Hansı xarakter daşımından asılı olmayaraq Rusiya və İranla olan çoxəsrlik iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələr bir tərəfdən dünyada əsas həlledici sözə malik ABŞ və digər Avropa dövlətlərinin maraqları, ikinci tərəfdən qardaş Türkiyəyə özəl münasibət, üçüncü tərəfdən Azərbaycanın diplomatiyasının, xüsusilə iqtisadi diplomatiyasının üzərinə çətin vəzifələr qoyur. İqtisadi və təbii ehtiyat potensialı xarici siyasətdə Azərbaycanın məhz iqtisadi diplomatiyasının rolunu xeyli yüksəldir. Azərbaycanda olan strateji maraqlarının ödənməsi üçün ABŞ əlaqələrin yüksək səviyyədə inkişafında maraqlıdır. Heydər Əliyevin dahiyənə xarici siyasəti Azərbaycanı sözünün üstündə duran, öhdəliklərə əməl edən, dinc və münaqişəsiz yaşamağa üstünlük verən dövlət kimi tanıtmışdır. Bunun nəticəsidir ki, 1997-ci ilin avqustunda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a səfəri və onun Vaşinqtonda Ağ evdə qəbulu ən qüdrətli dövlət rəhbərlərinə layiq səviyyədə təşkil edilmişdi. Bu səfər nəticəsində əldə olunan razılıqlar Azərbaycanın neft siyasətinin, iqtisadi və siyasi diplomatiyasının və ümumiyyətlə strateji siyasətinin mühüm qələbəsi idi. Dünyada "siyasi və iqtisadi" küləklərin hansı istiqamətdə əsməsini və ölkənin milli maraqlarını və təhlükəsizlik konsepsiyasını buna uyğun qurmaq yalnız Heydər Əliyev kimi böyük dövlət xadimlərinin, fəaliyyətinin nəticəsidir. Həmin səfər zamanı əməkdaşlıq haqqında imzalanan müqavilələr enerji, sərmayə qoyma sahəsində və digər sahələrdə birgə fəaliyyəti nəzərdə tuturdu. Dünyada qüvvələr nisbətini düzgün qiymətləndirən Azərbaycan diplomatiyası "iqtisadi diplomatiyanın" uğurlarını daha ali məqsədlərə yönəldərək ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına, onun regionda lider dövlətlərdən birinə çevrilməsinə çalışır.

Azərbaycanın iqtisadi diplomatiyası yalnız neft və qaz ehtiyatlarının sərfəli istifadəsində deyil, digər istiqamətlərdə də özünü göstərir. Bunlara Xəzər dənizinin bölünməsi, ölkədən keçən tranzit marşrutların genişləndirilməsi, meyvə-tərəvəz, pambıq ixracı da daxildir.

Azərbaycanın iqtisadi-siyasi həyatında, beynəlxalq münasibətlərində, o cümlədən iqtisadi diplomatiyasında "Əsrin müqaviləsi"nin (1994) və onun nəticəsi kimi "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" neft kəməri haqqında bəyannamə (1998) və bu kəmərin tikilişi əvəz edilməz rol oynayır. Bu gün həmin kəmərlər uğurla işləyir və Azərbaycanın iqtisadi və siyasi qüdrətini yüksəldir. Azərbaycanın iqtisadi diplomatiyasının uğurlarından biri 29 oktyabr 1998-ci ildə Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan prezidentləri və ABŞ-ın nümayəndəsi tərəfindən Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini dəstəkləyən Ankara Bəyannaməsi oldu.

Bu layihə Şərqi-Qərbi enerji dəhlizinin əsasını təşkil edir və XXI əsrdə Azərbaycanda həyata keçirilən ən böyük layihələrdən biridir. Bu layihənin Baş memarı və həyata keçirilməsinə şəxsən rəhbərlik edən Ümummilli lider Heydər Əliyev olmuşdur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri zamanın tələbidir, dünya iqtisadiyyatının bir hissəsidir, tranzit ölkələrin iqtisadi, enerji və siyasi təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün vacib şərtlərdən biridir. İndi uğurla fəaliyyət göstərən həmin kəmərlər ümummilli lider Heydər Əliyevin adını daşıyır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti kimi iqtisadi layihələr Azərbaycan iqtisadi diplomatiyasının uğurları, dahi Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin reallaşması, bu işləri uğurla davam etdirən möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir. Adı çəkilən layihələr təkcə iqtisadi layihə deyil, dünya siyasətinə təsir edə biləcək neft strategiyasıdır. Bu layihələrdə Azərbaycan tərəfdən ARDNŞ iştirak edirdi və indi də bu missiyanı davam etdirir. 1994-cü ildə ARDNŞ-nin birinci vitse-prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

nümayəndə heyətimiz Türkiyədə və Hyustonda xarici investitorlarla çətin, lakin sonunda müsbət nəticəli danışıqlar apardı. "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının işlənməsinə dair müqavilələr "Əsrin müqaviləsi"nin tərkib hissəsi olan beynəlxalq müqavilələr idi. Bu müqavilələr Azərbaycan diplomatiyasının uğuru olmaqla, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə mövqelərini möhkəmlətdi. Belə ki, istənilən siyasi diplomatik münasibətlər iqtisadi proseslərlə sıx bağlıdır.

Neft və qazın, istənilən təbii sərvətin nə vaxtsa tükənəcəyini nəzərə alaraq Respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafına ciddi fikir verilir. İqtisadi diplomatiyanın əsas fəaliyyət sahələrindən biri xarici sərmayəçiləri və təşkilatları Azərbaycanın iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrinə cəlb etməkdir. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətində respublikanın rəhbər orqanlarının siyasi, diplomatik iradə və bacarığından və təbii resursların zənginliyindən əlavə, həm də elmi əsaslandırılmış və tək cə bu günün deyil, gələcəyin də inkişaf modeli olan proqram işlənməlidir. Bu istiqamətdə respublikamızda böyük işlər görülür. Bu zaman hər hansı resursun hazırda mütləq üstünlüyünə arxayınlaşmaq olmaz. Müəyyən çatışmazlığa baxmayaraq gələcəkdə perspektivli olan sahələrə diqqət yetirməli, müasir beynəlxalq ticarətin, iqtisadi və siyasi vəziyyətin incəliklərini nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, maşınqayırma, xüsusən neft sənayesi üçün mexanizmlərin və cihazların hazırlanmasında Azərbaycanın böyük imkanları vardır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı və turizm də respublikamıza əlavə gəlirlər gətirə bilər.

Azərbaycanın xarici ticarət potensialının artırılmasında həm dövlət, həm bazar fəaliyyəti vasitələrinin köməyiylə xarici iqtisadi fəaliyyətin təkmilləşməsi böyük rol oynayır.

Dünya ticarətinin praktikasını və Azərbaycan iqtisadiyyatının regional xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla dövlət tərəfindən xarici iqtisadi fəaliyyətin nəzəri əsasları və model prinsipləri hazırlanıb.

Bu prinsiplər Azərbaycanın xarici iqtisadi diplomatiyasının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi proqram xarakterli daxili və xarici siyasət kursu iqtisadi, siyasi, o cümlədən diplomatik sahədə öz uğurlarını gətirir.

Xarici siyasət və iqtisadi fəaliyyət istiqamətində Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla, konsernlərlə, maliyyə qurumları ilə sıx əlaqə saxlayır və onların layihələrində və tədbirlərində iştirak edir. Xarici siyasətdə dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və müxtəlif konvensiyalara qoşulmaq prinsipi əsas idi. Bu əməkdaşlıq Azərbaycanın iqtisadi qanunvericiliyinə öz təsirini göstərmişdir. Hazırda Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsindəki qanunvericiliyi müasir dövlətlərin əksəriyyətinin analoji qanunvericiliyinin müəyyən müsbət məqamlarını əks etdirən kifayət qədər normativ-hüquqi aktlardan ibarətdir. Xarici ticarət fəaliyyəti sahəsində müasir milli qanunvericilikdə xeyli iş görülmüş və bunlar da kommertiya əməliyyatlarının hüquqi rejimi və idxal-ixrac kommertiya əməliyyatlarının tənzimlənməsi, beynəlxalq alqı-satqı, postsovet məkanında ticarət-iqtisadi münasibətlərin reqlamentasiyası ilə bağlı müddələrdə öz əksini tapmış və təbiidir ki, onlar barədə həm beynəlxalq sazişlərin, həm də daxili-milli hüquqi aktların normaları qəbul edilməlidir. Azərbaycanın xarici iqtisadi (xarici ticarət) məsələləri üzrə qanunvericiliyinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmışdır:

- ixrac potensialının formalaşması, inkişafı və onun strukturunun tədricən dəyişdirilməsi, yəni hazır malların (məhsulların) çıxarılmasının dəstəklənməsi;
- malların keyfiyyətinin və dünya bazarında mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq yerli təsərrüfat subyektlərinin rəqabətə davamlılığının artırılması;

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

- ixracın strukturuna çevik yanaşmalar, yəni istehsalı mümkün olmayan, ya da baha başa gələn malların (məhsulların) gətirilməsi;
- xarici iqtisadi fəaliyyət mexanizmlərini texniki cəhətdən modernləşdirmək məqsədilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- daxili bazarın qorunması və strateji xammalın çıxarılmasının yalnız dövlət tərəfindən nizamlanması.

Maraqlıdır ki, indiki milli qanunvericilik ondan irəli gəlir ki, Azərbaycanın xarici dövlətlərlə ticarət-iqtisadi münasibətləri hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplərə və beynəlxalq iqtisadi, beynəlxalq ticarət hüququ prinsiplərinə, habelə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq və hökumətlərarası müqavilələrindən (sazişlərindən) irəli gələn öhdəliklərə əməl edilməsinə əsaslanır. Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Birliyi arasında uzunmüddətli xarici ticarət münasibətlərinin digər əhəmiyyətli əsası 1996-cı ilin aprelində onlar arasında imzalanmış və 1999-cu il iyunun 1-də hər iki dövlətin parlamentlərində ratifikasiya olunduqdan sonra qüvvəyə minmiş Tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında Sazişdir. Avropa və dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya yolu tutmuş Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlıq 1996-cı ildə imzalanmış "Əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq haqqında Saziş" çərçivəsində inkişaf etdirilir. Bu proqram 2006-cı ildə başa çatandan sonra isə "Yeni qonşular" proqramı üzrə əməkdaşlıq davam etdiriləcəkdir.

Azərbaycanın Avropa ilə əlaqələrindən biri də "Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı" (AYİB) ilədir. Bu maliyyə təşkilatı 1991-ci ildə Avropa İttifaqı dövlətləri, ABŞ və Yaponiya tərəfindən yaradılmışdır. İndi bu təşkilatın maliyyə imkanlarından bazar iqtisadiyyatı və demokratiya yolu seçmiş 27 ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda iqtisadi və siyasi sistemin təkmilləşməsi və möhkəmlənməsi üçün istifadə edilir. Bank Azərbaycanda xüsusi mül-

kiyyət sektorunun birbaşa maliyyələşməsini, özəlləşmə və struktur yenidənqurmasını və digər fəaliyyət sahələrini maliyyələşdirir.

İqamətgahı Londonda yerləşən AYİB beynəlxalq təşkilatdır. Oraya müxtəlif ölkə və investisiya bankları daxildir. AYİB Azərbaycanda investisiya üçün əlverişli şərait yaranandan sonra öz fəaliyyətini ölkəmizdə inkişaf etdirməyə razılıq verdi və neft-qaz sektoru ilə yanaşı iqtisadiyyatın digər sahələrinin çoxplanlı inkişafına xüsusi diqqət yönəltdi.

Xüsusi halda AYİB Azərbaycanda qarşısına aşağıdakı məqsədləri qoyur:

- a) mikro, makro və orta biznesin inkişafı;
- b) xüsusi sektorun qeyri-neft layihələrini maliyyələşdirmək;
- c) maliyyə sisteminin möhkəmlənməsi və Azərbaycan iqtisadi infrastrukturasının bərpası və kommertsialaşması.

Bu zaman AYİB təklif etdiyi layihələrin ekoloji yararlı olmasına da fikir verir.

AYİB 11 noyabr 2004-cü ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin tikilişi üçün 250 mln. dollar kredit ayırdı. AYİB-nin BP ilə razılığına əsasən regionun iqtisadi inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması və boru kəməri tikiləndən sonra regionda iqtisadi stabilliyin qorunması prioritet istiqamətlərdən biridir.

Avropa İttifaqının TRASEKA və TACİS proqramları Böyük İpək yolunun bərpasını və digər layihələri həyata keçirir və Azərbaycan bu proqram çərçivəsində fəaliyyət göstərir. NATO ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlıq yüksələn xətt boyunca gedir. Buna səbəb NATO-nun aparıcı dövləti olan ABŞ ilə Azərbaycan arasında strateji istiqamətlərdə əməkdaşlığın olmasıdır. Bu əməkdaşlığa görə NATO Azərbaycanın hərbiçilərini Yuqoslaviyada sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak etməyə dəvət etdi. Sülh və təhlükəsizlik naminə Azərbaycan NATO əməkdaşlığı regionda stabilliyin qarantı kimi davam etdirilir. NATO mütəxəssisləri Azərbaycanda hərbi sahənin qurulmasına və modernləşməsinə, hərbi kadrların hazırlanmasına kömək edirlər. Siyasi, hərbi xarakterli

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

informasiya mübadiləsi, siyasi məsləhətləşmə mexanizmi mövcuddur.

1992-ci ilin yanvar ayının 20-də ATƏM-ə (indiki ATƏT) üzv olan Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına daxil olması hər iki tərəf üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan bu təşkilatın işlərində çox fəal iştirak edir. Avropa Şurasının, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sənədlərində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təsbit edilib və ATƏT-in Minsk qrupu Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həllinə cəhd edir. NATO, AŞ, ATƏT siyasi təşkilatlar olsa da onlarla qurulan əlaqələr və əməkdaşlıq Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyətinə təsir göstərir. Belə ki, həmin təşkilatların iqtisadi qurumları mövcuddur və bu qurumlarla əlaqələr siyasi təşkilatlardakı fəaliyyətlə sıx bağlıdır.

1992-ci il martın 2-dən BMT-nin tamhüquqlü üzvü olan Azərbaycan bu təşkilatın iqtisadi qurumları ilə sıx əlaqə saxlayır. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı, hörmətli prezidentimiz İlham Əliyev bu təşkilatın tribunasından Azərbaycanın mövqeyini və haqq səsini dünyaya bəyan etmişlər.

Valyuta münasibətlərinin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə rolu böyükdür. Bu mənada BVF, ÜTT, DB kimi maliyyə və iqtisadi qurumlarla əlaqələr, onların genişlənməsi iqtisadi diplomatiyanın maraq və fəaliyyət dairələrindən biridir. Valyutalara tələb və təklif, onların məzənnə nisbəti valyuta bazarında formalaşır və dövlət nəzarəti ilə tənzimlənir. Azərbaycanda bu funksiyanı həyata keçirən qurum Azərbaycan Milli Bankıdır. (hazırda Mərkəzi Bank)

Beynəlxalq səviyyədə valyuta münasibətləri BVF tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Milli Bankının BVF ilə əlaqələri Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına və milli valyutamız olan manatın möhkəmlənməsinə yönəldilmişdir. BVF-nun Azərbaycana ayırdığı kreditləri sərfəli istifadə etmək, vaxtında qaytarmaq ölkənin iqtisadi strategiyasından və iqtisadi diplomatik fəaliyyətidən asılıdır.

Dünya Bankı ilə Azərbaycan Respublikasının əlaqələri də qarşılıqlı öhdəliklərə vaxtında əməl etmək, alınan kreditləri lazımi istiqamətdə yönəltmək prinsipi üzərində qurulmuşdur. Adı çəkilən bütün maliyyə qurumları, nəhəng konsernlərlə (AMOKO, BP və s.) Azərbaycanın iqtisadi əlaqələri neft-qaz və qeyri neft-qaz sektorunun inkişafına yönəldilmişdir.

Azərbaycanın xarici ölkələrlə və təşkilatlarla əlaqəsində əsas prinsip dinc yanaşı yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət, daxili işlərə qarışmamaq, beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipidir. Təcavüzkar Ermənistan istisna olmaqla bir çox dünya dövlətləri və təşkilatlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyaraq ölkəmizin beynəlxalq prinsiplərə sadıqlığını təsdiq edirlər. Bu istiqamətdə Azərbaycanın üzv olduğu İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) ölkəmizin xarici siyasətindəki mövqeyini möhkəmləndirən amillərdən biridir. Keçmiş Sovet İttifaqının müsəlman respublikaları arasında ilk dəfə Azərbaycan 1991-ci ilin dekabrında bu təşkilatın üzvü seçildi və beynəlxalq aləmdə bu təşkilatın və onun üzvü olan dövlətlərin həm siyasi, həm də iqtisadi dəstəyini aldı. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Azərbaycanın bu təşkilatla əlaqələri yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Pakistan kimi ölkələrlə əlaqələrin qurulmasında misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

İKT-nin Ticarət və İnkişaf Mərkəzi, İslam İnkişaf Bankı Azərbaycana böyük maliyyə yardımı göstərir. Burada "Beynəlxalq İslam Xılası" təşkilatının humanitar yardımını da qeyd etmək lazımdır. Heydər Əliyevin Səudiyyə Ərəbistanına səfərindən sonra bu təşkilatın MDB ölkələri üzrə regional ofisi Moskvadan Bakıya köçürüldü.

Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində və fərdi qaydada müxtəlif ölkələrlə iqtisadi əlaqələr yaradır. Buraya ABŞ, Fransa, İngiltərə, Almaniya, İtaliya, Şərqi Avropa dövlətləri, Norveç, Rusiya və digər MDB dövlətləri (Ermənistan istisna olmaqla),

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

İran, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Pakistan, xüsusilə qardaş Türkiyə və digər dövlətlər daxildir.

Azərbaycan Respublikası "MDB iştirakçısı olan dövlətlərin təşkilatları arasında mal tədarükünün ümumi şərtləri haqqında" (1992) Sazişin iştirakçısı olsa da, keçmiş İttifaq respublikalarının təsərrüfat subyektləri arasında beynəlxalq alqı-satqını tənzimləyən həmin müqavilə müəyyən elmi və praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Bu, həmin Sazişin dövlətlərarası ticarət-iqtisadi münasibətlər üzrə iştirakçı ölkələrin təsərrüfat subyektləri arasında mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, habelə tərəflərin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən malların tədarükünə şamil edilən müddəanın qüvvədə olması ilə əlaqədardır. İki bölmədən ibarət olan Sazişdə 23 maddə vardır və həmin maddələrə tədarüklərin nizama salınmasında müqavilənin rolu barədə ümumi müddəalar daxil edilmiş, tərəflərin sərbəstliyi və müstəqilliyi prinsipi təsbit olunmuş, müqavilənin imzalanması, onların dəyişdirilməsi və ləğv olunması qaydası müəyyən edilmişdir.

Saziş kompleks xarakterli beynəlxalq hüquqi akt olsa da, öz həllini tapmamış, bir sıra məsələlər orada əks olunmamışdır. Sazişdə konkret olaraq müqavilə öhdəliklərinin icrası qaydalarını tənzimləyən normalar, onların pozulmasına görə məsuliyyət əks olunmamışdır.

Bundan əlavə, bir sıra maddələr tətbiq edilə bilməz, çünki burada özünü gözdən salmış əvvəlki plan iqtisadiyyatı şəraitində qüvvədə olmuş təsərrüfat əlaqələrinin təşkili qaydaları nəzərə çarpırdı, bu da şübhəsiz, sərbəst bazarın və yeni (MDB dövlətləri üçün) mülkiyyət formalarının tələblərinə uyğun gəlmirdi. Bütün bunlara görə həmin Saziş nəinki bəzi dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası tərəfindən rədd edildi, həm də onu imzalayan ölkələr arasında öz tətbiqini tapmadı.

Beynəlxalq müqavilə xarakteri daşıyan bu müqavilədə bir çox məsələlər tənzimlənmədiyindən Vyana konvensiyasında iştirak edən dövlətlərin daxil olduğu təşkilatlar tərəfindən imzalanmış

beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinə həmin Konvensiyanın müddəaları tətbiq edilməmişdir.

MDB iştirakçısı olan ölkələrin təşkilatlarının həmin Sazişin müddəalarını tətbiq etməklə alqı-satqı üzrə razılığa gələ bilməməsi ilə əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir ölkənin digər beynəlxalq müqavilələr, yaxud milli qanunvericiliyi üzrə tətbiq edilən hüquq barədə məsələ MDB dövlətlərinin Vyana konvensiyasına qoşulub-qoşulmamasından asılı olmayaraq həll edilirdi.

Konvensiyaya qoşulmuş dövlətlərin kommersiya müəssisələri həmin ölkələrin təsərrüfat subyektləri ilə əlaqələri Vyana Konvensiyasının müvafiq normalarına əsasən tənzimlənir. Lakin bəzi hallarda (məsələn: tərəflər bütövlükdə, ya da qismən Konvensiyanın müddəalarını tətbiq etməkdən imtina etdikdə, ya da onların fəaliyyətinə Vyana konvensiyası qarşısında üstünlük təşkil edən digər beynəlxalq müqavilənin qüvvəsi şamil olduqda) həmin müddəalar qüvvəsini itirmiş olur.

Bu da maraqlıdır ki, Konvensiya özünün birinci maddəsinin "b" bəndinə görə bir, ya da hər iki tərəf onu imzalayan dövlətlərə aid olmayanda tətbiq edilə bilər. Bu isə o deməkdir ki, məsələn, beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi imzalamış kommersiya təşkilatı Vyana konvensiyasının üzvü olmayan MDB dövlətindədirsə, onun normaları yalnız belə bir şərtlə tətbiq edilə bilər ki, orada Konvensiyaya istinad edilsin, ya da onun iştirakçısı olan dövlətlərin hüququ tətbiq edilsin. MDB iştirakçısı olan dövlətlərin xarici ticarət əlaqələrinin mərhələ-mərhələ yaxınlaşmasının həyata keçirilməsi işində növbəti mühüm addım onların beynəlxalq alqı-satqı məsələlərinin nizamlanması və bu zaman İqtisadi İttifaqın yaradılması barədə Müqaviləni imzalayan yeni suveren dövlətlər tərəfindən qəbul edilməsidir.

"Ticarət-iqtisadi münasibətlər" adlanan ikinci fəsildə olan maddələr (5-9) diqqəti cəlb edir. Məsələn, 5-ci maddədə qarşı-

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

lıqlı münasibətlər qurmağın aşağıdakı müddəaları təsbit olunmuşdur:

- gömrük rüsumlarının, vergilərin və yığımların, habelə öz nəticələrinə görə məhdudiyətli olan yığımların ardıcıl surətdə aşağı salınması;
- gömrük qanunvericiliyinin, tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi mexanizmlərinin ahəngdarlığı;
- gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi;
- gömrük statistikasını aparmaq üçün gömrük sənədləri formasının unifikasiyası;
- sərbəst tranzit prinsipinə riayət etməklə yüklərin və sərnişinlərin daşınması, tranzit tariflərinin mərhələ-mərhələ yaxınlaşdırılması;
- üçüncü ölkəyə sanksiyalaşdırılmamış təkrar ixracın buraxılmaması.

Tərəflər ümumi bazara keçid yollarından başqa öz daxili bazarlarının inteqrasiyası nəzərə alınmaqla, yaranmış sərbəst (müqavilə) qiymətlərini tətbiq etmək barədə razılığa gəlmiş və onların təsərrüfat subyektlərinə münasibətdə qiymətdə ayrışikliki etməmək barədə öhdəlik götürmüşlər (8-ci maddə).

Qeyd etmək lazımdır ki, MDB üçün ticarət-iqtisadi münasibətlərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi məsələləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki iştirakçı dövlətlərin suveren səlahiyyətləri onların müstəqilliyinin böyük dərəcəsini şərtləndirir. Bu isə o deməkdir ki, bütövlükdə beynəlxalq dövlətlərarası təşkilat olan Birlik və onun ayrı-ayrı iştirakçı dövlətləri qarşılıqlı faydalı ticarət-iqtisadi əlaqələrinin inkişafı üçün əhəmiyyətli olan hüquqi mexanizm və vasitələrdən istifadə edə bilərlər.

ABŞ ilə iqtisadi əlaqələr əsasən neft kompaniyaları və maliyyə mərkəzləri səviyyəsində qurulmuşdur.

İngiltərə ilə iqtisadi əlaqələrimizdə həmin ölkənin nəhəng neft kompaniyası olan BP xüsusi yer tutur. Azəri, Çıraç, Günəşli və Şahdəniz yataqlarının işlənməsi bu şirkət tərəfindən aparılır.

Azərbaycan-İngiltərə və ümumiyyətlə Avropa ilə münasibətlərinin tarixi ölkəmizin ərazisində mövcud olan dövlətlər və onlara başçılıq edən şah, xan və hökmdarlar tərəfindən qurulan ikitərəfli münasibətlərdə, Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) qısa müddətli mövcudluğu tarixində qurduğu əlaqələrdə öz əksini tapmışdır. Lakin Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə yüksək səviyyədə siyasi və iqtisadi əlaqələri 1993-cü ilin iyun ayında Heydər Əliyevin ikinci dəfə Azərbaycan rəhbərliyinə gəldikdən sonra başlamışdır.

Azərbaycan Avropa iqtisadi məkanına daxil olduğundan məhz bu regionun dövlətləri ilə iqtisadi və siyasi əməkdaşlığa önəm verir. Azərbaycan Avropa dövlətlərini Orta Asiya ilə birləşdirən əlverişli bir mövqedə yerləşir.

1994-cü il 22-25 fevral tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin İngiltərəyə səfəri çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bir çox sahələrdə, o cümlədən iqtisadi sahədə əməkdaşlıq üçün mühüm sənədlər imzalandı.

Azərbaycanın Fransa ilə də iqtisadi və digər əlaqələri çox möhkəmdir. Bu, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin və hörmətli prezidentimiz İlham Əliyevin Fransada dəfələrlə yüksək səviyyəli görüşlərinin nəticəsidir.

Bu iqtisadi əlaqələr əsasən ölkəmizdən neft-qaz ixracı və ölkəmizə hər cür çeşidli malların və texnologiyanın idxalı, xarici sərmayə və kreditlər səviyyəsindədir. Çalışmaq lazımdır ki, Azərbaycan həm də zəngin olduğu digər malların ixracı istiqamətdə də fəaliyyətini artırsın.

Bütün mənalarda qardaş olan, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi "bir millət, iki dövlət" olan Azərbaycan və Türkiyə arasında bütün istiqamətlərdə münasibətlər, o cümlədən iqtisadi əlaqələr xüsusi önəm daşıyır. Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan, bütün anlarda onun yanında olan, bu regionda ABŞ-ın ən mühüm müttəfiqi sayılan dövlətdir. Türkiyə

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

Asiya və Avropa dövləti kimi əlverişli coğrafi və strateji mövqeyə malikdir, mərkəzi dəniz yollarına və boğazlarına nəzarət edir və bununla da bir sıra dövlətlərin iqtisadiyyatına əsaslı təsir göstərir. Türkiyə dünya təşkilatlarında fəal iştirak edir.

Azərbaycanın və Türkiyənin xarici siyasi və iqtisadi maraqları üst-üstə düşür. Məhz Türkiyənin yardımı ilə Azərbaycan Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının yaradıcılarından biri olmuş, bir sıra regional təşkilatlara üzv qəbul edilmişdir.

1992-ci il mayın 2-3-də Süleyman Dəmirəlin respublikamıza səfəri zamanı ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi barədə razılığa gəlini.

1994-cü il fevralın 8-11-də ölkə prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə səfəri zamanı neft müqaviləsi ilə bağlı məsələlər müzakirə edilmiş, iqtisadiyyat, ticarət, elm, mədəniyyət, təhsil sahəsində əməkdaşlığa geniş yer verilmişdir. 1994-cü il fevralın 10-da "Çankaya" prezident sarayında bu barədə 16 mühüm dövlətlərarası saziş və müqavilə imzalanmışdır.

Türkiyənin yardımı ilə Azərbaycan TRASEKA (Trans-Avropa-Qafqaz-Asiya) proqramının iştirakçısı oldu.

Türkiyənin enerji və təbii ehtiyatlar naziri Cümhur Ərsümərin 1998-ci il iyunun əvvəllərində Bakıya səfəri zamanı xeyli iqtisadi məsələlər müzakirə olundu.

1998-ci il sentyabrın əvvəllərində Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl tarixi İpək yolunun bərpası üzrə TRASEKA proqramı çərçivəsində keçirilən Beynəlxalq konfransda iştirak etmək üçün Bakıya gəldi. Həmin ilin noyabrında Türkiyənin enerji və təbii ehtiyatlar nazirinin müavini Yurdağül Yiqitğudan Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevlə görüşdü və ikitərəfli iqtisadi məsələlər müzakirə olundu.

23 mart 2001-ci ildə Türkiyə Respublikasının prezidenti Ə.N.Sezerin dəvəti ilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri zamanı Azərbaycanın təbii qazının Türkiyəyə nəql edilməsinə dair saziş imzalandı. Həmin

sənəd sonralar çəkiləcək Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri üçün siyasi və iqtisadi təməl oldu. İki ölkə arasında münasibətlərin yüksək səviyyədə inkişaf etməsi Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü ilin aprel ayında Türkiyəyə rəsmi səfəri zamanı bir daha nümayiş etdirildi.

Dostluq, qardaşlıq və strateji əməkdaşlığın dərinləşməsi yeni mərhələyə yüksəlmiş, ikitərəfli əlaqələr prizmasında bütün sahələri, o cümlədən iqtisadi sahəni əhatə etmişdir. Azərbaycan və Türkiyə arasında yüksək səviyyəli münasibətlər Avropa və region strukturları ilə əlaqələrə də müsbət təsir göstərir, regionda sülhə, təhlükəsizliyə və əməkdaşlığa xidmət edir. Azərbaycanı qonşumuz İranla çox dərin tarixi köklər bağlayır. İranda yaşayan və həmin ölkənin əhalisinin çox hissəsini təşkil edən azərbaycanlıların varlığı bu əlaqələrin dərinləşməsinə xüsusi təsir göstərir. İranla ticarət əlaqələri, enerji mübadiləsi, xüsusən Naxçıvana İran enerjisinin verilməsi iki ölkə arasında münasibətlərin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Azərbaycandan Naxçıvana gedən avtobus marşrutlarının, ticarət malları aparan maşın karvanlarının İrandan keçməsi hər iki ölkənin yaxınlaşması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın Pakistan, Ərəb ölkələri (xüsusən, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya və Birləşmiş Ərəb Əmirliyi), Çin, Yaponiya ilə də inkişaf edən iqtisadi əlaqələri vardır.

Keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan respublikalarla iqtisadi əlaqələr vahid mərkəzdən – Moskvadan idarə olunurdu. SSRİ dağılandan sonra müstəqillik qazanan respublikalararası əlaqələr birbaşa inkişaf edir.

Təcavüzkar Emənistan istisna olmaqla Azərbaycan bütün MDB dövlətləri və Baltıqyanı respublikalarla (Latviya, Litva, Estoniya) siyasi və iqtisadi əlaqələr yaratmışdır. Qloballaşma və inteqrasiya prosesi bu əlaqələri məcburi və vacib edir. Belə əlaqələr ilk əvvəl Azərbaycanla təbii ehtiyatları çox olan Rusiya, Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Tacikistan, Ukrayna ara-

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

sındadır. Gürcüstanla əlaqə qonşuluq və müəyyən problemlərin (məsələn, separatizm) eyniliyi müstəvisində davam edir. Həm də Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTƏ) qaz kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xətti keçən, yarım milyona yaxın soydaşlarımızın yaşadığı Gürcüstan Respublikası ilə əlaqə həm iqtisadi, həm də siyasi xarakter daşıyır. Azərbaycan regionun iqtisadi cəhətdən yüksək olan ən qüdrətli dövlətidir. Coğrafi, strateji, tranzit parametrlərinə görə Azərbaycan həm MDB, həm də digər dövlətlər üçün önəmlidir.

Xəzərin təsir dairələrinə və iqtisadi sektorlara bölünməsinə dair Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan (həm də İran) arasında danışıqlarda Azərbaycan beynəlxalq hüquq normalarından çıxış edərək xeyli uğurlar qazanmışdır. Qazaxıstan və Türkmənistan neftinin və qazının BTC və BTƏ kəmərləri vasitəsilə Avropaya nəqli perspektivləri də bu ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə, Azərbaycanın bölgədəki rolunun yüksəlməsinə xidmət edir.

Əvvəllər Özbəkistanın da üzv olduğu GUAM təşkilatı (1997) bu mənada çox önəmli rol oynayır. Təşkilat Moskvanın təsirindən qurtarmağa və müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir. İndi GUAM Gürcüstanı, Ukraynanı, Azərbaycanı və Moldovanı birləşdirir. Bu təşkilat Avropa və Asiya arasında yeni iqtisadi məkan yaratmaq nöqtəyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, GUAM birliyinin və Böyük İpək yolunun əsas təşəbbüskarı da Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev olmuşdur. 1998-ci il 8 sentyabrda "Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq dəhlizinin inkişafı haqqında" razılaşmaya 32 dövlət və 13 beynəlxalq təşkilat imza atdı.

İqtisadiyyatın liberallaşdırılması, idxal-ixrac əməliyyatlarının sürətlənməsi, TMK-ın fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi ölkəmizin iqtisadi diplomatiyasında və xarici iqtisadi əlaqələrində dövlət orqanlarının üzərinə xüsusi vəzifələr qoyur.

Burada Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyəti böyük rol oynayır. Gömrük siyasəti ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətləri şəraitində dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas vasitələrindən biridir. Gömrük sisteminin əsas məqsədi və vəzifəsi aşağıdakılardır:

- a) Azərbaycanın strateji Milli-dövlət maraqlarının təmin edilməsi;
- b) Milli iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığının və sosial-iqtisadi effektivliyinin artırılması;
- c) Ölkənin milli təhlükəsizliyinin lazımi səviyyədə qorunması;
- d) Xarici iqtisadi fəaliyyət dairəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

Gömrük sisteminin fəaliyyəti ölkənin iqtisadi vəziyyəti, onun dünya təsərrüfatında tutduğu mövqe ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycan tarixən böyük ticarət yollarının kəsişdiyi bir ərazidir. Öz təbii imkanlarına görə Azərbaycanın bir çox ölkələrlə çox qədim zamanlardan iqtisadi əlaqələri mövcud olmuşdur. Bundan əlavə bir sıra ölkə və xalqların ticarət əlaqələri Azərbaycan ərazisindən keçməklə aparılmışdır. Belə şəraitdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlətlər üçün ölkəyə gələn və gedən tacirlərdən alınan gömrük vergisi mühüm gəlir mənbəyinə çevrilmişdi. Müxtəlif dövrlərdə gömrük rüsumu müxtəlif formalarda həyata keçirilirdi. İlk mütərəqqi vergi islahatı Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı Uzun Həsən tərəfindən aparılmışdır. Onun dövründə ilk vergi məəcəlləsi – “Qanunnamə” hazırlanmışdır.

Maraqlıdır ki, bu “Qanunnamə” nəinki XV əsrdə, eləcə də XVI əsrdə həm Səfəvilər dövləti ərazisində, həm də əvvəllər Ağqoyunlular dövlətinin Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir.

Heydər Əliyevin strategiyasını layiqlə davam etdirən Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyətinin uğurlarına bariz nümunə kimi 2008-ci ilin mart ayında BMT-nin Baş Assambleyasının Azərbaycan-Ermənistan Dağlıq Qarabağ

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

münaqişəsinə dair qəbul etdiyi xüsusi qətnamə ola bilər. Bu qətnamə birmənalı şəkildə Ermənistanın təcavüzkar olduğunu, Azərbaycanın mövqeyinin ədalətli olduğunu bir daha təsdiq etdi. Həmin qətnaməyə görə Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını qeyd-şərtsiz və qısa müddətdə azad etməlidir. Bu qətnamə ölkəmizin iqtisadi yüksəlişinin və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin yorulmaz siyasi fəaliyyətinin nəticəsidir.

Avropanın, Asiyanın və dünyanın müxtəlif ölkələri ilə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrini ayrı-ayrı dövlətlərin hamısının təmsalında sadalamadan demək olar ki, bütün beynəlxalq və regional proseslərdə Azərbaycan konstruktiv, sülhsevər mövqe nümayiş etdirir. Azərbaycanın siyasi, diplomatik və iqtisadi sahələrdə uğurları dahi Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji istiqamətlər və prinsiplər və onun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti ilə bağlıdır.

9.2. Dünyanın ixtisaslaşmış iqtisadi təşkilatları və Azərbaycan Respublikası iqtisadi diplomatiyası

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin çoxtərəfli iqtisadi diplomatiyasından söz açarkən BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarına daxil olmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu yöndə əməkdaşlıq iqtisadi, maliyyə, kənd təsərrüfatı, bir sözlə, bütün həyati sahələri əhatə edir. Bu qurumların fəaliyyətinə qoşulmaqla Azərbaycan de-fakto dünya iqtisadi məkanına inteqrasiya etməyə başladı.

9.1.1. UNİDO

İlk növbədə **Sənaye inkişafı üzrə Birləşmiş Millətlərin Təşkilat** - UNİDO ilə əməkdaşlığın aspektlərinə diqqət yetirək. Bu həm də BMT İnkişaf Proqramı ilə əməkdaşlığın mühüm qoludur. Azərbaycan BMT iqtisadi diplomatiyasına 1992-ci il may ayının 26-da qoşulmuşdur. Bundan iki ay əvvəl martın 2-də

respublikamız BMT-yə üzv qəbul olunmuşdur. Həmin ilin sentyabrında Azərbaycanın nümayəndə heyəti bu təşkilatın Rumıniyada keçirilən konfransında iştirak etmişdir (6-8 sentyabr, 1992-ci il). Bundan sonra keçirilən bütün tədbirlərdə mütəmadi iştirak etmiş, YUNİDO isə öz növbəsində Azərbaycanın sənayesinə çox böyük maraq göstərmiş və gənc müstəqil dövlətə texniki yardım layihələrini təsdiqləmək məqsədi ilə xüsusi missiya göndərmişdir.

Hələ o vaxtlar Sumqayıt şəhərində Azad İqtisadi Zona yaradılması təklifi ortaya qoyulmuşdur. Respublikamızın ikinci böyük sənaye şəhərinin infrastrukturunun yeniləşməsinə maliyyə dəstəyi ayıran YUNİDO digər istiqamətlərdə də Azərbaycanla əməkdaşlığa önəm verir. Təkcə Sumqayıtın Azad İqtisadi Zonaya çevrilməsinə YUNİDO 12 milyard dollardan artıq vəsait tələb olunduğunu hesablamış və bunun reallaşması üçün danışıqlara başlamışdır. Bu şəhərdə neft, kimya və toxuculuq sənayesinin inkişafına xüsusi önəm vermişdir. Sumqayıt layihəsinin mərhələlərlə həyata keçirilməsinə start verilən gündən tanınmış şirkətlərin ("Con Braun LTD", "Kura Treyd and development LTD", "Kelleq limited" və s.) nümayəndələri Azərbaycana gəlmiş, danışıqlar aparmış və sazişlər imzalamışlar.

1996-cı il iyulun 31-də Bakıda Sumqayıt layihəsinin ikinci mərhələsinə dair saziş imzalanmış və Sumqayıt biznes mərkəzi yaradılmışdır. YUNİDO-nun Azərbaycanda fəaliyyəti geniş və əhatəlidir.

9.1.2. BVF və DB

İqtisadi diplomatiyanın daha çevik və dinamik olması, bilavasitə maliyyə problemlərinin həll olunması səviyyəsindən asılıdır. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilk illərində üzleşdiyi maliyyə çatışmazlığı nəzərdə tutulan layihələrin reallaşmasına əngəllər yaradırdı. Bundan savayı, Sovetlər birliyi tərkibində illərlə qurulmuş infrastrukturun bir-birilə əlaqələrinin qırılması üzündən iqtisadiyyatın iflic vəziyyətə düşməsi hər hansı

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

bir iqtisadi inkişafdən yaxın dövr üçün danışmağı çətinləşdirirdi. Məhz belə şəraitdə BMT-nin dəstəyi yetərli oldu. 1992-ci ilin aprelində (22 aprel) Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) Vaşinqtonda keçirilən Direktorlar Şurası Azərbaycanın bu təşkilata qəbul edilməsini tövsiyə etmiş və onun üçün 78 milyon SDR alqı hüququ müəyyənləşdirilmişdir. Məhz həmin iclasda Azərbaycanın BVF-yə üzvlüyünə baxılması qərarlaşmışdı.

Elə həmin dövrdən gənc respublikanın həyatında yeni bir mərhələ başladı. Dünya Bankı Beynəlxalq Maliyyə qurumlarına keçmiş SSRİ dövlətlərinin sənaye potensialının gücləndirilməsinə maliyyə yardımlarının ayrılmasını məqsədəuyğun sayırdı və bu zaman neft hasil edən dövlətlərə birinci növbədə kredit ayrılmasını daha vacib bilirdi. Bu isə Azərbaycan Respublikasına önəm verildiyinə bir işarədir. Odur ki, respublikamızda iqtisadi islahatların keçirilməsi proqramlarının layihələrini qiymətləndirmək üçün BVF ekspertlərinin səfərləri baş tutmuşdur.

Eyni zamanda respublika hökuməti DB və BVF ilə əməkdaşlığın qanunvericilik bazasını qısa müddətdə hazırlayıb Milli Məclisin təsdiqinə vermişdir. 1992-ci ilin 19 avqustunda BVF və BYİB-nin saziş və konvensiyalarının Azərbaycan Respublikasında tətbiqi haqqında qanun qüvvəyə minmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının BVF-də kvotası 117 milyon SDR təşkil edir. Bu isə təqribən 175 milyon ABŞ dolları qədərdir.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankının fəaliyyətinin yeni şəraitə uyğunlaşması məqsədi ilə BVF statistik bölmə yaradılmasını məsləhət gördü. Burada məqsəd bankın valyuta əməliyyatlarının qeydiyyatı, uçotu və bu əsasda Azərbaycan manatının emissiyasını araşdırmaq idi.

Artıq inamla qeyd etmək olar ki, BVF və DB maliyyə yardımları respublika iqtisadiyyatında sistemli dəyişikliklər mexanizmini təkmilləşdirmək imkanı verdi, makroiqtisadiyyatın sabitləşməsinə nail olundu. Ən başlıcası isə Azərbaycan neft dövləti

olaraq müstəqil şəkildə dünya arenasına çıxdı. 1994-cü ildə (20 sentyabr) "Əsrin müqaviləsi" imzalandı. Bu hadisə həm də beynəlxalq maliyyə qurumlarını, o cümlədən də BVF-ni Azərbaycana daha yaxın olmağa sövq etdi. Azərbaycan isə öz növbəsində həm daxili stabilliyin hesabına, həm də xarici dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin bağlanması hesabına keyfiyyətə yeni iqtisadi diplomatiya məkanına yeni imkanlarla daxil oldu.

Belə qənaətə gəlinməlidir ki, ayrılan yardımların gənc respublika üçün zəruriliyi ilə yanaşı BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarının şərtlərinin də öz çətinlikləri vardır. O vaxtlar kredit ayrılmasına çətinlik yaranan Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mövcudluğu idi. Yəni, siyasi sabillik şəraitinin yaradılması maliyyə bağlantılarının taleyini müəyyənləşdirirdi.

Bundan savayı Azərbaycan hökumətinin iqtisadi proqramları BVF tərəfindən bəyənilməli, kredit emissiyasını aşağı salmaq yolu ilə makroiqtisadiyyatı sabitləşdirmə siyasətinin aparılması, inflyasiya səviyyəsinin aşağı salınması yolu ilə makroiqtisadi sabitlik əldə olunması, iqtisadi islahatların davamlı olması, özəlləşdirmənin sürətlə aparılması, iqtisadi valyuta rejiminin, xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi və s. həyata keçirilməlidir.

Bu şərtlərin hamısı gələcəkdə Azərbaycanın öz borclarını ödəmək imkanlarına hesablanırdı. Bir növ bu fəaliyyətdə risk dərəcəsi aparıcı faktor kimi ön plana çəkilirdi.

Ümumiyyətlə, maliyyə xarakterli qurumlar üçün bu olduqca xarakterik bir haldır. O ki, qaldı Azərbaycana münasibətdə BVF-nin risklə yanaşması üçün şübhə yeri yox idi. Bu mötəbər təşkilatın ekspertləri bir çox dövlətlərin illərlə keçə bilmədiyi yolu Azərbaycanın tezliklə keçəcəyini dəqiq hesablaya bilmişdir.

Bu əsasda bir neçə incəliyi də açıqlamaq zəruridir. Birinci növbədə borc alan dövlət öz iqtisadi inkişafının istiqamətlərini özü müəyyənləşdirir və buna müvafiq layihələr təklif edir. Deməli, təşəbbüs göstərilməsi dövlətə məxsusdur. Aktivlik səviyyəsinə

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

görə Azərbaycan Respublikası müstəqilliyin ilk illərində MDB dövlətlərindən xeyli irəlində dururdu. Təkcə 1992-ci il dekabrın 15-də Dünya Bankı və BVF Parisdə keçirilən Direktör Şurası iclasına 62 layihə təqdim etmişdi. Sonrakı illərdə bu sıra xeyli çoxalmışdır.

Ancaq layihələr də təsadüfi istiqamətləri əks etdirməməli və ekspertlərin marağına cavab verməlidir. Əks halda hər hansı layihənin həyata keçməsi qeyri-mümkün olur.

9.1.3. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı

Beynəlxalq münasibətlərin qloballaşması və müasir dünyanın informasiyaların əlçatan olduğu bir şəraitində dövlətlərin iqtisadi inkişafının mühüm amili kimi onların regional, subregional və beynəlxalq əlaqələrin inkişafı üçün seçildiyi strategiya vacib rol malikdir. İqtisadi strategiya ani bazar təsirinin olmamasını nəzərə alaraq uzunmüddətli bir dövrü əhatə edir. İqtisadi strategiya həyata keçirildiyi zaman dövlətin bütövlüyü pozulmamalı və onun konstitusiya-hüquqi, iqtisadi və sosial xüsusiyyətlərinin vəhdəti qorunmalıdır. Region - özünü inkişaf məntiqinə tabe olan və dövlətin həm özünün, həm də qonşu xarici mühitdən gələn təşviq və problemlərə cavab verən bir sistemdir.

Ölkələrin regional və subregional inteqrasiyası onların iqtisadi inkişafına töhfə verir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün inteqrasiya kontekstində, dövlət səviyyəsində rəsmi yardım və ya güzəştli kreditlərin verilməsindən transmilli korporasiyalardan birbaşa və portfel investisiyalarının axını daha çox texnoloji və iqtisadi artım üçün yararlı olur. Bu cür investisiyalar özləri ilə birlikdə innovasiya, texnoloji nou-hau, eləcə də qabaqcıl idarəetmə və marketinq gətirir.

Davam edən global və ümumi Avropa iqtisadi prosesləri şəraitində Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) regional təhlükəsizlik və beynəlxalq əməkdaşlıq üçün vacib bir vasitədir. Bu həm də Qara dəniz bölgəsi ölkələri üçün sabitliyin

və iqtisadi inkişafın artmasına xidmət edir. QDİƏT-in fəaliyyəti üzv ölkələr arasında çoxtərəfli siyasi dialoqun inkişafına, habelə onların daxilində iqtisadi, hüquqi, təşkilati, sosial və digər əlaqələrin səmərəli modernləşdirilməsinə və yaxşılaşdırılmasına töhfə verir. QDİƏT iştirakçıları regional iqtisadi əməkdaşlıqdakı fəaliyyəti ümumavropa iqtisadi məkanının formalaşmasına yardım edən bir qurum kimi fəaliyyəti çox mühümdür. İştirakçıların fəaliyyəti və tərkibi baxımından QDİƏT bir növ unikal dövlətlərarası birlikdir. QDİƏT üzvü olan ölkələr eyni zamanda digər müxtəlif dövlətlərarası birliklərin üzvləridir: AB, NATO, MDB, KTMT, Avrasiya İqtisadi Birliyi, GUAM, İslam konfransı və s. QDİƏT ölkələrinin ilkin sosial-iqtisadi mövqeləri də fərqli idi: bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdən (Yunanıstan, Türkiyə) SSRİ-nin dağılmasından sonra yaranan ölkələrə qədər. QDİƏT, Qara dəniz bölgəsinin iqtisadi əməkdaşlığının bir təşkilatı olaraq geniş şaxələnmiş bir struktura, komitələrə və işçi qruplarına malikdir. Bura Parlament Assambleyası, İşgüzar Şura, Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankı, Daimi Akademik Komitə, Beynəlxalq Qara Dəniz Araşdırmaları Mərkəzi, Üzv Dövlətlərin Sığorta və Təkrarsığorta Şirkətləri Birliyi, Beynəlxalq Qara Dəniz Klubu və digərləri daxildir. QDİƏT əsas xüsusiyyəti müxtəlif iqtisadi modellərə görə inkişaf etmiş iştirakçı ölkələrin iqtisadiyyatının bir-birinə inteqrasiya etməsidir.

1992-ci ildə İstanbul Bəyannaməsi imzalanandan bəri QDİƏT öz canlılığını və səmərəliliyini sübut etdi. 25 iyun 1992-ci ildə İstanbulda Albaniya, Azərbaycan, Bolqarıstan, Ermənistan, Gürcüstan, Yunanıstan, Moldova, Rumıniya, Rusiya, Türkiyə, Ukraynanın Dövlət və Hökumət Başçıları tərəfindən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı üzrə Zirvə Bəyannaməsinin (sonradan İstanbul Bəyannaməsi kimi istinad edilir) imzalanması ilə yaranmışdır. Əməkdaşlıq nəqliyyat, rabitə, kompüter elmləri, iqtisadi və ticari məlumat mübadiləsi, malların standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması, enerji, faydalı qazıntıların hasilatı və emalı, turizm, kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye kompleksi, baytarlıq, tibb və sanita-

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

riya mühafizəsi, səhiyyə və əczaçılıq sənayesi, təhsil, elm və texnologiya, təcili cavab tədbirləri, mütəşəkkil cinayətkarlığa və narkotik ticarəti ilə mübarizə və s. sahələrdə inkişaf etmişdir.

5 iyun 1998-ci ildə Yalta şəhərində iştirakçı dövlət və hökumət başçıları tərəfindən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Nizamnaməsinin imzalanması və sənədin 1999-cu ildə qüvvəyə minməsi ilə, əməkdaşlıq mexanizmi təşkilat statusu almışdır.

QDİƏT-in yaradılması, Avropa vahid bazarının yaradılması vaxtı ilə üst-üstə düşmüşdü. Buna görə də, iki sistemin ölkələri arasında qarşılıqlı ticarətin həcmi az olmuşdur.

QDİƏT dəniz və quru da daxil olmaqla geniş təbii-iqtisadi zonada ərazi-istehsal birləşməsi əsasında formalaşmışdır. Buna görə də QDİƏT qarşılıqlı iqtisadi maraqların inteqrasiya etdiyi liman sənaye kompleksləri və turizm-istirahət zonaları olan müştərək müəssisələrin beynəlxalq iqtisadi kompleksi ola bilər. QDİƏT ölkələrinin əməkdaşlığının gücləndirilməsinin vacib tərəfləri sərbəst ticarətin inkişafı, kompensasiya əsasında əməkdaşlıq, sənaye istehsalı və elmi-texnoloji əməkdaşlıqdır.

QDİƏT ölkələri üçün xarici ticarət siyasətinin GATT-ÜTT-nin beynəlxalq standartlarına və normalarına uyğunlaşdırması vacibdir. Beynəlxalq münasibətlərin müasir quruluşu bir çox cəhətdən iyerarxik bir sistemdir ki, onun yuxarı pilləsində qlobal əhəmiyyətə malik dövlətlər mövcuddur. Onların bütövlükdə beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsir etmək üçün iqtisadi, siyasi və hərbi potensialı var. Belə bir vəziyyətdə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya güc mərkəzlərinə tabe olmaması üçün, aşağı səviyyəli ölkələrə yuxarıdan gələn bütün təzyiq formalarının qarşısını almaq və qarşı çıxmaq üçün səylərini birləşdirməyə imkan verən beynəlxalq regional və transsərhəd iqtisadi əlaqələrin inkişafı vacib amildir. Qarşılıqlı hörmət və suverenlik əsasında bölgələr-arası əməkdaşlıq əsasında güclü ölkələrlə tərəfdaşlıq qurmaq üçün şərait yaratmaq imkanı da mövcuddur. Beləliklə, təbii tarixi,

geosiyasi və geoiqtisadi məkan olaraq QDİƏT kimi beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın regional və subregional strukturlarının formalaşdırılması vacibdir.

Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında Azərbaycanın mövqeyinin gücləndirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həllini nəzərdə tutur:

- 1) bölgədə siyasi, iqtisadi və sosial sabitliyin qorunması üçün QDİƏT ölkələri ilə ikitərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
- 2) iqtisadi əlaqələrin bütün spektrinin qurulması və təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan kapitalının ölkələrin iqtisadiyyatının əsas sektorlarında maraqlarının təşviqi, intellektual və maddi mənbələrə çıxış təmin edilməsi;
- 3) milli təhlükəsizliyi və yaranan çağırış və təhdidlərə adekvat reaksiya vermək üçün bölgədə müvafiq mövqeyini təmin etmək;
- 4) Azərbaycanın bölgədə iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edilməsi üçün sağlam münasibətlərin qurulması;
- 5) həmvətənlərin hüquq və mənafeələrinin hərtərəfli qorunması.

QDİƏT-in ATƏT, AB, BMT və digər beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri durmadan inkişaf edir. Qara dəniz bölgəsinin Avrasiya məkanında iqtisadi çəkisi və geosiyasi mövqeyinə görə, QDİƏT-in rolu və əhəmiyyəti sülhün və beynəlxalq sabitliyin möhkəmləndirilməsi maraqları baxımından artmaqda davam edəcəyini iddia etmək üçün hər cür əsas var.

9.1.4. Xəzər dənizi hövzəsi dövlətləri

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması və bir sıra yeni suveren dövlətlərin - beynəlxalq hüququn tam hüquqlu subyektlərinin Avrasiya qitəsində meydana çıxması öz problemləri və təhdidləri ilə yeni geosiyasi bölgələrin yaranmasına səbəb oldu. Bu bölgələrdən biri Xəzər dənizi və ya Xəzər dənizi hövzəsi dövlətləridir.

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

Bu bölgənin öyrənilməsinə cəmiyyətdə həmişə böyük diqqət verilmişdir. Bu bölgənin zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına və nəqliyyat sisteminin əsas marşrutları olan Şimal-Cənub və Şərq-Qərb istiqamətləri ilə kəsişdiyi geostrateji mövqeyə malik olması bu regionu bir çox güclü ölkələrin maraq dairəsinə çevirmişdir. Neft ehtiyatların həcminə görə Xəzəri ikinci Fars körfəzi adlandırılmasına imkan verir. Xəzərdə böyük karbohidrogen ehtiyatlarının olması ABŞ, Avropa Birliyi ölkələri və Türkiyənin bu bölgədəki siyasi və iqtisadi təsir dairəsinə genişləndirmək istəyini müəyyənləşdirdi. Xəzər ehtiyatları, eyni zamanda, Çinin əsas rol oynadığı sürətlə böyüyən Asiya bazarı üçün cəlbedici bir bölgə olmuşdur.

Xəzər bölgəsi geostrateji mövqeyi, siyasi, iqtisadi, ekoloji, humanitar və digər amillərə görə Xəzər dənizi hövzəsi dövlətləri üçün, o cümlədən hərbi-siyasi və iqtisadi xarakterli milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir. Xəzər dənizi hövzəsi dövlətləri bölgədə regional güclər olaraq həm enerji, həm də geosiyasi amilləri nəzərə alaraq bölgədəki nüfuzlarını qorumağa çalışır.

Bu bölgənin problemlərini araşdırmazdan əvvəl Xəzər dənizi hövzəsində yaranan təhlükəsizlik sisteminə təsir edəcək birbaşa iştirakçıların dairəsinə müəyyən etmək lazımdır.

Burada əsas yanaşma Xəzər dənizinə coğrafi baxımdan yaxınlıq meyarı əsas götürülməlidir. Yəni sahil bölgələri daha çox üstünlüyə malikdirlər. Bura Azərbaycanın çox hissəsi, Rusiyanın Xəzəryanı əraziləri (Dağıstan, Kalmıkiya, Həştərxan bölgəsi), Qərbi Qazaxıstan, bütün Türkmənistan və Şimali İran daxildir.

Bu cür anlayışlarda çox vaxt "**Xəzər bölgəsi**" və ya diplomatik praktikada ən çox rast gəlinən "**Xəzər dənizi hövzəsi dövlətləri**" termini istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, Xəzər bölgəsinin əhəmiyyət və problemlərdən danışmadan öncə, onun sərhədlərini müəyyənləşdirməsi zəruridir. Birincisi, hər hansı bir dövlətin bir hissəsini və ya bir

bölgəsini bölgədəki beynəlxalq hüquq münasibətlərinin ayrı bir subyekti hesab etmək mümkün deyil, buna görə də Xəzər dənizinə nə qədər böyük olmağına baxmayaraq qismən daxil olan bir dövlətin regional subyektdir. İkincisi, sərhədlərindən hövzə sularına çıxmayan, lakin onlara yaxın olan və hüquqi qabiliyyəti və səriştəsi ilə dənizdəki beynəlxalq vəziyyətə təsir edə biləcək bu dövlətlər bölgə dövlətləridir. Dar mənada yalnız Xəzəryanı ölkələrə aiddir: Rusiya, Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, İran. Daha geniş bir geosiyasi və hüquqi mənada isə "Xəzər bölgəsi" termini, coğrafi mövqeyi və siyasəti neft və qaz boru kəmərlərinin, digər nəqliyyat xətlərinin çəkilməsinə, ümumiyyətlə, bu vəziyyətə əhəmiyyətli və ya dolaylı təsir göstərən ölkələri də əhatə edir. Bunlar Türkiyə, Gürcüstan, Çin, Pakistan, Əfqanıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan kimi ölkələrdir.

Xəzər dənizinin statusu Qazaxıstanın Aktau şəhərində Beşinci Xəzər sammiti çərçivəsində 12 avqust 2018-ci ildə Azərbaycan, İran, Qazaxıstan, Rusiya, Türkmənistan arasında imzalanmış Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Xəzəryanı ölkələrin siyasətinə təsirini göstərən digər məsələ enerji təhlükəsizliyinin formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan Avropa Birliyi ölkələri bölgədə aktiv rol oynayırlar. Enerji tədarükünün təhlükəsizliyi AB ölkələri üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir və Xəzər bölgəsinin potensialında xüsusi maraqları var. AB-nin enerji təchizatı sistemində Xəzər dənizi ehtiyatlarının cəlb edilməsi neft və qaz idxalını şaxələndirmək planlarına uyğundur.

Xəzər bölgəsinin ekoloji təhlükəsizliyi məsələlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji fəlakət təhlükəsi var. BMT-nin aparıcı mütəxəssislərinin fikrincə, dünyada ekologiya sahəsində mənfi proseslərin inkişaf tempini (atmosferin və su ehtiyatlarının çirklənməsi, dünyanın bir çox hövzəsində flora və faunanın məhv edilməsi) qoruyarkən, bu problem Xəzər dənizinin genetik fonunun pozulması üçün xüsusilə aktualdır. XXI əsrdə dünya

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

ekoloji fəlakətə düşər ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq 18 Noyabr 2010-cu ildə Bakıda keçirilmiş üçüncü Xəzər Zirvə görüşündə, Xəzər dənizinin vahid ekosisteminin qorunmasının və ekoloji problemlərin həllində əməkdaşlığın genişləndirilməsinin dəstəklənməsinin vacibliyi qeyd edilmişdir. Xəzər dənizində karbohidrogen ehtiyatlarının geniş miqyasda işlənməsi, ekoloji fəlakət riski yüksək olan texnogen zonaya çevirilmişdir. Çirkənmə və texnoloji fəlakətlərin ehtimalı Xəzər üçün geri dönməz ekoloji nəticələrə səbəb ola bilər. Ona görə də Xəzər dənizində həyata keçirilən bütün iqtisadi layihələrdə regionun çirkənməsinin qarşısının alınması üçün öncədən tədbirlərin həyata keçirilməsi ən vacib məsələlərdəndir.

Bundan başqa nəqliyyat məsələləri, xüsusən gəmiçilik problemləri də Xəzər dənizindən istifadə ilə sıx bağlıdır. Bu Xəzəryanı dövlətlərin suveren zonada gəmilərin rahat hərəkət etməsinin təmin olunmasında region ölkələrin birgə fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur. Region ölkələrin maraqları baxımından bu zonanın daxili qanunvericiliklə "qapalı" olmaması üçün Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın şərtlərinə əməl edilməsi vacibdir.

Yeni Xəzəryanı ölkələr və İran üçün Konvensiyada Rusiyanın daxili su yollarından istifadə edərək okeanlara "sərbəst giriş hüququnu" möhkəmləndirmək vacibdir. Rusiyanın bu məsələdəki mövqeyinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, okeana sərbəst daxil olmaq beynəlxalq hüquqa və tranzit tərəflərin qanuni maraqları nəzərə almaqla, maraqlı tərəflərin razılaşmalarına əsaslanır. Bu vəziyyətdə, gəmilərin keçidi mövcud qaydası qorunur. Bu gün Böyük İpək yolunun sərbəst fəaliyyət göstərməsində Xəzərin rolu çox vacibdir. Qarşılıqlı razılaşmaların nəticəsidir ki, Çindən Avropaya qədər uzanan dəmir yolu artıq rahatlıqla hər iki tərəfə malların daşınmasına xidmət edir.

Xəzərdəki əməkdaşlığın digər bir sahəsi bioloji ehtiyatların qorunması və istifadəsi məsələsidir. Hovuzda 60-a qədər balıq

növü vardır, onlardan 20-si kommersiya əhəmiyyətinə malikdir. Əsas sərvət nəre balıqlarıdır. Müxtəlif hesablamalara görə, dünyanın nəre balığı ehtiyatlarının 80-90%-i Xəzər dənizində cəmləşmişdir.

Bu illər ərzində balıq ehtiyatlarının davamlı azalması müşahidə olunur ki, bu da ilk növbədə Xəzəryanı dövlətlərin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi, nəre balığı yetişdirmə sahələri və yırtıcı balıq ovu sahələrində su elektrik stansiyası kaskadının inşası ilə əlaqədardır.

Balıqların sayının bərpası üçün dəfələrlə cəhdlər edilmişdir. Xüsusilə, 1962-ci ildə İran və SSRİ yeni sahiyanı dövlətlərin yaranmasına qədər 30 il müddətində qüvvədə olan nəre balığını sənaye ovlanmasına qadağa barədə razılığa gəldilər. Sonra 1990-cı illərdə müxtəlif beynəlxalq və ekoloji təşkilatlar nəre balığının qorunması probleminə qoşulmuşlar. Bu səylər nəticəsində 1998-ci ildə Xəzər dənizinin Ətraf Mühit Proqramı qəbul edildi. Nəre balığının ixracına və onlarla bağlı əməliyyatlara nəzarət Rusiyaya həvalə edildi.

Xəzər sammitləri və digər danışıqlar zamanı ekoloji məsələlər daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Tərəflər Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatları ilə bağlı beş tərəfli komissiyanın yaradılması barədə razılığa gələ bilmişdirlər. 2015-ci ilin mayında Həştərxan zirvəsindən sonra komissiyanın Sankt-Peterburqda ilk iclası keçirildi. İşin vəziyyətini və səmərəliliyini artırmaq üçün statusunun hökumətlərarası hala gətirilməsi barədə qərar qəbul edildi. Ətraf mühit məsələlərinin ümumi kontekstində, Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarının qorunması və səmərəli istifadəsi haqqında Xəzəryanı ölkələri tərəfindən 29 sentyabr 2014-cü ildə bağlanmış Sazişi xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Bütün bu məsələlərin həll olunmasında ölkələrarası diplomatik münasibətlərdə həm iqtisadi, həm də siyasi maraqların təmin olunması və Xəzəryanı ölkələrin daim iqtisadi əməkdaşlığı günümüzün vacib məsələlərindəndir.

9.1.5. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı

İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) üzv ölkələrin davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün 1964-cü ildə İran, Pakistan və Türkiyə tərəfindən ilk olaraq Regional İnkişaf Əməkdaşlıq adı altında yaradılan hökumətlərarası regional bir təşkilatdır. 1985-ci ildə təşkilatın adı dəyişdirilərək İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) adlandırıldı və 1992-ci ildə təşkilat genişlənərək Əfqanıstan, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan Respublikası, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistanı əhatə etdi.

Son 20 ildə üzv dövlətlər birgə səyləri ilə regional inkişaf templərini sürətləndirmək mümkün olmuşdur. Mədəni və tarixi oxşarlıqlar ilə yanaşı, öz ümid və istəklərini maddi reallığa çevirməsini gücləndirmək üçün mövcud infrastruktur və işgüzar əlaqələrdən istifadə edərək bildilər. İƏT enerji, kənd təsərrüfatı, ticarət, nəqliyyat, fəlakət risklərinin azaldılması, ətraf mühit, səhiyyə və dərmanlara nəzarət kimi prioritet sahələrdə bir neçə layihəyə başlayaraq həyata keçirmişdir.

İƏT üzv ölkələri fəlakətə məruz qalan ərazidədir. Son on ildə İƏT bölgəsində təbii fəlakətlərin sayı artmışdır. Bölgədə tez-tez baş verən güclü zəlzələlər və daşqınlar, həmçinin güclü quraqlıq bölgə xalqlarının iqtisadi inkişafına və rifahına təsir göstərir. Bu baxımdan, fəlakət risklərinin azaldılması və ictimaiyyətin məlumatlandırılması məsələsi bölgə üçün çox vacibdir. Mülki itkilərin və insan itkilərinin azaldılması, digər tərəfdən əmlaka vurulan zərərin minimuma endirilməsi, İƏT-nin ən başlıca hədəflərindəndir. Katiblik bu problemləri çoxşaxəli əməkdaşlıq yolu ilə regional və beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə həll edir.

Təbii fəlakətləri aradan qaldırmaq və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmək üçün İƏT Katibliyi aşağıdakı siyasət və proqramlara malikdir:

- iqlim dəyişikliyinə insanların həyatına, iqtisadiyyata və üzv ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinə təsir etdiyi təbii fəlakətlərin təhlükəsi barədə məlumatlılığı artırmaqla təbii

fəlakətlərin idarə olunması və risklərin azaldılması sahəsində regional əməkdaşlığı təşviq etmək;

- konfranslar, seminarlar və təlim kursları vasitəsilə milli potensialın gücləndirilməsi;
- məlumat, bilik və ən yaxşı təcrübə, eləcə də mütəxəssislər və təlimçilərin mübadiləsi,
- fəvqəladə risklərin azaldılması sahəsində müvafiq beynəlxalq və regional təşkilatlar, BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları ilə bu sahədə İƏT Katibliyinin fəaliyyətinə texniki və maliyyə dəstəyi üçün əməkdaşlığı genişləndirmək.

Bundan başqa İƏT-ə üzv ölkələrin iqtisadi böyüməsi, beynəlxalq rəqabətə davamlılığı, məşğulluq imkanlarını qoruması, texniki və ticari müvəffəqiyyətin əldə olunması üçün bir yerdə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətindədir.

Qlobal bazar mühitinə girmək üçün bütün üzv ölkələr daim qabaqcıl texnologiyaları tətbiq etməklə müvafiq məhsul və xidmətləri təklif etmələri sosial-iqtisadi mühit üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, üzv dövlətlər əlavə dəyərin çox az nisbətdə olduğunu, əmək tələb edən sənaye və xarici ticarətdə daha aşağı dəyərin yarandığı bir şəraitdə rəqabət qabiliyyətliliyin təmin olunmasında qabaqcıl texnologiyaya söykənirlər. Əks halda bu vəziyyət beynəlxalq rəqabət qabiliyyətlilik üçün böyük çətinliklər yaradır.

İqtisadi inkişaf amillərinə, səmərəliliyə və innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyat bu üç mərhələləri özündə birləşdirir. Bu mənada, İƏT-yə üzv ölkələr beynəlxalq qabaqcıl texnologiyaları istehsal etmədən regional inkişafa nail olmaları müəyyən problemlər yarada bilər.

İƏT-yə üzv dövlətlər yeddi əsas sahədə yaranan problemlərin həll olunmasını qarşılarına məqsəd qoymuşdurlar:

- 1) Ticarət və İnvestisiya;
- 2) Nəqliyyat və Telekommunikasiya;
- 3) Enerji, təbii resurslar və ətraf mühit;

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

- 4) Kənd təsərrüfatı, sənaye və turizm;
- 5) İnsan Resursları və davamlı inkişaf;
- 6) Layihələr, iqtisadi tədqiqatlar və statistika;
- 7) Beynəlxalq münasibətlər.

İƏT-in fəaliyyəti bilavasitə nəqliyyat, enerji, mədəni əlaqələr, ətraf mühit, təhlükəsizlik ilə əlaqəli məsələlər, narkotik ticarəti ilə mübarizə və üzvlər ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Təşkilat həmçinin tarif və tənzimləmə, zəruri infrastruktur və nəqliyyat marşrutlarının uyğunlaşdırılması üzrə işləri dəstəkləməklə vahid bazar iqtisadiyyatı yolundakı maneələri azaltmağı qarşısına hədəf qoymuşdur. Bu mənada hələ 2003-cü ildə imzalanan və 2008-ci ildə qüvvəyə minən İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı Ticarət Sazişi ən böyük əhəmiyyətə malikdir.

İƏT-in əsas məqsədi güclü regional əməkdaşlığa nail olmaqla bölgənin potensialını aktualaşdırmaqdır. 2017-ci ildə dərc olunan "İƏT-in on beş illik Əməkdaşlıq və İnkişafı 2000-2015" adlı hesabatına əsasən, İƏT bölgəsinin ümumi əhalisi dünya əhalisinin 6.23%-ni təşkil edərək 450 milyon nəfər təşkil etmişdir. Bölgənin ÜDM-si isə dünya üzrə ümumi ÜDM-in 7,79%-nə bərabər olmuşdur. İƏT bölgəsinə birbaşa xarici sərmayə axını 2000-ci ildən bəri 10 dəfə artaraq 2015-ci ildə 37,7 milyard dollara çatmışdır. Son dövrlər üzv ölkələrin iqtisadi rifahının artmasını müşahidə olunur. Bununla belə, birgə qlobal layihələrin həyata keçirilməsi üzv ölkələri əməkdaşlığı gücləndirməyə və bütün ölkələr üçün faydalı olan layihələr üçün istifadə olunan ehtiyatları toplamağa təşviq edir. Eyni zamanda üzv ölkələr beynəlxalq investitorlara bazarlarını açıldığından İƏT bölgəsi son on ildə investisiya üçün daha cəlbedici oldu. Bunlara aşağıdakı sahələr aid ola bilər.

Birincisi, İƏT-nin üzv ölkələri arasında əlaqələrin təmin olunmasında **nəqliyyat sahəsinin** lazımlılığını vurğulamaq lazımdır. Birgə layihələr çərçivəsində İƏT, artıq regional infrastruktur təşəbbüslərində iştirak edən üzv ölkələr üçün inteqrasiyasə üçün

birgə nəqliyyat layihələrini həyata keçirirlər. İƏT üzv dövlətlərinin Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi, Transxəzər Nəqliyyat Marşrutu, Çin-Pakistan İqtisadi Dəhlizi, Çabahar və Qvadar limanları kimi infrastruktur layihələrinin həyata keçirməsi ticarət və nəqliyyatın yaxşılaşdırılması istiqamətində gördüyü regional səylər bir-birini tamamlayır. Bütün bu layihələr daha geniş və daha əhatəli təşəbbüsə malik olması Çinin həyata keçirdiyi Bir Kəmərlər Bir Yolu layihəsinə paralel olaraq daha yaxşı fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır. İƏT-yə üzv ölkələrin coğrafi mövqelərini nəzərə alaraq demək olar ki, İpək Yolu kimi layihələrin uğuru onların əməkdaşlıq və inteqrasiya istəklərindən asılıdır. İƏT-in 10 üzvündən 7-sinin dəniz yolu olmadığından bu ölkələr üçün nəqliyyat və rabitə sahələrində qarşılıqlı əməkdaşlığı inkişaf etdirmək çox vacibdir. Beləliklə, belə bir kontekstdə, İƏT çərçivəsində nəqliyyat sektorunun gələcəkdə inkişaf etdirilməsi labüddür.

İkincisi, **enerji qaynaqları və enerji dəhlizləri** gələcəkdə İƏT-nin sütunlarından biri olacaqdır. Azərbaycan, Qazaxıstan, İran, Türkmənistan və Özbəkistan kimi İƏT üzvlərinin bəziləri zəngin enerji ehtiyatlarına malikdir. Ukrayna böhranı və Yaxın Şərqdəki qeyri-sabitlik enerji təhlükəsizliyinin vacibliyini önə çəkdiyindən, Avropa Birliyinə üzv ölkələr enerji qaynaqlarını şaxələndirmək yollarını, xüsusən də Rusiyadan yüksək asılılığını azaltmağı axtarmağa daha çox maraq göstərdilər. Buna görə enerji ilə zəngin olan İƏT üzvü olan beş ölkə, Orta Asiya - Cənubi Qafqaz - Türkiyə üzərindən Avropaya keçən neft və təbii qaz dəhlizləri ilə daha çox diqqət çəkir.

Üçüncüsü, İƏT üzvləri arasında güclü mədəni əlaqələr yaradılmışdır. Regionun ortaq tarixi kökləri olduğundan dövlətlərarası inteqrasiyanın baş verməsi rahat şəkildə baş vermişdir. Lakin ölkələrin heç də namısı eyni iqtisadi inkişafa malik deyillər. Burada **sosial məsələrlə bağlı olan sahələrin** insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində istifadə olunmasa İƏT üzv dövlətlərinin daim gündəmindədir.

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

Yuxarıda göstərilən regional inkişaf fonunda İƏT-nin son zirvə görüşlərini izləmək vacibdir. İƏT-nin 2012-ci ildə Azərbaycanda keçirilmiş zirvə toplantısında regionun gələcək inkişafının ümumi istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və birgə həyata keçiriləcək tədbirlər planı təsdiq edilmişdir.

İƏT-nin növbəti Zirvə görüşü 2017-ci ildə Pakistanda keçirilmişdir. İslamabadda Pakistan Xarici İşlər Naziri Ayzaz Çaudhrinin açıqladığı "Regional rifah üçün əlaqələr" mövzusunda keçirilən Zirvə sammitdən bir gün əvvəl, 28 Fevral 2017-də Xarici İşlər Nazirləri Şurasının iclası da keçirildi. Təəccüblü deyil ki, bu görüşdə Əfqanıstandakı mövcud vəziyyətə əlavə olaraq əlaqələr, ticarət, nəqliyyat və enerji ilə bağlı mövzular da müzakirə edilmişdir. Sammitin sonunda İƏT üzv dövlətləri daha söx regional inteqrasiyası üçün səylərini təşviq edən növbəti 10 il üçün təşkilata bir bələdçi rolunu oynayan İslamabad Bəyannaməsi olan "Vizyonu 2025" qəbul etmişdirlər.

Bununla belə, İƏT-nin öhdəsindən gəlməli bəzi problemlər var. Məsələn, Rusiyanın bölgədəki təsirini qiymətləndirmək olmaz. Rusiya böyük güclərdən biridir, ancaq İƏT-nin üzvü deyil. Qazaxıstan və Qırğızıstan eyni zamanda Rusiyanın rəhbərlik etdiyi Avrasiya İqtisadi Birliyinə (AİB) üzv olduqları üçün hər iki qurumla eyni anda tarif və qaydaları tənzimləmək ya çətin, ya dəbəri hallarda qeyri-mümkün olur. Buna görə, İƏT və AİB-nin texniki tələbləri sərbəst ticarət zonası sazişləri kimi mexanizmlərlə birləşdirmək üçün bir yol tapması zərurəti yaranır ki, bu da hər iki təşkilatın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərə bilər.

Sonda deyə bilərik ki, İƏT üzv dövlətlərin milli rifahın yüksəldilməsi üçün regiondakı real potensiala diqqətin artırılmalı və inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməlidir. İƏT əhatə etdiyi region son zamanlar Rusiya və Çin kimi güclü dövlətlərin maraq dairəsinə çevrildiyindən getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də bu istiqamətdə iqtisadi diplomatik əlaqələrin dərinləşməsi və genişlənməsi artıq bir reallıqdır.

9.1.6. Böyük İpək Yolu

Dünyanın bir çox dövlətlərinin səyləri sayəsində Böyük İpək Yolunun yenidən canlanmasına qərar verilmişdir. Getdikcə çox sayda insan bu qədim transmilli ticarət yolunun tarixinə, memarlıq abidələrinə, bölgə xalqlarının milli sənətkarlıqlarına, mətbəxinə, adət və bayramlarına böyük maraq göstərir.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, Böyük İpək Yolu keçdiyi ölkələrin siyasi, iqtisadi, mədəni quruluşunun formalaşmasına çox təsir etmişdir. Böyük və kiçik ticarət şəhərləri, yaşayış məntəqələri bütün marşrut boyunca yaranmış, xüsusilə Orta Asiya karvan yolları ilə diqqət çəkmişdi. Burada ən vacib etnik proseslər baş vermiş, mədəniyyətlərin fəal qarşılıqlı əlaqəsi, geniş ticarət əməliyyatları aparılmış, diplomatik sazişlər və hərbi ittifaqlar bağlanmışdır. Bu bölgə xalqları yazının və dünya dinlərinin yayılmasında, Asiya və Uzaq Şərq ölkələrində bir çox mədəni və texniki nailiyyətlərin əldə edilməsində görkəmli rola malik olmuşdurlar.

Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə dövlətləri bir-biri ilə birləşdirən nəqliyyat komplekslərindən asılıdır. Bu istiqamətdə möhtəşəm və perspektivli layihələrdən biri Çini Qərbi Avropa ilə birləşdirən Böyük İpək Yolu beynəlxalq tranzit yol dəhlizinin yenidən qurulmasıdır. Qədim ticarət və iqtisadi dəhlizin - Böyük İpək Yolunun canlanması Avrasiya qitəsi ölkələri arasında transkontinental münasibətlərin yenidən qurulması üçün çoxvektorlu və əhatəli bir strategiyadır. Böyük İpək Yolunun canlandırılması layihəsi yalnız infrastrukturun yaradılması ilə məhdudlaşmır. Böyük İpək Yolunda iştirak edən 50-dən çox ölkə global əhalinin yarısından çoxunu bir araya gətirə biləcək layihənin potensial iştirakçısı ola bilərlər. Əməkdaşlığın strateji, iqtisadi, mədəni, infrastruktur aspektlərini əhatə edən Böyük İpək Yolunun canlandırılması təşəbbüsü ən böyük Avrasiya layihəsinə çevirmişdir. Bu gün təşəbbüsün ən fəal iştirakçıları artıq konkret layihələr və nəqliyyat marşrutlarını həyata keçirən Çin, Qazaxıstan, Azərbaycan və Türkiyədir. Layihəyə Mərkəzi və Cənubi Asiya,

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

Yaxın Şərq dövlətləri, eləcə də Avropa ölkələri ciddi maraq göstərir. Qazaxıstan Trans-Avrasiya Rabitə Sistemində mühüm yer tutur.

Böyük İpək Yolu layihəsi üzərindəki sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin və xalqların tarixi qovşağını dirçəltmək üçün qarşılıqlı fəaliyyətin bütün sahələrinə təsir edən genişmiqyaslı və mürəkkəb bir hadisədir. Layihənin əsas məqsədi uzun illərdir Şərqi Qərblə birləşdirən Böyük İpək Yolunun marşrutunu yeniləməkdir. Çin ilə Avropa Birliyi arasında xarici ticarət əlaqələrinin intensivləşdiyini, dünya miqyasında Çinin artan rolunu nəzərə alaraq, bu nəqliyyat yolunun yenidən qurulmasının aktuallığı danılmazdır.

Böyük İpək Yolu qədim dövrlərdə Çin, Orta Şərq və Avropa arasında ticarət yolları sistemi idi. Eramızın II əsrindən mövcud idi. Çindən Volqaya və daha sonra Qara dənizə və cənuba - Çindən Yaxın Şərqə və Hindistanın şimalına qədər uzanan yol qovşağını təmsil edirdi. Dəniz nəqliyyatının inkişafı Böyük İpək Yolunun fəaliyyətində zərərli rol oynadı, nəticədə bu marşrutun fəaliyyətinin dayandırılmasına səbəb oldu.

XX əsrin 90-cı illərinin sonlarında TRACECA layihəsinin (Avropa - Qafqaz - Asiya nəqliyyat dəhlizi) həyata keçirilməsində tətbiq olunan Böyük İpək Yolunun yenilənməsinə maraq yenidən ortaya çıxdı. Layihənin doğum tarixi 1993-cü ilin mayında, Brüsseldəki görüş zamanı protokol imzalanarkən hesab edilə bilər. Layihənin ideyası Asiya, Avropa və Qafqazı vahid nəqliyyat sisteminə birləşdirməkdir. 1998-ci ildə YUNESKO, Şərqlə Qərb arasında mədəni əlaqələrin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə "İpək Yolunun İnteqrasiya Tədqiqatı - Dialoq yolu" adlı on illik layihəyə başladı.

Beləliklə, yeni layihənin populyarlaşması göz qabağındadır, bu, əvvəllər olduğu kimi, təkcə iqtisadi ehtiyacların deyil, həm də mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini asanlaşdırmalıdır. TRACECA layihəsinə uyğun olaraq, aşağıdakı yük daşımaları istiqamətlərinin həyata keçirilməsi planlaşdırılır:

- 1) Qazaxıstan - Çin;
- 2) Çin - Orta Asiya;
- 3) Çin - Qərbi Avropa.

Hal-hazırda yüklərin daşınması üçün yalnız iki alternativ yol mövcuddur: Süveyş kanalı ilə dəniz nəqliyyatı və Trans-Sibir Dəmir Yolunun dəmir yolu ilə quru nəqliyyatı. Dəniz yolu ilə yük təxminən 45 gün, quru yolu ilə isə 14 gün çəkir, lakin burada qış zamanı yüklərin daşınmasında problemlər yaranır.

Yeni nəqliyyat dəhlizi malların gediş müddətini 10 günə qədər azaldır. Bundan əlavə, hazırda Çin və AB arasında yük axınının böyük hissəsi əlavə dəyər dərəcəsi yüksək olan məhsullardır və bu cür mallar əsasən yol nəqliyyatının həyata keçirilməsini özündə cəmləşdirir. Bu baxımdan layihənin əhəmiyyəti çox yüksək qiymətləndirilir.

Çin layihəyə yalnız nəqliyyat şəbəkələrini deyil, uzunmüddətli perspektivdə enerji və sənaye infrastrukturunu obyektlərini də daxil etməyi planlaşdırır. Bu məqsədlə Çində xüsusi İpək Yolu İnkişaf Fondu (Silk Road Fund Co. Ltd) yaradıldı. Fondun aparıcı investorları Çinin İxrac-İdxal Bankı, Çin İnkişaf Bankı və Suveren Sərvət Fondu kimi qurumlardır. Böyük İpək Yoluna ehtiyac çox böyükdür. Beləliklə, layihənin həyata keçirilməsində təkcə Avropa, Çin deyil, bir çox başqa ölkələr, o cümlədən Qazaxıstan, Rusiya, Azərbaycan və başqaları çox maraqlıdırlar. Xüsusilə, Qazaxıstan üçün bu layihənin həyata keçirilməsi tranzit potensialını gücləndirəcək, cənub və qərb bölgələrində nəqliyyat əlaqələrinin güclənməsinə səbəb olacaq. Rusiya da bu marşrutun inşasından xeyli fayda əldə edəcəkdir. Gömrük İttifaqının mövcudluğunu, tərəfdaşlığı, həmçinin Böyük İpək Yolu layihəsində iştirak etməyin qarşılıqlı faydasını nəzərə alaraq Rusiya və Qazaxıstan 2008-ci ildə yeni nəqliyyat magistralının inkişafı ilə bağlı əməkdaşlıq memorandumu imzalamışdılar. Planlara görə, Avropa - Qərbi Çin beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin bütün Rusiya seqmenti Sankt-Peterburqdan Qazaxıstana qədər 2023-cü ilədək

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

tam hazır olacaq və bəzi hissələr artıq 2018-ci ildə fəaliyyətə başlayacaqdır. Çin investorları tərəfindən maliyyələşdirilir. Təsədüfi deyil ki, 3 sentyabr 2015-ci il tarixində Avtodor dövlət şirkəti ilə ÇXR inkişaf bankı arasında əməkdaşlıq memorandumu imzalanmışdır.

Qazaxıstanda artıq Avropa - Qərbi Çin beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin bölmələri formalaşmağa başlamışdır. Aktobe şəhəri ilə İğriz kəndi arasındakı hissələrdə, həmçinin Alma-Ata ilə Bişkek arasındakı hissələrdə yol artıq inşa edilmişdir. Qazaxıstan ərazisi ilə marşrut şimaldan cənuba qədər böyük sənaye mərkəzi Şimketə, sonra cənub sərhədi boyu şərqdən Çinə qədər bütün ölkə ərazisindən keçəcəkdir. Nəqliyyat dəhlizi beş rayonun ərazisini əhatə edəcək - Aktobe, Qızılcə, Cənubi Qazaxıstan, Jambıl və Alma-Ata. Marşrutun ümumi uzunluğu 2,7 min km-dir.

Çinin özünə gəlincə, magistral yol artıq son mərhələdədir. Buradakı marşrutun ümumi uzunluğu 3,4 min km-dir. Beləliklə, gördüyünüz kimi işlər sürətlə gedir. Əlbəttə ki, layihənin maliyyələşdirilməsi, Rusiya ilə AB arasında münasibətlərin pisləşməsi ilə bağlı çətinliklər də mövcuddur. Bununla birlikdə Şərqlə Qərbi birləşdirən bir marşrut yaratmağın iqtisadi əhəmiyyəti siyasi münaqişələr üzərində prioritetdir. Ona görə də iqtisadi diplomatik münasibətlərin inkişafı bu narazılıqların aradan qaldırılmasına müsbət təkan verəcəkdir

Xülasə edərkən qeyd etmək olar ki, Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi bu nəqliyyat dəhlizinin keçəcəyi ölkələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. 2023-cü ilə qədər bu layihənin tamamilə Çin, Rusiya, Qazaxıstan, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyədə həyata keçiriləcəyi güman edilir. Magistral yolun perspektivləri böyükdür. Böyük İpək Yolu, əvvəlki kimi, iştirakçı ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün stimül və katalizator rolunu oynayaraq ərazinin infrastrukturunun inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir.

2020-ci ildə yeni nəqliyyat dəhlizindən istifadə edən ölkələr arasında yük daşımalarının həcmi 33 milyon ton olacağı proq-

nozlaşdırılır. Magistral yolun ümumi uzunluğu 12 min km-dən çox olacaqdır.

Qədim dövrlərdən bəri Böyük İpək Yolunun ticarət yolları daim Azərbaycandan keçirdi. Azərbaycan səyahətin ən təhlükəsiz hissəsi idi. Daha irəli gedərək, Gürcüstan, İberiya - bu marşrutun fəaliyyətini təmin edə biləcək siyasi cəhətdən sabit dövlətlər idi və bu tacirləri cəlb edirdi. Tacirləri həm də bu magistral yolun böyük hissəsinin su olması ilə maraqlandırdı. Bu, bu ticarət yolunun uzunluğunu, sabitliyini və intensivliyini, qədim dövrdə Böyük İpək Yolunun ən vacib istiqamətlərindən biri kimi izah edir.

Məhz bu yollar boyu Azərbaycanın bir çox qədim şəhərləri yarandı. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan Böyük İpək Yolunda fəal rol oynamağa davam etdi. V əsrdən bəri Azərbaycanın paytaxtına çevrilən Bərdə Böyük İpək Yolunun qollarından birində dünyanın ən böyük ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.

Həm Orta Asiya ölkələri, həm də Azərbaycan üçün bir əsrdən çox davam edən mehriban qonşuluq ənənələri xüsusilə vacibdir.

Müasir dövrdə beynəlxalq sabitlik amili rolunu oynayan ikitərəfli münasibətlər diqqətdən kənar qalmır. MDB regional təşkilatı çərçivəsində Azərbaycanla Mərkəzi Asiya ölkələri arasında, xüsusən də mövcudluğunun ilk mərhələsində mərkəzdənqaçma meyllərinin böyüməsindən əvvəl əməkdaşlıq üçün faydalı bir platforma olmuşdur. Birlik məkanında iştirakçıların hədəfləri və tərkibi baxımından fərqlənən bir neçə dövlətlərarası birliklər yaranmışdır.

Orta Asiyanın gənc dövlətləri milli maraqlar və bütün əcnəbi oyunçuların planları arasında optimal tarazlığı tapmaq üçün çətin vəziyyətdə qalmışdılar. Bölgənin siyasi, iqtisadi və mədəni oxşarlığı, müxtəlif güc mərkəzləri ilə bir-birini balanslaşdıraraq manevr etmək üçün fürsət yaratmış çoxpolyar beynəlxalq əlaqələrin inkişafını əvvəlcədən müəyyənləşdirdi. Bu gün Azərbaycanla Orta Asiya dövlətləri arasında, o cümlədən, ən yüksək səviyyədə

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

aparılan siyasi dialoq öz dinamikasını qoruyub saxlayır. Ortaq tarixi və mədəni köklərimizlə yanaşı, Orta Asiya dövlətlərinin Azərbaycanın əsas iştirakçılarından biri olduğu layihələrə daxil olması bu ölkələrlə daha da yaxın iqtisadi və siyasi əlaqələrin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Bu siyasətin nəticələrindən biri odur ki, Azərbaycan Orta Asiya üçün Avropa məkanına və bazasına etibarlı bir körpü ola bilmişdir. Orta Asiya həmişə tarixən Böyük İpək Yolu ilə əlaqələndirilib.

Bunun məntiqi sonluğu kimi 2019-cu ilin noyabr ayında Çindən Avropaya ilk yük qatarı yeni nəqliyyat dəhlizi (Qazaxıstan-Azərbaycan-Gürcüstan) vasitəsilə Türkiyə üzərindən keçərək Praqaya yollanmışdır.

820 metrlik Çin Dəmiryolu Ekspresi Bosfor Boğazının altından Marmaray tuneli vasitəsilə keçən ilk yük qatarı olmuşdur. Qatar 12 gün ərzində 11843 kilometr yolu qət edərək Bakı-Tbilisi-Qars (BTK) dəmir yolu ilə Türkiyəyə gəlmişdir.

Dəmir İpək Yolu adlandırılan Orta Nəqliyyat Dəhlizi Çindən Avropaya malların daşınması xərclərini və səyahət müddətini azaldır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə dövlətlərarası saziş əsasında inşa edilmişdir. Layihə 2008-ci ildə başlamışdır. Layihə çərçivəsində Gürcüstanın Axalkalaki stansiyasından Qars şəhərindəki dəmiryol stansiyasına qədər bir dəmir yolu xətti çəkildi. BTK-nın ümumi uzunluğu 826 km-dir.

Yuxarıda yazılanlar bir daha sübut edir ki, Böyük İpək Yolunun gələcəkdə inkişafı günümüzün tələblərindəndir. Çünki Avropa Çin məhsullarının əsas istehlakçısı olması ilə yanaşı Çinin özünə də Avropa məhsulları lazımdır. Bu istehlak əlaqələrinin ən səmərəli əlaqələndirilməsi isə ancaq Böyük İpək Yolu vasitəsilə mümkündür.

9.1.7. GUAM

Azərbaycan iqtisadi diplomatik fəaliyyətində önəm verdiyi qurumlardan biri də GUAM-dır. GUAM bir təşkilat olaraq müəy-

yən inkişaf prosesi keçmişdir. Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat - GUAM Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Moldova Respublikası və Ukrayna tərəfindən təsis edilmiş beynəlxalq regional təşkilatdır. İlk öncə GUAM Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Moldova Respublikası və Ukrayna Prezidentlərinin 10 oktyabr 1997-ci ildə Strasburqda Birgə Kommünike imzalamaqla bu dörd dövlətlərin birliyi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Kommünikedə Prezidentlər suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, demokratiya, hüququn aliliyi və insan hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında Avropada sabitliyin və təhlükəsizliyin gücləndirilməsi məqsədilə dördtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin vacibliyini vurğulamışlar.

7 iyun 2001-ci ildə Yaltada təşkil olunmuş GUAM-ın ilk Zirvə Toplantısı onun beynəlxalq struktur kimi formalaşması və institutionallaşmasında böyük rol oynamışdır. Dövlət başçıları tərəfindən imzalanmış GUAM-ın Yalta Xartiyası iştirakçı dövlətlər arasında əməkdaşlığın məqsədlərini, prinsiplərini və istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

22 may 2005-ci il tarixində GUAM-ın Kişinyovda keçirilmiş Zirvə Toplantısı üzv-dövlətlərin demokratik cəmiyyət, Avropaya inteqrasiya, iqtisadi inkişaf, regionda sabitlik və təhlükəsizlik məsələlərinə dair vahid baxışlarını nümayiş etdirmişdir. Dövlət başçıları GUAM əsasında beynəlxalq təşkilatın yaradılması zərurətinə dair birgə mövqedən çıxış etmişlər və bununla əlaqədar GUAM Xarici İşlər Nazirləri Şurasına müvafiq qərar vermişlər.

Dövlət başçılarının bu qərarı 22-23 may 2006-cı il tarixində GUAM-ın Kiyev Zirvə Toplantısı zamanı həyata keçmişdir. Belə ki, 1997-ci ildən mövcud olmuş birlik əsasında Demokratiya və İqtisadi inkişaf naminə Təşkilat – GUAM təsis olunmuşdur. Kiyev Zirvə Toplantısında Prezidentlər GUAM-ın Nizamnaməsini qəbul etmişlər. GUAM-ın Nizamnaməsinə görə demokratik dəyərlərin bərqərar olunması, davamlı inkişafın təminatı, beynəlxalq və regional təhlükəsizliyin gücləndirilməsi, Avropaya inteqrasiya,

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

üzv-dövlətlərin iqtisadi, humanitar və sosial sahələrdə əməkdaşlığının genişlənməsi Təşkilatın başlıca məqsədlərini təşkil edir. Həmçinin GUAM dövlət başçıları tərəfindən Kiyev Zirvə Toplantısında qəbul olunmuş "Demokratiya və İqtisadi inkişaf naminə Təşkilat – GUAM-ın yaradılması haqqında Kiyev Deklarasiyası"nda aşağıdakı məqsəd və vəzifələr qeyd olunmuşdur:

- Demokratiyanın möhkəmləndirilməsi, əsas insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması, dövlətlərin iqtisadi inkişafının və təhlükəsizliyinin və sabitliyin təmin olunması;
- GUAM dövlətlərinin davamlı inkişafı məqsədilə, dinamik iqtisadi artım, sosial ahənglik və ətraf mühitin mühafizəsi vasitəsilə qarşılıqlı əlaqələrinin gücləndirilməsi;
- Bu dövlətlərin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və azadlığını dağıdan, tam miqyaslı demokratik islahatların həyata keçirilməsini və regionun iqtisadi inkişafını çətinləşdirən, Avrointegrasiyaya mənfi təsir göstərən və bütün dünya birliyini narahat edən həll olunmamış münaqişələrin nizamlanması məqsədilə fəal əməkdaşlıq;
- Beynəlxalq terrorizm, ekstremizm və aqressiv separatizm, həmçinin onunla bağlı olan digər mənfi hallarla mübarizə sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
- İqtisadiyyat, ticarət və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azad Ticarət Zonası haqqında Sazişin həyata keçirilməsi;
- Enerji təhlükəsizliyi sahəsində səylərin fəallaşdırılması;
- GUAM dövlətlərinin beynəlxalq tranzit potensialından istifadə olunması və s.

GUAM çərçivəsində həyata keçirilən layihələr:

GUAM dövlətlərinin əməkdaşlığının praktiki təzahürü kimi Virtual Mərkəz və Dövlətlərarası İnformasiya-Təhlil Sistemi (VM/DİTS) layihəsi və Ticarətə və Nəqliyyata Yardım (TNY) layihəsi həyata keçirilməkdədir. TNY GUAM dövlətləri arasında ticarət və nəqliyyat sahəsində əlaqələrinin genişləndirilməsi və

intensivləşdirilməsi məqsədini daşıyırsa, VM/DİTS məlumat mübadiləsi və digər operativ xarakterli tədbirləri həyata keçirmək vasitəsilə ticarət və nəqliyyatın inkişafına, onun effektiv və təhlükəsiz fəaliyyət göstərməsinə təminat verir. Hər iki layihə GUAM-ABŞ Çərçivə Proqramının əsas elementləri hesab olunaraq bir-birini tamamlayır və onların paralel şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. VM/DİTS layihəsi çərçivəsində hər bir GUAM dövlətində Milli İnformasiya-Təhlil Mərkəzi və işçi qruplar yaradılmış və hüquq-mühafizə orqanlarının müvafiq ekspertləri bu istiqamətdə ilkin məlumat mübadiləsi aparırlar. TNY layihəsinin həyata keçirilməsi məqsədilə hər bir GUAM dövləti milli planları əsasında dördtərəfli əməkdaşlıqlarını davam etdirirlər.

Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, GUAM dövlət başçılarını Kiyev Zirvə Toplantısı zamanı Azad Ticarət Zonası haqqında Sazişin həyata keçirilməsinin başlanmasını elan etmişlər və buna dair müvafiq işlər görülməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının GUAM-da sədrlik fəaliyyəti.

GUAM-da Azərbaycanın Sədrliyi 19 iyul 2007-ci ildə Bakı Zirvə Toplantısından başlayaraq 1 iyul 2008-ci il Batumi Zirvə Toplantısına qədər davam etmişdir. ◆

“GUAM: qitələri birləşdirərək” şüarı altında keçirilmiş Bakı Zirvə Toplantısı Təşkilatın inkişafının uzunmüddətli prioritetlərini müəyyən etmiş, onu institusional cəhətdən möhkəmləndirmiş və tərəfdaş ölkələrlə “GUAM+” formasında əməkdaşlığın üstünlüklərini nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan Respublikasının Sədrlik proqramında əksini tapmış bu strateji istiqamətlər Təşkilatın 2007-2008-ci illər üçün fəaliyyət istiqamətlərinin əsasını təşkil etmişdir. Azərbaycan Sədrliyi üzv-dövlətlərin və Katibliyin əlaqələndirilmiş səyləri nəticəsində GUAM-ın beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsi və Təşkilatın keyfiyyətə yeni inkişafı ilə yadda qalmışdır.

Bakı Zirvə Toplantısının əsas ideyasını təşkil edən regionda ümumi inteqrasiya və təhlükəsizlik məkanının yaradılması ideyası

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

Azərbaycan Sədrliyinin başlıca vəzifəsi idi. Bu ideyadan irəli gələrək Sədrlik edən ölkənin diqqəti GUAM-ın regional əhəmiyyətinin möhkəmləndirilməsinə və ona beynəlxalq dəstəyin gücləndirilməsinə, üzv-dövlətlərin ümumi maraqlarının konsolidasiyasına və Təşkilat daxilində əməkdaşlıq sisteminin inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir.

Bakı Zirvə Toplantısında GUAM Dövlət Başçıları Şurası Təşkilat çərçivəsində sahələr üzrə əsas əməkdaşlıq istiqamətlərini müəyyənləşdirən GUAM-ın Sahəvi Əməkdaşlığının İnkişafı Strategiyasını qəbul etmişlər.

Azərbaycanın bir illik Sədrliyi kifayət qədər aktiv keçmişdir. Sədrliyimizin fəallığının bariz nümunəsi kimi Bakı Zirvə Toplantısından sonra keçirilmiş 27 sentyabr 2007-ci il tarixli Nyu-Yorkda GUAM Xarici İşlər Nazirləri Şurasının (XİNŞ) iclasını, GUAM-ABŞ və GUAM-Polşa görüşlərini, 10 oktyabr 2007-ci il tarixli GUAM+ formatında Vilnüsə GUAM-ın onilliyinə həsr olunmuş Zirvə Toplantısını, 30 oktyabr 2007-ci il tarixli Vaşinqtonda GUAM-ABŞ görüşünü, 29 noyabr tarixli Madriddə GUAM XİNŞ-in növbəti iclasını, 4-5 dekabr 2008-ci il tarixli Tokioda GUAM-Yaponiya görüşünü, "GUAM ərazisində uzadılmış münaqişələr və onların beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və inkişafa təsiri" adlı qətnamə layihəsinin BMT Baş Assambleyasında yayılmasını, GUAM-Aİ əlaqələrinin gücləndirilməsi üçün "GUAM-ın Aİ-də dostları qrupu" formatında GUAM və Aİ dövlətlərinin xarici işlər nazirliklərinin ekspertləri səviyyəsində görüşü, 19 mart 2008-ci il tarixli GUAM-Avropa Şurası görüşünü, 15-16 aprel 2008-ci il tarixli GUAM dövlətlərinin ərazisində münaqişələrin həllinin prinsiplial əsasları, 29-30 aprel 2008-ci il tarixli "GUAM-tranzit" və 29-30 may 2008-ci il tarixli Bakıda "GUAM-ın inkişaf strategiyası" beynəlxalq konfranslarını və digər tədbirləri xatırlatmaq olar.

Azərbaycanın Sədrliyi müddətində Təşkilatın fəaliyyətinə dair ətraflı məlumat Batumi Zirvə Toplantısında GUAM Dövlət Başçıları Şurası tərəfindən təsdiq olunmuş Hesabatda öz əksini tap-

mişdir.

1 iyul 2008-ci il tarixində Gürcüstanın Batumi şəhərində GUAM-ın növbəti Zirvə Toplantısı keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası ilə GUAM ölkələri arasında ikitərəfli əlaqələr.

Azərbaycan Respublikası-Ukrayna əlaqələri. Zəngin iqtisadi potensiala və tranzit-kommunikasiya imkanlarına, eləcə də güclü hərbi-sənaye kompleksinə malik olan Ukraynanın hələ keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycanla bir sıra sahələrdə sıx əməkdaşlıq münasibətləri mövcud idi. 1991-ci ildə imperiyanın süqutu iki müttəfiq respublika arasında ənənəvi əlaqələrin qırılması ilə nəticələnsə də, yeni ictimai-iqtisadi formasiyanın reallıqları ən müxtəlif sahələrdə çoxşaxəli münasibətlərin davam etdirilməsini zəruri etdi. Məhz bu zərurətin diktə etdiyi reallıq kimi, 1992-ci il yanvarın 31-də müstəqil Azərbaycan və Ukrayna respublikaları arasında münasibətlərin diplomatik təməli qoyuldu. 1991-1993-cü illərdə müəyyən mənada formal xarakter daşıyan bu münasibətlərin gerçək əməkdaşlıq, qarşılıqlı etimad və anlaşma mühitində inkişafı isə yalnız ümummillilərimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra mümkün oldu. Məhz bu dövrdən etibarən Ukrayna ilə müxtəlif regional və beynəlxalq məsələlərdə əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasının başlıca istiqamətlərindən birinə çevrildi. 1995-ci ilin iyulunda Ukraynanın sabiq Prezidenti Leonid Kuçmanın Azərbaycana, 1997-ci ilin martında isə ümum-millilərimiz Heydər Əliyevin Ukraynaya gerçəkləşən səfərləri iki dövlət arasında genişmiqyaslı əlaqələrin inkişafı üçün zəruri hüquqi-normativ bazanın formalaşması, habelə perspektiv əməkdaşlıq prioritetlərinin müəyyənləşməsi baxımından kifayət qədər əhəmiyyətli oldu. Bu səfərlərin məntiqi nəticəsi olaraq ikitərəfli diplomatik münasibətlərin ardıcıl və sistemli surətdə davam etdirilməsi məsələsi daha çox aktualıq qazandı: 1996-cı ildən

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

Ukraynanın Bakıda, 1997-ci ildə isə Azərbaycanın Kiyevdə səfirliklərinin açılması mövcud əlaqələrin daha çevik və işlək mexanizmlər əsasında genişləndirilməsinə mühüm töhfə oldu.

İqtisadi əlaqələrin yeni dövrün tələbləri səviyyəsində qurulması baxımından 1997-ci ildən fəaliyyətə başlayan Azərbaycan-Ukrayna İqtisadi Əməkdaşlıq üzrə Hökumət-lərarası Komissiyanın fəaliyyəti də xüsusi önəm kəsb edirdi. Komissiyanın uğurlu fəaliyyəti nəticəsində ötən müddətdə iki ölkə arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tutan mühüm iqtisadi sazişlər və digər hökumətlərarası sənədlər imzalanıb, mal mübadiləsi, əmtəə dövriyyəsi nəzərə çarpacaq səviyyədə artıb. Komissiyanın faydalı təşəbbüsləri nəticəsində Ukrayna və Azərbaycan arasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını, investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunmasını, tranzit, nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin genişləndirilməsini, sərbəst ticarət, habelə gömrük işi sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutan vacib razılaşmalar əldə olunub. Bütövlükdə, son 10 ildə iki ölkə arasında imzalanmış 80-ə yaxın sənəd çoxtərəfli əməkdaşlığa mühüm imkanlar açıb.

Ukrayna ilə Azərbaycan arasında 2000-2009-cu illəri əhatə edən iqtisadi əməkdaşlıq proqramının əhəmiyyəti də xüsusi vurğulanmalıdır. Ötən müddətdə Azərbaycandan Ukraynaya əsasən neft və neft-kimya məhsulları, meyvə-tərəvəz ixrac olunub, əvəzində respublikamıza gündəlik sənaye və ərzaq məhsulları, neft-qaz boru kəmərləri, vaqon sistemləri, şinlər, hərbi-sənaye avadanlıqları idxal olunub. Uğurlu idxal-ixrac əməliyyatlarının nəticəsi olaraq 2001-ci ildə iki dövlət arasında ticarət dövriyyəsi 59 milyon ABŞ dolların, 2002-ci ildə 110 milyon ABŞ dollarına, 2004-cü ildə isə 182,6 milyon ABŞ dollarına çatıb. Hazırda bu rəqəm 200 milyon ABŞ dollarını ötüb keçsə də, tərəflər mövcud imkanlar çərçivəsində bunu qənaətbəxş saymır, iqtisadi əlaqələri genişləndirmək üçün bütün zəruri resursları və imkanları səfərbər etməyə çalışırlar.

İmzalanmış sazişlər müxtəlif regional və beynəlxalq məsələlərdə bir-birini dəstəkləyən iki müttəfiq respublikanın qısa müddətdə enerji və kommunikasiya sahəsində əməkdaşlığında geniş imkanlar açıb. 1997-ci ildə Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında Xəzər neftinin Qara dənizə çıxarılması üçün Bakı-Tbilisi-Supsa marşrutu ilə nəqlini nəzərdə tutan saziş imzalanıb və həmin razılaşmada Ukrayna da iştirak edib. 1999-cu il aprelin 17-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna prezidentlərinin iştirakı ilə uzunluğu 850 km, illik buraxılış qabiliyyəti isə 5 milyon ton olan Bakı-Supsa neft kəməri və Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa ixrac terminalı istismara verilib. Ukraynanın Azərbaycanla əməkdaşlığa olan ciddi marağı bu ölkənin Xəzər hövzəsində həyata keçirilən neft-qaz və nəqliyyat kommunikasiyaları layihələrinə fəal surətdə qoşulmaq, alternativ enerji mənbələri əldə etmək istəyi ilə şərtlənir. Azərbaycanın Şərqlə Qərbi birləşdirən əlverişli geosiyasi məkanda yerləşməsi, zəngin təbii sərvətlərə malik olması, Avrasiya məkanında sub-regional integrasiyanın və enerji təhlükəsizliyinin mühüm təminatçısı qismində çıxış etməsi, Qərblə yanaşı, Rusiya ilə münasibətlərdə də uğurlu nəticələr qazanması respublikamızı Ukrayna üçün strateji əhəmiyyətli dövlətə çevirir.

Rəsmi Kiyev Azərbaycanın iştirakı və razılığı olmadan Xəzər hövzəsi regionu ilə bağlı hər hansı transmilli layihədə iştirakını qeyri-real sayır.

Qloballaşan dünyada əsas enerji mənbələrinə nəzarət uğrunda rəqabətin kəskinləşməsi Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin gerçəkləşməsinə və səmərəli əməkdaşlıq mexanizminə çevrilməsinə olan marağın gerçək miqyası barədə kifayət qədər dolğun təsəvvür yaradır. BTC-nin tam işə düşməsi layihənin bilavasitə iştirakçısı olan dövlətlərin iqtisadi maraq və mənafeələrinin təminatı, habelə aktual məsələ kimi gündəmə gələn enerji təhlükəsizliyi probleminin həlli baxımından geniş imkanlar əldə etməsi

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

deməkdir. Bu baxımdan, hazırda Avropanın xam neftlə təminatında əsas söz sahiblərindən birinə çevrilmiş respublikamız öz geniş potensialı ilə Gürcüstan, Moldova və Ukraynanı Rusiyanın enerji asılılığından çıxarmaq imkanlarına malikdir.

Xatırladaq ki, 2005-ci ilin qışında Rusiya Gürcüstanı və Ukraynanı enerji sınağı ilə "imtahana çəkəndə", Azərbaycanın bölgədə heç bir asılılığı olmayan ölkə olduğu təsdiqini tapmışdı (1999-cu ildə Ukraynada yaranmış enerji böhranı zamanı Azərbaycan dost ölkəyə Poti-İlyiçevsk marşrutu ilə 150000 ton dizel yanacağı tədarük etmişdir). Azərbaycanla genişmiqyaslı əməkdaşlıq bu baxımdan Ukraynaya alternativ enerji kəmərləri əldə etmək imkanı qazandırır. Ukrayna hökumətinin strateji məqsədlərindən biri də məhz Xəzər neftinin Qərb bazarlarına daşınması prosesində özünün tranzit-kommunikasiya imkanlarını gerçəkləşdirmək və bu yolla enerji təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Rəsmi Kiyevin 10 ilə yaxın müddətdə üzərində israr etdiyi layihələrdən biri də məhz Xəzər neftinin Odessa-Brodı-Qdansk kəməri ilə nəqlini nəzərdə tutur. İstər texniki imkanların yetərli səviyyədə olmamasına, istərsə də daşınma qiymətlərinin bahalığına görə indiki mərhələdə heç də qənaətbəxş sayılmayan həmin layihənin hansısa mərhələdə aktuallaşacağına ümid bəsləyən rəsmi Kiyev bu məqsədlə Azərbaycan və Qazaxıstan hökumətlərinin razılığını almağa çalışır. 2004-cü ildə Ukrayna hər iki ölkəyə rəsmi müraciət edərək Bakı-Tbilisi-Supsa kəmərinin davamı kimi Odessa-Brodı-Qdansk layihəsini dəstəkləməyə çağırıb. Xəzərin neft ehtiyatlarının yüksək həcmi nəzərə alan ekspertlər qarşıdakı illərdə Odessa-Brodı layihəsinin aktuallaşacağını qətiyyənlə istisna etmirlər. Bu kəmərin hansısa mərhələdə Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılmasında alternativ vasitələrdən birinə çevrilə bilər.

İkitərəfli münasibətlərə mühüm təsir göstərən amillərdən biri də Ukrayna və Azərbaycanın Qərbə inteqrasiya yolu tutması, Avropanın mötəbər beynəlxalq təşkilatları ilə sıx əməkdaşlığa

meyilli olması, habelə strateji əhəmiyyətli məsələlərdə maraq və mənafealarının üst-üstə düşməsidir. 1996-cı ildən Avropa Birliyinin dəstək verdiyi TRASEKA layihəsinin gerçəkləşməsinə Azərbaycanla eyni dərəcədə səy göstərən Ukrayna paralel olaraq respublikamızla GUAM çərçivəsində çoxtərəfli əməkdaşlıq əlaqələri qurub. Qərb dövlətləri, xüsusən də ABŞ tərəfindən dəstəklənən təşkilat ötən müddətdə MDB-dən kənar subregional inteqrasiyanın uğurlu modelinə çevrilməklə, ölkələrimiz arasındakı qarşılıqlı faydalı münasibətlərə əlavə impulslar verib. GUAM çərçivəsində sıx əməkdaşlıq edən Ukrayna və Azərbaycan ilk gündən Xəzərin zəngin təbii resurslarının Qərb şirkətləri ilə birgə mənimşənilməsi, Şərq-Qərb (TRASEKA) nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin yaradılması, NATO ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi, habelə azad ticarət zonasının formalaşdırılması məsələlərində vahid mövqedən çıxış ediblər.

GUAM ölkələri dövlət başçılarının mayın 23-də Ukraynanın paytaxtı Kiyev şəhərində keçirilmiş zirvə görüşü isə bu qurum çərçivəsində əməkdaşlığın yeni modelinin müəyyənləşdirilməsi baxımından diqqəti xüsusilə cəlb edir. GUAM ölkələri dövlət başçılarının Kiyevdə keçirilən zirvə görüşünün gedişi göstərdi ki, üzv dövlətlər qurum çərçivəsində əməkdaşlığın mövcud səviyyəsindən heç də razı deyillər və münasibətlərin intensiv inkişafı üçün yollar arayırlar. Zirvə görüşünün nəticələri qurumun perspektivi ilə bağlı bəzi tərəddüdləri tam aradan qaldıraraq GUAM-ın postsovet məkanında əsas güc mərkəzlərindən birinə çevrildiyini nümayiş etdirməklə yanaşı, Ukrayna və Azərbaycan arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa da geniş imkanlar açıb. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin bəyan etdiyi kimi, "Azərbaycan ilə Ukrayna təkə ikitərəfli formada deyil, həm də regional qurumlarda fəal iştirak edir. Həmin qurumlardan biri də GUAM-dır. Bu təşkilat bizi və digər ölkələri birləşdirir, regional əməkdaşlığın inkişafına kömək edir. Azərbaycan regional əməkdaşlığın dərinləşməsinə həmişə tərəfdar olmuşdur. Deyə

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

bilərəm ki, indi Azərbaycanda baş verən proseslər buna sübutdur. Ölkəmizdə çox mühüm iqtisadi layihələr gerçəkləşdirilir. GUAM məhz bu istiqamətdə irəliləmək üçün çox yaxşı qurumdur. Əminəm ki, həm ikitərəfli, həm də regional əməkdaşlıq çərçivəsində biz konkret layihələrin həllində irəliləyəcəyik".

Hər iki müttəfiq ölkə MDB, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa Birliyi, xüsusilə NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı çərçivəsində fəal əməkdaşlıq edirlər. Geniş iqtisadi və hərbi-texniki potensiala malik Ukraynanın adı perspektivdə Avropa Birliyi və NATO-ya daxil olmağa şanslı dövlətlərlə bir sırada çəkilir. Bu ölkənin qazandığı müsbət nəticələrin mənimsənilməsi və praktik olaraq gerçəkləşdirilməsi Azərbaycan üçün də olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəsmi Bakı müttəfiq ölkə ilə xüsusən hərbi-texniki əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi tərəfdarı kimi çıxış edir. 1997-ci ildən iki ölkə arasında hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlığa dair mühüm sazişlər imzalanıb. Ukrayna hərbi-sənaye sahəsində tədris mərkəzlərinə və hərbiçilərin ixtisasını artırmaq sahəsində böyük potensiala malikdir. Azərbaycan müttəfiq ölkənin bu imkanlarından da hərtərəfli yararlanmaq niyyətindədir. Bununla respublikamız Ukraynanın Qara dənizdəki güclü donanması vasitəsilə dünya okeanına əlverişli çıxış imkanları qazanardı.

Azərbaycan və Ukrayna Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının təməlini qoyan ilk dövlətlərdəndir. Hazırda iki ölkənin QDİƏT və onun qurumları arasında əlaqələri uğurla inkişaf edir. 2003-2005-ci illərdə Ukrayna təşkilatın Fövqəladə Hallarda Yardım üzrə İşçi Qrupunda əlaqələndirici dövlət olmuşdur (məlumat üçün bildirmək ki, Azərbaycan QDİƏT-in Enerji və Nəqliyyat üzrə İşçi Qruplarında əlaqələndirici dövlətdir). Üzv dövlətlərin bu sahə üzrə əməkdaşlığına əlavə impulslar vermək üçün son zamanlar Ukrayna tərəfindən bir sıra mühüm təşəbbüslər irəli sürülüb. 2003-cü il noyabrın 25-dən 28-dək Odessa şəhərində Qara Dəniz ərazisində neft axıntısının azaldılması

hallarında qabaqlayıcı tədbirlər üzərində işləyən QDİƏT mütəxəssislərinin birgə təlimləri keçirilib. Bu təlimlərdə Azərbaycandan olan mütəxəssislər də fəal iştirak ediblər.

Ukrayna-Azərbaycan münasibətləri humanitar sahələrdə də kifayət qədər ürəkaçan mənzərə yaradır. Son 10 ildə iki ölkənin elm, təhsil, mədəniyyət sferasında əməkdaşlığına dair çoxsaylı sazişlər imzalanıb. Azərbaycanda mövcud olan yüksək tolerantlıq mühiti, slavyan dillərinə həssas münasibət Ukraynada yüksək qiymətləndirilir. Bakı Slavyan Universitetinin tələbələri dost ölkənin ana dilini dərinlən mənimsəyir, tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı geniş bilgiler qazanırlar. İkitərəfli mədəni əlaqələrin genişləndirilməsində Ukraynada yaşayan azərbaycanlıların da xidmətləri xüsusi vurğulanmalıdır. Hazırda MDB məkanında Rusiyadan sonra ən güclü və mütəşəkkil Azərbaycan diasporu məhz Ukraynada fəaliyyət göstərir. Soydaşlarımız dost ölkənin ictimai-siyasi, mədəni həyatında fəal iştirak edir, xalqlarımız arasında qarşılıqlı etimadın daha da gücləndirilməsi prosesinə öz töhfəsini verirlər. Eyni zamanda, müttəfiq ölkənin rəhbərliyi soydaşlarımızın hüquqlarının müdafiəsi üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında iqtisadi əlaqələr. Azərbaycanın xarici siyasətində Gürcüstanın xüsusi yeri vardır. Gürcüstan Azərbaycanın yaxın qonşusu olmaqla bərabər strateji tərəfdaşdır. Azərbaycanı Qərb bazarları ilə bağlayan yollar Gürcüstan üzərindən keçir. Eyni zamanda Gürcüstan da Azərbaycan neft-qazından asılı bir vəziyyətdədir. Lakin bu asılılıq Azərbaycan tərəfindən heç vaxt Gürcüstana təsir vasitəsi kimi istifadə edilməmişdir. Azərbaycan hər zaman sağlam mövqe tutmuş və bu ölkənin ən çətin zamanlarında belə iqtisadi və siyasi vasitələrlə ona yardım etmişdir.

Gürcüstanla sağlam münasibətlərin bərqərar olmasının-da Heydər Əliyev və E.Şevarnadze arasında davamlı dost əlaqələrinin mövcudluğu xüsusi rol oynadı. Təsədüfi deyil ki, hər iki ölkə

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

tərəfindən irəli sürülən ideya və təkliflər qarşılıqlı şəkildə müsbət reaksiyaya səbəb olurdu. 1992-93-cü illərdə Gürcüstan tərəfindən irəli sürülən "Qafqaz evi" ideyası məhz Azərbaycan tərəfindən dəstəklənmişdi. 1996-cı ildə Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Gürcüstana səfər etdi. Bu rəsmi səfər zamanı hər iki ölkə rəhbəri tərəfindən "Qafqaz deklarasiyası" imzalandı. Heydər Əliyevin ideya müəllifi olduğu BTC layihəsində Gürcüstanın tranzit ölkə olması Azərbaycan iqtisadi diplomatiyasında bu dövlətin önəmini bir qədər də artırdı. Azərbaycan-Gürcüstan iqtisadi əlaqələrin güclü olmasını göstərən amillərdən biri də odur ki, iki ölkə arasında 70-dən artıq müxtəlif, o cümlədən, iqtisadi sahələri əhatə edən müqavilələr imzalanmışdır. Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı əlaqələrdə strateji əhəmiyyətə malik olan layihələr TRASEKA, BTC, Bakı-Supsa və bir sıra başqaları vardır. Gürcüstanın xarici ticarət dövriyyəsində Azərbaycanın xüsusi önəmi vardır.

Azərbaycanda İlham Əliyevin, Gürcüstanda isə M.Saakaşvili-nin prezident seçilmələrindən sonra iki ölkə arasında əlaqələr öz strateji mahiyyətinə uyğun olaraq davam etdi. 2004-cü ildə hər iki ölkə başçıları qarşılıqlı səfərlər etdilər. Səfərlər zamanı iqtisadi və siyasi əlaqələrin gücləndirilməsini nəzərdə tutan bir sıra sazişlər imzalandı. 2005-ci ildə BTC-nin hər iki ölkənin ərazisinə düşən hissələri istifadəyə verildi. Bu bir sıra analitiklərin fikirlərinin əksinə olaraq BTC-nin bir real layihə olduğunu bir daha sübut etdi. Elə həmin il Gürcüstan baş naziri Bakıya rəsmi səfər etmiş, bir sıra iqtisadi əməkdaşlıq məsələləri müzakirə edilmişdi. Gürcüstan-Azərbaycan münasibətlərində Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun xüsusi önəmi vardır.

Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun işə düşməsi ilə həm də Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində 1993-cü ildə Türkiyə ilə Orta Asiya arasında kəsilmiş dəmir yolu əlaqəsi yenidən bərpa olunacaqdır. Layihəyə əsasən, Qarsdan Gürcüstanın Axalkalaki şəhərindək olan 105 kilometrlik hissəsinin çəkil-

məsinə 450 milyon dollar sərmayə qoyulmuşdur. Qarsdan Gürcüstan sərhədinədək 76 kilometrlik hissənin tikintisini Türkiyə maliyyələşdirmişdir. Gürcüstanın Azərbaycandan aldığı 200 mln. dollarlıq kreditlə isə Türkiyə sərhədindən Axalkalakiyə qədər olan təqribən 30 kilometrlik xətt çəkilərək Azərbaycan sərhədinədək mövcud olan 160 kilometrlik xətt yenidən qurulmuşdur. Layihənin 2010-cu ildə tamamlanmışdır. İlk mərhələdə ildə 1,5 milyon sərnişin və ildə 6,5 milyon ton yük daşınacağı proqnozlaşdırılır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi ilə əlaqədar Anlaşmanı 2007-ci ilin fevralında Tbilisidə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvili imzalamışlar. 2007-ci ilin noyabrında isə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin, Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün və Gürcüstan Prezidenti M.Saakaşvilinin iştirakı ilə xəttin Gürcüstan hissəsinin təməli qoyulmuşdur. Türkiyə Respublikasının Prezidenti Abdullah Gül mərasimdə iştirak etmək üçün gələn Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevi və Gürcüstan Prezidenti Mixeil Saakaşvilini səmimi qarşıladı. Mərasimi Türkiyənin nəqliyyat naziri Binəli Yıldırım açaraq, dedi ki, "2007-ci il noyabrın 21-də Marabdada hər üç ölkənin dövlət başçısının iştirak etdiyi bir mərasimdə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsinin Gürcüstan hissəsinin təməlini qoyduq. Bu gün isə Türkiyədən Gürcüstan sərhədinədək 76 kilometrlik hissənin təməlqoyma mərasimini keçiririk. Yenə bu şad gündə Azərbaycanın dövlət başçısı hörmətli İlham Əliyev, Gürcüstanın dövlət başçısı hörmətli Mixail Saakaşvili və hörmətli cümhurbaşqanı Abdullah Gül bu tarixi hadisəyə şahidlik edirlər. Türkiyənin Azərbaycan və Gürcüstanla dostluq və qardaşlıq münasibətləri gündən-günə inkişaf etməkdədir. Bu layihə üç ölkənin bir-biri ilə daha da sıx bağlanması, sevinclərini, uğurlarını birlikdə paylaşmalarına, yüklərin müştərək şəkildə daşınmasına şərait yaradacaq ən mühüm addımlardan biridir." Bu layihə barədə 15 ilə yaxın söhbət, danışıqlar getdiyini xatırladan Binəli Yıldırım bildirdi ki, "...*nəhayət*

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

2007-ci ilin fevralında Gürcüstan və Azərbaycan prezidentlərinin, Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində qərar qəbul edilmiş və beləliklə, layihənin qarşısındakı bütün problemlər aradan qaldırılmışdır. Bu layihə Türkiyədə tikintisi davam edən Mərmərə layihəsi vasitəsilə Şərqlə Qərbi birləşdirərək, Avropaya, Londona qədər uzanan bir mədəniyyət dəhlizi, beynəlxalq dostluq və qardaşlıq dəhlizi yaradacaqdır." Nazir dövlət başçılarını əmin etdi ki, layihənin tez bir zamanda tamamlanması üçün başlanğıcda hazırlıq işləri hansı həssaslıqla görüldüysə, bundan sonra da eyni həssaslıqla davam etdiriləcək, gecikmədən istifadəyə veriləcəkdir. Sonra Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşviliyə söz verildi. Gürcüstan Prezidenti bildirdi ki, bu, "...təkcə dəmir yolu deyil, gələcək nəsillərə ərməğan etdiyimiz layihədir. Bizim ölkələr Avropa və Asiya arasında körpüdür. Dünyanın bir çox nöqtəsindən Çinə və Orta Asiyaya ən qısa yol bizim ölkələrdən keçir. Bu dəmir yolu da Avropaya ən qısa yol olacaq, regional infrastrukturumuzun mükəmməlliyini təməmləyəcəkdir. Biz bu istiqamətdə çox işlər görəcəyik. Mən özümü xoşbəxt sayıram ki, belə bir tarixi prosesin iştirakçısıyam. Bizim ölkələr böyük nailiyyətlər əldə edib, inkişaf edəcəklər, biz bunun şahidi olacağıq. Neft və qaz kəmərləri, dəmir yolu insanların daha da yaxınlaşmasına kömək edəcəkdir. Yaxın zamanda bu dəmir yolu xətti bizim insanları bir-birinə daha da yaxınlaşdıracaqdır. Beynəlxalq səviyyədə Asiya ilə Avropanı yaxınlaşdıracaqdır. Bu layihəyə uğurlar arzulayırıq. Bu layihəyə tərəfdar olan Gürcüstan həmin işə axıra qədər sadiq qalacaqdır."

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev mərasimdə nitq söylədi. Dövlətimizin başçısı vurğuladı ki, "bu gün doğrudan da tarixi bir gündür. Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan yeni tarix yazır. Üç ölkənin səmərəli əməkdaşlığı nəticəsində bütün layihələr uğurla icra olunur. Biz həm ikitərəfli formatda çox səmərəli əməkdaşlıq edirik, eyni zamanda, üçtərəfli formatda da əlaqələrimiz real, konkret layihələrin həyata keçirilməsi ilə nəticələnir. Bütün bu

İşlərin, əlbəttə ki, çox böyük tarixi vardır. Bizim xalqlarımız bütün dövrlərdə dostluq, mehribanlıq şəraitində yaşamışlar. Bizim xalqlarımız əsrlər boyu qonşu, dost xalqlar olaraq, bir-birinə daim kömək etmişlər, əməkdaşlıq etmişlər, bir yerdə yaşayıb-yaratmışlar. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onu ilk tanıyan Türkiyə olmuşdur. O gündən bu günə qədər bizim aramızda əlaqələr dostluq, qardaşlıq əsasında qurulmuşdur. Bu əlaqələr sürətlə inkişaf edir. Bu gün deyə bilərəm ki, bu əlaqələr ən yüksək zirvədədir. Siyasi, iqtisadi, mədəni, bütün sahələrdə Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri nümunə xarakteri daşıyır. Bu bizə imkan verir ki, öz potensialımızı daha da böyük həcmdə reallaşdıraq. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin gələcək perspektivləri də çox böyükdür, çox gözəldir. Bizim birgə həyata keçirdiyimiz layihələr, əlbəttə ki, ölkələrimizi gücləndirir, xalqlarımızı bir-birinə daha da yaxın edir, bölgəyə yeni ab-hava gətirir, yeni əməkdaşlıq imkanları açır. Gürcüstan-Azərbaycan əlaqələri də çox uğurla inkişaf edir. Bizim xalqlarımız qardaş xalqlardır. Biz uzun illər ərzində müstəqillikdən məhrum olmuşduq, başqa ölkələrin tərkibində yaşamışdıq. Ancaq öz milli ənənələrimizi, adət-ənənələrimizi saxlamış, tariximizi qorumuşuq, mədəniyyətimizi, dilimizi qorumuşuq. Müstəqil dövlətlər fəaliyyətə başlayan kimi, dərhal Gürcüstan-Azərbaycan münasibətləri uğurla inkişaf etməyə başlamışdır. Biz strateji tərəfdaş, birlikdə çox böyük işlər görürük. Bu bölgədə Gürcüstan-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafından çox şey asılıdır. Deyə bilərəm ki, üç ölkə arasında, üçtərəfli əməkdaşlıq bəlkə də, dünyada müşahidə olunmur, bunun analoqu yoxdur. Bu, həm siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə olan əməkdaşlıqdır, eyni zamanda, real layihələrin həyata keçirilməsi baxımından çox önəmlidir. Təkcə bizim ölkələrimiz və xalqlarımız üçün deyil, Avropa üçün, dünya üçün önəmli olan irimiqyaslı layihələri Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan birgə həyata keçiribdir. Vaxtilə əfsanə sayılan və bəzi dairələr tərəfindən qəbul edilməyən, yaxud şübhə ilə yanaşılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri artıq

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

reallıqdır. Biz buna nəyin hesabına nail olduq? Üç ölkənin iradəsi hesabına, xalqlarımızın bir yerdə olması və birgə əməkdaşlıq imkanlarımızın ortaya qoyulması hesabına. Vaxtilə əfsanə sayılan Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri indi uğurla işləyir və bu il kəmərlə vasitəsilə 40 milyon tondan çox Azərbaycan nefti ixrac ediləcəkdir. Ancaq bəziləri deyirdilər ki, Azərbaycanda neft yoxdur və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin doldurulması üçün üçüncü tərəfin nefti lazımdır. Bizə bu lazım deyil, uzun illər bundan sonra da Azərbaycan nefti Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tam şəkildə fəaliyyət göstərməsini təmin edəcəkdir. Gələn il kəmərlə tam gücü ilə işləyəcək və bu kəmərlə vasitəsilə 50 milyon tondan çox neft nəql ediləcəkdir. Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri də bəzi dairələr tərəfindən qəbul edilmirdi və şübhələr var idi. Ancaq həyat, reallıq və bizim yorulmadan çalışmağımız bu önəmli layihəni həyata keçirdi. Dünyada enerji təhlükəsizliyi məsələlərinin ön plana çıxdığı indiki dövrdə biz bir daha görürük ki, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin nə qədər böyük əhəmiyyəti vardır. Biz zəngin "Şahdəniz" qaz yatağının işlənilməsinə 1996-cı ildə başlamışdıq. İndi artıq o yataqdan qaz hasil edilir və qardaş ölkələrə ixrac olunur. Bu gün Azərbaycan böyük həcmdə qaz ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. Aparılan kəşfiyyat işləri nəticəsində bizim qaz ehtiyatlarımız böyük dərəcədə artmışdır. Ən minimal hesablamalara görə, Azərbaycanın 2 trilyon kubmetr qaz ehtiyatları vardır. Bu da uzun illər, bundan sonra onilliklər ərzində həm ölkəmizin tələbatını ödəyəcək, həm də dost, qardaş ölkələrin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında öz rolunu oynayacaqdır. Bakı-Tbilisi-Qars layihəsi də, demək olar ki, vaxtilə bəziləri tərəfindən ciddi qəbul olunmurdu və hesab edilirdi ki, bu layihə, sadəcə, kağız üzərində qalacaqdır. Bu layihə barədə söhbətlər gedirdi, danışıqlar aparılırdı. Amma hətta bizim ölkələrdə də bəziləri inanmırdı ki, biz bunu gerçəkliyə çevirəcəyik. Ancaq biz bunu etdik. Əlbəttə ki, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun layihəsinin həyata keçirilməsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum

neft-qaz kəmərlərinin də rolu böyükdür. Biz artıq bu dəhlizi açdıq. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəni enerji layihələri ilə birləşdirdik. Təbii ki, neft layihəsi, qaz layihəsi ona gətirib çıxarıb ki, bu gün biz öz nəqliyyat infrastrukturumuzu da birləşdiririk. Biz bunu da bacardıq. Əminəm ki, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu müəyyən edilmiş tarixdə istismara veriləcəkdir. Beləliklə, bölgədə gedən əməkdaşlıq daha da güclənəcək, Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycanın milli maraqları daha da böyük dərəcədə müdafiə olunacaqdır. Biz Avropa və Asiya üçün əvəzolunmaz nəqliyyat nöqtəsinə çevriləcəyik və əlbəttə, bunun çox böyük iqtisadi və sirr deyil ki, böyük siyasi dividendləri vardır. Biz artıq bunu hiss edirik. Bir daha demək istəyirəm ki, bütün bu layihələr bölgədə gedən prosesləri müəyyən edir. Bölgədə əməkdaşlıq əhval-ruhiyyəsi böyük dərəcədə bizim söylərimiz nəticəsində mümkün olmuşdur. İndi görürük ki, bizim layihələrə qoşulmaq istəyən ölkələrin sayı artır. Bizim enerji və nəqliyyat infrastrukturumuzdan istifadə etmək, əlbəttə ki, hər bir tərəf üçün fayda gətirəcəkdir. Çünki bu, ən səmərəli yoldur. Enerji daşıyıcılarının dünya bazarlarına çıxarılması üçün ən səmərəli, ən faydalı yoldur və nəqliyyat baxımından məsafəni xeyli dərəcədə qısaltan bir yoldur. Mən şübhə etmirəm ki, Bakı-Tbilisi-Qarsı da Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurumun taleyi gözləyir. Çünki bunu etmək üçün bütün imkanlar var. Bizim bu gün, burada birgə olmağımız bunun əyani sübutudur. Əgər yaxın tarixə nəzər salsaq görərik ki, son bir neçə il ərzində Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycanın iştirakı ilə çox önəmli tədbirlər keçirilmişdir. 2005-ci ildə Bakıda Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin istismara verilməsini biz bir yerdə qeyd etdik. 2006-cı ildə Ceyhanda artıq Azərbaycan neftinin Ceyhana gəlməsini qeyd etdik. 2007-ci ildə Türkiyə-Yunanıstan sərhədində Azərbaycan qazının Avropa Birliyi bazarına daxil olmasını qeyd etdik. 2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun Gürcüstan hissəsinin tikintisinə başlanmasını qeyd etdik, bu gün isə Türkiyə hissəsinin təməlinin qoyulmasını qeyd edirik. Mən arzu edirəm ki, gələcəkdə

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

belə gözəl tədbirlər çox olsun və əminəm, belə də olacaqdır. Çünki bunu etmək üçün bizim imkanlarımız var, siyasi iradə var, artan iqtisadi potensial var və əməkdaşlıq var. Mən hesab edirəm ki, bizim uğurlu əməkdaşlıq təcrübəmiz başqa tərəflər üçün də örnək olmalıdır. Hamı görməlidir ki, dostluq, mehribanlıq, qarşılıqlı anlaşma, bir-birinə dəstək olan yerdə bütün işlər daha da asanlıqla gedir. Bu gün biz atılan addımların və qəbul edilən cəsarətli qərarların nəticəsini görürük. Bu, yalnız başlanğıcdır. Mən görürəm ki, bizim gələcəyimiz çox uğurlu, çox parlaq olacaq və ölkələrimiz öz iqtisadi və siyasi mövqelərini daha da gücləndirəcəkdir."

Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül isə nitqində bildirdi ki, "Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi, əslində, hamının bildiyi tarixi İpək yolunun təkrar canlanmasıdır. Vaxtilə bu İpək yolu ilə karvanlar gedib-gəlirdi. İndi isə bunu "Dəmir İpək yolu"nun həyata keçirilməsi ilə təkrar reallığa çeviririk. Bu, həqiqətən böyük bir layihədir. Çünki sadəcə üç ölkəni - Azərbaycanı, Gürcüstanı və Türkiyəni dəmir yolu ilə bir-birinə bağlamır. Bu, Asiyanın mərkəzini, Çini Avropanın o biri ucu - Londonla bağlayan bir dəmir yoludur. Bu layihə tamamlandıqda, sadəcə, sərnəşinlər deyil, çox böyük miqdarda yüklər də Orta Asiyadan Avropanın digər ucuna, yaxud Avropadan da Orta Asiyaya qədər daşına biləcəkdir. Bu baxımdan, layihə təkcə iki müxtəlif coğrafiyanı bir-birinə bağlamayacaq, eyni zamanda, mədəniyyətləri, fərqli anlayışları da bir-birinə qovuşduracaqdır. Bu səbəbdən, layihənin böyüklüyü çox anlaşılındır. Bu layihə, əslində, Qafqazda sabitliyə və rifaha töhfə verəcək bir layihədir. Layihə Qafqazdakı və bölgədəki bütün ölkələrə açıqdır. Bölgənin sabitliyinə və sülhə yardımçı olan, yaxşı qonşuluq əlaqələrinə önəm verən və hörmətlə yanaşan hər bir ölkəyə açıqdır. Bu layihənin həyata keçməsi ilə, sadəcə, iqtisadi fəaliyyət deyil, mədəni əlaqələr də daha çox canlanacaqdır."

Sonra dövlət başçıları üç ölkənin ərazisinin təsvir olunduğu sxematik xəritənin asıldığı səhnəyə dəvət edildilər. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvili və

Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül öz ölkələrinin "ərazisində" rəmzi dəmir yolu xətlərini qoyaraq birləşdirdilər. Stansiyadakı qatarın fiti səsləndi. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun Türkiyə hissəsinin təməlinin qoyulması münasibətilə keçirilən mərasim başa çatdıqdan sonra Türkiyə Respublikasının Prezidenti Abdullah Gülün adından Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvilinin şərəfinə nahar verilmişdir.

Beləliklə, Gürcüstan Azərbaycanın iqtisadi və siyasi tərəfdaşı olması ölkəmizin xarici iqtisadi fəaliyyətində nəzərə alınması bir amildir. Azərbaycan da Gürcüstan üçün strateji münasibətə daim ehtiyacı olan bir ölkədir.

Azərbaycan Respublikası ilə Moldova arasında iqtisadi əlaqələr. Azərbaycan Respublikası ilə iqtisadi münasibətləri mövcud olan dövlətlərdən biri də Moldova Respublikasıdır. Bu iki ölkə arasında münasibətlər hələ SSRİ daxilində mövcud idi. Lakin SSRİ-nin dağılması bir çox məsələlərə yenidən baxmağa vadar etdi. O cümlədən Azərbaycan Respublikası ilə Moldova Respublikası arasında əlaqələr də yeni yanaşma tələb edirdi. Çünki onların hər ikisi artıq müstəqil dövlətlər idi. Amma təəssüf ki, ilk əvvəl əlaqələr lazımınca olmadı. Hər iki ölkə ərazi bütövlüyü ilə bağlı bir sıra çətinliklər yaşadı. İstər Moldova, istərsə də Azərbaycan əraziləri mərkəzi hakimiyyətin təsirindən çıxdı. Moldova Rusiyanın dəstəyi ilə Dnestryanı separatizminin, Azərbaycan isə Ermənistanın yardım etdiyi Qarabağ ermənilərinin separatizminin ağır nəticələri ilə üzləşdi. Lakin 1993-cü ildə hakimiyyətə Heydər Əliyevin gəlməsindən sonra daxili stabilliyə tədrisən nail olan Azərbaycan xarici iqtisadi əlaqələrinə də güc verdi.

1997-ci ildən Azərbaycana Moldovanın o zamankı prezidenti P.Luçinskinin səfəri ilə bu əlaqələr bir qədər fəallaşmışdır. Lakin əlaqələr kifayət qədər güclü səviyyəyə gəlib çıxmamışdır. 2004-cü ildə Moldovanın növbəti prezidenti V.Voronin də Azərbaycana gəldi. 2005-ci ilə qədər iki ölkə arasında əməkdaşlığın müxtəlif

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

istiqlətlərini əhatə edən 26 sənəd imzalanmışdır. 2005-ci il aprel ayında Azərbaycan prezidenti Moldovaya səfər etdi. Burada daha 5 sənəd imzalandı. 2005-ci ildə Moldova və Azərbaycan arasında xarici ticarət dövriyyəsi cəmi 8,2 mln. ABŞ dolları təşkil edib. Moldova və Azərbaycan respublikaları arasında iqtisadi əməkdaşlıq üzrə birgə hökumətlərarası komissiya 2005-ci ildə yaradılıb. İlk toplantı 19 aprel 2005-ci ildə Kişinyovda keçirilib və burada tərəflər ölkələrimiz arasında Uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq Programını və onun gerçəkləşdirilməsi üzrə Tədbirlər Planını müzakirə edərək təsdiqləyiblər.

Lakin bir sıra sahələrdə müəyyən əlaqələrin olmasına baxmayaraq GUAM daxili əlaqələr istisna olmaqla Moldova - Azərbaycan iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Ümumiyyətlə, GUAM təşkilatı çərçivəsində üzv ölkələrin iqtisadi və siyasi əlaqələri daha da genişləndirilməli və inkişaf etdirilməlidir.

9.3. Azərbaycan iqtisadi diplomatiyası, ABŞ və aparıcı Qərbi Avropa dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafı

Azərbaycan Respublikası iqtisadi diplomatiyasının müvəffəqiyyətlərini əyani şəkildə görə bilmək üçün ABŞ və dünyanın aparıcı Qərbi Avropa dövlətləri ilə münasibətlərimizə bir qədər diqqətlə nəzər yetirmək lazımdır. Bu Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin geniş bir coğrafiyanı əhatə etməsi haqqında təəsürat formalaşdıracaqdır.

Azərbaycan-ABŞ iqtisadi əlaqələri

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycanda müstəqillik haqqında Konstitusiyaya aktı qəbul ediləndən sonra onun müstəqilliyini ilk tanıyan dünya dövlətlərindən biri də ABŞ oldu. Həmin il dekabrın 25-də Vaşinqton öz müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan dövlətini rəsmi tanıdığını bəyan etdi və tezliklə iki dövlət arasında

diplomatik münasibətlər yaratmaq üçün müəyyən addımlar atdı. 1992-ci il fevralın 12-də ABŞ-ın dövlət katibi Ceyms Beyker iki ölkə arasında rəsmi münasibətlər yaratmaq məqsədilə Bakıya səfərə gəldi. O, rəsmi Bakıdan Azərbaycanda həyata keçirilən daxili və xarici siyasət, iqtisadi islahatlar, Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi haqqında geniş məlumat almış, ABŞ-ın bu dövlətlə gələcək, əlaqələrinin mühüm aspektlərini müzakirə etmişdir. Səfərdən bir az sonra, 1992-ci il martın 17-də ABŞ Bakıda özünün səfirliyini açmış, 18-də isə iki dövlət arasında rəsmi diplomatik münasibətlər yaradılmışdır. Bunun ardınca, 1992-ci ilin aprelində Vaşinqton hökuməti Senatın ATƏM üzrə komissiyasının sədri senator Dennis de Konsini başda olmaqla ABŞ Konqresinin nümayəndə heyətini Bakıya göndərdi. Həmin ilin noyabrıda Azərbaycan Vaşinqtonda öz səfirliyini açdı.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin ABŞ-a səfərləri ABŞ-ın imkanlı maliyyə-kredit qurumlarının Azərbaycana meyil göstərən neft şirkət və birliklərinə qoşulmasına da ciddi təkan verdi. Bir qayda olaraq, bu ölkənin maliyyə-kredit idarələri ABŞ-ın tam siyasi və beynəlxalq himayəsi altında olmayan, Amerikada dəstəklənməyən və onun strateji tərəfdaşı hesab olunmayan ölkələrə sərmayə qoymağa xüsusi səy göstərmirlər. Lakin səfərin nəticəsi olaraq, bu yönümdə vəziyyətdə ciddi dəyişiklik baş verdi və nəinki ABŞ-ın güclü maliyyə-kredit strukturlarının Azərbaycanda fəaliyyət göstərmək istəyən neft kompaniyalarına qoşulması meylli müşahidə olundu, habelə, bu sahədə işlərin gücləndirilməsi qərarlaşdırıldı.

"Azadlığı müdafiə aktı"na "907-ci düzəliş"in aradan qaldırılması ətrafında tam yekdil fikir formalaşdı.

Heydər Əliyevin ABŞ-a tarixi səfərləri nəinki bu iki ölkənin strateji əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsində keyfiyyətə yeni bir mərhələ, habelə, bu əməkdaşlığın fundamental əsaslarının bir daha sınaqdan çıxmasında vacib əhəmiyyət daşıyan hadisə oldu.

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

Məhz bu səfər sayəsində Amerika ictimaiyyəti ABŞ-ın Azərbaycanla strateji tərəfdaşlığa meyil etməsini şərtləndirən əsas amilləri tam aydınlığı ilə dərk etmək imkanı qazandı. Bu amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

İlk növbədə, Azərbaycan dövlətinin ABŞ-ın xarici siyasət prinsiplərinə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun daxili və xarici siyasət yeritməsi. Səfər zamanı keçirilən bütün görüşlərdə ABŞ-ın prezidentindən tutmuş maliyyə və iş adamlarına qədər bütün dairələrdə Azərbaycan Prezidentinin 1993-cü ildən başlayaraq yeritdiyi daxili siyasət, həyata keçirilən demokratik dövlət quruculuğu prosesləri, hüquqi və iqtisadi islahatlar, ictimai-siyasi həyatın demokratikləşdirilməsi, bazar iqtisadiyyatı və dünya birliyinə inteqrasiya istiqamətində atılan mühüm addımlar və bunun Azərbaycanın mövcud vəziyyətində əks olunması çox yüksək qiymətləndirildi və dəstəkləndi.

İkincisi, Azərbaycanın bölgədə tutduğu coğrafi mövqe və beynəlxalq aləmdə kəsb etdiyi geostrateji əhəmiyyəti, MDB dövlətləri, Rusiya, Türkiyə və İranla bağlı yeritdiyi özünəməxsus siyasət, MDB çərçivəsində Ukrayna, Gürcüstan, Moldova, Orta Asiya dövlətlərinə xüsusi münasibəti və onları öz arxasınca aparması, bölgə dövlətlərinin bütün təzyiq və təxribatlarına, müstəqilliyə və Qərbə meyilliliyə qarşı çevrilmiş hərəkətlərinə mətənətlə sinə gərməsi, ayrı-ayrı dövlətlərin imperiya siyasəti qarşısında sipər çəkməsi, tam müstəqil siyasət yeritməsi və bu yolda inamla addımlaması Amerikada tam dəstək aldı və respublikamızın bu dövlətin strateji tərəfdaşına çevrilməsi işini sürətləndirdi.

Beləliklə, Prezident Heydər Əliyevin yürütdüyü daxili və xarici siyasətin, həm Azərbaycan, həm də Qərb və ABŞ-ın maraq və prinsiplərinə tam cavab verməsi, Azərbaycanın Qafqaz regionunda və Xəzərətrafi bölgədə malik olduğu geostrateji mövqe və iqtisadi əhəmiyyət də əlavə olunmaqla, ABŞ-ın strateji tərəf-

daşları sırasına daxil edilməsini şərtləndirən əsas amillər hesab olunmalıdır.

2001-ci ildən - yeni əsrin başlanğıcından Azərbaycan-ABŞ münasibətləri strateji partnyorluq istiqamətində yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə, 1998-2012-ci illərdə iki ölkə arasındakı əlaqələr bütün sahələr üzrə - siyasi, iqtisadi, regional əməkdaşlıq, beynəlxalq təhlükəsizlik və hərbi məsələlər üzrə genişləndirilmiş və daha da inkişaf etdirilmişdir.

İki ölkə arasındakı iqtisadi əlaqələr, ABŞ-ın Xəzər bölgəsi və Cənubi Qafqazda Azərbaycanın həyata keçirdiyi transmilli layihələrdə iştirakı intensiv xarakter daşmışdır. Bu istiqamətdə Amerikanın bir tərəfdən öz şirkətləri vasitəsilə Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi və istehsalı, digər tərəfdən bu ehtiyatların dünya bazarına sərbəst çıxışını təmin etmək məqsədilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərlərinin çəkilməsindəki xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Bundan başqa, ABŞ Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizininin (TRASEKA layihəsi) reallaşmasında, Azərbaycanda struktur islahatlarının və iqtisadi liberallaşmanın həyata keçirilməsində də Avropa Birliyi ilə çiyin-çiyinə çalışmışdır.

İki ölkə arasındakı ikitərəfli və çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlıq, transmilli layihələrin reallaşmasındakı birgə fəaliyyətin müxtəlif aspektlərini müzakirə etmək məqsədilə çoxsaylı rəsmi görüşlər keçirilmişdir. Bunlardan 1999-cu il avqustun 18-də ABŞ-ın energetika naziri V.Riçardsonun Azərbaycana səfəri və dövlət rəsmilərlə keçirdiyi görüşləri, 2002-ci il yanvarın 29-da dövlət katibinin Avrasiya məsələləri üzrə köməkçisi E.Consun Bakıya səfəri və Prezident Heydər Əliyevlə apardığı danışıqları, 2002-ci il sentyabrın 17-də ABŞ-ın yeni energetika naziri S.Abrahamın Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin açılış mərasimində iştirakı və Prezident Heydər Əliyevlə keçirdiyi görüşü, 2003-cü il fevralın 23-də ABŞ prezidenti Corc Buşun dəvəti ilə bu ölkəyə səfər etmiş Azərbaycan Prezidenti Ulu Öndər Heydər Əliyev iki

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

ölkə arasında iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirdi. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev bu siyasəti uğurla davam etdirir.

Siyasi, iqtisadi, sosial və humanitar saxələrdə keyfiyyətə yeni xarakter alan və beynəlxalq münasibətlər sistemində güclü siyasi arxitekturaya çevrilən Azərbaycan- ABŞ əlaqələri pozitiv şaxə alaraq daha dərin məna və məzmun kəsb etməkdədir. Hər iki ölkənin formalaşdırdığı geniş və güclü əməkdaşlıq platforması regionda dinamikliyi və uzunömürlü humanitar gələcək üçün siyasi hərarəti ilə diqqəti cəlb edir. Münasibətlərin dərinləşməsinə hər il bir çox iqtisadi komponentlərin əlavə olunması ABŞ-Azərbaycan əməkdaşlığına impuls verir, yeni seqmentlər qatır. ABŞ-ın dövlət başçısı Barak Obamanın bəyan etdiyi kimi "Azərbaycanın ABŞ kimi öhdəlikli və loyallı tərəfdaşı var".

Bakıda keçirilən 20-ci "Xəzər Neft-Qaz" sərgisi ilə bağlı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevə ünvanladığı məktubda cənab Obama ölkələr arası güclü iqtisadi-siyasi dialoqun əməkdaşlığa böyük töhfə verməsinə diqqət çəkərək respublikamızın ABŞ və dünya dövlətləri üçün etibarlı tərəfdaş olmasını təqdir edir. "Azərbaycanın neft sərvətləri şaxələndirilən iqtisadiyyatın inkişafını dəstəkləməyə, qanunun aliliyini möhkəmləndirməyə, Azərbaycan xalqının həyat səviyyəsini yüksəltməyə kömək edəcək. Azərbaycan ABŞ kimi etibarlı tərəfdaşa malikdir. Və mən gözləyirəm ki, bizim əməkdaşlığımız uzun illər davam edəcək" deyərək, bildirən ABŞ prezidenti münasibətlərin gələcəkdə ən strateji birgə layihələrin reallaşmasına imkan verəcəyinə əminliyini ifadə edib.

Azərbaycanın beynəlxalq tərəfdaşları arasında ən ön yerlərdən birini tutan və güclü siyasi etibarlılıq və etimadlılıq nümayiş etdirən Amerika strateji tərəfdaşlığın əsas brendlərindən birinə çevrilməsini öz siyasi qətiyyəti ilə nümayiş etdirib, təsdiq edib. Eyni zamanda, Azərbaycan ikitərəfli əlaqələrdə öz siyasi diplomatiyası ilə tərəfdaşlıqda səmimi və praqmatikliyi bariz şəkildə təsdiqləyib. Azərbaycanın xarici siyasət kursu geniş kom-

ponentli, geniş diapazonlu balanslaşdırılmış təməllərə söykənən müstəvidə və tarazlı kursa uyğun müəyyən olunub. Bu kurs müəyyənləşdirilərkən ilk növbədə bütün tərəflərlə bərabər və qarşılıqlı hörmət prinsiplərinə əsaslanır. Ötən illər ərzində Azərbaycanın ABŞ-la balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu bir qədər də möhkəmlənərək həm post-sovet ölkələri, həm də Avropanın, Asiyanın, Amerikanın, eləcə də Afrika və Yaxın Şərq dövlətləri ilə səmimi münasibətlərin simvoluna çevrilib. Respublikamızın Amerika ilə münasibətləri səmimi dostluq münasibətlərinə, qarşılıqlı maraqlara söykənərək inkişaf edir. Tərəfdaş dövlətlərlə siyasi-iqtisadi əlaqələr çox fəal siyasi dialoq mühitində inkişaf edərək iqtisadi əməkdaşlığa, elmi-mədəni əlaqələrin yüksəlməsinə, humanitar əməkdaşlığa öz töhfəsini verməkdədir. "Bizim münasibətlərimizin formatı kifayət qədər genişdir" - deyə bütün ölkələrlə mehriban, fəal əməkdaşlıq mühitini zənginləşdirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ötən 10 ildə sıx münasibətlərin intensivləşməsinə nail olub.

Xarici tərəfdaşlarla ən yüksək formatda əlaqələrin və dinamik təmasların möhkəmlənməsi və yeni frazaya daxil olmasında bu fundamental konsepsiyanın müəllifi, birbaşa təşəbbüskarı və ideoloqu kimi Prezident İlham Əliyevin qətiyyətli addımları ilbəlil öz təsir gücünü artırır, dövlətlərarası əlaqələrin daha çoxçalarlı inkişafına zəmin yaradır. Kamil və geniş, global dünyagörüşə, analitik təhlil bacarığına, pragmatik baxışlara malik olan mükəmməl siyasi xadim olan Prezident İlham Əliyev özünəməxsus idarəçilik keyfiyyətləri ilə regionda digərləri üçün örnək ola biləcək ənənələri formalaşdırır, daim yeniliklər axtarışında olduğunu öz əməli nəticələri ilə nümayiş etdirir. Ölkəmiz milli maraqlar çərçivəsində dünyanın bütün aparıcı beynəlxalq təşkilatları ilə, o cümlədən, böyük dövlətlərlə münasibətlər qurur, əlaqələrini genişləndirir və inkişaf etdirir. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri də bu kriteriyalara söykənir. Bütün bu müsbət meyillərin ən yaxşı təzahürləri də məhz ABŞ-Azərbaycan əlaqələ-

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

rinin hər bir sektorunda özünü göstərməkdədir. Bölgədə müəyyən iqtisadi maraqlarını gerçəkləşdirməyə çalışan ABŞ-la münasibətlər xarici investisiyaların cəlb edilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya, qlobal əhəmiyyətli regional layihələrin reallaşdırılması, ölkənin maliyyə gəlirlərinin artırılması və digər bu kimi hədəflərə yönələn Azərbaycanın mənafeələrinə uyğundur.

ABŞ Azərbaycanın strateji tərəfdaşı olmaqla yanaşı, tərəflər arasında bir çox istiqamətləri əhatə edən yüksək səviyyəli münasibətlər mövcuddur. Tərəflər arasındakı münasibətlərin hazırkı səviyyəsi məmnunluq doğurur. İstər ikitərəfli qaydada, istərsə də beynəlxalq qurumlar çərçivəsində əməkdaşlığımız yüksələn xətt üzrə inkişaf edərək getdikcə öz əhatə dairəsini genişləndirməkdədir. Azərbaycan Birləşmiş Ştatlarla geniş iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri qurub. Bu əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini isə Azərbaycanda neft və qaz sektorunun inkişafı, yeni boru kəmərlərinin tikintisi və istismarı, Şərq-Qərb dəhlizi boyu infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, qeyri-neft sektoru sahəsində qarşılıqlı ticarətin genişləndirilməsi və s. təşkil edir.

İki ölkə arasında iqtisadi münasibətlərin genişlənməsinin göstəricilərindən biri olaraq ticarət dövriyyəsinin həcmi də ildən-ildə artmaqdadır. Hazırda Azərbaycanla Birləşmiş Ştatlarla xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 1,8 milyard dollar təşkil edir. Azərbaycan Respublikası ixracında isə ABŞ 4-cü yeri tutmaqdadır.

ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafını şərtləndirən əsas məqamlardan biri Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları, həmçinin bu ehtiyatların daşındığı əsas tranzit ölkəsi olmasıdır. Qeyd edək ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum enerji daşınması layihələrinin reallaşmasında Amerikanın da dəstəyi olub, bu amil, rəsmi Vaşinqtonun ümumilikdə Cənubi Qafqaz bölgəsinin, regionda dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında maraqlı olduğunu göstərir. Amerika hazırda Azərbaycanın düzənlədiyi yeni trans-enerji-kommunikasiya layihələrinin reallaşmasına dəstək verən aparıcı dövlətdir. Ötən ilin sonlarında

Azərbaycan və Türkiyənin birgə təşəbbüsü ilə ən yeni tarixdə mühüm iqtisadi hadisəyə çevrilən Trans Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) layihəsinin reallaşdırılması haqqında sazişin imzalanmasına da ən böyük dəstək rəsmi Vaşinqtondan gəldi. Ötən illər ərzində regionda strateji əhəmiyyətə malik trans-enerji dəhlizlərinin gerçəyə çevrilməsində bilavasitə iştirak edən ABŞ TANAP-ı müasir enerji coğrafiyasının əsas nöqtəsi və enerji marşrutlarının şaxələndirilməsində ən ana arteriyalardan hesab edir. Həmin layihə ilə bağlı sazişin imzalanmasından sonra ABŞ hökuməti Azərbaycanın müəllifi olduğu enerji marşrutlarının sırasının daha da genişlənməsini xüsusilə təqdir edən bir bəyannatla çıxış etdi. ABŞ dövlət katibi Hillari Klinton Türkiyə və Azərbaycan arasında imzalanmış qaz tranzitinə dair sazişi alqışlayaraq nəql olunacaq yanacaqın bölgədə geniş əməkdaşlıq formatının güclənməsinə, təhlükəsizlik şəbəkələri sisteminin möhkəmlənməsinə səbəb olacağını diqqətə çatdırdı. Göründüyü kimi, Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaz regionunda sülhün, sabitliyin, təhlükəsizliyin təminatçısı olan, regionda sülh şəbəkəsinin qarantına çevrilən Azərbaycanın və Türkiyənin bu cür əhəmiyyətli addımlarını alqışlayır. Hər iki ölkə rəsmiləri əlaqələrin inkişaf etdirilməsində maraqlı olduqlarını dəfələrlə nümayiş etdirib və hazırda bütün sahələrdə əməkdaşlıq həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycan-Böyük Britaniya iqtisadi əlaqələri

Azərbaycan Böyük Britaniyanın aparıcı tərəfdaşlarından biridir. 2005-ci ildə Azərbaycanın Böyük Britaniyaya ixracı 4,2 milyon funt sterlinq təşkil edib. Azərbaycan Böyük Britaniyadan idxalın həcminə görə ikinci yerdədir. Britaniya parlamentinin üzvü, Sənaye və Energetika məsələləri üzrə dövlət naziri Malkolm Viks 2007-ci ilin sentyabrında Azərbaycana səfər etmişdir. Avropa məsələləri üzrə nazir Cim Mörfi isə Azərbaycanda 2008-ci ilin may ayında olmuşdur. Britaniyanın ticarət məsələləri üzrə naziri Lord Diqbi Cons Bakıya 2008-ci ilin iyun ayında gəlmişdir. Həmin

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

dövrə Azərbaycan Dövlət Neft Fondunun Prezidenti Samir Şərifov (2006-cı ildən maliyyə naziri vəzifəsində çalışır) 2005-ci ilin 17 mart tarixində Londonda keçirilən mineral ehtiyatların hasilatı ilə məşğul olan sənaye sahələrində Şəffaflıq Təşəbbüsü (MHŞT) üzrə 2-ci beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir. 1994-cü ildən başlayaraq, Azərbaycan və Böyük Britaniya enerji sahəsində uğurlu əməkdaşlıq modeli yaratmışlar. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, "Şahdəniz" qaz layihəsi və "Azəri-Çıraq-Günəşli" neft yataqları, bütövlükdə, "British Petroleum" şirkətinin ən böyük xarici layihəsi hesab olunur. Hazırda Azərbaycanda təxminən 170-ə qədər böyük, orta və kiçik Britaniya şirkətləri fəaliyyət göstərir. Bu şirkətlərin əksər hissəsi neft və qaz sahəsində fəaliyyət göstərsə də, bu əməkdaşlıq son illərdə pərakəndə satış, informasiya texnologiyaları, layihələrin idarə olunması, maliyyə-bank xidmətləri və kənd təsərrüfatı kimi sahələrə doğru genişlənilir. Bu gün Azərbaycanın modernləşməsində Britaniya təcrübəsi və sənayesinin imkanlarından istifadə olunur və heç də təsadüfi deyildir ki, paytaxt Bakıda aparılan əsas tikinti layihələri məhz Britaniyanın məsləhətçi və layihə-idarəetmə şirkətləri tərəfindən idarə olunur.

Azərbaycan-Almaniya iqtisadi əlaqələri

Almaniya şirkətləri Azərbaycana birbaşa investisiya yatırmaqda maraqlıdır. Azərbaycan 150 ölkə ilə ticarət əlaqələri qurub və Almaniya Azərbaycanın mühüm tərəfdaşlarından biridir: "İki ölkə arasında ticarət-iqtisadi əlaqələr ilbəlil inkişaf edir. Azərbaycan statistikasına əsasən, 2011-ci ildə tərəflər arasında ticarət dövriyyəsi 2010-cu ilə nisbətən 2 dəfə, bu ilin ilk 4 ayı ərzində isə ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3 dəfə artıb". Azərbaycan və Almaniya ticarət və investisiya sahəsində əməkdaşlığa dair işçi qrupu yaradıb. Bu qrupun ilk iclası ötən il Berlində keçirilib, ikinci iclası isə bu ilin noyabrında Bakıda keçiriləcək. Hazırda Azərbaycanda 100-dən çox Almaniya şirkəti fəaliyyət göstərir. Onlar əsasən infrastruktur sahələrini əhatə edir. Eyni

zamanda Azərbaycan şirkətlərinin də Almaniyada fəallığı artır. Almaniya Azərbaycana 20,1 mln. avro həcmində qrant, 40,5 mln. avro texniki yardım və 244 mln. avro həcmində kredit ayırır. Bu günədək Almaniya Azərbaycana 450 mln. ABŞ dolları həcmində investisiya yatırır. Hazırda ümumi həcmi 460 mln. avro təşkil edən 10 layihə üzrə Almaniya şirkətləri podratçı qismində çıxış edir. Azərbaycan Almaniyanın 7-ci neft tədarükçüsüdür.

Azərbaycan-Fransa əlaqələri

Azərbaycan - Qafqaz ölkələri içərisində Fransanın ən sıx kommertiya əlaqələri yaratdığı ölkədir, bu, xüsusilə onun karbohidrogenlərlə təchizatı ilə əlaqədardır. Azərbaycanla adətən yüksək olan və 2005-ci ildə 494 milyon olan ticarət dövriyyəsi, 2005-ci Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və Azəri-Çıraq-Günəşli yatağında istehsalın artması nəticəsində iki dəfə yüksəlmiş və 2008-ci ildə 1,8 milyard, 2011-ci ildə isə 3,2 milyard avroya çatıb, bu yüksəliş liviya neftinin Azərbaycan nefti ilə əvəz edilməsi nəticəsində olmuşdur. 2012-ci ildə ticarət dövriyyəsi yenidən aşağı düşmüş və 1,9 milyard avro təşkil edib (-40%), 2008-ci il səviyyəsinə enib, Fransa idxalının 99%-ni təşkil edən karbohidratların alınmasının aşağı düşməsi nəticəsində olub. Bütün məhsullar nəzərə alınmaqla 2011-ci ildə Azərbaycanla ticarət əlaqələrində 2-ci yerdə olan Fransa 2015-ci ildə 5-ci yerə düşüb. İdxal 2012-ci ildə 1,76 milyard avro təşkil edib, ondan əvvəlki il isə 3,15 milyard avro olub, 1,75 milyard avroya neft alışı ilə Fransa Azərbaycanın 3-cü neft alıcısı olub. Azərbaycana ixracat 2008-ci ildə 150 milyon avro təşkil edib, sonrakı illərdə azalaraq 2012-ci ildə yenidən yüksələrək 164,9 milyon avro təşkil edib və Azərbaycana ixrac edən ölkələr arasında Fransa 10-cu yeri tutub. İdxalla müqayisədə Azərbaycana ixrac daha çox sahəlidir, əsasən təchizat avadanlıqlarından (50,6%) informatika və elektronika avadanlıqlarından, sənaye və /və ya kənd-təsərrüfatı avadanlıqlarından, digər sənaye məhsullarından (28,7%), məsələn, kimyəvi, kosmetik, metal mə-

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

mulatlarından ibarətdir. Neft və neft məhsullarından savayı, fransız müəssisələri bank, elektrik enerjisi və ətraf mühitin qorunması və istehlak malları sektorlarında fəaliyyət göstərir. Fransız müəssisələri neft və neft məhsulları sənayesində daha yaxından iştirak edirlər, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin idarə edən konsorsiumuna daxildirlər. Total bu konsorsiumun 5%-nə və Bakı-Tbilisi-Ərzrum qaz kəmərinin 10%-nə malikdir. 2009-cu il fevralın 27-də Total şirkəti Xəzərin Azərbaycan sektorunda "Abşeron" strukturunun birgə kəşfiyyatı və işlənilməsinin əsas prinsipləri haqqında PSA tipli müqavilə imzalayıb (Totalın pay iştirakı 40%), və az sonra müqavilə çox ümidverici olub. Sonralar GDF Suez şirkəti 20% pay iştirakı ilə konsorsiuma qoşulub. 2008-ci il dekabrın 15-də fransız CNİM şirkəti Bakıda zibil emalı zavodunun tikintisi (346 milyon avro, 2012-ci ilin dekabrında işə salınıb) və zavodun 20 il ərzində istismarı (350 milyon avro) barədə müqavilə imzalayıb. Bu fransız müəssisəsinin Qafqazda imzaladığı ən mühüm müqavilədir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, 2009-cu ilin mayında SYSTRA şirkəti Bakı metropoliteninin genişləndirilməsi mümkünlüyünü öyrənməyi nəzərdə tutan 5,85 milyon avro dəyərində müqavilə imzalayıb. 2010-cu il noyabrın 5-də ARIANSPACE şirkəti Azərbaycanın ilk kosmik peykinin buraxılmasını nəzərdə tutan 93 milyon dollar dəyərində müqavilə imzalayıb, peyk 2013-cü il fevralın 7-də buraxılıb. 2010-cu ilin oktyabrında AXA, Azərbaycanın Mbank sığorta şirkətinin səhmlərinin 51 %-ni alıb. 2011-ci ilin fevralında SADE şirkəti Dünya Bankı tərəfində maliyyələş-dirilən, Şabran və Siyəzən rayonlarının su-kanalizasiya xəttlərinin çəkilməsi, nasos stansiyalarının qurulması və çirkab sularının təmizlənməsinə dair 40 milyon avro dəyərində olan tenderin qalibi olub. 2012-ci ilin fevral ayında DASSAULT firması 85 milyon dollara bir ədəd Falcon təyyarəsi satıb. Aqrar və aqrar-yeyinti sahəsində əlaqələr hələ ki, cüzdür, amma imzalanması gözlənilən və minədək inəyin alınmasını nəzərdə tutan Memorandum of Understanding

sayəsində genişlənəcək. Bununla yanaşı 2013-cü ilin birinci yarısı üçün proqramlaşdırılmış kommertiya tədbirləri turizm və dağ idmanı, mülki müdafiə həmçinin ilk dəfə 2015-ci ildə Azərbaycanda keçirilməsi nəzərdə tutulan Avropa olimpiya oyunlarına hazırlıq bizim müəssisələrin tanınmasına imkan verəcək. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan idxal edən müəssisələrin siyasi-kommertiya risklərini sığorta edən "COFACE" İxrac Kredit Agentliyindən xidmətlərindən istifadə edə bilər. İqtisadi əməkdaşlığa dair birgə Fransız-Azərbaycan komissiyası, növbə ilə ildə iki dəfə, bu ölkələrin birində yığılır, komissiyanın qarşısında ikitərəfli əməkdaşlığı stimullaşdırmaq vəzifəsi durur. Birgə komissiyanın 6-cı iclası 2011-ci il sentyabrın 23-də Parisdə olub, 7-ci 2013-cü ilin ikinci rübündə Bakıda olacaq.

Azərbaycan-İtaliya iqtisadi əlaqələri

Azərbaycan-İtaliya iqtisadi əlaqələri çox uğurla inkişaf edir. Azərbaycan və İtaliya arasında mal dövriyyəsi 2012-ci ilin 10 ayı ərzində 4,5 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Azərbaycanda İtaliya kapitalı ilə 28 şirkət fəaliyyət göstərir. Onlardan 7-si ümumi dəyəri 800 mln. dollar təşkil edən layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edir. Son illər ərzində İtaliya şirkətləri Azərbaycan iqtisadiyyatına 44 mln. dollardan çox investisiya qoyublar. İki ölkə arasında 16 saziş imzalanıb. Bu sənədlər sayəsində iki ölkə sahibkarlarının əməkdaşlığı üçün əlverişli mühit yaradılıb. 2011-ci ilin yekunlarına əsasən, ölkələr arasında ticarət dövriyyəsi 9,6 mlrd. dollar təşkil edib. Bu göstərici İtaliyanın Avropa İttifaqının 11 ölkəsi ilə ümumi mal dövriyyəsini üstələyir. Azərbaycandan İtaliyaya ixrac edilən məhsulun 95%-ni neft və neft məhsulları təşkil edir. 2011-ci il dekabrın 6-da Bakı Biznes Mərkəzində İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin dəstəyi, Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun (AZPROMO) təşkilatçılığı ilə Azərbaycan-İtaliya biznes forumu keçirilmişdir. AZPROMO ilə İtaliya-Azərbaycan Ticarət İnstitutu, Azərbaycan Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası ilə İtaliya-Azər-

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

baycan Ticarət İnstitutu, həmçinin Azərbaycanın "ASPI Holding" şirkəti ilə İtaliyanın "Usque ad Finem" şirkəti arasında əməkdaşlıq haqqında memorandumlar imzalanmışdır.

Beləliklə, Azərbaycanın bir sıra Avropa və uzaq xarici ölkələr ilə iqtisadi münasibətlərinin iqtisadi diplomatik fəaliyyətdə mühüm əhəmiyyətə malik olması bir daha sübuta yetdi. Yuxarıda təfəsilatı ilə yalnız aparıcı ölkələrdən danışılsa da, söyləmək olar ki, digər Avropa dövlətləri ilə münasibətlər strateji cəhətə malikdir. Milli mənafeələr onu tələb edir ki, bu əlaqələr strateji mahiyyətinə müvafiq olaraq daim mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olsun. Avropa-Azərbaycan əlaqələrinin mütəmadi izlənilməsi yeni konstruktiv təkliflərin irəli sürülməsinə gətirib çıxara bilər. Avropa işgüzar məkanı ilə münasibətlər Azərbaycan istehsalçılarının və ixracatçılarının keyfiyyət anlayışı tələblərinə də müsbət təsir göstərir. Bəlli bir həqiqətdir ki, Avropa məkanında keyfiyyət anlayışı qarşısında tələblər güclüdür.

Azərbaycan-Niderland iqtisadi əlaqələri

Son illərdə Azərbaycan ilə Niderland arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq inkişaf edir və yüksək səviyyəli səfərlər, keçirilən görüşlər ikitərəfli iqtisadi münasibətlərin genişlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda Azərbaycanda bank və sığorta, tikinti, sənaye, rabitə, nəqliyyat, xidmət, ticarət, kənd təsərrüfatı və s. sahələrdə 70 Niderland investisiyalı şirkət fəaliyyət göstərir və bu sahələrə Niderland şirkətləri tərəfindən 365 mln. dollar həcmində investisiya yatırılmışdır. Azərbaycan və Niderland arasında müxtəlif sahələrdə, o cümlədən iqtisadi sahədə 10-a yaxın sənəd imzalanmışdır. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası ixracında Niderland 150,09 mln. dollarla 15-ci yerdə olmuşdur.

Azərbaycan-Avstriya iqtisadi əlaqələri

Avstriya ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələr əsasən iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, texnika və texnologiya sahələrini əhatə edir. İlham Əliyevin 10 avqust 2009-cü il tarixli sərəncamı ilə

Azərbaycan Respublikası ilə Avstriya Respublikası arasında iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, sənaye, texnika və texnologiya sahələrində əməkdaşlıq üzrə Qarışıq Komissiyanın Azərbaycan Respublikası tərəfindən yeni tərkibi təsdiq edilib. İki ölkə arasında enerji sahəsində böyük işlər görülür. Avstriya Avropa Birliyi tərəfindən dəstəklənən və Xəzər və Orta Asiya regionunun enerji ehtiyatlarının Avropa bazarına daşınması üçün irəli sürülən "Nabucco" layihəsinin həyata keçirilməsində əsas rol oynayan ölkələrdən biridir. Hazırda Azərbaycanda 40-a yaxın Avstriya şirkəti fəaliyyət göstərir. Həmin şirkətlər Azərbaycanda həyata keçirilən çox böyük və mühüm layihələrin icrasında iştirak edirlər. Bütün bunlar isə Azərbaycan və Avstriya arasında mövcud olan ticarət dövriyyəsinin həcmi də artırır. Prezident İlham Əliyev Avstriyaya səfəri zamanı bu istiqamətdə də bir sıra görüşlər keçirib. Səfər zamanı keçirilən bütün görüşlərdə Azərbaycan Prezidentinə və onun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə çox böyük diqqət və qayğı, istiqamət göstərildi. Hesab edirəm ki, Prezident İlham Əliyevin Avstriyaya səfəri zamanı keçirdiyi görüşlər gələcək əməkdaşlığın daha da artmasına öz töhfələrini verəcək. Bu nöqteyi-nəzərdən mən qətiyyətlə bildirirəm ki, bu səfər çox əhəmiyyətli və uğurlu səfər idi. Burada xüsusi məqam isə ondan ibarətdir ki, Avstriyanın mütəxəssisləri, siyasi və biznes elitası, o cümlədən digər sahələrdə fəaliyyət göstərən tanınmış adamlar artıq Azərbaycanı çox yaxşı tanıyırlar və ölkəmizlə əməkdaşlığa çox mühüm əhəmiyyət verirlər.

Azərbaycan-Belçika iqtisadi əlaqələri

İki ölkə arasında siyasi münasibətlərdə müəyyən uğurlar əldə olunsada, iqtisadi münasibətlər hələlik istənilən səviyyədə deyil. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi-normativ baza olsa da, ticarət dövriyyəsinin həcmi çox aşağıdır. Lakin tərəflər iki dövlət arasında iqtisadi münasibətlərin genişləndirilməsinin marağındadır və bu istiqamətdə səyləri daha da genişləndirirlər. Mövcud tendensiya da bu sa-

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

hədə dönüş olacağından xəbər verir. İqtisadi münasibətlər yeni-yeni inkişaf edir və bu proseslər inkişafa doğru gedir.

Azərbaycan təmsilçilərinin iştirakı ilə 24 sentyabr 2009-cu il tarixində Brüssel şəhərində Belçikanın Flandriya regionunun Sərmayə və Ticarət Agentliyi tərəfindən təşkil olunmuş "Azərbaycan və Gürcüstan: biznes imkanları" adlı seminar keçirilib. Seminar çərçivəsində Azərbaycanın sərmayə və ticarət imkanlarına dair təqdimatlar nümayiş olunub, Belçika şirkətlərinin nümayəndələri ilə görüşlər keçirilib. Bunun davamı olaraq, 23 noyabr 2010-cu il tarixində Bakı şəhərində Azərbaycan və Belçika şirkətlərinin iştirakı ilə Azərbaycan-Belçika biznes forumu təşkil edilib. Foruma hər iki tərəfin təmsilçiləri, habelə Belçikanın Flandriya regionunun əsasən kənd təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat və daşıma, konsaltinq sahələrində ixtisaslaşmış şirkət və qurumlarının nümayəndələri, eləcə də Azərbaycandan müvafiq şirkətlərin nümayəndələri qatılıblar.

Hazırda Azərbaycanda ticarət, nəqliyyat, daşıma, rabitə, habelə kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının istehsalı, layihə işləri, tikinti və quraşdırma və s. sahələrdə fəaliyyət göstərən Belçika şirkətləri mövcuddur. Azərbaycandan Belçikaya qaz və neft ixrac edilir. Belçikadan Azərbaycana isə müxtəlif avadanlıq, maşınlar, elektrik materialları gətirilir.

Azərbaycan-Norveç iqtisadi əlaqələri

Norveçə məxsus neft şirkəti olan "Statoyl" 20 sentyabr 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"ndə pay alaraq Azərbaycan-Norveç iqtisadi münasibətlərinin əsasını qoyub. Norveç dövləti sənaye və energetika nazirinin birinci müavini Qunnar Möntinin rəhbərlik etdiyi böyük nümayəndə heyəti müqavilənin imzalanması mərasimində iştirak etmək üçün Bakıda olub. Bu müqavilədə "Statoyl" şirkəti 8,71% pay alıb. Şirkət 2 il sonra Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən ən iri qaz yatağı sayılan "Şahdəniz"in hasilatın pay bölgüsü əsasında birgə işlənilməsində də 25,5% pay alaraq Azərbaycanla əməkdaşlığını daha da genişləndirib. 1998-

ci ildə "Statoyl" şirkəti həmin sektorda yerləşən "Araz-Alov-Şərq" blokunun birgə işlənməsində 15% paya sahib olub.

24-27 aprel 1996-cı ildə Heydər Əliyevin ilk rəsmi səfəri zamanı iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olan aşağıdakı sənədlər imzalanıb:

1. "Azərbaycan Respublikası və Norveç Krallığı arasında ikiqat vergiyə cəlb etməyə yol verilməməsi, gəlirlərə və kapitala görə vergilərin ödənilməsindən yayınmanın qarşısının alınması haqqında Konvensiya". Oslo, 24 aprel 1996

2. "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Norveç Sənaye və Energetika Nazirliyi arasında energetika sahəsində əməkdaşlıq haqqında Memorandumun (21 noyabr 1994-cü ildə Bakıda imzalanan) həyata keçirilməsinə dair Protokol".

Səfər çərçivəsində Heydər Əliyev Stavanger şəhərinə gəlib və "Statoyl" şirkətinin prezidenti Harl Norvinq ilə görüşüb. Heydər Əliyevin Harl Norvinq ilə görüşündə Norveç Dövlət Neft Şirkəti ("Statoyl") ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) arasında Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarını dünya bazarına çatdıracaq neft (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) və qaz (Bakı-Tbilisi-Ərzurum) kəmərlərinin inşasında da tərəfdaş kimi iştirak etməsini nəzərdə tutan sənəd imzalanıb. 25 aprel 1996-cı ildə "Statoyl" şirkətinin Azərbaycan prezidentinin şərəfinə verdiyi rəsmi ziyafətdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev bildirib: "Statoyl" şirkəti Azərbaycan dövlət müstəqilliyinə nail olduqdan sonra ölkəmizlə iqtisadi əməkdaşlıq etmək istəyən dünyanın böyük şirkətlərindən respublikamıza birincilər sırasında gələn şirkətidir. Bunların hamısı Norveç-Azərbaycan əlaqələrinin, Norveç-Azərbaycan dostluğunun yaranması üçün çox böyük kömək olmuşdur."

17 may 2000-ci ildə Norveç Konstitusiyasının 186-cı ildönümü münasibətilə Bakıda rəsmi qəbul keçirilib. Görüşdə çıxış edən Heydər Əliyev Norveç şirkətlərinin Azərbaycana gəlmiş xarici ölkələrin nüfuzlu şirkətləri ilə çox cəsarətlə rəqabət apar-

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

dığını qeyd edərək hər iki ölkəni bir-birinə bağlayan, münasibətləri inkişaf etdirən amilin demokratiyaya, bazar iqtisadiyyatına, ümumbəşəri dəyərlərə sadıqlıq olduğunu vurğulayıb.

16 may 2005-ci ildə Avropa Şurasına üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Varşavadakı III zirvə toplantısı zamanı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Norveçin Baş naziri K.M.Bondeviklə görüşüb. Görüş zamanı ikitərəfli münasibətlərin və əməkdaşlığın inkişafı, o cümlədən "Statoil" Neft Şirkətinin Azərbaycandakı uğurlu fəaliyyətindən razılıq bildirilib. K.Bondevik Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin istifadəyə verilməsinin böyük hadisə olduğunu deyərək, bu layihəni dünyanın ən böyük layihələrindən biri kimi qiymətləndirib. İlham Əliyev təkcə enerji sektorunda yox, iqtisadiyyatın digər sahələrində də əlaqələrin inkişafı üçün imkanların olduğunu vurğulayıb.

5 iyun 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Prezident sarayında Norveçin dövlət katibi, neft sənayesi və energetika nazirinin müavini xanım Anita Utsetin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edib. Görüşdə Azərbaycanla Norveç arasında energetika sahəsində qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlığın həyata keçirildiyi vurğulanıb və bu əməkdaşlığın gələcəkdə də inkişaf etdiriləcəyinə əminlik ifadə olunub.

2 iyun 2009-cu ildə İlham Əliyev Norveçin dövlət katibi Robin Martin Kaasin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edib. Görüşdə Beynəlxalq Xəzər neft-qaz sərgi və konfransının ilk illərdən başlayaraq təkcə Azərbaycan üçün deyil, dünyanın enerji sahəsində inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanıb, Azərbaycan ilə Norveç arasında enerji sahəsində əməkdaşlığın bundan sonra da genişləncəyinə əminlik ifadə olunub.

Azərbaycan-İsveçrə iqtisadi münasibətləri

Azərbaycan Respublikası ilə İsveçrə Konfederasiyası arasında iqtisadi əlaqələr uğurla inkişaf edir və genişlənilir. Hazırda, iki ölkə

arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün zəruri normativ-hüquqi baza yaradılmışdır ki, bu da mövcud potensialdan istifadə etməklə Azərbaycan və İsveçrə arasında ticari-iqtisadi əlaqələri daha da inkişaf etdirmək üçün real imkanlar yaradır. Bildirmək istərdim ki, artıq bir neçə ildir ki Azərbaycan Respublikası Hökuməti və İsveçrə Konfederasiyasının Federal Şurası arasında ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq üzrə Birgə Komissiya fəaliyyət göstərir. Birgə Hökumətlərarası Komissiyanın əsas məqsədi iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin artırılması, sənaye, kənd təsərrüfatı, maliyyə, bank, investisiya, turizm, bərpa olunan enerji və digər sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsindən ibarətdir. Komissiyanın 2010-cu ilin yanvar ayında keçirilmiş görüşü zamanı həmçinin makroiqtisadi siyasət, özəl sektorun dəstəklənməsi, məşğulluq, ticarət, infrastruktur sahələrində Azərbaycan və İsveçrə arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi barədə razılıq əldə edilmişdir.

2010-cu ilin may ayında Bakı şəhərində Azərbaycan-İsveçrə Parlament Dostluq Qruplarının üzvləri, İsveçrənin energetika sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərinin təmsilçiləri ilə ölkəmizin müvafiq qurumlarının nümayəndələri arasında görüş keçirilmişdir. Hazırda, İsveçrə Konfederasiyası Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda böyük investordandır. İsveçrə şirkətləri Azərbaycanda nümayəndəliklərini artıq açmış və fəaliyyətlərini uğurla həyata keçirirlər. Bununla belə, Azərbaycan və İsveçrə arasındakı iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün böyük potensial mövcuddur və bu imkanlardan istifadə etməklə əlaqələri daha da inkişaf etdirmək lazımdır. Bununla yanaşı, Azərbaycan İsveçrənin Ümumiləşdirilmiş Preferensiyalar Sistemindən faydalanır. Bu sistem vasitəsilə Azərbaycan məhsullarının İsveçrə bazarlarına ixracı üçün əlverişli imkanlar yaranır.

Qeyd edilməlidir ki, İsveçrə Azərbaycan Respublikasının Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv olması prosesi çərçivəsində Azərbaycanda bir sıra layihələr həyata keçirmişdir. Bu

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

layihələr əsas etibarilə əqli mülkiyyət, o cümlədən ÜTT ilə bağlı olan digər sahələrdə ölkəmizin müxtəlif dövlət qurumlarının mütəxəssislərinin potensialının artırılmasına yönəldilmişdir.

Azərbaycan-Yunanıstan iqtisadi əlaqələri

Azərbaycan xarici iqtisadi fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malik olan ölkələrdən biri də **Yunanıstandır**. Bu ölkə qədim mədəniyyətə malik olmaqla birgə Avropa məkanının nüfuzlu dövlətlərindəndir. Yunanıstan bir çox iqtisadi fəaliyyət sahələrində, xüsusən turizmin inkişafında dünya liderlərindən biri sayıla bilər. Geoiqtisadi yerləş-məsinə və iqtisadi imkanlarına görə Yunanıstan sərfəli tərəfdaşdır. Bu cəhətlər Azərbaycan iqtisadi diplomatik fəaliyyəti zamanı nəzərə alınmışdır. Azərbaycan da eyni zamanda Yunanıstan üçün əhəmiyyətli iqtisadi tərəfdaşdır. Çünki Azərbaycan Şərq-Qərb marşrutunun ən önəmli ölkəsidir. Həmçinin Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında getdikcə artan çəkiyə malikdir. Bundan başqa Azərbaycan Cənubi Qafqazın yeganə alıcılıq qabiliyyəti olan bazarına malikdir.

Bütün yuxarıda söylənənləri nəzərə alaraq Ümummilli lider Heydər Əliyevin kursuna əsasən Yunanıstanla intensiv əlaqələrin əsası qoyulmuşdur. Bu kurs Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilmişdir. Prezidentin bilavasitə təşviqi və iştirakı ilə Yunanıstanla iqtisadi, siyasi və mədəni sahədə bir sıra mühüm sənədlər imzalanmış və tədbirlər keçirilmişdir. Dövlət başçısının kursuna müvafiq olaraq 2005-ci il aprelin 7-də Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Yunanıstan Respublikası hökuməti arasında imzalanmış turizm sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişə əsasən, Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Yunanıstan Turizm Nazirliyi ilə birgə əməkdaşlığı, həmçinin bu ölkənin Azərbaycandakı səfirliyinin dəstəyi ilə 2005-ci ilin fevral ayının 2-dən 6-dək Bakıda "Qonaqpərvərlik və turizm sənayeləri üzrə yeni meyillər" mövzusunda seminar keçirilmişdir.

Paytaxtın "Hyatt Regency" mehmanxanasında keçirilən seminarda mehmanxana və restoran menecerləri, turizm şirkətlərinin rəhbərləri, Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzinin əməkdaşları, Azərbaycan Turizm İnstitutunun müəllim və tələbələri mehmanxana sənayesində insan resurslarının idarə edilməsi, turizm agentliklərinin idarə edilməsi və əməliyyatlar, qonağa qarşı məsuliyyət: sahibkar-qonaq məsələləri, biznes turizmi, kompaniyalar üçün səyahətlərin idarə olunması, mehmanxana sənayesində marketing və təbliğat və digər mövzular ətrafında fikir mübadiləsi etmiş, Yunanistanın turizm şirkətləri nümayəndələrinin təklif və mülahizələrini dinləmişlər.

Seminarın keçirilməsinin əsas məqsədi mehmanxana sahəsində çalışan işçilərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, turizm şirkətlərində işin düzgün qurulmasına nail olmaqdan ibarətdir.

Yunanistan iqtisadiyyatının Azərbaycana artan marağının göstəricisi kimi 2008-ci ilin martında bu ölkənin iqtisadi inkişaf nazirinin Azərbaycana səfərini qeyd etmək olar. 17 mart 2008-ci il Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyində ölkəmizdə səfərdə olan Yunanistanın İqtisadi İnkişaf Naziri Xristos Foliyasın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüş keçirilmişdir.

Görüşdə Yunanistan və Azərbaycan arasında münasi-bətlərin mövcud səviyyəsindən məmnunluq bildirilmiş və ölkələrimiz arasında bir çox sahədə və xüsusilə enerji sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün geniş imkanların olduğu qeyd edilmişdir. Eyni zamanda hər iki dövlətin enerji təhlükəsizliyi sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətinin vacib əhəmiyyət kəsb etdiyi bildirilmişdir. Daha sonra enerji ilə yanaşı digər sahələrdə də, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, standartlaşma və metrologiya, kənd təsərrüfatı, ərzaq və qida təhlükəsizliyi, alternativ enerji və turizm kimi iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları üzrə əməkdaşlıq potensialı diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

Yunanıstanlı nazir Xristos Folias ölkəmizdə keçirdiyi görüşlər haqqında məlumat vermiş və iki ölkə arasında münasibətlərin getdikcə genişləndiyini və bu səfərin nəticələri ilə əlaqədar daha da dərinləşəcəyinə əmin olduğunu bildirmişdir. Qonaq ölkəsinin Azərbaycanla, xüsusilə enerji sahəsində əməkdaşlıqda maraqlı olduğunu və ölkəmizin Avropanın enerji təchizatında və enerji dəhlizlərinin diversifikasiyasında xüsusi rolunu qeyd etmişdir. X.Folias bununla yanaşı iqtisadiyyatın digər sahələrində də qarşılıqlı əlaqələrin dərinləşdirilməsi və birgə layihələrin həyata keçirilməsi üçün imkanların olduğunu və bu tədbirlərin iqtisadi əlaqələrin dərinləşdirilməsinə təkan verəcəyini diqqətə çatdırmışdır.

Eyni zamanda görüşdə iki dövlət arasında beynəlxalq təşkilat və forumlarda təmasların artırılmasının, Avropa İttifaqı çərçivəsində qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın genişləndirilməsinin əhəmiyyəti vurğulanmış və qarşılıqlı maraq doğuran bir sıra məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Yunanıstanla münasibətlərdə Azərbaycan Respublikası prezidentinin bu ölkəyə səfərlərinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. 2009-cu ilin fevral ayının 15-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Yunanıstana dövlət səfəri həyata keçirmişdir. Dövlətimizin başçısını Yunanıstan Prezidenti Karolos Papulyas qarşılayıb. Yunanıstanın rəsmi şəxsləri Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevə, Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri Yunanıstan Prezidenti Karolos Papulyasa təqdim olunub.

Rəsmi qarşılama mərasimindən sonra Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Yunanıstan Prezidenti Karolos Papulyasın təkbətək görüşü olub. Görüşdə ölkələrimiz arasında siyasi, iqtisadi, enerji sahələrində əlaqələrin inkişafından məmnunluq ifadə olunub və bu səfərin qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi baxımından əhəmiyyəti vurğulanıb.

İki ölkə arasında münasibətlərin bundan sonra da genişlənməsinə əminliklərini bildirən dövlət başçıları ikitərəfli, beynəlxalq və regional məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparıblar.

Təkbətək görüşdən sonra Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Yunanıstan Prezidenti Karolos Papulyasın nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə geniş tərkibdə görüşü olub.

Qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsindən danışan Prezident Karolos Papulyas Azərbaycan Prezidentinin Türkiyə-Yunanıstan qaz kəmərinin açılış mərasimində iştirakının əhəmiyyətini vurğulayıb, eyni zamanda, indiki səfərin də ikitərəfli əlaqələrin genişlənməsinə təkan verəcəyini bildirib.

Yunanıstanın dövlət başçısı deyib ki, iki ölkə arasında energetika sahəsində əlaqələr də yaxşı inkişaf edir. Bunun regional əməkdaşlıq baxımından da əhəmiyyətli olduğunu vurğulayan Prezident Karolos Papulyas qarşılıqlı əlaqələrin bundan sonra da genişlənməsinə əminliyini söyləyib.

İkitərəfli münasibətlərin inkişafından məmnunluğunu bildirən Prezident İlham Əliyev deyib ki, səfər zamanı imzalanacaq sənədlər siyasi, iqtisadi, enerji və digər sahələrdə əlaqələrin daha da genişlənməsi üçün yaxşı hüquqi əsas yaradacaq. Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Azərbaycanın fəal iştirakını xatırladan dövlətimizin başçısı bu baxımdan Yunanıstan ilə də enerji sahəsində əməkdaşlığın əhəmiyyətini vurğulayıb.

Türkiyə-Yunanıstan qaz kəmərinin açılış mərasimində iştirakını və həmin tədbiri məmnunluqla xatırladan Prezident İlham Əliyev deyib ki, həmin qaz xəttinin açılması Azərbaycan-Yunanıstan əlaqələri, eyni zamanda, regional enerji əməkdaşlığı üçün yeni bir mərhələnin başlanğıcı olub. Azərbaycan Prezidenti ümidvar olduğunu bildirib ki, iki ölkənin qarşılıqlı əlaqələri bundan sonra da genişlənəcək.

Prezidentlər ikitərəfli əlaqələrin Azərbaycan-Avropa İttifaqı əlaqələri çərçivəsində əhəmiyyətini vurğulayıblar, qarşılıqlı münasibətlərin genişlənməsinə əminliklərini bildiriblər.

IX fəsil. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi diplomatiyası-xarici siyasət, mexanizm, üslub və vasitələr

sibətlərin daha da genişlənməsi üçün yaxşı potensialın olduğunu bildiriblər.

Geniş tərkibdə görüşdən sonra Prezidentlər İlham Əliyevin və Karolos Papulyasın iştirakı ilə Azərbaycan-Yunanıstan sənədlərinin imzalanma mərasimi olmuşdur. Bunlara "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında" konvensiya, "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında hava əlaqələri haqqında" Saziş, "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Yunanıstan Respublikası Hökuməti arasında informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində əməkdaşlıq haqqında" Saziş, "Azərbaycan Respublikası Sənaye və Energetika Nazirliyi və Yunanıstan Respublikasının İnkişaf Nazirliyi arasında bərpa olunan enerji ehtiyatları və enerji səmərəliliyi sahəsində anlaşma" Memorandumu aiddir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Yunanıstanın Baş naziri Kostas Karamanlis fevralın 17-də Afinada keçirilən görüşdən sonra mətbuat nümayəndələri qarşısında bəyanatlarla çıxış ediblər.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Yunanıstanla bağlı iqtisadi və siyasi münasibət kursunu düzgün müəyyən etmişdir. Həmçinin Yunanıstan da Cənubi Qafqazın ən mühüm ölkəsi olan Azərbaycanın iqtisadi tərəfdaş kimi önəmini anlamaqdadır.

Beləliklə, Azərbaycanın ABŞ və bir sıra Qərbi Avropa ölkələri ilə iqtisadi münasibətlərinin iqtisadi diplomatik fəaliyyətdə mühüm əhəmiyyətə malik olması bir daha sübuta yetdi. Yuxarıda təfəsilatı ilə yalnız aparıcı ölkələrdən danışılsa da, söyləmək olar ki, digər dövlətlərlə münasibətlər də strateji cəhətə malikdir. Milli mənafeələr onu tələb edir ki, bu əlaqələr strateji mahiyyətinə müvafiq olaraq daim mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olsun.

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin mütəmadi izlənməsi yeni konstruktiv təkliflərin irəli sürülməsinə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri kimi aparıcı dövlətlərlə iqtisadi diplomatik münasibətlərin qurulması, onların genişləndirilməsi və daim yeni iqtisadi diplomatik münasibətlərin yaradılması vacibdir. Azərbaycanın müasir iqtisadi diplomatiyası dövlətin iqtisadi mənafeələrini təmin edən iqtisadi münasibətlərin təzahür etməsi ilə özünü bərqərar edir.

MÜƏLLİFDƏN

Amil Məmmədəli oğlu Məhərrəmov 24 dekabr 1974 cü ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1981-ci ildə Bakı şəhər 54 saylı orta məktəbinə daxil olmuş və 1991-ci ildə həmin məktəbi bitirmişdir. 1991-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin "Sosial elmlər və psixologiya" fakültəsində "İqtisadi nəzəriyyə" ixtisasına daxil olaraq ali təhsil almış və iqtisadçı, iqtisadi nəzəriyyə müəllimi ixtisasları üzrə universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

1995-ci ildən 1996-cı ilədək Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyat İnstitutunda baş laborant vəzifəsində işləmişdir.

1996-2000-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin 08.00.01-"İqtisadi nəzəriyyə" ixtisası üzrə aspiranturasında təhsilini davam etdirmiş və 2001-ci ildə "Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı" mövzusunda dissertasiya işini müdafiə edərək 08.00.01-"İqtisadi nəzəriyyə" ixtisası üzrə iqtisad elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. Sonralar elmi araşdırmalarını davam etdirərək 2010-cu ildə "Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında gömrük siyasətinin formalaşması və inkişaf perspektivləri" mövzusunda doktorluq dissertasiya işini müdafiə etmiş və 08.00.05-"Xalq təsərrüfatının iqtisadiyyatı və idarə edilməsi" ixtisası üzrə iqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

1999-cu ildən "Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və idarəetmə" kafedrasında saathesabı müəllim, 2000-ci ildən 0,5 ştat əvəzçilik yolu ilə müəllim və 2002-ci ildən tam ştat baş müəllim vəzifələrində çalışmışdır. 2002-ci ildən 2011-ci ilədək "Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və beynəlxalq hüquq" fakültəsində tədris işləri üzrə dekan müavini vəzifəsində çalışmışdır. 2006-cı ildə dosent elmi adını almış və həmin ildən yeni yaradılmış "Gömrük işinin təşkili və idarəetmə" kafedrasında müdir əvəzi, dosent kimi elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. 2011-ci ildən yeni yaradılmış "İqtisadiyyat və idarəetmə" kafedrasının müdiri vəzifəsinə seçilmişdir. Eyni zamanda həmin kafedranın professorudur.

İslam İnkişaf Bankının İslam araşdırmaları və təlim institutunun 2000-ci ildə keçirdiyi "Davamlı inkişaf" və 2002-ci ildə keçirdiyi

“Layihələrin işlənməsində ətraf mühitin təsirinin dəyəri” trening kurslarında iştirak edərək müvafiq sertifikatlar almışdır. 2005, 2007, 2008, 2009 və 2010-cu illərdə Moskva Dövlət Universitetində elmi məzuniyyətlərdə və ixtisasartırmada olmuşdur. 2005-ci ilin aprel ayının 4-8 tarixlərində Belçikanın Brüssel şəhərində NATO-nun Baş Qərargahının təşəbbüsü ilə keçirilən “Alimlərin və vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələrinin NATO Baş Qərargahına ziyarəti” proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinin tərkibində iştirak etmişdir. 2008-ci il 9-20 aprel tarixlərində ABŞ Konqresinin, Açıq Dünya Liderlik Mərkəzinin və Beynəlxalq Təhsil üzrə Amerika Şuralarının təşkil etdiyi Açıq Dünya Proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyətinin tərkibində yeni təhsil sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq təhsil təcrübəsinin artırılması təlimlərdə iştirak etmişdir. 2009-cu ildə İSESCO və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyini həyata keçirdiyi “İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bərabər standartların qorunması üzrə milli seminar”da təlim keçmişdir. 2010-cu il 23-24 aprel tarixlərində Rusiyanın Moskva şəhərində Avrasiya Universitetlərinin Assosiasiyasının Moskva Dövlət Universitetində təşkil etdiyi “Universitetlər və cəmiyyət” adlı beynəlxalq elmi-praktiki konfransda məruzə ilə çıxış etmişdir.

2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu tərəfindən təsdiq olunmuş “Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişaf konsepsiyasında rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyalarının tədqiqi” adlı qrant layihəsinin və 2014-cü ildə isə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin Elm Fondu tərəfindən təsdiq olunmuş “Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasında qeyri-ənənəvi enerji növlərinin səmərəli istifadəsi imkanlarının neyro-qeyri-səlis üsullarla araşdırılması” adlı qrant layihəsinin iştirakçısı olmuşdur.

Bu sahələrdə apardığı fəaliyyət nəticəsində rəhbərlik etdiyi kafedra 2009-cu ilin elmi nəticələrinə görə BDU Elmi Şurasının qərarı ilə “İlin kafedrası” adına layiq görülmüşdür. 2012-ci və 2015-ci ilin elmi nəticələrinə görə isə BDU Elmi Şurasının qərarı ilə “İlin alimi” adına layiq görülmüş və Fəxri Fərmanlarla təltif edilmişdir.

2002-ci ildən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında AAK-ın dəfələrlə elmlər namizədi və elmlər doktoru adı verən birdəfəlik və daimi ixtisaslaşmış şuraların 20-yə yaxın namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına opponentlik etmişdir.

2011-2016-cı illər Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD.04.013 birləşdirilmiş dissertasiya şurasının üzvü və sədr müavini olmuşdur. 2017-2018-ci illərdə isə Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin Bakı Dövlət Universiteti nəzdindəki FD.02.018 Birləşdirilmiş dissertasiya şurasının üzvü və Elmi seminarın sədri olmuşdur.

230-dan çox elmi əsərin, o cümlədən, 6 monoqrafiya, 6 dərslik, 3 dərs vəsaiti, 1 kitab və 25 tədris proqramının müəllifi, həmçinin akademik Z.Ə.Səmədzadənin baş redaktorluğu ilə nəşr olunmuş 580 ç.v.-lik 7 cildlik Böyük İqtisadi Ensiklopediyanın baş redaktorunun müavini və müəlliflər qrupunun üzvü olmuşdur.

Onun elmi rəhbərliyi altında 12 namizədlik dissertasiya işi müvəffəqiyyətlə müdafiə olunmuşdur.

Hazırda BDU-nun Elmi Şurasının, Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsinin Elmi Şurasının üzvüdür.

BDU tərəfindən buraxılan və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi məqalələrin dərc edilməsi tövsiyə edilən 2005-ci ildə "Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri" adlı elmi-analitik və praktiki jurnalın həmrədaктору, 2015-ci ildə "İqtisadi və siyasi elmlər" jurnalının redaksiya şurasının sədridir. Həmçinin respublikada çap olunan BDU-nun nəzdində fəaliyyət göstərən, "Bakı Universiteti xəbərləri", "Kooperasiya" jurnallarının redaksiya heyətinin üzvü və 2018-ci ildə ABŞ-da çap olunan "Humanities and Social Science Research" jurnalının redaksiya heyətinin üzvüdür.

2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Sərəncamı ilə "Qabaqcıl Təhsil İşçisi" döş nişanı və 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Sərəncamı ilə "Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyi" medalı ilə təltif edilmişdir.

Hal-hazırda "İqtisadiyyat və idarəetmə" kafedrasının müdiri vəzifəsində işləyir.

Amil M.MƏHƏRRƏMOV

İQTİSADI DİPLOMATİYA

DƏRSLİK

Naşir: Ceyhun Əliyev
Dizayner: İradə Əhmədova
Texniki redaktor: Natiq Paşayev
Operator: Tərlan Quliyeva

Çapa imzalanmışdır: 05.02.2020
Tiraj: 300; ş.ç.v. 28.25. Format: 60x84 16/1
“Ecoprint” nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunmuşdur.
Tel.: +994 55 216 09 91